

CADERNOS RAMÓN PIÑEIRO
(XXXVII)

Carlos Casares: homenaxe



De amicitia

CADERNOS RAMÓN PIÑEIRO
(XXXVII)

Carlos Casares: homenaxe

De amicitia

Edición de
Luís Cochón
Luís Alonso Girgado
Laura Piñeiro Pais

CADERNOS RAMÓN PIÑEIRO
(Cadernos galegos de pensamento e cultura)

Director:

Armando Requeixo Cuba

Consello asesor:

Luís Alonso Girgado
Xosé Luís Cochón Touriño
Xesús Ferro Ruibal
Anxo González Fernández
Ramón López Vázquez
Segundo Pérez López
Manuel Quintáns Suárez
Anxo Tarrío Varela
Andrés Torres Queiruga

Edita:

Xunta de Galicia
Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria
Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

Secretario Xeral de Política Lingüística:

Valentín García Gómez

Coordinador científico:

Manuel González González

Directora Técnica de Literatura:

Blanca-Ana Roig Rechou

© Copyright dos textos: os autores

© Ilustracións e fotografías da cuberta e interiores: Ex libris de Carlos Casares, na cuberta, óleo de Virxilio; no interior, dous debuxos a cor, sobre papel, de Xaime Quessada; “Carlos Casares”, de Felipe Criado; “Paisaxe con libros”, óleo/lenzo, “Citera abandonada”, óleo/tea, de Xosé Luis de Dios, Ramón Loureiro, Fundación Carlos Casares, Concello de Ourense e Arquivo da Editorial Galaxia

Maquetación e impresión:

Grafisant, S.L.

ISBN: 978-84-453-5258-8

Depósito legal: C 711-2017

Índice

Luís COCHÓN: Limiar	11
ARTIGOS.....	23
ANA ACUÑA: Carlos Casares e a Pontevedra literaria.....	25
XESÚS ALONSO MONTERO: Carlos Casares, contertulio	31
XOSÉ LUIS AXEITOS: Carlos Casares na Academia	37
ANTÓN BAAMONDE: Carlos Casares como figura moral	41
CARMEN BECERRA SUÁREZ: A mestría no contar: <i>Ilustrísima</i>	49
DARÍO XOHÁN CABANA: Ó redor d’ <i>Os escuros soños de Clío</i>	63
HÉCTOR CAJARAVILLE: Os primeiros artigos xornalísticos de Carlos Casares (<i>La Región</i> , 1968-1974)	67
XOSÉ CARLOS CANEIRO: Os xogos de Casares	81
FRANCISCO XAVIER CARRO ROSENDE: <i>O galo de Antioquía</i> : unha parábola alegórica	83
LUISA CASTRO LEGAZPI: Casares e Epicuro.....	97
RAFAEL CHACÓN: Carlos Casares: poesía esquecida	103
ALFREDO CONDE: O pai de Christian	119
JUAN CRUZ RUIZ: O desacougante fío da navalla (VERÓNICA POUSADA PARDO, trad.).....	123
CÉSAR CUNQUEIRO: Notas dunha lectura (e relectura) de Carlos Casares	127
XOSÉ MANUEL DASILVA: A proxección internacional da obra de Carlos Casares	133
CAETANO DÍAZ: O político menos político de todos os políticos (Retrato coral, quizais, da influencia política de Carlos Casares nas institucións)	139
FRANCISCO DÍAZ-FIERROS VIQUEIRA: Carlos Casares e a física cuántica (Unha conferencia no Liceo Recreo de Ourense)	147
XOSÉ RAMÓN FANDIÑO VEIGA: Carlos Casares en Compostela.....	155
CARLOS FERNÁNDEZ: Carlos Casares, a cultura secularizada	161

XESÚS FERRO RUIBAL: Casares, o retratista retratado.....	165
JUAN IGNACIO FONSECA MORETÓN: Lembranza dunha persoa singular: Carlos Casares Mouriño	177
MANUEL FORCADELA: Nova Narrativa Galega e capital simbólico na obra de Carlos Casares.....	185
XOSÉ LUÍS FRANCO GRANDE: Altos e baixos na miña relación persoal con Carlos Casares	197
MANUEL GAGO: Carlos Casares e as tecnoloxías da información	203
JOSÉ ÁNGEL GARCÍA LÓPEZ: Carlos Casares, biógrafo de Ramón Piñeiro	209
MARÍA PILAR GARCÍA NEGRO: 17 máis 17: 34 anos da Lei de normalización lingüística.....	219
MANUEL GONZÁLEZ GONZÁLEZ: Unha nova Lei de normalización lingüística para Galicia?	235
MODESTO HERMIDA: Carlos Casares: da miña acordanza.....	249
BIEITO IGLESIAS: Cambio en dous Casares	255
EMILIO XOSÉ ÍNSUA: A propósito de <i>Os escuros soños de Clío</i> de Carlos Casares: poñer en cuestión o H maiúsculo da Historia	259
MANUEL JANEIRO: Entre libros	275
ARCADIO LÓPEZ-CASANOVA: Carlos Casares, poeta.....	279
MARINA MAYORAL: Casares. Tres apuntamentos.....	295
HENRIQUE MONTEAGUDO: A miña relación con Carlos Casares. De Galaxia a Martín Sarmiento.....	305
CAMIÑO NOIA: Encontros e reencontros.....	317
FLORENTINO PÉREZ GARCÍA: “Cita de fantasmas”. <i>Fantastique</i> e xogo literario nunha columna de Carlos Casares	327
LAURA PIÑEIRO PAIS: A superación do trágico n’ <i>Os mortos daquel verán</i>	335
XOSÉ ANTONIO PONTE FAR: Carlos Casares e Torrente Ballester.....	353
XESÚS RÁBADE PAREDES: Tradutor de Casares	359

MARIO REGUEIRA: Contra o vento ou baixo o sol. A narrativa de Carlos Casares nos camiños do campo literario galego de posguerra	363
MANUEL RODRÍGUEZ ÁLVAREZ: Algúns retallos en lembranza de Carlos Casares	375
REXINA RODRÍGUEZ VEGA: A utopía de Verines.....	379
BLANCA-ANA ROIG RECHOU e MAR FERNÁNDEZ VÁZQUEZ: Carlos Casares, un clásico contemporáneo da LIX galega.....	391
XOSÉ MANUEL SOUTULLO: Lembranza do editor.....	407
ANXO TARRÍO VARELA: <i>O sol do verán</i> como peche da narrativa de Carlos Casares	415
XESÚS MANUEL VALCÁRCEL: O observador externo-interno en “Á marxe”	425
AFONSO VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ: Carlos Casares, Ourense e un roteiro	437
DAMIÁN VILLALAÍN: Casares e as teorías literarias	455
RAMÓN VILLARES: Carlos Casares e o Consello da Cultura Galega .	465
LUÍS ALONSO GIRGADO: Epistolario cruzado Carlos Casares ~ Ramón Piñeiro (1963-1978)	469



Limiar

LUÍS COCHÓN

“Satis diu vel natural vixi vel gloriae”

M. T. C., *Pro M. Marcello Oratio*

[‘Abondo levo vivido para saber do mundo e da fama’.

Marco Tulio Cicerón, *Discurso a prol de Marco Marcello*]

1.

Non estaría eu agora na teima de concertar unhas cantas palabras verdadeiras para celebrar a Carlos Casares, neste ano 2017, no que a Real Academia Galega o nomeu para ser cabezaleiro maior, neste 17 de maio, Día das Letras Galegas, tal como desde 1963. Será, pois, agora, na data —tan rosaliana e murguiana— e Día en que se outorgue por quincuaxésimo quinto ano a *gratiarum acto*, civil, para significar honra, respecto, consideración, estima e distinción, entre outros: honor, algo máis íntimo e persoal. Honor que ten que ver co cumprimento dos deberes que ó noso autor lle foron propios.

Deber que é, ó par, necesidade.

Cando me vin no transo de consignar título para este Caderno XXXVII dedicado a Carlos Casares ocorréuseme *De amicitia*, tuliano, por amizade que nos tivemos. Podería dicir tamén *Honoris gratia*, pola graza que adoitaba por natural cando contaba as pequenas —ou maiores— historias, de bo xorne.

A gloria, para ben ser, cabe nas proposicións¹ dunha grata sobremesa, cando cabía.

2.

O intento de presentar a Carlos Casares, a súa figura de tantos vértices, caras e planos (a solución podería vir no teorema de Euler), persoeiro representativo cuxa presenza, digo, de Casares en tantos aconteceres de noso, e de seu, sen paraxe, próximo ou remoto, na deriva viaxeira que o levou desde os hiperbóreos ata o outro costado do mar (ou Mar Maior), entre ámbolos dous mundos, de aquí e de alén, quereuse dicir, entre a metrópole e

¹ Alguén entenderá ‘nas proporcións’.

a diáspora, se adoitarmos telo presente en *Españoles de tres mundos*, figurado, Carlos, nas *caricaturas líricas* (así as chamou Juan Ramón) tan perspicaces e acutísimas, para retratar, primeiro e sucesivo, a aqueles individuos que acadaron sona e relevancia: mundo, dos que xa non están neste mundo; dos que pasaron o mar para irse de aquí; mundo, dos que quedaron de vez, nas duras, poucas nas maduras, en España.

Intermitentes, fomos compañeiros de carreira, máis ben alumnos libres en xuño ou setembro. Ambos os dous moi novos (máis eu, uns meses). Deberíamos de ser da mesma quinta, pero el nunca me dixo onde fixera a *mili*, se a fixo, ou librou dela.

Compartimos amizade desde o principio. Amizade, *tout court*, por lonxe que andáramos, amizade de preto, que non direi íntima, por renitentes que somos a expresar a pulsión lírica. No fondo, era Carlos un ser reservado e secreto, encerrado no mesmo xoguete, camiño da soidade. Coma tantos.

Estouno a ver, no 63, en Compostela, acaso en novembro —pola primeira vez, se non foi unha segunda— cando sen vir a conto, en fite, cadanseu café por medio, no Alameda: —EU SEI QUE MORREREI NOVO, espetoume. Aló ía Casares tecer a tea da súa propia soidade existencial, fose ela erótica ou tanática, seducido el —tan sedutor— polos extremos amor, morte: se non son a mesma cousa, seareiro da parca Átropos.

Cara de triángulo isóscele, barba mesta de días, a fretar nas mauciñas sempre, verán e inverno, bufanda ó pescozo, e a gabardina —probe— que sabía os invernos de memoria. Pelo de punta. Entretíñase en papar a mosca, envíso, e cando volvía dar conta de si, con poucas palabras, parecía anoxado co mundo, co tempo, cos amigos: o andazo da época (*l'ère du soupçon*), o noxo totalitario, que non autoritario.

Daquela, sempre consigo un libro de peto; Camus, Sartre, Marcel, polo existencialismo; o marxismo, ben que católico do xesuíta Jean-Yves Calvez, en formato grande. De poesía —porque entón Carlos campaba de poeta— *El tren y las cosas* de Antón Tovar, tan querido, e o Blas de Otero, inescusable. Tamén *La voz a ti debida*. Algo despois Miguel Hernández. Ás envoltas coa política e a poesía, día tras día, para falar, porque fóra diso Casares ficaba calado, nas súas, arisco.

3.

[Saíume ó paso nalgún destes días, a historia (a autora chámalle anécdota) que se conta en “Quen é quen”, que tanto me fixo pensar en Carlos Casares: polo que ten de curta (pero enteira), de melancólica, de memoria e recordo. Polo que ten de Dickens e de Castelao; polo modo de narrar apertado; polo final desprazado; pola Sra. Dubois (non, *Madame*) e a súa sabedoría moderada. Hai tantas vidas! Vaia esta como galano a Carlos].

Quen é quen²

Alicja Halicka era unha cidadá de Cracovia da que, sendo moi noviña, saíu voando do niño familiar para chegar a un estudio de pintura de Múnic, desde onde partiu en 1912 cara a París. Alí casou co célebre cubista Louis Marcoussis e pasou a formar parte do ambiente artístico da vangarda. [...] A primeira e segunda década do século XX parisiense (anos de grandes e dramáticos cambios en todas as disciplinas da arte contemporánea) aparecen nas memorias de Halicka como unha serie de anécdotas sobre as personalidades célebres do momento. [...] Halicka, como se di, coñecía a “todo o mundo”, pero coñecer a “todo o mundo” é demasiado e un acaba por non coñecer ben a ninguén. Sinxelamente, non se dispón de tanta enerxía nin do tempo suficiente para iso. Como ben din, cantos máis coñecidos se teñen, menos amigos se conservan. [...] E cando, certo día, a enfermidade deixa paralizada á autora na casa, ese exuberante, bulicioso e animado “todo o mundo” evapórase e só a súa vella asistente, a Sra. Dubois, coida da enferma. Pois é xustamente a Sra. Dubois a heroína da mellor anécdota de todas, pese a non ser unha artista, nin unha dama da aristocracia, senón só unha humilde asistente que adoitaba limpar os retretes. Noutro tempo, cando era a amante dun *croupier*, percorreu o mundo xunto a el desempeñando o seu duro oficio nunha multitude de casas de xogos, xa fose no Cairo ou en Bos Aires. Cando a Halicka lle preguntou sobre a impresión que lle reportaron todas esas viaxes remotas, respondeu con moderación: “A verdade,

² Texto incluído en *Prosas reunidas*, de Wisława Szymborska, Barcelona: Ediciones Alfabet/ Malpaso, 2017, pp. 50-51.

señora, é que sempre traballaba en lugares pouco legais, así que moito tampouco vía...”. Deus Santo!

Wisława Szymborska

[Tradución ó galego de SARA FILGUEIRA LORENZO]

4.

Non sei en que momento o poeta *laureatus* deixou de selo e tocou a andar cara á narrativa, onde lucrou logros mellores. Non se dá tal paso de boas a primeiras, nin dun día para outro, se un é poeta de veras. Casares soubo no intre decisivo que el non fora chamado a ser poeta, sen mediar palabra, no silencio íntimo, que raramente se abría para os máis, o poeta crebou a lira, que máis nunca tanxería na forma de verso. Cómpre ser valente para enfrontarte a ti propio e acordar cousa ben distinta na prosa profana. Ou non tan distinta. Non esquezades a prosa dos poetas, porque algo daquel fulgor primordial, remanecerá noutras maneiras. Carlos quixo saber, por si, e ante si, que a voz poética —a mesmidade que quixo ser— queda algo lonxe da literatura. Mesmo que Casares, autor dotado de talentos, soubo discernir o azar dun saque de dados. Hai decisións que un, ante si, debe tomar, sen consello.

Sempre nos perde querer ser demasiado intelixentes.

5.

Teño escrito, a propósito de *L'idiot de la famille*, referido a Flaubert, na esexese monumental de J-P. Sartre, nunca acabada, a propósito de como calquera biografía, de calquera persoa, home ou muller, pode ser perfectamente coñecible, sempre que se utilice o método apropiado e se posúan os documentos necesarios: a consideración e os considerandos (ou codicilos) para chantar a súa propia estatura. A convicción profunda de Sartre era que, nun intre histórico, fose cal fose a circunstancia social e política, COMPRENDER AS PERSOAS SEGUIRÍA A SER O ESENCIAL. Isto é o que o pensador francés chamou O VIVIDO, quérese dicir: a vida en comprensión consigo propia, sen que tal comprender supoña un coñecemento cabal que traería unha consciencia ética ou un comportamento diáfano, só aceptable na índole moral, ou talante.

Se trasladamos estes supostos á biografía de Carlos Casares, na faciana demoradamente pública³ ou nomeadamente política —ou indo para máis preto— na vertente galeguista na que Casares aparece por legatario daquel culturalismo (que política foi) galeguista, nada nacionalista, que lle veu a Carlos dan man de Ramón Piñeiro, seu mentor, nestas artes, máis conspicuo.

A relación Piñeiro-Casares, de mestre a discípulo⁴, mesmo socrática, unívoca, vén sendo tratada, tal lugar común, na tónica pouco crible, máis aló da influencia, consello e amizade nunca traizoada e dos favores que Piñeiro ten feito a prol de Casares, diáfanos, nunca desmentidos. O caso é que o escritor, antes e despois da morte do primeiro, soubo valerse por si, só, sen outra compañía, en tratándose de Galicia, inmarcesible. E doutras inclemencias.

Aínda nos antípodas ideolóxicos, un e outro, —falo de nós os dous— soubemos discorrer e pensar, mesmo discrepar, dúas persoas con conviccións e afeccións lectoras que, ó cabo era o que nos unía, a non ser os lazos de amizade difusa pero certa, consonte coa afinidade de dous mozos que viviron o acontecer compostelán do 68 (abril que non maio) onde todos —por un tempo— fomos uns, na asemblea. Desde aquela tivemos presente que entre individuos curiosos e listos e *quaerentes* existe un vasto dominio de xenerosidade e entendemento, extra muros de reservas políticas —que as hai e que debe de haber— que acougan, amodo, outras estimas: a dilección por Erasmo ou por Montaigne, escépticos, ou por Flaubert —el era máis de Dickens— ou Camus:

Y en cuanto a algunos parlamentos cuyo significado queda aparentemente indeciso, es nuestro parecer que el espectador, para alcanzar una justa satisfacción al afán que le trajo aquí debe por sí mismo buscar aquellas fórmulas de interpretación que le proporcionen la más cabal recompensa.

Juan Benet

Alguén, Carlos Casares, pode encontrarse vivindo. Sabíase importante —soberbio acaso, que non vaidoso— moito antes de ser importante. Tivo sempre alta estima de si propio. E todo iso hai que sabelo facer, encontrándose ou non. Será verdade aquilo de Malraux, que carácter é destino?

³ *De internis nemo iudicat.*

⁴ Jean Grenier/Albert Camus.

Constataba Josep Pla, tan admirado por Carlos, que Vicens i Vives e el estaban unidos por moitas discrepancias.

En todo caso a biografía de Casares está por escribir. Sabemos do autor o que o propio autor quixo que soubesemos de si, ou algo menos. Algúns segredos temos compartido —non deses que se din—, soubo calar, mesmo saber que ía dispoñer da súa morte propia en soidade: *de hoc hactenus* ('de iso ata aquí [nada máis]').

6.

Sempre lle terei que agradecer a Carlos que trouxese na miña axuda ó primo de seu Manuel Rodríguez Pérez, avogado con despacho na Rúa do Vilar, fronte o que aínda era Café Español. Manuel Rodríguez proviña de Sabucedo, de Porqueira, onde poñía consulta de médico don Benito, pai e tío de ámbolos dous primos, en cuxa casa fidalga viviron ou pasaron tempadas Manolo e Carlos, non lonxe da raia seca da fronteira arraiana. Máis Manolo, que alí mesmo vivía, ca Carlos, que ía de cando en vez, aprenderon esa arte sutilísima e preciosa de contar. Saber, case que, ancestral, oíndoos a eles, a debullar historias pracenteiras ou de medo e de misterio, do aquén e do alén, dunha banda á outra da raia, contos de fuxidos ou de matute do contrabando, nesa terra de ninguén para ir e vir ó abraio, ó outro mundo da fantasía, no seguir das fontes da literatura oral devanceira e popular.

Non hai que ir máis lonxe para atopar os artificios todos da narrativa de Carlos Casares, que chegou a Compostela no 62, tan só con media ducia de contos en castelán, espelidos da gran nai nutricia da inventiva tradicional que temos de noso, comunal.

Que non todo se aprende nos libros.

Escoitei contar a Carlos en bastantes ocasións, pero tamén a Manolo Rodríguez, horas e horas co auditorio entregado. Da escola do tío Benito, daquel taller literario de Sabucedo, no ourensán arraiano, viñan os dous (amén doutras fontes achegadas).

O caso é que comecei traendo a Manuel Rodríguez, tan amigo de tantos, en poñer por escrito o caso de vir a min pola mediación amigable de Casares, punto de arranque da amizade, de Manolo comigo ou de min

con Manolo, de por vida. A vida curta⁵ que lle quedaba por vivir. Morte prematura e do corazón, nos dous primos: —NEGA ABSOLUTAMENTE TODO, díxome Manolo na comisaría de policía, na primeira vez que nos viamos e antes de ser interrogado. A partir dese día, Manolo foise incorporando á contestación⁶ universitaria de Santiago, nos arredores do 68, onde defendeu a moitos e, aínda máis, defendeu en Ferrol e na Coruña os obreiros que se sumaron ás vindicacións, coma se fose pouco a defensa da súa propia liberdade e do seu traballo contra a Ditadura e a policía política do ditador. Hase saber que Manolo Rodríguez desenvolveu importante papel, xunto con Rafael Báñez⁷, no pronunciamento —por chamalo así— estudantil e obreiro como defensor de parte, naquela historia que nos levou ó 72 de Ferrol e Vigo e ó Proceso 1001. Ben está que se diga.

No 68 Carlos estivo e non estivo. Cantas veces lle terá aconsellado Ramón Piñeiro que se fora á súa casa para non meterse en leas. Cando digo 68 refírome ós anos da contorna, anteriores ó propio 68. Falo, por dicir, do 64, na Homenaxe a Antonio Machado, na aula 1 da Facultade de Filosofía e Letras, no edificio que hoxe alberga Xeografía e Historia. Lidei moito co decano, o ínclito Moralejo Laso, que por fin —en ausencia do reitor— presidiu o acto, no que eu propio pronunciei a ofrenda ó poeta, ó inicio: “Hoy celebramos [referida a Machado] su muerte veinticinco, porque son veinticinco, de Paz o de Victoria, según se diga la historia⁸”.

Após a ofrenda recitáronse poemas de Machado ou dedicados a el, que era o celebrado. Deste punto, da orde pactada con Moralejo, fíxoselle sitio ós novos poetas galegos —e en galego—: García-Bodaño, López-Casanova, con poemas *ad hoc*, aínda inéditos que soportasen a criba do decano. De feito a única parte que o ilustrísimo non leu, de antemán, foi a ofrenda de meu, aínda que ma pediu e eu a dicirlle que estaba por escribir: “algunos renglones retóricos para salir del paso, como es de esperar”, argüín.

⁵ Sabucedo, 1927–Santiago, 1978.

⁶ Don José Ortega y Gasset botaba de menos unha teoría do *disturbio*, por dicilo coa atenuación —lítote— que el acostumaba. *A rebelión das masas* viría despois.

⁷ Tocado tamén polo infortunio.

⁸ Quíxose facer coincidir a Homenaxe coa morte do poeta en Collioure (un 22 de febreiro) de 1939 no exilio.

Como non estaba Casares, poeta, novo e galego e en galego e amigo meu, con outros que tamén o eran del? Convideino con tempo, pero refugou a invitación como poeta partícipe, daquela e para sempre⁹.

Despois dos versos, a conferencia sobre Machado de Montero Díaz, a quen eu coñecera en Madrid dous anos antes, no Seminario da súa cátedra, a veces Historia antiga ou das Relixións, outras Filosofía, que asemade impartía á espera de Zubiri (o titular da materia), que nunca volvería á Universidade —polo entón— Central.

Don Santiago traía a conferencia escrita. A mesma disertación —en parte— pronunciáraa días antes na Asociación de Mujeres Universitarias, en Madrid. Alegrouse de que me acordara del desde Santiago e a propósito de Antonio Machado, cando aló preparaba el o acto madrileño.

Na lección compostelá Montero Díaz, brillantísimo orador de cátedra, estivo onde adoitaba, persuasivo e afinado na tonalidade. Cara ó final foise quentando —nin vía os folios— tan pronto leu a carta que Machado lle enviou a Bergamín, escusándose don Antonio da chamada de irse a París: “Más bien [cito de memoria] pienso en la Unión Soviética, donde sé que mi obra y mi persona serían óptimamente recibidas”.

Non sei como foi en Madrid; en Santiago, un revulsivo¹⁰.

O decano Moralejo Laso, que presidiu en ausencia do reitor que non se achegou, clausurou a homenaxe cun discurso, por dicilo así, desamañado e pedestre, sen pés nin cabeza, esfarelado. Foinos contando como as *Poesías completas* de Machado levábaas el no macuto de soldado. De como as tales poesías llas tiña prestado a Ciriaco Pérez Bustamante. De como en tantas ocasións o propio decano acompañou polo paso do ecuador ou na viaxe fin de carreira a tantos alumnos para visitar a xeografía de *Campos de Castilla*. Parada e fonda. Transbordos, esperas. Pola noite ou polo día, “siempre sobre la madera / de mi vagón de tercera”. Monforte, Venta de Baños, Miranda

⁹ Por máis que algúns poemas casarianos seguiran aparecendo en antoloxías posteriores, e, nalgún caso, volva publicar *exprofeso* tal ou cal poema, como o dedicado á morte do Che Guevara e aínda outros. Véxanse neste mesmo volume as achegas de Rafael Chacón e Arcadio López-Casanova con información polo miúdo.

¹⁰ Por certo que entre os asistentes, Piñeiro e Casares ocuparon escanos contiguos.

de Ebro. Cara a Segovia ou Ávila. Quendas e quendas, viaxeiros en tren (“Prohibido asomarse al exterior”), mozas e algúns mozos que facían Historia en Compostela, comestos pola *carbonilla* da posguerra. O home non cesaba de andar no tren, interminable. Alguén dos asistentes, farto de tanto camiño de ferro, rebentou o discurso con esta advertencia: “Moralejo, que se che acaba o quilométrico!”. O ilustrísimo non sabía darlle remate ó asunto, de non ser cando Luis González Blasco “Foz” lle chafou a viaxe. Foi entón, no final, cando logrou meter, Moralejo, aquel verso do poeta: “Castilla que hizo a España” para responder —naquel acto político— a un ramallazo nacionalista galego que lle saíra a Montero Díaz, na súa intervención.

Ó acabar veuse a min don Santiago a abrazarme e dicirme: “O señor decano non se decatou de que este era un acto serio”.

7.

Valería a pena volver ler (*Le Monde*, 6 de xaneiro de 1960; máis ampla en *France-Observateur*, do día 7) a nota necrolóxica coa que Jean-Paul Sartre despide a Albert Camus. Breve, sentida, belísima. Nada que ver coa bronca ruptura de 1952: “Unha amizade dura o que ten que durar. A nosa, tiña durado demasiado”.

Agora, Sartre réndelle ó amigo a homenaxe de estima que case sempre quixeron. Dóese daquela morte que veu tronzar unha vida, e unha obra, que, de hoxe en máis, terase que considerar, xa, como obra completa, por choidamente clausurada.

Quen de nós non se ten doído da partida de Carlos Casares, da elegía, ó pasar? Que pensar da obra completa —aí está—: tres —catro— novelas en sazón, singulares, acordes co talento do autor, tal e como se foi facendo, ós candos, espléndido?

Diciase páxinas atrás como non todo se aprende nos libros. Pero tamén! Casares aprendía axiña e lía aquí e acolá, primeiro nas lapelas. Polo mesmo, cada vez, soubo moito de si e dos máis. A súa literatura trasfegaba a súa vivencia autobiográfica. Tratou abondo con homes e mulleres. Paréceme oír a José Luis Sampedro: “Sí. En mis novelas tienen sitio las mujeres. Claro. Digo más: yo sé mucho de mujeres, porque las escucho”. A novela póstuma de Carlos, *O sol do verán*, de prodixiosa feitura e arquitectura narrativa,

medida, tenaz repertorio de amores e amoríos —xa será menos—, a máis conmovedora do autor por biográfica —que podemos compartir— (hai moitas vidas!), en boca dunha muller, Helena, omnisciente, perenne e fóra de lugar, tal a soidade, de principio a fin que só na morte, sen saída, podía rematar, como rematou.

8.

Na feitura deste libro non tiven en conta nin o servizo a ti, lector, nin a miña gloria. De tales designios non son capaces as miñas forzas. Téño dedicado ó particular lecer de parentes e amigos, a fin de que, unha vez me teñan perdido (cousa que ben pronto lles acontecerá), poidan atopar nel trazos da miña condición máis propia e da disposición afectiva que teño de meu; e así alimenten, máis completo e vivo, o coñecemento que chegaran a ter da miña persoa.

Montaigne

L. C.

Nota de edición

Este Caderno, *De amicitia*, acolle na súa primeira parte as achegas —medio cento delas, a contar— doutros tantos autores que amorosamente quixeron ser partícipes desta celebración dedicada a Carlos Casares.

O volume pousa na cuberta o *ex libris*, selo do dono propietario, Casares, xa que logo, porque os autores e autoras, en Carlos se subrogaron na ocasión efeméride.

Libro, pois, de amigos dos amigos que na literatura de noso —por falar dun autor, só, egrexio— *O libro dos amigos*, senlleiro, máis perenne que o bronce, capaz, don Ramón, de erixir liñaxe.

Vaia o agradecemento ós compañeiros presentes nesta miscelánea conmemorativa. Todos —mulleres e homes— foron chamados a este labor, que á vista está e que no índice figuran, tamén nos créditos dos textos, un por un, homes e mulleres.

Gratidade outra vez a cantos —moitos— nos acompañaron na amizade sabida.

Artigos

Carlos Casares e a Pontevedra literaria

ANA ACUÑA

A miña primeira idea para esta colaboración era abordar a conexión de Carlos Casares co Morrazo, concretamente con Marín, partindo dunha entrevista que, en setembro de 1990, nos concedera para un programa radiofónico nunha emisora desta vila. Para esa entrevista, quen isto escribe desprazárase (xunto cunha compañeira) ata a histórica sede de Galaxia en Vigo e alí tivera ocasión de preguntarlle cuestións literarias (sobre a súa obra e sobre autores dos que el escribira ou tratara como Curros, Risco, Piñeiro...), cuestións lingüísticas e outras que, daquela, e, coa inopia da mocidade, ignoraba (o TOP...). Descoñezo o paradoiro desa gravación e, por desgraza, non correu a sorte doutras entrevistas daquel verán.

Con Carlos Casares volvíñ coincidir nos anos *madrigalegos* en compañía de Carmen Mejía, profesora da Universidad Complutense de Madrid que lle profesaba un grande afecto. Recordo especialmente un acto na Universidad Carlos III e unha comida na que me sorprendeu a calidade humana e a comprensión que o ourensán manifestaba polas accións e reaccións das persoas.

O meu limitado trato con Carlos Casares e a seguridade de que outras persoas poderán profundar en aspectos biográficos e literarios fan que me incline a tratar o tema que se indica no título. Dado que non podo afondar na relación de Casares con Marín pola perda desa gravación nin na relación de Casares con Madrid porque queda no terreo persoal, decidín escribir sobre a relación do ourensán con Pontevedra.



Carlos Casares (no centro). Grupo escultórico situado na Praza de San Xosé de Pontevedra

Non é recente a relación Ourense-Pontevedra na literatura galega. O ano 2016, conmemorativo das Irmandades da Fala, permitiu lembrar algúns froitos literarios desa relación (a revista *Nós*) e os seus promotores (Daniel Rodríguez Castelao, Vicente Risco e Antón Losada Diéguez).

No 2017, ano dedicado a Carlos Casares, quero traer á memoria o conxunto artístico do que forma parte na Praza de San Xosé e no que se sitúa de pé, tras Castelao, Bóveda, Cabanillas e Valentín Paz Andrade. Estes, sentados ante dúas mesas, e mais aquel, observan unha representación do violinista Manuel Quiroga. Nese conxunto, Casares posúe unha tonalidade verde que a alguén lle teño oído interpretar como sinal de pertencer a un tempo histórico diferente ao dos restantes personaxes da obra artística creada por César Lombera e instalada en 2006.

O caso é que Carlos Casares xa publicara, un ano antes da súa morte, sobre a presenza de Castelao e doutros compañeiros nun ensaio dedicado ao Café Moderno de Pontevedra. Xa que logo, a súa presenza para a posteridade naquel conxunto monumental de César Lombera, situado dentro e fóra do Café Moderno de Pontevedra, parece moi axeitado por canto Carlos Casares foi un dos estudosos dos faladoiros pontevedreses. E nese estudo imos deternos.

O capítulo elaborado por Casares para o volume *O antigo Café Moderno de Pontevedra* titúlase “Sobre cafés e tertulias en Pontevedra” e complementase con outros como “Sociedade e vida social na Pontevedra do café Moderno”, asinado polo historiador Xosé Fortes Bouzán; “O café Moderno e as súas redes sociais”, do tamén historiador Baldomero Cores Trasmonte, ou “Os cadros do Café Moderno” do catedrático da Facultade de Belas Artes Juan Fernando de Laiglesia.

“Sobre cafés e tertulias en Pontevedra” aparece asinado polo escritor Carlos Casares e desenvólvese entre as páxinas 205-218 do citado volume *O antigo Café Moderno de Pontevedra*. O contido do capítulo parécenos de grande interese, pois comeza por indicar que está por escribir “unha teoría das tertulias en xeral e unha historia das moitas que funcionaron en toda Europa ao longo do século XIX e nos dous primeiros tercios do XX” (Casares, 2001: 206). A continuación, o escritor subliña que a importancia destas xuntanzas como fenómeno social e cultural non explica ese esquecemento, pois

Nas tertulias, máis alá das anécdotas e dos incidentes domésticos relacionados coa vida privada dos seus participantes, organizáronse revolucións, cocéronse cambios de goberno e cimentáronse movementos artísticos, famas e éxitos literarios. Constituíron, con frecuencia, unha parte sustancial da historia política e cultural de moitos países, entre eles Galicia (Casares, 2001: 206).

Despois de establecer a relación entre a inestabilidade política do XIX español e os faladoiros de Madrid, Casares constata que estes xa pertencen ao pasado por desaparecer unha forma de vida, desapareceren os cafés...

Forman parte dun estilo de vida que xa non se dá nos nosos días, pois o seu elemento determinante, a abundancia de tempo libre e a falta de valor económico que este tiña, desapareceu no proceso de formación dunha sociedade como a actual, que cuantifica cada unha das vinte e catro horas do día en termos monetarios, pois aquelas fóronse facendo escasas e, polo tanto, seguindo unha regra de ouro no mundo da economía, chegaron a ser, como todo o que non abunda, máis valiosas e cun precio cada vez máis alto (Casares, 2001: 206-207).

Xa en Galicia, Casares sitúa, dende o século XVII, os faladoiros nos pazos e, trala súa decadencia, nas boticas ou reboticas, cuxo pulo tivo lugar no século XIX. Detense Casares nestes faladoiros de botica, pois algúns tiveron un forte carácter político (caso da de Eduardo Chao en Ribadavia), fronte a outros (a dos Temes en Ourense). Aquí é onde cobra protagonismo Pontevedra coa famosa botica de don Perfecto Feijoo (na rúa Michelena) sonada en toda Galicia e “exponente (...) do que foi a vida social pontevedresa durante o século XIX e parte do XX” (Casares, 2001: 209).

Tanta sona acadou Pontevedra que Casares iguala a cidade do Lérez e a cidade das Burgas na súa consideración de ambas como “ciudades literarias” e, por tanto, cidades “inventadas” grazas á linguaxe

Pontevedra, polo tanto, igual que Ourense, teñen unha historia verbal que as convirte en cidades literarias. Non se explicaría senón que a primeira delas servise de modelo para o Castroforte del Baralla, de Gonzalo Torrente Ballester ou que a segunda teña inspirado a varias decenas de escritores, desde Vicente Risco ata Eduardo Blanco-Amor (...) Bieito Iglesias ou Manuel Guede

(...). Pontevedra é, polo tanto, unha cidade literaria na medida en que é tamén unha cidade inventada. (...)

Pero ese proceso só é posible a través da linguaxe, que lle dá forma e lle outorga a lexitimidade dunha existencia tan verdadeira como a dunha pedra, unha árbore ou unha persoa. Castroforte del Baralla ou Auria existen, como existen igualmente Ulises ou Ana Karenina ou Merlín. En todo caso, privado desas existencias, o mundo perdería entidade ou, mellor dito, realidade.

Pontevedra, xa que logo, participa desta forma de invención. Durante anos, arredor do seu pasado, e non precisamente o máis remoto, a vila foise tecendo como lenda. Non sabemos exactamente a importancia que tiveron as súas vellas tertulias, pero coñecemos hoxe a transcendencia que xeneraron na imaxe simbólica da cidade (Casares, 2001: 210-211).

Tamén percorre Casares, seguindo a Prudencio Landín¹, os faladoiros dos salóns dos pazos, das bibliotecas e dos despachos con Concepción Arenal (na rúa da Oliva), cos irmáns Muruáis (na praza Méndez Núñez), con Casto Sampedro (no despacho familiar), con José Echegaray (no chalé de Estribela), con Manuel del Palacio (na casa das Galerías), con Eugenio Montero Ríos (no pazo de Lourizán)...

E das casas e pazos particulares, Casares pasa a facer reconto dos faladoiros nas barberías da rúa da Ponte (con Eugenio Bará) e da praza da Ferrería (con Baltasar Piñeiro), para rematar nos cafés. Destes salienta a figura dos camareiros e, tras repasar os cafés madrileños e galegos, detense na inauguración do Café Moderno e no seu desenvolvemento con Castelao, que alí fundou e definiu a revista *Nós*²:

Esa etapa intensa da biografía de Castelao transcorreu en Pontevedra e dela foron testigos os muros do salón de tertulias do Café Moderno, que aínda gardan a súa memoria. Unha memoria que, coa recuperación daquel fermoso espazo histórico, revive

¹ En dous momentos do seu traballo (páxinas 211 e 213), Carlos Casares cita a Prudencio Landín Tobío, pero noutra ocasión cita a Rafael Landín (páxina 214), ademais de Torcuato Ulloa.

² A estreita colaboración dos galeguistas de Pontevedra cos de Ourense xa fora recalcada por Carlos Casares no seu volume dedicado a Vicente Risco en 1981.

hoxe de novo, convertida non na materia morta dun pasado definitivamente desaparecido, senón no recordo emocionado duns homes exemplares, a quen hoxe lembramos polo seu talento e as súas virtudes de cidadáns dignos de seren recordados para sempre (Casares, 2001: 217-218).

Nestas páxinas tamén quixemos recuperar a memoria e o recordo de Carlos Casares. Para sempre. Con anterioridade, no ano 2007, xa o incluíramos na antoloxía *Pontevedra Literaria* (patrocinada polo Concello de Pontevedra e a Fundación Caixa Galicia) por ser un dos autores que dedicaran algún escrito á Boa Vila ou situaran a súa obra nela. Escribiamos na introdución Carme Blanco Ramos, Eloi Gestido de la Torre, Xosé Abilleira Sanmartín e quen isto asina que a nosa antoloxía pretendía recoller “os textos daqueles que sentiron a cidade como motivo de inspiración poética, de ficción literaria ou de deliberación e estudo” (Acuña, Blanco, Gestido, Abilleira, 2007: 13).

Fieis a esta premisa, a presenza de Carlos Casares na antoloxía de textos en homenaxe á Boa Vila localízase en dous apartados: narrativa e outros textos. Para a primeira sección escolleramos un fragmento de “O xudeu Xacobe” (*Os escuros soños de Clío*, 1981) e para a segunda elixíramos un fragmento do tan reiterado ensaio “Sobre cafés e tertulias en Pontevedra” (*O antigo Café Moderno de Pontevedra*, 2001). A presenza de Casares na *Pontevedra literaria* complétase cunha necesariamente breve biografía.

Concluímos esta colaboración saudando a presentación do roteiro Carlos Casares, neste xaneiro de 2017, que percorre en Ourense a traxectoria vital e literaria do escritor. Con todo, dende hai anos, a Pontevedra literaria leva mantendo vivo e, nunha base de granito, o recordo emocionado de Carlos Casares na Boa Vila, que dá de beber a quen por ela pasa.

A. A.

Bibliografía

- Acuña, Ana, Carme Blanco Ramos, Eloi Gestido de la Torre e Xose Abilleira San Martín (2007): *Pontevedra Literaria*, Pontevedra: Concello de Pontevedra/Fundación Caixa Galicia.
- Casares, Carlos (1981a): *Vicente Risco*, Vigo: Galaxia.
- _____ (1981b): *Os escuros soños de Clío*, A Coruña: Cerne.
- _____ (2001): “Sobre cafés e tertulias en Pontevedra” en VV. AA., *O antigo Café Moderno de Pontevedra*, Pontevedra: Fundación Caixa Galicia, pp. 205-218.

Carlos Casares, contertulio¹

XESÚS ALONSO MONTERO

Casares era un home que naceu para a conversa, para estar, en parladoiro, cos amigos. Era un vicio nel. Fálase, con xustiza, do Casares escritor, nomeadamente do narrador, e aí, nese xénero, está o capítulo máis importante da súa obra literaria. Carlos era, esencialmente, un contador, e supoño que xa o era de pequeno, daquela, só, un contador oral. Xa maior, decatouse, sen dúbida, de que os seus contos, os seus relatos orais, había que escribilos, e así o fixo. Nos seus relatos —narracións breves ou novelas— percibimos a voz do contador oral, daquel mozo ou daquel home que tanto nos engaiolou contando feitos ou episodios reais pasados pola sabia peneira do fabulador. Lendo algúns capítulos da súa narrativa, estou *oíndo* a Carlos, oíndo e vendo a Carlos a quen, tantas veces, lle escoitei aquela historia.

Cando Carlos chegaba a unha tertulia de persoas coñecidas, ninguén dubidaba de que, minutos despois, o líder, o líder verbal, naquel encontro, sería, inexorablemente, Carlos. Xa Carlos na tertulia, se esta esmorecía un pouco, Carlos, botando man dalgunha anécdota ou dunha lembranza calquera, collía a palabra sen pedila, porque, no inicio do inicio da súa intervención, xa conquistara o dereito a falar, o dereito a exercer de contador. Pasaba nas tertulias cos coñecidos e achegados e tamén cos que non tiñan noticia literaria daquel bardo da prosa cotiá que acababa de chegar ó café ou á sobremesa dun xantar. Viviu algúns destes encontros, destes parladoiros, en Madrid e Barcelona, encontros onde o seu castelán, con acento e modos de Xinzo de Limia, non era menos engaiolante que o galego co que nos regalaba nos cafés de Vigo e Santiago, nas tabernas de Ribadavia ou na súa casa de Vilariño no Concello de Nigrán.

Xa aquí, cómpre aclarar que, nesas tertulias, desde que Carlos iniciaba o seu primeiro relato, a conversa —como tal conversa— desaparecía. Alí, o único exercicio verbal era o protagonizado polo Carlos, polo Carlos Casares que, sen violencia para os demais, exercía o monopolio da palabra: non existía —durante media hora, unha hora, dúas horas...— máis discurso

¹ Este título, “Carlos Casares, contertulio”, foime indicado polos organizadores do presente volume. Ata onde recordo, moitos escritores hoxe —e algúns lexicógrafos— empregan acotío “faladoiro” por “tertulia”.

que o formulado por el. Así pois, nun espazo onde existía a conversa, o diálogo entre varios falantes, a primeira intervención de Carlos —case sempre un comentario a algo alí manifestado— era o comezo dun monólogo, dun monólogo con tantos capítulos como historias contadas por aquel contacontos culto, consciente de que falaba sempre para xentes lidas que gustaban da literatura, e había moita nos contos de Carlos, nas súas historias.

Está por facer, na nosa literatura, un estudo sobre estes monologadores de café, merecentes dalgún importante loureiro por seren autores de páxinas orais moi atentas á expresión artística. Ninguén os ten gravado magnetofonicamente porque no noso mundo erudito este subxénero oratorio non ten o predicamento que teñen os discursos proferidos desde a cátedra, o foro ou o púlpito. Que se saiba, os preceptistas, de Quintiliano a hoxe, aínda non se interesaron por estas peculiares pezas oratorias.

Eu coñecín en Santiago de Compostela a dous destes grandes “oradores”: a don Ramón Otero Pedrayo e a Pedro Martul Rey. Foi no bienio 1957-1959, no café Español, pródigo en tertulias e hoxe unha librería na Rúa do Vilar. Á hora do café, a iso das tres da tarde, don Ramón —daquela catedrático de Xeografía na Minerva compostelá— nunca faltaba á tertulia, composta, basicamente, por eruditos galeguistas (Fermín Bouza-Brey, Francisco Río Barja, Ramón Piñeiro...), por estudantes non alleos a estes mestres (López Nogueira, Franco Grande, Méndez Ferrín, Ramón Lorenzo, Blanco Losada, Emilia Bouza) e por “un joven catedrático” da Escola de Maxisterio (Alonso Montero). Mágoa de magnetófono clandestino! Era, inicialmente, un lugar de conversa, de diálogo, ás veces de varios diálogos pois, se a concorrencia era numerosa, a tertulia fragmentábase. Ás veces, don Ramón estaba calado, saboreaba o seu café e respondía, cando máis, a algunha pregunta trivial —e cortés— dalgúns dos contertulios. Pero, algunhas veces, na conversa, alguén mencionaba a Castelao, ou a Xelmírez, ou ó P. Feijóo, ou a algún mestre da Escola Médica compostelá, nomes que lle chegaban tan fondo, que o comprometían tanto que, como sen querelo, improvisaba unha alocución de dez minutos, de vinte ou de máis, tan elocuentes, tan sentidas, tan dentro da súa concepción das cousas que recordaban os seus discursos proferidos desde outras tribunas. Na “tribuna” do café Español, consciente de que non falaba *coram populo*, e facéndoo en voz algo baixa, don Ramón improvisaba, desde o seu inmenso saber, alocucións memorables,

algunhas verdadeiras leccións, non sempre, por certo, sobre personalidades de Galicia pois non escaseaban nestas evocacións outros temas, desde os viñedos do Ribeiro de Avia ata a serra da Martiñá ou os piñeiros cantados por Pondal. Non esquezamos que don Ramón, catedrático de Xeografía, foi, como xeógrafo da paisaxe, un poeta.

Carlos Casares foi *alumno* de don Ramón noutros cafés, nomeadamente en Ourense, pois nas datas que menciono aínda non era estudante en Compostela. Está claro que os monólogos de Carlos eran moi distintos dos proferidos polo vello Patriarca. En calquera caso, tanto Carlos Casares como don Ramón Otero, cando irrompían na tertulia decretaban a fin da conversa e impuñan o imperio dos seus monólogos: impúñano —enténdasenos ben— sen violencia por parte dos contertulios, que asistían, con fruición, a aquela “tiranía” verbal. Algunha vez, en Santiago, saín do café unha miguiña contristado porque aquel día don Ramón non nos engaiolara cunha das súas evocacións, cun dos seus oratorios monólogos.

Quen, desde hai moito tempo, merece unha monografía, como fabulador oral, é Pedro Martul Rey, profesor de Literatura no Instituto de Ourense nos anos da República, “cursillista” nas oposicións do 36 en Madrid, combatente republicano na Guerra Civil e exiliado en México varios anos. Xa en Santiago, onde o coñecín e tratei, era o asombro dos oíntes no café, na taberna, na rúa, onde fose. Falaba, en voz moi alta, un galego moi coidado, galego que falaban os extragalegos cultos dos seus relatos (Churchill ou Pedro Laín Entralgo) e, tamén, os galegos de status moi elevado, desde o Capitán Xeneral de Galicia ata o gobernador civil da Coruña e o Director do Banco de España. Dese xeito, ante os seus estupefactos oíntes, orfos de Sociolingüística, rompíalle o espiñazo á diglosia galega cando puña en boca dalgunha destas altísimas personalidades parlamentos coma este: “Vostede, señor Martul, seica coñeceu na capital de México a moitos dos escritores transterrados”. Era célebre, nos cenáculos composteláns, o diálogo entre el e “o Xaquín” [Joaquín Ruiz Jiménez], ministro de Educación no franquismo cando, en 1954, quixo revisar o seu expediente de profesor de Instituto para levantarlle a sanción. “O Xaquín —contaba Martul— dirixíndose a un conserxe, díxolle: “Faga o favor de traer do arquivo dos profesores de ensino medio o expediente de don Pedro Martul Rey”. Cando o trouxo o conserxe —diligente e, polo que se ve, experto en idioma galego—, pousou

derriba da mesa do Ministro unha carpeta, moi grosa, con máis de dous quilos de oficios e ditames, que tiña por título, en letras grandes e ben subliñado EL MARTUL.

Pero o gran relato de Pedro Martul non era este; foi un que contou na tertulia do Español, no ano 1957, ante uns contertulios fascinados e entregados, don Ramón e mais eu entre eles. Tiña como protagonistas, en Moscova, en 1388, a Castelao, a el mesmo e ó mesmísimo Stalin, “o Pepe Stalin”, como el lle chamaba. Tamén o Pepe falaba moi ben o galego e sabía que Martul, como lle acontecía á viúva do presidente Roosevelt, era de Rodeiro, concello que limita coas terras de Lalín e coas de Chantada. Os personaxes dos relatos de Martul tamén eran doutos en xeografía galega².

Estou convencido de que se trata dunha das pezas maxistras da fabulística oral culta en galego. Eu non sei doutra mellor e cóntoa —con fidelidade suma— sempre que podo e sempre con éxito de público e crítica. Non tardarei en redactala “magnetofonicamente”.

Carlos Casares figura, por dereito propio, nesta tríade, capítulo excelso da literatura oral culta de Galicia. Pero os seus discursos no parladoiro, os seus monólogos nas tertulias, eran alocucións moi distintas. Ditas en voz baixa e menos campanudas, estaban moi vencelladas ó anecdotario da vida real e das cousas consabidas. Don Ramón, o evocador, non ignoraba que a atención suscitada respondía, en parte, ó seu prestixio, á súa condición de Patriarca das Letras querido e admirado. En canto a Pedro Martul, el ben sabía que as súas intervencións —tamén para os non inscritos na tertulia— eran un espectáculo, unha montaxe verbal *pour épater* a aqueles que pensaban que a diglosia era intocable. Carlos era outra cousa. Xa na conversa, tiña a necesidade de contar as súas historias, a primeira delas suscitada por algo que alguén acababa de referir. Carlos non respiraba se non contaba: contar era o seu respirar. Non sei de ninguén, con sensibilidade literaria, que o interrompese e, menos, que o retrucase (sei de moitos que, fartos, interrompían a Manuel María cando, sendo un aceptable contador, se puña plúmbeo). Carlos, incapaz de ser plúmbeo, só defraudaba cando calaba. Contertulios houbo, eu entre eles, que lle oímos unha mesma historia —

² Publiquei unha versión algo reducida e pouco contextualizada hai 25 anos (“Xosé Stalin e Pedro Martul”, *La Voz de Galicia*, 12-6-1992).

modificada ou non— catro ou cinco veces. Sabéndoa tan ben coma el, o relevante era o modo de contala, o xeito das palabras coas que reeditaba o conto. Porque Carlos, ó falar, ó contar, oíase e gozaba coma nós. Contaba con fruición e transmitíanos esa fruición. Parece que tiña anacos de mazá na boca e que nós non eramos alleos a aquel sabor e a aquel arrecendo. Eu oínlle contar varias veces un episodio moi rechamante da súa novela *Ilustrísima*, e vino chorar, como choraban, de emoción estética, as persoas que oían por primeira vez aquel relato, antolóxico entre os seus. Polo que sei, non houbo en Galicia un xograr en prosa das características e do engado de Carlos Casares.

X. A. M.

Carlos Casares na Academia

XOSÉ LUIS AXEITOS

No Nadal de 1975 está datada a carta na que os académicos numerarios Domingo García-Sabell, Ramón Piñeiro e Marino Dónega propoñen como candidato a Carlos Casares Mouriño para cubrir a vacante producida polo falecemento de Xesús Ferro Couselo. Era presidente da institución Sebastián Martínez-Risco, que sucedera a Manuel Casás en 1960.

O escrito, aínda que breve, inclúe, como é preceptivo, unha axeitada reflexión sobre os méritos do candidato, do que poderíamos subliñar este parágrafo:

Fundan [os asinantes] a súa proposta no feito, ben conocido de todos, de ser don Carlos Casares un dos valores máis prestixiosos da literatura galega actual, tanto no campo da creación como no da crítica, pois que ven cultivando ambos con notable acerto. A súa contribución á literatura infantil en galego conta con obras como “A Galíña Azul” e “A Laranxa máis Laranxa de todas as Laranxas”, ambas galardonadas en Galicia e traducidas pola profesora Solita Salinas de Marechal para seren utilizadas nun centro escolar de Harvard, e conta asimesmo coa admirable tradución ao galego de “Le Petit Prince” de Saint-Exupéry. O seu libro de narracións “Vento Ferido” e as novelas “Cambio en tres” e “Xoguetes para un tempo prohibido” representan un dos esforzos máis logrados de renovación da prosa literaria galega. No campo da crítica, Carlos Casares ten no seu haber a excelente edición de Curros Enríquez aparecida neste mesmo ano e na que a personalidade e a obra do gran poeta de Celanova quedan nidiamente valoradas a través dun riguroso e lúcido estudo crítico. Tamén compresinala a interesante sección de crítica literaria en galego que ven desenvolvendo no Suplemento dominical de “La Voz de Galicia”.

Os académicos propoñentes, como ben é sabido, son tres integrantes do denominado “Grupo Galaxia” que xa por estas datas era relevante e mesmo dominante na Real Academia Galega.

A devandita proposta, recibida oficialmente na institución o día 12 de xaneiro de 1976, vai seguir a partir deste momento todos os trámites regulamentarios que marcan os estatutos institucionais. Así, con data

20 de maio de 1976, o secretario Francisco Vales Villamarín remítelles carta aos académicos Fernández del Riego, Chao Espina e Isidoro Millán anunciándolles que foron designados polo plenario para informar sobre os méritos do candidato.

Os informes de Del Riego e Chao Espina son totalmente convencionais, tanto pola brevidade como pola aceptación dos méritos apuntados polos propoñentes. O primeiro, entregado con data 16 de xuño de 1976 e asinado por Del Riego, apunta que a proposta “resulta tan axeitada como meritória”; o segundo, da autoría de Chao Espina, datado o 9 de xuño de 1976, sinala que Carlos Casares “ten merecementos dabondo para ocupar unha cadeira na nosa Academia”. Pide Chao, como final, unha “acraración”, que se poidera interpretar como un reproche se non se estivera desenvolvendo todo nun clima de cordialidade institucional: “Cuido que convén acrarar no informe a natureza e data de nacimiento, diste esgrevio Profesor”.

Non esquezamos, para interpretar estas últimas palabras do informe de Chao, que Casares é proposto cando aínda non tiña 35 anos, caso de precocidade extrema que o convirte nun dos membros máis novos dos académicos na historia da institución, soamente comparable aos casos de Filgueira Valverde e Banet Fontenla que entran na Academia con 35 e 34 anos respectivamente.

O informe de Isidoro Millán, preciso e comprometido, foi entregado bastante máis tarde que os anteriores, concretamente está datado o 15 de novembro de 1976 pero unha nota, supoñemos que de Juan Naya, escrita con lapis, matiza “Recibida o 3 de xaneiro do 1977”. De calquera xeito, Isidoro Millan xa lera os informes anteriores porque no punto 2º do seu escrito, que consta de tres parágrafos numerados, sinala “Nado en Xinzo de Limia polo 1941 (encho co este dato un oco botado en falta por outro Académico desta mesma Comisión)...”.

Precisa e puntualiza este informe que Casares “déuse a coñecer como escritor (ou, polo menos, déuselle a coñecer a quen esto firma) cun molliño de contos, punxentes e de novísimo estilo, publicados no nº 7 de *Grial* (1965). Ían ser recollidos e acrecidos no libro *Vento Ferido* (1967)”.

Exalta o informante o bo galego dos traballos de Casares, confesa ter lido con aproveitamento toda a obra do candidato agás o libro de contos *A*

galiña azul e detense especialmente na obra *Xoguetes pra un tempo prohibido*, adxectivada como “novela maxistral”: “Cando non tivera aportado Casares á literatura galega ningunha outra obra, abondara co esta pra ser proqramado “un dos valores máis prestixiosos” das nosas Letras, como o fan os académicos propoñentes en frase que eu rubrico...”.

Pouco despois, con data 15 de maio de 1977 o plenario elixe como académico a Carlos Casares e nunha carta asinada polo secretario o día 17 de maio de 1977 felicita ao electo e prégallo que non se demore na presentación do seu discurso de recepción porque desta forma non se retrasarán os restantes trámites regulamentarios: designación do numerario que terá que contestarlle, fixación da data, lugar etc.

Non se fará esperar a contestación de Casares, 6 de xuño, agradecendo e expresando a súa satisfacción e orgullo polo nomeamento. Cando varios meses despois, o 17 de abril de 1978, Casares remite o seu discurso de ingreso á Academia e propoñendo para contestarlle a Francisco Fernández del Riego, xa falecera o presidente da Academia Sebastián Martínez-Risco e fora nomeado na sesión do día 6 de novembro de 1977, para substituílo, Domingo García-Sabell.



Unha saudación protocolaria do presidente anuncia ao académico electo a aceptación por parte de Fernández del Riego indicándolle que o discurso segue os trámites regulamentarios.

Deseguida, o 27 de abril de 1978, o secretario comunica aos académicos Rafael Dieste, Enrique Chao Espiña e Xenaro Mariñas del Valle a decisión do Presidente de que formen parte da Comisión para ditaminar sobre os discursos de ingreso e recepción, que se lles axuntan.

Os 21 folios do discurso de ingreso, titulado “O desastre do 1898 e os escritores galegos” será ditaminado ao longo do mes de maio pola devandita comisión con palabras protocolarias e de gabanza unánime.

Será con data 9 de maio de 1978 que Juan Naya comunique a Carlos Casares que se aceptou por parte da corporación, reunida o 2 do presente mes e por indicación do recipiendario, celebrar o día 27 de maio no paraninfo do Instituto Femenino de Ourense o acto de recepción de ingreso na Real Academia Galega.

Como final de esta crónica burocrática, feita por encargo do meu admirado amigo Luís Cochón, temos que mencionar a convocatoria oficial para este acto asinada polo presidente Domingo García-Sabell e polo secretario Fco. Vales. Non faltan tampouco unha lacónica nota anunciadora do acto dirixida á prensa e, como ramo, o agradecemento ao Delegado Provincial de Cultura, Amando Prada, pola súa importante colaboración.

Ata aquí chegou o autor e o encargo.

X. L. A.

Carlos Casares como figura moral

ANTÓN BAAMONDE

Casares tiña graza, se entendemos esta palabra non, desde logo, na súa acepción de carisma relixioso, nin tan sequera habilidade humorística —que tamén a tiña—, senón ese don misterioso e atractivo, nada fácil de definir nin de localizar, que emana dalgunhas persoas con fluidez naturalísima, mentres que a outras se lles nega toda a vida (Damián Villalaín).

Todos os que coñeceron a Carlos Casares saben que foi un home ameno, un gran narrador oral. Cando Carlos comezaba a contar unha historia conseguía, coa mera autoridade que dá a intriga do relato, que o balbordo cesara e que todos ao seu arredor prestasen atención. Unha miga de suspense, o sal e a pementa do humor, conseguían o milagre. Era un milagre que non necesitaba de usar metáforas rimbombantes, nin, por así dicilo, de bracear. Ao contrario, os seus contos resolvíanse sempre, resumíanse, no sorrir final que alumeaba o seu rostro e o dos concorrentes, salvo que algún entre eles tivese un día espeso ou triste, ou que fose un individuo espeso e triste, que tamén os hai. Ese sorrir acostumaba ter un significado: o da comprensión risoña do pouca cousa que é a vida.

Un podería dicir que no transfondo da presenza de Casares podería detectarse a traxedia. E, en certo sentido, nun sentido profundo, así era. SE UN PREGUNTA CAL ERA A SÚA FIGURA MORAL, A RESPOTA MÁIS DIRECTA SERÍA ESTA: A DO HUMANISTA, UNHA PINGA ESCÉPTICO, QUE REFUGA SOBRE TODO O DOGMATISMO. Practicamente toda a súa narrativa é unha máquina de guerra contra el. De *Ilustrísima* a *Deus sentado nun sillón azul*, a obra de Carlos Casares é unha arenga contra a cegueira ideolóxica e contra a súa case inevitable consecuencia, a violencia física e moral. Esa cegueira e obcecación pode atoparse na parte montaraz da igrexa, que ve no cine da familia Barbagelatta unha infamia á que hai que perseguir con celo inquisidor; ou pode encarnarse na seca espiritual dun intelectual conservador, máis ben que fascista, pero que ao final acaba, pola forza poderosa das correntes da historia, imbricado co mal; ou pode, finalmente, expresarse na banal arrogancia do *progre* que coa peor *boa conciencia* sartriana condena ao inferno a Cunqueiro ou a Risco, sen intentar nin por un momento comprender. Casares acreditaba moi pouco na solvencia moral e política dos escritores e intelectuais polo mero feito de selo. Non compartía os xuízos expeditivos.

Carlos Casares intentaba comprender. A pesar de que *Deus sentado nun sillón azul* foi entendido por algúns como un manifesto contra Vicente Risco, o certo é que nas súas declaracións Casares sempre tivo un punto de vista moi matizado e, ao final, salvaba a don Vicente, talvez co agradecemento que dalgún modo sentía por ter compartido dende tan cedo a compañía de quen foi un dos grandes intelectuais do século XX galego. Mesmo cando relata o modo en que Piñeiro comprende tamén pola súa banda ao antigo director de *Nós* resistíndose a chamarlle traidor, nótase ese desexo de salvar, para a memoria histórica, a aquel home co que compartiu parladoiro no café Parque de Ourense. Na biografía que lle dedicou está Risco retratado coas luces e coas sombras que, por suposto, non hai nin que negar nin que esquecer, pero que non nos deben conducir a nós a cruzar ao outro lado do espello.

Risco saudou a Hitler, si, e escribiu a Historia do Demo, que sendo escrita en serio semella un libro hilarante, pero tamén era o protagonista dunha anécdota que Carlos adoitaba contar. Isto era que don Vicente tiña tanto medo a ir ao inferno que cada dous por tres ía á Catedral, que quedaba preto da súa casa, a confesar. Quería morrer en estado de graza, sen pecado. No confesionario sempre o escoitaba, con divina paciencia, o seu crego. Don Vicente tiña tanto medo que, nunha ocasión, saíu pola porta da Catedral e de aí a uns minutos volveu a poñerse de xeonllos ante o seu confesor, levado alí por sabe deus que pensamento que imaxinara que podía ser impuro ou malévolo, merecente de condena eterna. Ao velo alí, diante súa, unha vez máis, oíuse a débil, cansada voz do pobre crego: “Pero, don Vicente, outra vez aquí?”.

Ese humanismo escéptico, esa sabia comprensión da complexidade humana, probablemente nos deba retrotraer aos episodios de crueldade que viviu na infancia. O neno Casares veu como a Garda Civil queimaba a casa do Epifanio. Na súa mente quedaron gravados aquel home e aquela muller atados, cheos de medo, mirando como ardía o seu fogar e tamén os berros das vacas e dos outros animais dentro, abrasándose. A Garda Civil quería coller os membros do maquis que pensaban que estaban alí escondidos coa complicidade dos labregos e non lle importaba un chisco que arderan alí dentro. A resultas da mesma sospeita de colaboración coa guerrilla, os gardas metéronlle unha malleira ao Parolante, un pobre home, un tipo divertido

e bo, na lembranza de Casares, que acabou morrendo por mor dos golpes. Aquele neno debeu vivir aqueles sucesos con angustia.

O Carlos Casares adulto buscou sempre recrear unha atmosfera arredor de si serena e amable pero o Casares pícaro e o Casares adolescente tivo que enfrontarse á crueza da vida. Nas paisaxes da súa infancia non todo pode englobarse baixo o título *paraíso perdido*. Xa alí tivo mostras da presenza na Terra do inferno. Se abominou tanto do dogmatismo é porque tivo que sufrilo nas súas propias carnes baixo o influxo da Igrexa, ubicua para a súa xeración, que lle debeu de facer un dano que os que nacemos máis tarde nos custa comprender exactamente; da censura e a represión tal e como se manifestaban na provincia ourensá e, por último, nas formas talvez máis sublimadas, pero non menos grotescas, do sectarismo de esquerda, ou de certa esquerda. Pero, no fondo, hai un mecanismo xeral humano, que vale para todas as épocas, aínda que en todas se module dun modo distinto e peculiar.

O humanismo, dende o punto de vista do estilo, consiste na busca da claridade. Así, se houbese que retrotraerse a un principio espiritual, sen dúbida Carlos Casares encarnaría o do clasicismo. El sempre quixo expresarse con sinxeleza, mesmo dun modo lineal, sen querer que na súa narrativa o tempo e o espazo resultasen confusos ou, menos aínda, arbitrarios. A madurez como escritor foi entendida por el mesmo como unha busca da orde e da simplicidade, dentro de canons estéticos que deixaban atrás as pretensións de vangarda literaria e volvían a mirada a correntes expresivas propias da madurez literaria do século XIX e tamén da menosprezada corrente do relato breve do XX. Como o fixeron tantas outras persoas escoiteille moitas veces cantar as loanzas dos narradores portugueses do dezanove —especialmente Eça de Queiroz—, e tamén, xa metidos no XX, dos relatos breves de Hemingway —non das súas novelas—.

Sei que antes, nos anos turbulentos da mocidade, no tempo en que un está exposto a devastadoras crises espirituais, lle golpearon os relatos de Pavese, Pratolini e Camus. Estamos inacabados ata o día da nosa morte e ata ese día temos que ir arrincando o mármore que cobre o relevo, pero é nas horas da adolescencia nas que ese despoño é máis feroz. A través deses autores, Casares usaba o cicel que lle permitía irse revelando a si mesmo. A busca agónica da propia identidade, o desexo de contar a historia dun home

ou dunha muller calquera, dun obreiro florentino ou limiao, o absurdo da condición humana: elementos para un irse facendo. Os vimbios cos que foi tecendo non só unha narrativa, senón tamén un estilo, unha figura moral. Unha anécdota significativa: Casares tivo a oportunidade de coñecer a un bo feixe de autores relevantes, pero o seu *top* neste terreo aconteceu cando coñeceu a Miguel Torga no pazo dos condes de Mateus. Casares admiraba devotamente o autor de *A Criação do Mundo*.

Entendía a confusión e as formas hipotácticas de expresarse como propias da adolescencia: esas características que, cando un é dono de si mesmo e consciente das súas forzas e calidades, debe deixar atrás. Refugar o ornamento caprichoso é así unha cuestión de estilo e unha cuestión moral. É moi coñecida a maneira en que dilucidaba a súa aposta estética: se houbese que optar entre o vitral gótico, que faría o espectador concentrarse na filigrana do propio vitral, e a fiestra, que permite contemplar limpamente o que está do outro lado do cristal, el sempre optaría polo segundo.

Non gótico, pero menos aínda barroco, se entendemos este estilo non como o que corresponde a unha época de incerteza e desequilibrio profundo e dramático —penso en John Donne, o gran poeta inglés ou en John Dowland, o melancólico autor das *Lachrimae*— senón como unha maneira de escribir pedante e propagandística, fachendosa, orgullosa de si mesma, propia de virtuosos no mero sentido formal ou de xente que quere ou pretende selo, pero que aparta o lector do relato. Non estou seguro que no seu tempo a súa distancia respecto da Nova Narrativa Galega proviñese desta actitude, pero retrospectivamente sería xusto que así fose. Por outro lado, o obxectualismo ao Robbe-Grillet casa mal con aquel “limiao, estudante labrego e inocente, un pouco tirando a bruto, que arma unha meada entre Teilhard de Chardin, os evanxeos, a cruz do Calvario e a fouce e o martelo”, para dicilo na forma graciosa con que el se definiu a si mesmo naquela altura. A partir de aí a voz de Carlos Casares foise facendo máis persoal, o que quere dicir tamén, estreitamente ligada á arca da súa experiencia.

A OUTRA VOZ QUE SE ESCOITA CON GRAN FORZA NA OBRA DE CASARES É LÍRICA. Pode escoitarse en *Xoguetes pra un tempo prohibido* pero é en *O sol do verán* onde alcanza un despregue máis intenso. O que fala en *Xoguetes pra un tempo prohibido* é o amor contrariado, o amor romántico non correspondido ou traizoado. A decepción, que non se encarna só nas rapazas que comparecen

na novela, senón tamén no propio protagonista. Niso Casares é moi fillo do seu tempo. Na súa sentimentalidade, na que tivo como autor e talvez como presenza real, está presente, como na ortodoxia platónica-cristiá, a morriña da *completude*, a saudade do paraíso. Valería lembrar os versos do *Cantar dos Cantares* “Grávame como un selo sobre o teu corazón / porque máis forte que o inferno é a paixón / e o amor é máis forte do que a morte”.

Falando nunha ocasión de novelas de amor afirmou Casares que para o seu gusto talvez *Doctor Zhivago* era a máis xenial obra do século XX. O amor, dicía, en *Doctor Zhivago* é moito máis que o dun home e dunha muller, é cósmico, e se expresa como o rumor do vento na estepa. Iuri Andréievich e Larissa Fiódorovna son só os nomes de dous seres que forman parte dunha tormenta ou dun arrebato, dunha forza ante a que eles nada poden e da que son meros transmisores. Tamén o Carlos e a Helena de *O sol do verán* non parecen ser moi conscientes de ata que punto hai un fio invisible que os une. Viven na Arcadia, que se chama Beiro, e van ser expulsados dela pola maior das infamias, que é medrar: “Todos os nenos medran menos un...” así comeza o *Peter Pan* de James M. Barrie. Carlos e Helena viven na idade da inocencia, metidos na súa cabana india, no *wigwam* no que se refuxian para vivir as súas aventuras.

Aventura. Velaquí outra palabra apropiada para quen sempre quixo estar de retorno na infancia. E que mellor infancia que a que se retrata nos libros de Guillaume Brown. A Wikipedia non sempre é unha perda de tempo. Na entrada correspondente a Richmal Crompton, a autora dos libros da saga de *Guillaume o Terrible*, que aí!, quería que se lle coñecese sobre todo polos seus libros para adultos, pódese ler esta declaración de John Lennon na que se sentía:

de todo identificado coa rebeldía de Guillaume, coa súa audacia, o seu sentido do humor, os voos da súa fantasía, a súa necesidade de ser sempre o xefe pero sempre ter compañeiros, as súas accións xenerosas e compartidas por igual, a súa propensión aos erros de ortografía hilarantes e aos erros de pronuncia, e mesmo a súa preferencia polos pel vermella sobre os vaqueiros e a adicción a tocar a harmónica.

Pois exactamente coma el, é o Carlos neno de *O sol do verán*, divertido e caótico, tan anarquista como o Pato Lucas da mellor época.

Claro que el e máis Helena teñen aliados no mundo adulto, Carmela, a mai de Helena, ou Anselmo, o criado que conta historias fantásticas, pero no fundamental as súas aventuras son unha impugnación da seriedade e da represión dos maiores, sobre todo da tía Mercedes. O mundo dos adultos esta enfermo de estupidez conxénita.

Noutra ocasión Carlos Casares recomendoume a lectura dunha breve novela, única do seu autor, un diplomático asturiano, Julián Ayesta, de título *Helena, o el mar del verano*. Como *O sol do verán* é esta unha novela lírica, que xira arredor do sol dun verán pasado e feliz. Comeza *Helena o el mar del verano* cuns versos escollidos da Égloga I de Garcilaso “Por ti la verde hierba, el blanco lirio y colorada rosa y dulce primavera deseaba” e por outros versos do Aleixandre de *Sombra del Paraíso* “Pero lejos están los remotos días / en que el amor se confundía con la pujanza de la naturaleza radiante / y en que un mediodía feliz y poderoso / henchía un pecho, con un mundo a sus plantas”. Eses versos poderían valer para facer a esexese de *O sol do verán* porque conteñen unha declaración de amor e porque non outra cousa é a natureza radiante que a calor da infancia.

Despois vén o outro, medrar, que é aventura e decepción a un tempo. E hai que saber medrar. Como debemos medrar? Debemos compoñer a figura do adulto que mete nun caixón a inocencia e a esperanza da súa nenez? Debemos esquecer cando eramos pícaros e o mundo se abría ao noso arredor, luminoso e terrible? Debemos deixar de abarcar cos brazos o aire que respiramos? Sería duro facelo, non estritamente necesario e, ademais, innobre, unha traizón a todos os deuses que poboan a Terra. Na primeira *Elexía de Duino* Rilke escribiu “Pois a beleza non é máis que o comezo do terrible que aínda podemos soportar”. Non creo que sexa unha descrición da madurez, senón máis ben das ambivalencias da infancia. Talvez a gran cuestión existencial que se tivo que facer Carlos Casares era a de se pagaba a pena facer como que era un adulto. É o tipo de pregunta que, supoño, todos temos que facernos.

Nalgunha ocasión declarou que talvez as tres cousas que máis estimaba eran “os amigos, a amizade e a literatura” e non hai ningún motivo para dubidar da súa palabra. Ao contrario, mesmo un pode sospeitar que devecía por agradar ou, se un o di noutras palabras, que procuraba crear ao seu redor unha atmosfera de confort. As historias do gato Samuel, que

tantas veces narrou nas páxinas da *Voz*, poderían darnos unha pista do tipo de atmosfera que el buscaba crear. Un espazo de calor e serenidade no que fose imposible a violencia e a rabia e ata diría o mero acaloramento. Carlos Casares era dunha urbanidade absoluta, unha persoa de bo carácter e bo fondo. Como Goethe, parecía exclamar “Máis luz!”, pero non hai que esquecer que a tenrura humorística, o leve resplandor do candil, está preto do corazón solitario e que ignoramos exactamente canta noite tivo que roer.

A. B.

A mestría no contar: *Ilustrísima*

CARMEN BECERRA SUÁREZ

En 1981, no prólogo escrito para a edición en lingua castelá da novela *Ilustrísima* (Carlos Casares, 1980), Gonzalo Torrente Ballester queixábase, con razón, da marxinación á que eran condenados aqueles escritores españois que escribían en galego, catalán ou vasco:

La publicación en castellano de *Ilustrísima*, novela de Carlos Casares que vio la luz en lengua gallega, me ofrece la ocasión, que aprovecho del mejor grado, para presentar a los lectores españoles a un escritor parcialmente desconocido. Pero, desconocido, ¿por qué? Aunque suponga una prematura desviación momentánea de mi propósito, quiero coger esta mosca por el rabo y protestar, con toda la vehemencia de que son capaces mis palabras, contra ese ghetto de ignorancia en que el español medio y muy buena parte de los que habitualmente leen, tienen y mantienen a los escritores en lenguas vernáculos. El hecho es irritante, y si por una parte parece mayor la distancia que separa a un español no bilingüe del catalán o del gallego que del francés, por otra no es de creer que las cosas vayan a alcanzar un remedio inmediato, y que el único modo viable de conocer a uno de estos escritores sea el de traducirlo al castellano: lo cual no siempre es fácil, sino más bien excepcional, y por esta razón si el lector típico español sigue desconociendo a vascos, catalanes y gallegos, también éstos se ignoran entre sí (Torrente Ballester, 1981: 9-1).

Deixando a un lado a irritación que destilan as palabras do ferrolán, que subscribimos na súa totalidade e que aínda hoxe teñen vixencia, o feito é que a literatura en lingua galega segue sendo ignorada pola maioría dos lectores españois. Conscientes desta circunstancia, non son poucos os autores galegos que optaron —e optan— pola tradución ou a autotradución¹ das

¹ Aínda que en realidade semella non ser tan sinxelo. Sostén moi acertadamente María Recuenco que “El trasvase lingüístico autotraductológico afecta a numerosos parámetros interrelacionados de diverso carácter, como pueden ser la vinculación a una tradición, la relación con la oralidad, la adhesión o el rechazo a una determinada política lingüística, la búsqueda y la reconstrucción de una identidad, las relaciones con otras literaturas de un determinado país, las relaciones con determinadas personas y sentimientos motivados por una determinada lengua, la aceptación de otra lengua o la lucha por hacer ganar nuevos territorios a la

súas obras ao castelán, co obxectivo de reverter a situación². Este “obstáculo” orixinal, o lingüístico, é en boa medida o responsable do escaso recoñecemento que alcanzan as literaturas en linguas vernáculos no Estado español, como o propio Casares expoñía, nunha das súas últimas entrevistas publicada por Belén Fortes en xaneiro de 2002. A xornalista preguntaba: “A que atribúe a escasa proxección dos autores galegos na literatura mundial?” e Casares respondía:

Hai varios problemas. Un deles, que a literatura galega fóra de Galicia practicamente se descoñece, e se a coñecen é a través do castelán. [...] O primeiro paso que dar por un escritor galego é saltar do espazo galego ó español. O que si é certo é que, por primeira vez, na historia da literatura galega hai bastantes autores galegos traducidos, non só ó castelán senón tamén a outras linguas. Isto é unha novidade absoluta, porque da miña xeración para atrás non hai nada, quitando cousas puntuais (Fortes, 2002: 63).

Efectivamente, a lingua empregada por un autor pode converterse nunha, non pequena, dificultade para a divulgación das súas obras, e, sen dúbida, esta é a causa que xustifica o aínda insuficiente coñecemento de escritores, como Carlos Casares, cuxa obra posúe unha calidade e capacidade innovadora que ninguén cuestiona³.

Malia o autor ourensán posuír unha probada experiencia como tradutor, tanto de obras propias como alleas⁴, *Ilustrísima* non figura entre

propia... Todos estos aspectos constituyen elementos primordiales desde un punto de vista tanto sociolingüístico como traductológico a la hora de sacar a la luz el comportamiento lingüístico de un escritor y la relación que éste mantiene con cada lengua, además de servir como elemento revelador de la evolución tanto del estilo del autor como de su producción, ya sea de toda su obra o de una obra particular” (2011: 207).

² Esta actividade é moito máis frecuente do que se poida pensar; citarei unicamente a modo de exemplo a novela *La parranda* (1960), de Eduardo Blanco Amor, tradución d’*A esmorga* realizada polo propio autor; *Merlín y familia* (1957), de Álvaro Cunqueiro, tamén una autotradución ou tradución do autor, ou *La playa de los ahogados*, de Domingo Villar. Entre os escritores contemporáneos é obrigado citar os nomes de Alfredo Conde, Manuel Rivas ou Suso de Toro, cuxas obras foron tamén traducidas ou autotraducidas.

³ Non obstante e, deixando a un lado os numerosos premios cos que foi galardoada a súa obra en Galicia, Carlos Casares é un dos escritores galegos que gozan de maior recoñecemento entre os lectores e a crítica española.

⁴ É ben coñecida a dedicación prestada por Casares á actividade de traducir. Aínda que ata 1987 as súas obras son trasladadas ao castelán por diversos tradutores, a partir dese

as súas autotraducións, angueira que comezou a desenvolver a partir de 1987, porque antes “un análisis detallado de la obra dispersa nos revela que la autotraducción es una práctica esporádica en Casares” (Galanes, 2014: 190). Ignoramos cales son os verdadeiros motivos polos que o escritor decide autotraducirse; talvez a causa estriben na inseguridade polo traballo doutros, a súa preocupación pola calidade da tradución⁵ ou quizais obedeza a que, con máis frecuencia da desexada, adoita ser a castelá e non a orixinal galega a versión utilizada na tradución dunha obra a outras linguas; pero a xustificación que esgrime, con abafante lóxica e contundencia, nunha entrevista realizada por Miguel Riera para a revista *Quimera*, é a seguinte:

He decidido que de todo lo que escriba haré yo mismo la versión castellana. Creo que la traducción está justificada cuando alguien no conoce el idioma, pero si se conocen los dos, es absurdo buscar un traductor. El mejor traductor es uno mismo. Porque, más que una traducción, lo que haces es otra versión (Riera, 1997: 73).

A novela veu a luz en lingua galega e só un ano máis tarde, traducida ao castelán polo prestixioso filólogo e tradutor Basilio Losada⁶, foi publicada pola editorial barcelonesa Luis de Caralt. Trátase, por tanto, da primeira novela de Casares traducida ao castelán e, neste caso, o resultado logrado foi, con toda seguridade, do agrado do autor; Torrente Ballester, prologuista da edición, cualifica o traballo realizado por Losada de excelente.

ano el mismo asumirá esa tarea (*Los muertos de aquel verano* ou *Dios sentado en un sillón azul*, por exemplo). Pero, ademais, adapta ao galego obras escritas orixinalmente en castelán, *Doménica*, de Gonzalo Torrente Ballester; en francés, *Le petit prince* (*O principión*), de Antoine de Saint-Exupéry; en sueco, *Tordyveln flyger i skymningen* (*Os escaravellos voan á tardiña*), de M. Gripe, e en inglés, *The old man and the sea* (*O vello e o mar*), de Ernest Hemingway. Véxase, para este tema, Xosé Manuel Dasilva (2013): *Estudios sobre la autotraducción en el espacio ibérico* e, en particular, o capítulo “Carlos Casares como autotradutor”, pp. 33-48.

⁵ Di Iolanda Galanes: “De acuerdo con el papel que se le atribuye a la traducción, también se preocupa por la calidad de las traducciones, y en su obra periodística es una constante la crítica de traducciones literarias” (2014: 195).

⁶ No campo da tradución, este intelectual galego, o primeiro catedrático de Filoloxía Galega e Portuguesa da Universidade de Barcelona, destacou especialmente pola tradución das obras de José Saramago, angueira pola que lle foi concedido o Premio Nacional de Tradución en 1991.

Ilustrísima representa un punto de inflexión na traxectoria literaria do seu autor, porque, en palabras de Xesús González Gómez:

[Casares] entrega una de las más importantes novelas de la década y, sin renunciar a sus anteriores obras, inicia un camino en su narrativa que se verá confirmado plenamente en las dos novelas siguientes *Os mortos daquel verán* (1987) y *Deus sentado nun sillón azul* (1996).

Esta «trilogía» puede considerarse, sin que el autor lo pretenda, como un fresco de Galicia desde los años diez del presente siglo a la posguerra (2000: 9).

Ese novo camiño que o crítico refire inaugúrase tras liquidar definitivamente os trazos que o vinculaban á denominada Nova Narrativa Galega, relación que o propio autor cuestionaba⁷, como sinala Anxo Tarrío nun dos seus artigos:

Casares foi un dos puntales indiscutibles da narrativa galega moderna. Non é estraño atopalo incluído na nómina de autores da denominada pola historiografía literaria *nova narrativa galega*, a pesar de que el mesmo, en declaracións varias, dubidaba da pertinencia de tal inclusión. [...] E como parte da obra de Carlos Casares se axusta a esta convencional definición, quen isto suscribe, segue a incluílo nesa unidade xeracional que denominamos *nova narrativa galega* como o membro máis novo dela (2003: 19 e 20).

Ora ben, á marxe da opinión do propio Casares, o certo é que a existencia, ou non, da devandita conexión estética ou da pertenza a un grupo xerou non poucas controversias entre a crítica⁸. Non pretendemos

⁷ Así define o propio Casares esta etiqueta historiográfica: “Escuela o agrupación generacional de contornos indefinidos y de características todavía insuficientemente estudiadas. Si es cierto que en dicho grupo caben escritores de muy diversos estilos, como Neira Vilas o Gonzalo R. Mourullo, la verdad es que el rótulo parece pensado sobre todo para aquellos narradores que siguieron de un modo muy próximo, tan fiel como mimético, a los miembros del *nouveau roman francés*” (Véxase a entrada dedicada a Camilo González Suárez-Llanos en *Gran Enciclopedia Gallega*).

⁸ Fronte aos que non dubidan da pertenza de Casares a ese grupo xeracional ou movemento estético, penso, por exemplo, en M^a Camiño Noia: “Non resulta sinxelo facer unha división que marque con claridade distintas etapas no conxunto da súa narrativa, sen embargo, aínda que non hai diferenzas notables que definan estas etapas, pódense establecer períodos carac-

intervir no debate, senón só subliñar a diferenza estética e estrutural que presentan estas primeiras obras do autor (*Vento ferido*, 1967, e *Cambio en tres*, 1969), sobre cuxas características, influencias e adscripcións discute a crítica, respecto da que aquí nos ocupa e que, a xuízo dos especialistas neste eido do saber, inaugura a segunda etapa da súa narrativa⁹. Esa etapa, segundo Manuel Forcadela, estará caracterizada pola presenza reiterada de determinados temas, tales como a “lateralidade da ortodoxia, isto é, a posición de límite que debe adoptar o intelectual perante os grandes discursos do noso tempo” (2009: 146).

Ilustrísima está estruturada en catorce breves capítulos nos que un narrador externo, unha voz situada fóra da historia, conta uns sucesos acontecidos nos primeiros anos do século pasado nunha pequena cidade galega, que poderíamos identificar, tendo en conta determinados datos cos que se debuxa ese espazo no texto, con Ourense; máis concretamente, os feitos teñen lugar no seo da diocese dirixida por un bispo intelixente, tolerante e liberal enfrontado cos sectores máis fanáticos, rancios e intransixentes da Curia.

Son moitos os temas nos que se cifra o enfrontamento, pero un deles destaca sobre os demais; aludo ao conflito xerado pola chegada do cinematógrafo á cidade e a condición de actividade licenciosa, moralmente arriscada e nociva para os membros da comunidade, a xuízo dos subalternos do bispo, non así para *Ilustrísima*, que cre que debe ser aceptado como un

terizados pola utilización de certos recursos estruturais [...] O primeiro período corresponde á Nova Narrativa Galega” (2000: 136); Teresa Bermúdez, por outra banda, defende, con argumentos convincentes, a singularidade e independencia da obra de Casares e o erro que supón adscribilo á etiqueta Nova Narrativa Galega: “Na nosa consideración, debería pensar máis a afirmación de individualidade de Casares que a súa inclusión nunha «nova narrativa» galega” (2009: 109) e explica as razóns nas que apoia a súa afirmación: Casares, ademais de cuestionar a idoneidade da etiqueta, non comparte referencias nin modelos literarios cos autores que a crítica agrupa baixo a mesma; por outra banda, resulta difícil defender a influencia do *nouveau roman* atribuída ao grupo e, por conseguinte, a Casares, xa que “no caso francés prodúcese a disolución do personaxe —que aparece como ser desdebuxado, dificilmente definible, anónimo e por veces fantasmagórico, como correlato dunha sociedade na que o individuo xa non é central— mentres que en Casares prima a intención social e un tratamento realista de personaxes e argumentos” (ídem).

⁹ Citaremos, en apoio desta afirmación, entre moitos que manteñen o mesmo xuízo, a Ángel Basanta: “Con esta novela curta inaugúrase a segunda etapa da narrativa casariana” (2012: 22).

sinal de progreso e modernidade. El mesmo, vestido de segrar para non ser recoñecido e evitar o escándalo que provocaría a súa acción, asiste á proxección incitado pola curiosidade e o atractivo do novo e increíble invento:

A emoción da sala entrou tamén no corazón de Ilustrísima, que se puxo a bater acelerado.

E de repente, a marabilla. Unha locomotora lanzada a toda velocidade contra a sala provocou pánico e desbandada. A xente empezou a correr e a berrar. Algúns trataron de abrir a porta. As mulleres choraban. O tratante escondérase debaixo do banco. O can ladraba. Un vello pedía socorro. Durante os dous minutos que durou a proxección da cinta, a sala converteuse nunha especie de feira, na que resultaba imposible atender ás imaxes que se reflexaban sobre a saba. Cando no medio daquel barullo descomunal se fixo de novo a luz, Barbagelatta puido convencer non sen traballo á concorrencia de que non pasaba nada y de que volverá cada un ao seu lugar.

Xa en Palacio, mentres tomaba notas sobre o que acababa de ver, aínda coa emoción nos ollos e no peito...

Segundo Ana Carballal, este conflito desenvólvese en tres fronteas diferentes: o eclesiástico, que se concreta no choque entre o bispo e a Curia; o político, en tanto que o bispo representa a posición do partido liberal fronte aos conservadores, e o social, porque o prelado pretende alertar os seus fregueses da falsidade dun sentido relixioso somerxido “na superstición e o atraso, avogando ao mesmo tempo por dotar de máis claridade a unha fe que ao final, coma outras institucións, terá que aceptar os cambios impostos polo progreso e revelar un novo camiño cara á verdade” (Carballal, 2009: 52).

Aínda que, como anticipamos con anterioridade, non é o cinematógrafo o único motivo de discordia¹⁰, constitúe o factor fundamental no que se apoian as demais hostilidades, erixíndose no eixe que vertebra a trama.

¹⁰ Así, por exemplo, Ana Carballal expón: “O bispo enfróntase aos seus subordinados non só por motivos de tecnoloxía senón tamén por motivos políticos e relixiosos. Para el, o periódico de *La Verdad* non é máis que un modo de avalar as ideas máis reaccionarias dun sector moi definido da Igrexa mentres que os milagres de sor Sabina se ven como unha forma de enganar os feligreses e atrapalos nunha rede de idolatría e falsidade”.



Probablemente sexa esta a causa pola que a tradución francesa, levada a cabo por Michel Wagner e publicada pola editorial Ker en 2014, titula a novela *Monseigneur ou l'affaire du cinématographe*.

Tamén Casares subliña a importancia deste tema non só como peza central do relato, senón incluso como nutriente imprescindible para o deseño dos seus personaxes. Así, no seu artigo “Ilustrísima, el maquillaje de un obispo”, onde reflexiona sobre o proceso de creación e a procedencia de materiais da súa novela, o autor afirma:

La batalla por aquel barracón de feria en el cual se proyectaban las primeras películas de la historia, se convirtió en el elemento definidor de la novela, de manera que todos los personajes, tanto los principales como los secundarios, obtienen su identidad en relación con la actitud que adopten ante ese hecho (1990: 144).

O tempo da historia é de, aproximadamente, seis meses (desde o comezo do verán ata o terceiro domingo de advento, é dicir, o penúltimo domingo antes de Nadal), de entre 1910 e 1912, período en que os datos incluídos no texto permiten situar a historia narrada. O discurso, expresado con gran mestría léxica e minuciosidade narrativa (contribuíndo á morosidade no ritmo temporal e privilexiando, deste xeito, o espazo sobre o tempo), desprega ante os ollos do lector con detalle un mundo de ficción poboado de encantos e vilezas.

O narrador conta en terceira persoa, situándose por iso fóra ou por riba da historia, e non parece interferir na nosa decisión sobre que e como queremos ver ou que pensamos acerca do que vemos. Non obstante isto é só aparencia, porque, situado de comezo a fin na mirada do bispo, proporciona o punto de vista do clérigo, as súas opinións e xuízos sobre os demais personaxes, sobre a cidade, a paisaxe, a actividade social e cultural; deste xeito, prodúcese certa identificación entre a voz que narra e a protagonista, coma se o narrador se convertese nun vicario do bispo no mundo diexético. Dito doutro xeito, o discurso apóiase na omnisciencia selectiva, modalización na que o narrador mantén a terceira persoa, pero a visión circunscríbese a un dos personaxes.

Se consideramos, con Celia Fernández Prieto, que o trazo máis específico, tamén o máis notorio, dos que caracterizan á novela histórica revélanse en

la coexistencia en su mundo ficcional de personajes, acontecimientos y lugares inventados con personajes, acontecimientos y lugares procedentes de la historiografía, esto es, materiales que han sido codificados y documentados previamente a la escritura de la novela en otros discursos culturales a los que se reputa de históricos (1998: 177).

poderíamos cualificar esta novela de Casares co adxectivo de histórica, dado que nela se mesturan e combinan elementos procedentes da imaxinación do escritor con outros realmente acontecidos, cuxa documentación non presenta ningunha dificultade. Non obstante, tendo en conta que non son os personaxes que protagonizan a historia os que ostentan tal condición, senón o contexto en que se desenvolve a súa vida e os feitos nese tempo acontecidos, preferimos falar de “novelas de reconstrución histórica”, sintagma

acertadamente utilizado por Manuel Forcadela para referirse ás tres novelas do escritor ourensán que integran a súa segunda etapa narrativa e nas que o autor, segundo este crítico, outorga prioridade á análise da historia:

Resulta especialmente significativo que as tres grandes novelas que Carlos Casares achega á narrativa de fin de século sexan novelas vinculadas ao que aquí denominaremos novelas de reconstrución histórica. Tanto *Ilustrísima* como *Os mortos daquel verán* como *Deus sentado nun sillón azul* preséntannos a recreación dun tempo que vai desde o inicio de século ata a Guerra (Forcadela, 2009: 146).

Con tan só uns cantos datos, Casares constrúe un escenario referencial extratextual que apela á enciclopedia histórica do lector e lle permite localizar os sucesos narrados. Ora ben, o carácter histórico dos elementos propostos na diéxese só se mantén se o destinatario posúe o coñecemento do suceso ou dos personaxes históricos elixidos polo autor.

As referencias a Canalejas (“A política relixiosa de Canalejas, o mamón liberal, como el lle chamaba, púñao todos os días, nada máis erguerse da cama, ao borde do pecado”, páx. 35, di o narrador de Don Telesforo, o litoral, inimigo do bispo, por quen sentía algo moi próximo ao odio) e a Romanones (“Romanones seguía empeñado en que o personal docente dos colexios relixiosos tiña que dispoñer da titulación académica homologada coa dos centros públicos”, páx. 46¹¹, le o bispo nos xornais), son suficientes para situar temporalmente a acción. José Canalejas foi presidente do goberno entre 1910 e 1912 —morreu asasinado en novembro de 1912— e o conde de Romanones —Álvaro Figueroa e Torres Mendieta— ocupou, durante eses anos, o Ministerio de Instrución Pública.

Tamén o tema arredor do cal se organiza o relato pode ser documentado historicamente. O propio Casares subminístranos a información sobre como e por quen accedeu ao coñecemento deste asunto:

Una mañana de otoño, no podría precisar de qué año, fui a visitar al patriarca de las letras gallegas, don Ramón Otero Pedrayo. En el torrente imparable de su monólogo sin fin (...) surgió el claro

¹¹ Cito a novela de Casares pola décima edición na editorial Galaxia, colección galaxia-narrativa, outubro de 1997. A cita na páxina 46.

luminoso de una evocación feliz: la barraca del cine *Barbagelatta*, en cuyo interior, un viejo vestido con una levita raída tocaba el piano y señalaba con un puntero a los buenos y a los malos, a la perversa madrastra y a la inocente niña desamparada (1990: 143).

Ese recordo que acode á memoria de Otero Pedrayo e que Casares reinventa e traslada á súa novela

Signoras e signores, lo que aquí vamos a ver questa sera é un espectáculo incomparable. Lo aparato que ustedes pueden contemplar delante de los suos ollos, inventado por los mesíes Auguste e Louis Lumiere de París, permite recoger en series de pruebas instantáneas tutos los movimientos que durante certo tempo se suceden ante el objetivo e reproducire a continuación estos movimientos proyectando a tamaño natural las súas imágenes sobre una pantalla e ante una sala entera (1997: 54).

aséntase na actividade desenvolvida por unha coñecida familia de orixe italiano, os Barbagelatta¹², vinculada á exhibición cinematográfica en Galicia a comezos do século pasado, como expón José Somoza Medina cando refire a chegada do cine a Ourense na súa tese de doutoramento:

El Cine llegó a Ourense en las fiestas del Corpus de 1898, pero no hubo un local estable para la proyección de películas cinematográficas hasta 1906. En un solar propiedad de la familia París, en la esquina de las calles Espada y Paz Nóvoa, Isidro Pinacho García levantó un sencillo barracón de madera que recibía el nombre de Cine Pinacho. Después pasó a otros empresarios como Rafael Masó en 1908 o Tomás Picón en 1909, hasta que se hizo cargo el juzgado por impago de sus últimos dueños, cuando

¹² Grazas ás investigacións levadas a cabo polos historiadores do cine Cabo Villaverde e Sánchez García, sabemos que as primeiras noticias desta familia remóntanse a 1863, ano no que alugan un local na Rúa Nova de Santiago para unha “Exposición Mecánico-Óptica e Cristalería”. Como pode comprobarse, os arquivos conteñen as súas sucesivas solicitudes de permiso para a instalación de barracóns de feira onde exhibían espectáculos de variedades. Coa chegada do cinematógrafo, Barbagelatta, especialízase na exhibición cinematográfica. En 1912 conservaba aínda o seu pavillón itinerante, aínda que xa mantiña unha programación estable nun local de Ourense, que prosperou ata que en 1919 puido alugar o Teatro Principal da mesma cidade. Co tempo, esta familia instalaríase en Monforte de Lemos.

ya se conocía como Salón Variedades. (...) Barbagelata, empresario de origen italiano, era propietario de otro cine establecido desde 1912 en la misma calle Paz Nôvoa y a escasos metros del salón Variedades, el Cine Moderno, o Barbagelata (2001: 150-151).

Pois ben, os elementos referenciais desempeñan un papel esencial na construción deste tipo de novela ao proporcionarlle realismo, veracidade e coherencia ao mundo narrativo nelas creado, pero tamén na conformación dunha estratexia de lectura na que o lector xoga un papel determinante. Así, a continua transformación dos contextos culturais é unha das causas polas que o lector implícito previsto polo texto non coincida cos lectores empíricos; é dicir, as diferenzas entre a enciclopedia cultural dun e doutros podería orixinar, como sinala Celia Fernández Prieto, “los lectores ya no estén en condiciones de reconocer a esas entidades como pertenecientes a la historiografía, y por tanto las entiendan como ficcionales, dejando sin activar su dimensión histórica” (1998: 183).

Ilustrísima confirma un cambio de rumbo literario na narrativa do autor, e, tamén, como di Xosé Manuel Enríquez¹³, unha modificación dos mundos ficcionais nos que Casares instala o relato, pero “non acontece o mesmo co estilo narrativo que o vehicula e que é o mesmo que está presente en toda a obra casariana: una caligrafía clara e simple que se apega a realidade e a revive directamente sen botar man da alegoría ou do escorzo alterador de la perspectiva” (1992: 54), feito que destaca a mestría no contar de Carlos Casares.

C. B. S.

¹³ Autor dunha magnífica guía da novela, publicada por Edicións do Cumio.

Bibliografía

- Basanta, Ángel (2012): “A traxectoria narrativa de Carlos Casares”, *Grial*: 196, pp. 17-27
- Bermúdez, Teresa (2009): “Ramón Piñeiro, Carlos Casares e a Nova Narrativa”, *Revista de Investigación en Educación*, 6, pp. 104-112.
- Cabo Villaverde, José Luis (1992): *Cinematógrafos de Compostela 1900/1986*, A Coruña: CGAI.
- Cabo Villaverde, José Luis y Jesús Ángel Sánchez García (2012): *Cines de Galicia*, A Coruña: Fundación Barrié.
- Carballal, Ana I. (2009): “*Ilustrísima* e a novela española do grupo do 98” en Camiño Noia, Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra (eds.), *Actas Simposio Carlos Casares*, Vigo: Fundación Carlos Casares, pp. 51-80.
- Casares, Carlos (1990): “*Ilustrísima*, el maquillaje de un obispo” en Marina Mayoral (coord.), *El personaje novelesco*, Madrid: Cátedra, pp. 137-145.
- Dasilva, Xosé Manuel (2013): *Estudios sobre la autotraducción en el espacio ibérico*, Berna: Peter Lang.
- Enríquez, Xosé Manuel (1992): “*Guía de Lectura*” de *Ilustrísima* de Carlos Casares, Pontevedra: Edicións do Cumio.
- Fernández Prieto, Celia (1998): *Historia y novela: Poética de la novela histórica*, Navarra: Eunsá. Anejos de Rilce, nº 23.
- Forcadela, Manuel (2009): “Novela e política en Galicia de 1968 á fin de século: ficción e ideoloxía en Carlos Casares” en Camiño Noia, Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra (eds.), *Actas Simposio Carlos Casares*, Vigo: Fundación Carlos Casares, pp. 125-150.
- Fortes López, Belén (2002): “Carlos Casares, palabra de escritor”, *Tempos Novos*, 56, pp. 60-66.
- Galanés Santos, Iolanda (2014): “Carlos Casares y la traducción: obra dispersa e inédita”, *Quaderns. Revista de Traducció*, 21, pp. 183-198.
- González Gómez, Xesús (2000): “Veinte años de novela gallega (1979-1998)”, *Cuadernos Hispanoamericanos*, 599, pp. 7-20.
- Hernández, Pedro (1997): “Introducción” en Carlos Casares, *Ilustrísima*, Vigo: Galaxia.
- Noia, M^a Camiño (2000): “La narrativa de posguerra” en Anxo Tarrío (coord.), *Galicia Literatura*, Tomo XXXIV, A Coruña: Hércules Ediciones, pp. 86-149.

- Recuenco Peñalver, María (2011): “Más allá de la traducción: la autotraducción”, *Trasn: Revista de traductología*, 15, pp. 193-208.
- Riera, Miguel (1997): “De lenguas, tradiciones y otros griaes. Entrevista a Carlos Casares”, *Quimera. Revista de Literatura*, 158-159, pp. 69-74.
- Somoza Medina, José (2001): *Desarrollo urbano en Ourense. 1895-2000*, Universidade de Santiago de Compostela. Tese de doutoramento. En liña: <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc3f4p5>.
- Tarrío Varela, Anxo (2003): “A obra narrativa de Carlos Casares”, *Revista Galega do Ensino*, 38, pp. 15-45.
- Torrente Ballester, Gonzalo (1981): “Prólogo” en Carlos Casares, *Ilustrísima*, Barcelona: Luis de Caralt Editor, pp. 9-16.

Ó redor d'Os escuros soños de Clío

DARÍO XOHÁN CABANA

Non serei eu quen afirme que *Os escuros soños de Clío* é a mellor obra literaria de Carlos Casares, en primeiro lugar por que non creo saber cal é a súa mellor obra. É probable que el tampouco non o soubese, como non o sabe case ningún escritor —agás os autores dun só libro, que en xeral, espero, terano máis fácil—. Agora ben, o que si me atrevo a sospeitar é que este é o seu libro máis divertido e que probablemente a el tamén llo parecía. Porque con case toda a súa obra feita e publicada —agás *O sol do verán*—, ben preto xa da súa imprevisible morte, foi *Os escuros soños de Clío* o libro que escolleu para integrar naquela importante empresa editorial chamada Biblioteca Galega 120 coa que *La Voz de Galicia* fixo do ano 2002 unha auténtica festa maior das Letras Galegas. E foi sen dúbida el mesmo o responsable desta elección, primeiro como autor —pois todos os daquela vivos e incluídos fomos consultados— e logo como editor, sendo como era director da Editorial Galaxia, que imprimía o libro dende a súa cuarta edición en 1984 —as anteriores, lembrémolo sempre en honra dos vellos combatentes, foran de Edicións do Cerne¹—. E a mesma escolla fixera tamén o Casares once anos antes, cando o mesmo libro se incluía na máis modesta Biblioteca de Autores Galegos que editara en 1991 *Diario 16 de Galicia*.

Aínda que nós persoalmente non sabemos cando foi escrito o libro, nin menos cada unha das doce invencións que o compoñen, parécenos que está de cheo incluído nunha segunda xeira literaria, ou máis ben intelectual, de Carlos Casares, que se plasma esencialmente en cinco libros publicados ó redor de 1980. Son eles *Os escuros soños de Clío* (Cerne, 1979), *Ilustrísima* (Galaxia, 1980), e as tres biografías e antoloxías que fixo para a colección Conciencia de Galicia de Galaxia: *Curros Enríquez* (1980), *Otero Pedrayo* (1981) e *Vicente Risco* (1981). A musa da Historia, quer con canónicas esculcas, quer con soños da razón, é a señora destas cinco obras, que responden a un tempo ben definido e a unha preocupación dominante.

O tempo é o da chamada Transición, que se abre despois da morte de Franco e que para Carlos Casares corresponde moi esencialmente

¹ Edicións do Cerne, con Luis Mariño de director.

cunha fonda preocupación pola autonomía. É o tempo dos intelectuais e persoeiros xeralmente galeguistas, reformistas ou posibilistas, conducidos ou influenciados por Ramón Piñeiro, que culmina na formación do grupo Realidade Galega, que a principios do 1980 emitiu o seu célebre manifesto “apartidista” a prol da autonomía de Galicia. Un movemento que viña de lonxe, pois dalgún xeito continuaba o programa político clandestino encarnado por Piñeiro e a Editorial Galaxia, empresa de complexa substancia que nos anos cincuenta substituíra no interior a organización política do Partido Galeguista e que o propio Piñeiro, con outros máis novos, dotara dunha ideoloxía galeguista-europeísta de carácter evidentemente nacional, pero tamén evidentemente non nacionalista.

A colección Conciencia de Galicia comezou formalmente o 17 de maio de 1976 reeditando unha vella biografía de Manuel Murguía publicada por Vicente Risco no volume VI dos *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos* (1933-1934); pero os folgos realmente dispoñibles resultaron non corresponder coa xenerosa ambición de ofrecer o “estudo biográfico daquelas figuras senlleiras que desde o século XVIII astra os nosos días levaron a cabo a empresa inxente de devolverlle a Galicia a súa identidade perdida”. Na realidade, o segundo volume non saíu ata catro anos despois e foi precisamente o *Curros Enríquez* do Casares, naturalmente feito a propósito. Seguramente o exército de biógrafos co que inicialmente se contaba —ou se soñaba— tivo outras cousas que facer e foi Casares o único que de verdade debeu traballar con entusiasmo e disciplina nesta tarefa, facendo nada menos ca tres volumes dos sete que en total se chegaron a publicar —a idea inicial era de vinte e catro polo menos—.

Estaba, pois, naquel tempo Carlos Casares moi metido nas cousas serias de Clío e eu quero supoñer que paralelamente ó estudo de Curros, de Risco e de Otero Pedrayo, que seguramente iniciou con intención biográfica e por así dicir profesional, xa algúns anos antes da publicación das obras, o fabulador foi armando estes doce apócrifos que algunhas veces se teñen cualificado —sen moito fundamento ó meu ver— de cunqueirianos e mesmo de borgianos. É certo que o primeiro “soño”, coa súa materia viquinga e a presenza de San Gonzalo, parece reclamar a presenza do mindoniense, mesmo polo divertido e supoñemos que voluntario anacronismo das patacas na Galicia medieval; pero aí está case toda a semellanza que eu son capaz

de ver. En realidade, se por forza lles queremos achar —hai esa manía— antecedentes a estes relatos, sería bastante mellor buscar pola banda de Joan Perucho, pero nada nos impediría tampouco navegar ó chou pola densa fraga das fantasías históricas de pequeno formato, tan habituais nas literaturas euro-americanas polo menos dende finais do século XVIII, cando William Beckford se divertía inventando pintores extraordinarios en certa maneira máis verdadeiros cós que de verdade existiran.

Xaora que o Casares leu a Beckford e tamén seguramente ó magnífico Marcel Schwob co seu contrario método de tomar personaxes reais e calumniarlles biografías máis ou menos imaxinarias. Pero probablemente leu tamén outros que ó mellor os que ollamos na obra do Casares e queremos escribir algo sobre ela non percibimos e nin sequera sospeitamos; este perigo está máis presente aínda ca de costume cando o autor é lector habitual de linguas un pouco raras, como lle pasaba ó noso co sueco.

Mais aínda que haxa influencias de Perucho ou de calquera outro nalgúns maneiras de contar —e mesmo na decisión de escribir— esta ducia de historias, o que a min me parece máis interesante é que polo menos boa parte delas teñen moito que ver co traballo histórico “serio” no que o Casares estaba mergullado naquel tempo.

En primeiro lugar, quizabes o parentesco literario máis evidente d’*Os escuros soños de Clío* sexa con Otero Pedrayo. Dende logo, ben máis ca con Cunqueiro. Con Otero en xeral, pero moi especialmente coas súas novelas históricas, e por riba de todo con esa obra marabillosa que é *O señorito da Reboraina*. Os contos históricos de Casares parecen, ou parécenme a min, unha especie de Otero alixeirado, no sentido aproximado da *leggerezza* que tan belamente —convencéndonos ou non tanto— teorizaría Calvino poucos anos despois. Que por certo, postos a escudriñar devanceiros máis ou menos pertinentes, Calvino tamén ten cousas que o libro do Casares nos pode facer lembrar aínda que sexa ó lonxe: por exemplo algunhas fantasías chinesas de *Le città invisibili*.

Pero non só Otero nos parece estar detrás destes escuros soños, aínda que sexa a presenza máis evidente e seguramente a máis numerosa e complexa. A sombra de Curros Enríquez pode albiscarse talvez en máis dun sitio, pero dende logo a súa biografía de Eduardo Chao —e máis concretamente o

emocionante primeiro capítulo que lle dedica ó seu pai Xosé María Chao, o farmacéutico revolucionario de Ribadavia— é o detonante da fantástica historia de Luís Meruéndano del Campo, o republicano de Francelos, onde tamén o espírito de Otero parece insinuarse. Este Meruéndano, ó que Casares non lle menciona matrimonio nin fillos, sería logo devanceiro colateral de Ildefonso Meruéndano Pérez, farmacéutico e médico liberal que foi alcalde de Ourense dúas veces ó redor do 1900, e de Leopoldo Meruéndano Arias, que chegou a alcalde de Ribadavia e mereceu placa na rúa Ancha desta vila; despois de dimitir do cargo aínda publicou un estudo sobre os xudeus de alí.

E na miña fe, a preciosa historia do xudeu Xacobe, que era de Palestina e non de Ribadavia e vivía en Pontevedra a principios do século XVIII, é, no fondo, un desafío vingativo contra Vicente Risco, retratado si por disciplina galeguista en tanto que presunto creador de “conciencia de Galicia”, pero intimamente rexeitado por Casares na súa repelente condición de antisemita bestial². Probablemente é do mesmo Risco, e concretamente do inconcibible monumento á superstición titulado *Satanás. Biografía del diablo*, de onde o Casares deriva por oposición un espírito finamente escéptico e burlón —volteriano fronte á credulidade infratridentina do seareiro do *Volter* de Ourense— para perfumar con algo diferente ó xofre as folclóricas aparicións demoníacas que foi espallando ó longo do propio seu libro.

E si, un perfume escéptico e se se quere volteriano —pero dun Voltaire que non é propiamente o histórico, senón máis ben un apócrifo un tanto que folclórico— parece impregnar este libro cun lene doutrinismo antidoutrinario, unha actitude de tolerancia extremista que fai tan encantadora; poño por caso, a historia do fidalgo fernandino compostelán Secundino Souto, onde o Casares se conmove e nos conmove polo triste destino de alguén que, aínda sendo un pobre iluso, non deixa de ser tamén un canalla e un delator e que ademais está nos antípodas ideolóxicos do autor e do seu lector implícito.

D. X. C.

² Na súa biografía Casares non pretendeu ocultar este vomitivo aspecto da obra de Risco e de feito na páxina 86 cita un fragmento no que entre outras iniquidades se proclama que os xudeus son “tipos encollidos, sen pescozo, cetrimos, sudorosos, marraus [...] Teñen algo de ratas e algo de macacos; é algo úneco, homes como os demais non son, ou disimúlanos”. Que Risco escribira esta infamia indígnanos; que a puidera publicar, como así foi, na revista *Nós*, desacóuganos profundamente.

Os primeiros artigos xornalísticos de Carlos Casares (*La Región*, 1968-1974)

HÉCTOR CAJARAVILLE

1. Traxectoria de Carlos Casares como articulista

Carlos Casares asinou durante case catro décadas textos de opinión en diversos xornais. Nesta vertente profesional, a súa consagración veu da man do diario *La Voz de Galicia*, onde Casares empezou a colaborar en 1975 e no que, a partir de 1988 e ata a súa morte en 2002 mantivo a sección “Á marxe”, sen dúbida a de maior éxito, difusión e acordanza da historia da prensa galega.

Pero hai un Carlos Casares columnista anterior a esta xeira: entre 1968 e 1974 o ourensán publicou colaboracións no diario da súa provincia, *La Región*, ao comezo de forma esporádica e a partir de finais de 1972 con periodicidade semanal. Neses últimos dous anos a sección de Casares pasa a chamarse “Con esta lupa” e constitúese a partir de retratos de persoeiros da época, algúns deles dos ámbitos galego e nacional, pero sobre todo do internacional, principalmente políticos.

Con anterioridade a esta serie (nos anos 1968-1972), as colaboracións de Casares en *La Región* raramente tiñan cariz político (aínda que algunha se pode atopar) e abordaban temáticas de ampla disparidade, ao xeito das que logo realizaría para *La Voz de Galicia*. En Valcárcel (2002) recóllese unha vintena destes textos, os primeiros artigos asinados por Casares nun diario de ampla difusión, por máis que xa antes apareceran textos da súa autoría nas revistas ourensás *Fin de semana* (1962-63), *Aula* (1963) ou *Miña fala* (ata 1969).

A traxectoria posterior é moito máis coñecida: a partir de 1975 empeza a publicar as súas colaboracións en *La Voz de Galicia*, primeiro baixo o título “A ledicia de ler” (no suplemento “Cuaderno de Cultura” e centradas no mundo da literatura ou das artes en xeral) e despois na célebre “Á marxe” (1988-2002, diaria a partir de 1992). O último artigo de Casares publícase o 9 de marzo de 2002, data do seu pasamento.

A maiores, non eran infrecuentes as súas achegas a revistas e semanarios como *Teima*, *Man Común*, *A Nosa Terra*, *Grial* (da que era director), ou xornais de difusión nacional como *ABC* ou *El País*. En definitiva,

case corenta anos de presenza pública nos medios de comunicación, sempre compatibilizada co seu labor de novelista.

2. Xornalismo vs. literatura

Ao estarmos a falar dun autor que durante toda a vida simultaneou o traballo periodístico e mais o literario, resulta inevitable abordar unha cuestión: cales son os límites entrambos os xéneros? Pode considerarse o xornalismo de creación parte de pleno dereito da literatura ou son xeitos de comunicar independentes e con mecanismos e recursos específicos? E, no caso que nos ocupa, eran ou non literatura os artigos que Casares publicaba nos xornais?

Non é doado establecer a fronteira entrambas as dúas actividades, vinculadas en maior ou menor medida á interpretación do mundo, ao gusto estético e á necesidade de comunicar. Así, esta concepción do traballo como columnista de a cabalo entre o periodismo e a literatura vai ser referendada por varios estudosos do extenso labor de Carlos Casares nos diarios, os cales coinciden en salientar o esforzo creador (a vontade de estilo) que latexa tras a súa faceta xornalística:

A escrita de Casares podémola definir como mixta, pois nela bórranse os lindes dos xéneros. Carlos fai periodismo sen renunciar á literatura. A naturalidade colore a canto escribe e é a esencia do seu estilo limpo, exacto e de grande eficacia narrativa (Carro, 2003: 142).

Para o escritor o columnismo non era un irmán menor da literatura e dedicoulle, cando menos, o mesmo esforzo que ás súas obras de ficción literaria (Valcárcel, 2003: 184).

Á fin, é o propio Casares quen confirma o innecesario (talvez o absurdo) que resulta establecer diferenzas entre o seu labor xornalístico e o especificamente literario: “Os artigos enfoqueinos tamén como unha parte da miña obra literaria. Escribo un artigo como un conto ou a páxina dunha novela” (Valcárcel, 2002: 116. Extracto dunha entrevista realizada por Raquel Feijoo no diario *La Región* o 1 de febreiro de 1999, baixo o título “Carlos Casares crea «Un país de palabras»”).

Para non consumir excesivo espazo arredor dunha cuestión que vai alén do obxectivo deste artigo e para deitar luz sobre esta disquisición, remitímonos ao texto de Xosé Antonio Neira Cruz que acompaña a

recompilación das últimas colaboracións de Casares en *La Voz de Galicia* (as do ano 2002), onde se profunda na imposibilidade de diferenciar dous conceptos tan imbricados e interdependentes como son literatura e xornalismo: “os siameses que seguen prendidos por dous apéndices para ambos irrenunciabiles: palabra e creación” (prólogo de X. A. Neira Cruz en Casares, 2003: 11).

3. Transvasamento do castelán cara ao galego

Carlos Casares comeza a súa traxectoria como articulista en *La Región* escribindo en castelán. Estamos a falar dun medio que tiña (aínda ten, como todos os diarios galegos en soporte papel) o castelán como lingua preferente e dunha época en que os espazos de uso reservados ao galego están moi lonxe dos medios de comunicación e se moven máis na liña do folclórico ou, como moito, dunha lírica enxebre e/ou festiva.

Teremos que chegar ata setembro de 1972 para atopar o primeiro texto en galego de Casares en *La Región*. Trátase do pregón á festa do magosto dese ano, reproducido íntegro nas páxinas do xornal ourensán. Non deixa de ser un episodio circunstancial, pero tamén anunciador do que axiña viría: coincidindo coa posta en marcha da sección “Con esta lupa”, só uns meses despois, o galego pasará a ser a lingua habitual nas súas colaboracións.

De que xeito conviven ambos os idiomas no proceso de aprendizaxe vital de Casares? El mesmo o explica na entrevista que lle concedeu a Víctor F. Freixanes para o libro *Unha ducia de galegos*:

No ano 44 ou 45 fomos vivir de Ourense a Xinzo, e alí aprendín un galego vivo, que falaba o meu pai e que se falaba ao meu redor, xunto ao castelán da miña nai. Neste senso, a miñanenez poderíamos dicir que foi bilingüe, pero eu expreseime de sempre moito mellor en galego. Ao chegar á escola primeiro e ao seminario despois (porque eu, como tantos outros rapaces de aldea ou vila de Galicia, estiven no seminario) supuxo para min unha imposición da lingua castelá. Pero imposición non tónica, porque alí a imposición era violenta, con castigo (Freixanes, 1976: 281).

Xa o apunta Casares na cita que acabamos de reproducir: a súa escolla non obedece unicamente a unha cuestión de naturalidade ou conforto no emprego da lingua en que se sente máis cómodo, senón que se debe tamén

a un posicionamento consciente ante a marxinación do galego alén do seu uso coloquial, mesmo cun aquel de rebeldía, de vinganza ou de axuste de contas co pasado:

[No seminario] estaba absolutamente prohibido falar galego. E aquilo era aínda máis paradoxal e grave canto a meirande parte dos seminaristas eran galegofalantes, de procedencia rural. Cada vez que dicías unha palabra en galego tiñas que escribir mil, cinco mil, dez mil veces: «No hablaré gallego, no hablaré gallego, non hablaré gallego, etc.», pero tamén había unha reacción contraria: a dos rapaces que fixemos da lingua unha sorte de liberación clandestina e sentiamos un pracer escuro no falar a escondidas o idioma que a maioría aprendera nas súas casas. Eu cheguei a deber milleiros de copias, millóns de copias de «no hablaré gallego» (Freixanes, 1976: 282).

O galego de Carlos Casares (o “galego vivo”, como el mesmo o define) foi motivo de permanente discusión e as críticas polo emprego dun léxico contaminado polo castelán ou polo seu desleixo na observancia das regras ortográficas acompañárono toda a vida. Mais foi o propio autor o primeiro en recoñecer que a súa opción non era a máis “pura”, interesado por riba de calquera outra premisa en que os seus textos fosen entendidos sen dificultade pola maior cantidade posible de lectores:

A Casares criticóuselle máis dunha vez, en coloquios e charlas, que non seguise o estándar normativo da lingua ou que incluíse castelanismos nos seus espazos do xornal: el mesmo se xustificaba dicindo que quería acceder a un lector non formado na lectura en galego e que prefería manter un castelanismo usual, nalgúns ocasións, antes que introducir un vocabulario que dificultase ou impedise a lectura das súas columnas (Valcárcel, 2003: 186).

Así o explicaba o propio autor (o texto fai referencia á súa faceta como novelista pero, polo xa apuntado anteriormente, pode extrapolarse a estouta actividade de articulista):

Que queres que che diga? Si, hai castelanismos. A meirande parte deles son conscientes, outros non [...] Quería unha linguaxe que chegase á xente, que non ofrecese demasiadas dificultades ao lector, porque hai que rescatar, conquistar lectores (Freixanes, 1976: 287).

Por riba de opcións ou variantes, e dunha suposta corrección lingüística (suposta no sentido de que a norma aínda estaba en pleno proceso de consolidación na altura en que escribía os seus artigos), o que resulta evidente é que Casares pasou a empregar o galego desde 1972 (aínda na ditadura franquista) por compromiso cunha lingua minorizada, marxinalizada, mesmo prohibida, e á que xa non renunciaría:

Escribo cunha clara conciencia política fronte ao castelán, que é a lingua imposta. Isto téño moi claro. O bilingüismo non o acepto, ao máis podo desculpallo, e non sempre [...]. A lingua dos galegos é o galego e eu, dende o meu oficio de escritor, estou a defender esa lingua con todas as miñas forzas e todos os meus coñecementos (Freixanes, 1976: 293-294).

4. “Con esta lupa”, testemuño dunha época

Os textos de “Con esta lupa” comezan a publicarse en decembro de 1972 (o primeiro é o dedicado á primeira ministra israelí Golda Meir) e chegan ata setembro de 1974 (o derradeiro ten o político español Joaquín Ruiz-Giménez como protagonista). Os textos ían sempre acompañados por unha caricatura realizada polo debuxante ferrolán Siro López, quen logo se referirá a esta sección como “o primeiro espazo de política internacional en galego” (Valcárcel, 2002: 83). O conxunto abrangue trinta e tres retratos dos que vinte se corresponden con personaxes de ámbito mundial, nove do nacional e tan só catro do galego.

Na sección “Con esta lupa” comparecen os persoeiros de maior dimensión e transcendencia política naquel turbulento comezo da década de 1970 en que foron escritos. Así, non faltan nestes retratos os norteamericanos Nixon e Kissinger, co soviético Breznev no outro extremo, a carón de Mao Tse Tung ou Indira Gandhi; os chilenos Allende, Pinochet e Neruda ou o arxentino Héctor Cámpora; os franceses Pompidou e Mitterrand ou o alemán Willy Brandt; os grandes líderes de Oriente Medio: a xa citada Golda Meir, Anwar el Sadat, o xa de Persia ou o rei Hussein de Xordania; personaxes de sociedade como a princesa Ana de Inglaterra, do deporte como Eddy Merckx ou do cinema como John Ford e Marlon Brando.

Entre os de ámbito nacional atopamos políticos (o xa mencionado Ruiz-Giménez), compositores (Pau Casals), escritores (Ramón J. Sender) ou

relixiosos como o cardeal Tarancón e monseñor Añoveros, ademais de figuras de gran calado popular como o tenista Manuel Orantes, o humorista Forges, o cantante Peret ou o fuxitivo Eleuterio Sánchez, El Lute. Só catro galegos forman parte do elenco de personaxes retratados: Francisco Fernández del Riego, Ramón Piñeiro, Celso Emilio Ferreiro (os tres amigos e mestres de Casares, aos que dedica senllos artigos eloxiosos) e o boxeador José González Dopico.

Esta preponderancia das figuras de talle internacional demostra o espírito desta sección de transcender o contexto máis próximo ao lector e converterse nun espazo de análise da convulsa actualidade do mundo naqueles estertores do colonialismo e a Guerra Fría e nos albores da inminente crise enerxética e do florecemento das ditaduras de América do Sur.

A columna de Casares era un punto de encontro no que calquera personaxe do momento podía converterse en protagonista, o que fai da sección “Con esta lupa” un testemuño de gran valor e que demostra o compromiso do autor co complexo momento histórico que se estaba a vivir naqueles primeiros anos da década de 1970.

5. Posicionamento do autor

O primeiro que sorprende na lectura dos retratos que conforman “Con esta lupa” é a implicación de Casares co contexto internacional en que se desenvolve a súa xuventude. Nas súas colaboracións posteriores resultará máis difícil atopar fragmentos en que se poña de manifesto tan claramente a súa opinión sobre a actualidade política ou social, pois a deriva das columnas cara ao persoal, as lembranzas ou as reflexións íntimas van facer que esas referencias “ideolóxicas” non abrollen tan xenerosamente. Por ese motivo, Xavier Carro dirá o seguinte sobre os artigos de Casares en *La Voz de Galicia*:

as súas opinións políticas refugan toda clase de experimentos e veleidades perigosas, asentándose na experiencia e desbotando posturas maximalistas, utópicas ou revolucionarias que xerasen odio. A única política aceptable era, para el, aquela que estaba contra a dor humana. Carlos foi sempre un home impregnado do pensamento camusiano e defensor da persoa [...], de aí a súa valentía para condenar os réximes totalitarios (Carro, 2003: 143).

Todo o contrario do que Marcos Valcárcel conclúe a partir dos textos de *La Región* que serven de base para este estudo: “Unha posición moi ideoloxizada e radical, a xeito dos tempos que lle tocaba vivir, con teses moi críticas co poder político norteamericano e solidarias cos países que loitaban pola democracia e a liberdade ao longo de todo o mundo” (Valcárcel, 2003: 182).

Ninguén mellor ca Siro, o coautor da serie, para definir o Casares daqueles primeiros anos:

Os textos que puxo a algunhas caricaturas aínda hoxe resultan conmovedores; os de moitas outras demostran a firmeza das súas conviccións políticas, e a coraxe para proclamalas [...] o Casares un chisco ácrata, no que era doado intuír o grande escritor que logo foi. Para os máis novos [...] estou certo de que esta sección lles dará outra imaxe que quizais non poderán descubrir no autor de éxito, no home con responsabilidade en empresas e en institucións: a do Casares idealista, que, na miña opinión, nunca deixou de ser (Valcárcel, 2002: 84).

Non hai que pescudar en exceso para atopar exemplos desa implicación confesa e explícita de Carlos Casares nos acontecementos sobre os que fala na sección “Con esta lupa”: antiimperialismo, defensa das correntes anticoloniais, solidariedade cos desfavorecidos e os sometidos... Nesta primeira xeira de colaboracións na prensa, o xove escritor (lembramos que Casares ten daquela unha idade próxima á trintena) non disimula o seu posicionamento:

Allende terá dado ó mundo unha lección de lealtade e compromiso coa palabra dada ao seu país antes das eleccións: iniciar a construción do socialismo sin traicionar á Constitución. Outra cousa é xa se tal lealtade é posible fronte a un enemigo poderoso que non cre neses valores e non ser que sirvan ós seus intereses. E desta vez non os sirven (*La Región*, 15-7-1973, en Valcárcel, 2002: 59)

na terra de Mao, o poeta que arrincou ó seu pobo da miseria e convertiuno, en pouco máis de vinte anos, nunha potencia mundial (*La Región*, 2-9-1973, en Valcárcel, 2002: 65).

A pombiña da Paz, que cada ano sai de Oslo cunha mensaxe branca para tódolos homes, anda desnortada. Desta vez mandárona a pousarse sobre a cabeza de Kissinger, xusto no momento en que os Estados Unidos entregan toda clase de armas de guerra a Israel (*La Región*, 28-10-1973, en Valcárcel, 2002: 69).

É dicir, estamos ante un Casares ao que non lle resulta incómodo ou embarazoso situarse ante aquilo sobre o que fala e que mesmo poderíamos concluír que realiza a escolla de personaxes que configuran a súa sección para, a través do retrato que confecciona de cada un deles, ofrecer a súa propia visión do mundo.

6. Trazos recorrentes no Casares articulista

Non é doado atopar puntos de conexión entre o Casares de *La Región* e o que despois publicará as súas colaboracións en *La Voz de Galicia*. Isto débese principalmente á natureza da serie “Con esta lupa”: retratos persoais de personaxes de actualidade, un punto de partida moi afastado do intimismo e do gusto polo cotián que caracterizan a achega diaria en “Á marxe”, onde se mostrará con toda a forza a súa capacidade para sacar á luz o poder de sedución e fascinación que se agocha nas pequenas cousas, baixo o suceso trivial e próximo, tras os individuos máis aparentemente intrascendentes:

Decátase das cousas insignificantes e sabe ler nelas xa que tamén esconden indicios importantes para acalar visións da realidade. A miudeza segue sendo para Casares ese anaquiño de realidade cargado de significados polos que se nos revela o universo. O pequeno roza a perfección. A síntese é un esforzo pola esencialidade. O pequeno vén definido pola harmonía das proporcións e refuga todo exceso (Carro, 2003: 141).

Pero alén da ausencia destas microhistorias extraídas do día a día do autor, que logo devirán cerna do universo casariano, si son rastrexables algúns trazos en común coa súa obra posterior nos artigos escritos entre 1968 e 1972, nos que se abordan temáticas máis variadas e desde unha maior liberdade creativa que os da sección “Con esta lupa” (1972-1974). Vexamos algúns deles (en parte adiantados xa por Víctor F. Freixanes no prólogo a Valcárcel, 2002):

A IMPORTANCIA DAS PALABRAS: a esta cuestión dedica artigos enteiros, como o primeiro que aparece na recompilación de Valcárcel (2002), titulado “La crisis de la palabra” e do que extraemos estas liñas:

Asistimos a una crisis de la palabra. Pero es esta una crisis particularmente grave porque la palabra pertenece a ese centro insobornable del hombre contra el que no se puede atentar sin caer en los dominios de la deshumanización. Por eso el atentado [...] contra la palabra nos aparece como la más imperdonable de las violaciones puesto que corrompe el diálogo y la posibilidad de comunicación entre las personas (*La Región*, 8-3-1968, en Valcárcel, 2002: 19).

Ou o delicioso “Salvar las palabras”:

Debió haber una época en que las palabras eran tan recientes que cuanto con ellas se nombraba tenía como un sabor fresco de fruta nueva [...] Después las palabras empezaron a envejecer, aprendieron las sinuosas curvas de la serpiente y se quedaron sin su recta inocencia original [...] ¡Qué hermosa, joven y difícil tarea ésta de devolver el nombre a cada cosa [...]! (*La Región*, 22-3-1970, en Valcárcel, 2002: 25).

O RESPECTO POLA DIVERSIDADE: máis adiante serán tolos, eivados ou personaxes excéntricos quen protagonicen os textos de Casares, pero nesta época de compromiso co seu tempo tamén se albisca esta visión tolerante, libre de prexuízos e dogmatismos:

Como es lógico, los negros están indignados porque empiezan a cansarse de sufrir tantas violencias. Ellos saben muy bien que existen dos tipos de violencia: la violencia solapada y silenciosa, la que ejercen los blancos sobre los negros al negarles el derecho a entrar en los mismos lugares, a subir en los mismo autobuses [...] y la otra violencia: la del que está ya harto de ser apaleado y dice basta (“Carta abierta a Dios”, *La Región*, 15-3-1968, en Valcárcel, 2002: 20).

A REIVINDICACIÓN DO ESPÍRITO CRÍTICO: a figura de Albert Camus, do que Casares se considera debedor e que devén referencia constante na súa obra xornalística, centra o artigo “Albert Camus: pequeño homenaje”, polo décimo aniversario do pasamento do pensador galo:

queremos rendir homenaje a un escritor francés [...] que había convertido su vida en una apuesta a favor del hombre, al servicio de todo cuanto lo enaltece y en contra de todo cuanto lo degrada (*La Región*, 24-1-1970, en Valcárcel, 2002: 24).

A DENUNCIA DOS PROBLEMAS DE IDENTIDADE CULTURAL DO PAÍS: por unha banda os de cara a dentro, é dicir, os dos propios galegos, como os que se describen en “Un libro de Taboada Chivite” (1972 —non se especifica data exacta—, en Valcárcel, 2002: 45), onde se critica o seguinte:

La cultura espiritual de Galicia —lo mismo que la material, la literaria y todo lo demás, incluida Rosalía y varios cientos de etcéteras— suena a materia china o jeroglífico a un sector muy amplio, paradójicamente llamado culto, de nuestra sociedad.

E por outra banda os de fóra, os que proveñen do desleixo e da imaxe deformada que no resto de España teñen con respecto á cultura galega. Neste caso serve como exemplo o artigo “La antología esa” (*La Región*, 2-9-1972, en Valcárcel, 2002: 39), no que se describe a falta de fidelidade e respecto con que se realizou unha antoloxía da poesía galega por parte dunha editorial madrileña:

traduce peroliñas —diminutivo de “pérolas”, que significa “perlas”— por “cazuelitas”, y así el verso “Se me chora de amor peroliñas” se convierte en “Si me llora de amor cazuelitas”... lo que a mí me parece demasiado llorar.

A DEFENSA DUNHA PEDAGOXÍA RENOVADORA E IGUALITARIA: a ruptura coa educación totalitaria e adoutrinadora, tan propia do franquismo, será unha constante durante a súa longa traxectoria como articulista, e resulta patente en artigos como “Lo dicen ellos”, do que procede este extracto:

Y como fondo, una sociedad que elige no a los mejores, sino a los Pierinos [paradigma do neno de familia potente], de todas partes, seleccionados ya antes de nacer por la potencia cultural de los cromosomas de papá. ¡Qué oportunidad les queda a los que [...] han de luchar luego con inferioridad en un combate cuyo vencedor ha sido designado de antemano? (*La Región*, 17-6-1972, en Valcárcel, 2002: 36).

O DISCURSO DA TOLERANCIA: albíscase en textos coma “Una voz ronca”, no que se analiza a visión da *Celestina* como un libro “inmoral”, a xuízo dalgúns críticos da época:

Motejar a *La Celestina* de obra inmoral y poco recomendable es un acto hermano del que prohíbe a Unamuno por hereje. No quiero decir que en la obra de Unamuno no haya herejías, o que en *La Celestina* no se describan inmoralidades [...] más allá del detalle en sí, por encima de la afirmación heterodoxa o de la frase gruesa y las palabras secretas, está la nuez de un pensamiento noble y una voluntad artística felizmente realizadas (*La Región*, 28-3-1973, en Valcárcel, 2002: 50).

Pódese observar xa nalgunha das citas achegadas, pero non está de máis facelo explícito: o recurso permanente ao humor será outros dos sinais de identidade da prosa xornalística de Casares. Un humor un tanto descrido e por veces tinguido de certo pesar, tan propio da idiosincrasia de noso.

Entre os artigos publicados en *La Región*, esta mestura de crítica aceda e ironía acada a súa máxima expresión en textos como “Escribir *El Quijote* de chiripa” (24-5-1972, en Valcárcel, 2002: 33), no que se fala sobre o plaxio do traballo doutros doutores por parte do daquela célebre psiquiatra López Ibor; ou “Los subdesarrollados europeos” (9-6-1972, en Valcárcel, 2002: 35), no que se analiza a realidade política do continente desde a suposta superioridade que lle outorga a España ser “a reserva espiritual de Europa”.

7. Conclusións

1. Ante todo, cabe salientar o espírito pioneiro da sección “Con esta lupa”, serie de artigos que constitúe a cerna do traballo como columnista de Carlos Casares en *La Región*. Trátase do primeiro intento por analizar e interpretar desde a prensa galega (e en galego) a realidade política internacional de forma sistemática, independente e comprometida; e ademais desde unha óptica novidosa e orixinal, tomando como punto de partida o retrato dos seus protagonistas e co complemento dunha caricatura obra do debuxante Siro López.

2. Ese compromiso do que se falaba na liña anterior é outro dos trazos característicos deste período de transición desde a xuventude á primeira madurez do autor. Nos seus artigos (sobre todo nos de análise política),

Carlos Casares involúcrase naquilo do que fala dun modo que será difícil atopar nas súas colaboracións futuras. Aliñamento co antiimperialismo, denuncia da política de conveniencia, solidariedade cos desfavorecidos e os sometidos, defensa das correntes anticoloniais... son algunhas das cuestións ante as que Casares se sitúa con maior claridade nestes primeiros tempos de escrita pública e que logo se esvaecerán nunha temática máis íntima e vinculada á proximidade xeográfica e sentimental do autor.

3. Porén, outros trazos si son comúns a toda a súa obra posterior: a importancia e o valor das palabras, a reivindicación do espírito crítico, o discurso da tolerancia e o respecto pola diversidade, a defensa dunha pedagogía aberta e igualitaria ou os problemas de identidade cultural do país son ítems que se poden pescudar de xeito transversal no labor xornalístico de Casares tanto nesta primeira etapa como nas posteriores.

4. Para o autor (así o declara el mesmo) as súas colaboracións en prensa e as súas novelas non son máis que diferentes concrecións dun proxecto común e o xeito de enfrontar o labor creativo nun caso e mais no outro non difire máis alá do que obrigan a natureza dos distintos soportes e o carácter inmediato e de análise da actualidade propios do labor xornalístico.

5. Finalmente, a aposta polo galego de Carlos Casares consolídase durante o período estudado neste traballo. Os primeiros artigos en *La Región* están escritos case exclusivamente en castelán, pero a partir de finais de 1972, coa creación da sección “Con esta lupa”, será o galego o idioma empregado xa de xeito permanente para as súas colaboracións en prensa.

H. C.

Bibliografía

- Carro, Xavier (2003): “Un escritor na marxe de cada día” en Francisco Díaz-Fierros e Henrique Monteagudo (coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 139-144.
- Casares, Carlos (2003): *Á marxe, palabra de escritor*, Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da USC. Inclúe a introdución “O loito en branco dunha páxina de xornal”, de Xosé A. Neira Cruz.

- Casas, Arturo (2003): “Poética da marxe. Retratos e variantes fisiognómicas nas columnas xornalísticas de Carlos Casares” en Francisco Díaz-Fierros e Henrique Monteagudo (coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 145-153.
- F. Freixanes, Víctor (1976): *Unha ducia de galegos*, Vigo: Galaxia. Este volume de entrevistas inclúe unha conversa entre o autor e Carlos Casares (“Os dereitos do escritor”, pp. 273-294).
- Valcárcel, Marcos (2002): *Carlos Casares, punto de encontro: lembranza e homenaxe desde Ourense*, Ourense: Concello de Ourense. Inclúe o prólogo “O primeiro Casares”, de Víctor F. Freixanes.
- (2003): “Carlos Casares: o escritor nos xornais” en Francisco Díaz-Fierros e Henrique Monteagudo (coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 181-187.

Os xogos de Casares

XOSÉ CARLOS CANEIRO

A literatura de Carlos Casares acada o seu máximo rigor expresivo na distancia curta, iso creo. Nas súas novelas, poñamos por exemplo *O sol do verán*, os episodios que abren unha paréntese na liña argumental son, na miña opinión, os máis sobresalientes. Polo tanto, nesa orde argumentativa, debo sinalar que o relato é o territorio máis propicio para facer emulsionar o talento amplísimo do noso literato. Se eu tivese que escoller os mellores libros de relatos da nosa historia literaria sinalaría, sen dubidalo, *Arraianos* de Ferrín e *Os escuros soños de Clío* de Carlos Casares (*Historias e invenciones de Félix Muriel*, de Rafael Dieste, é un libro de relatos prodixioso escrito en castelán). As diferenzas entre ambos os dous son evidentes, pero ambos os dous, tamén, amosan o talento destes dous autores principais da literatura de Nós. O libro de Ferrín chegounos nos inicios da década dos noventa, estando o seu autor en plena madurez literaria. A primeira edición do volume de Casares é de finais dos setenta (1979), cando o ourensán comezaba a despuntar como unha voz diferenciada da nosa narrativa. Casares dialoga con Clío, a musa da Historia, dende unha perspectiva absolutamente literaria. A parodia é un recurso que Casares utilizaba con frecuencia, pero nunca coa orixinalidade que transita neste libro de (minúsculos) libros. Quero dicir que calquera das historias que Casares relata en *Os escuros soños de Clío* ben puidera ser estendida e condicionada con regras novelescas. Permítome xuntar como exemplos desta reflexión os relatos titulados “Cagliostro en Compostela”, “O alquimista Caaveiro” ou “Un escritor didáctico”, peza esta última que se inicia coa referencia ao sempre admirado Paco del Riego e que versa sobre un tío de Casares, chamado Federico, que deixou escrito un —disparatado— libro. A Federico chamábanlle Castañeta, algo que o ínclito non consentía. Arredor das súas ocorrencias desenvólvese o relato. É un paradigma do que nos encontramos neste volume primordial da nosa narrativa: humor, concreción expresiva, inusual rapidez da trama, finais adecuados e finamente inseridos na tradición da contística máis alta. O autor xoga co seu “eu” e coa realidade pero, coñecedor dos segredos verdadeiros da literatura, mestura os seus relatos coa ficción e, mesmo, co esperpento, tan caro á nosa tradición literaria. Velaquí, pois, un deses

libros capitais da nosa historia literaria que, pasado o tempo, resulta aínda actual e pertinente. Quero imaxinar, eu que non sigo o devir da lectura dos institutos nosos, que *Os escuros soños de Clío* é materia prescrita nas aulas de lingua e literatura de Nós. Os xogos de Casares son pura delicia.

X. C. C.

O galo de Antioquía: unha parábola alegórica

FRANCISCO XAVIER CARRO ROSENDE

1. Conteilles contos

A Robert Louis Stevenson gustáballe que os indíxenas de Samoa o chamasen Tusitala, contador de historias. De certo, Carlos Casares foi o Tusitala de todos os galegos. Aqueles que fomos amigos del ben sabemos que un dos seus praceres era contar historias, pero tamén escoitalas. Gustáballe participar nese ritual onde a palabra voa polas reviravoltas da realidade, camiño da fantasía, da imaxinación e do humor. Na súa autopoética, Casares deixaba constancia de que “o mundo cada vez o vexo máis *sub specie narrationis*”, o cal viña a confirmar o seu devezo: “cada vez me gusta máis expresarme por imaxes, contando cousas” (Casares, 2003: 273). Cómpre non esquecer a orixe etimolóxica de contar e de conto, palabras que veñen do latín *computare*, enumerar obxectos, expresión á cal a evolución da lingua acrecentou finalmente os significados de enumerar feitos ou facer reconto de sucesos. De aí deriva un **computu(m)* para denominar o conto como relato breve de carácter oral nun principio. Se hai algo esencial no universo literario casariano é a importancia que se concede á imaxe e ao feito de contar de maneira sucinta a realidade evitando a interpretación, como ben apunta Arturo Casas (2003: 146). Reparemos en que a palabra *imaxe* na retórica casariana engloba os significados de representación de algo e tamén ese recurso expresivo que consiste en reproducir ou suscitar unha intuición ou visión poética por medio da linguaxe.

“Casares contaba historias, contaba sin cesar e tamén escoitaba, sabía escoitar” (Valcárcel, 2003: 182). Xunto a Carlos pasei moitas horas de parrafeo no café Gaiola e tamén na miña casa, onde gozaba moito cando ceabamos na cociña e escoitabamos as historias e contos de Isolina. Unha muller que narraba con moito feitizo e sobriedade verbal historias de cregos, bandoleiros e tolos polas terras da Ulla. Eran relatos contados coa experiencia retranqueira que dá a vida e unha fala que brillaba de seu. Sempre lembrarei ao Carlos neses parladoiros espontáneos cos ollos cheos de ledicia e un sorriso pícaro que iluminaba o seu rostro. Era a viva imaxe da felicidade de quen se deixa levar polo engado misterioso do conto, o goce de se internar no mundo do inesperado por medio da palabra.

Na formación literaria do meu amigo Carlos influíu dun xeito determinante a tradición oral. O escritor, como todos os nenos, medrou oíndo os relatos orais que contaban as xentes na aldea a carón do lume, escoitando narradores que modulaban a historia ao gusto do auditorio. Estou convencido de que esta vivencia de oínte, arraigada desde rapaz, perdurou durante toda a súa vida e que dela aprendeu a capacidade de engaiolar o receptor da súa obra, coa palabra viva, axeitada e suxestiva. A tradición oral foi a pedra angular que configurou os trazos esenciais do seu estilo literario, de xeito que ese ton particular, esa música calada da oralidade, agroma en moitas das súas columnas xornalísticas.

Podemos afirmar que Casares é un escritor que ten unha clara vontade de estilo e que traballou arreo por conseguilo. A súa prosa amosa unha linguaxe concisa e clara, directa e sinxela, que responde aos presupostos enraizados nunha visión escéptica do mundo. A ironía e mais o humor son os formantes da súa literatura “que consiste en ver a vida, en sorprendere a vida, en contar a vida” (Casares, 2003: 276) desde unha ollada aberta, arredada do uniforme, solemne e intransixente. En consonancia con isto último, coidamos que Casares achega unha retórica da continencia que foxe do ampuloso e dos escintileos da frase ou do período sentencioso. A fermosura do seu estilo repousa no discreto encanto da naturalidade que radica nesa proximidade co lector, creando unha complicidade co receptor que se sente partícipe do que conta o noso autor. Casares pon en práctica un “estilo humilde” (Casas, 2003: 147), para lograr unha comunicación plena, activa e empática.

A dita retórica en ton menor está en función da comunicación esencial. O ideal literario casariano é acadar un estilo caracterizado pola claridade, pola transparencia. O escritor expón ás claras na súa autopoética dúas formas de facer literatura: unha identificada co “vitral gótico”, abraiante de fermosura polo seu colorido, e outra que sería a ventá transparente, cun cristal limpo que nos permite ver o que ocorre no mundo máis alá da ventá. “Como escritor prefiro a ventá transparente” (Casares, 2003: 276).

Estas ideas de Casares gardan certa similitude co que Pío Baroja, outro dos moitos autores estimados polo escritor da Limia, declaraba respecto da escrita literaria, xa que tamén recorreu ao símil do cristal para escribir sobre o estilo que non debe ocultar o contido. O estilo, segundo

o escritor vasco, tiña que ser coma un cristal que non cegase cos seus reflexos. Convén engadir que durante os anos de formación de Casares no seminario e tamén no instituto, sería Azorín, outro autor da mesma xeración ca Baroja, unha referencia ineludible por mor da súa claridade, sinxeleza e precisión, trazos esenciais que atopamos na prosa de Casares, codificada nunha linguaxe depurada, esencial, de enorme forza poética. Un labor calado de ascese retórica que resumiu do seguinte xeito Torres Queiruga (2003: 267): “Construíu unha linguaxe e un discurso que puidese chegar a todos”.

2. Contos e columnas que atesouran a novela da vida

Casares cultivou case tódolos xéneros literarios ao longo da súa vida e contou cun público lector heteroxéneo, en moito casos neófito, alborozado e agradecido pola proximidade das colaboracións periodísticas do noso escritor, cuxa prosa non excluía a ninguén. No entanto, todo o estro casariano merece unha atención exhaustiva, xa que a súa escrita mantén unha calidade extraordinaria, rara e única, mesmo cando se plasma en diferentes formas narrativas. A base de toda a súa literatura descansa na forma breve, consubstancial á súa obra polo que ten de síntese como aplicable a calquera outra forma que non fose o conto como xénero. Abonda con considerarmos que moitas das súas columnas son contos ou adoptan a súa forma como imaxe fixa dun feito cos seus elementos de sorpresa e a súa poeticidade. A brevidade do conto non é proclive ás divagacións, extremo que subscribía Azorín, tan querido por Casares. O mesmo Carlos manifestaba ao respecto: “O xénero que máis me ía era, pois, o relato breve, e lin moitos” (Calvo, 2003: 121).

O oficio de Casares, á marxe de novelista, crítico, editor e profesor, foi contar e narrar os eventos consuetudinarios. Na marxe do día a día, deixou unha *summa* de contos onde se recollía o acontecer cotián, é dicir, a novela ou conto da vida. Cada texto breve, sexa conto ou columna, era unha imaxe, un anaco do mundo. O propio escritor expresábao así: “Non pensaba na gran narración analítica que vai descompoñendo a realidade en pequenos feitos. Eu tendía a ver como ideal a narración poética sintética, de momentos, de detalles significativos, de grandes elipses sen necesidade de explicar moito as cousas” (Calvo, 2003: 121). É imposible non se decatar de que os riscos do conto, en liñas xerais, están aí e ademais asume a teoría do

iceberg apuntada por Hemingway no sentido de que todo relato agacha un segundo relato secreto, non escrito. No conto sempre quedan buracos que ha de encher o lector. Esta segunda historia constrúese co non verbalizado. Nos seus contos, igual que nas súas seleccións xornalísticas, presentimos o inesperado.

3. “Gústame profundamente os seres humanos”

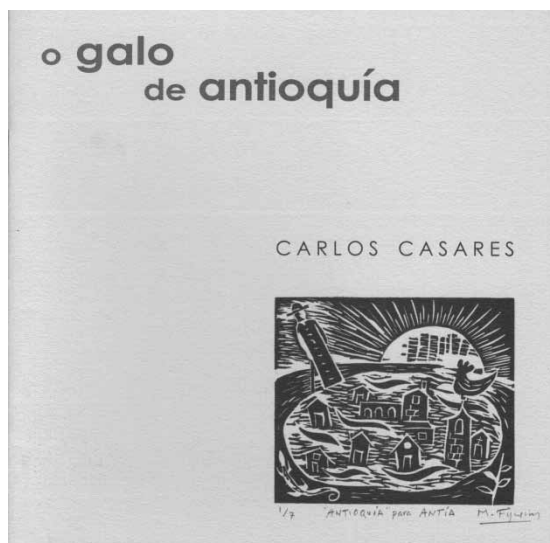
Esta frase de Albert Camus podería servírnos como divisa simbólica do corpus literario casariano. A través das numerosas referencias dedicadas durante anos polo escritor galego ao autor do *L'Étranger*, todos sabemos da fonda admiración que profesaba polo pensador e escritor francés (Casares, 2007b: 170), admiración que xa traía canda el na época en que veu estudar a Compostela. O Camus comprometido coas causas perdidas, o loitador en favor dos humillados e ofendidos, que paulatinamente foi apartándose do existencialismo na procura da transcendencia que o arredase dun mundo absurdo. Camus era un home bondadoso e nos seus escritos latexaba un verdadeiro afecto polos seres humanos. Carlos tamén era bondadoso e risoño e na súa ollada sempre houbo unha piadosa benevolencia que o eximía de vulgar con severidade os seus semellantes. Na súa obra latexa sempre unha comprensión das debilidades da condición humana. A ironía risoña que hai en moitas das conclusións dos textos de Casares é coma unha bategada de aire chea de luz. O noso autor defendeu sempre o que en conciencia lle parecía xusto, mesmo que a súa sinceridade non fose moitas veces entendida. O temperamento pacífico, conciliador e bondadoso foi o compás que orientou a súa vida e obra, ao tempo que refugaba calquera forma de dogmatismo e violencia. Casares definía así o seu sentir: “pensei que a miña obra literaria quería construíla en contra destas características, que a min dunha maneira vital, me resultaban difíciles de soportar” (Casares, 2003: 273). E reiteraba “que daquel episodio real co seu parente o arcebispo Pérez Serantes podía saír unha pequena novela que fora unha grande parábola: unha parábola en contra do dogmatismo, en contra da violencia e a favor da humanidade, a favor da bondade e a favor da intelixencia” (Ibídem: 275). Aí temos, pois, os eixes de humanidade, bondade e intelixencia que vertebran o seu discurso.

Nesta nosa reflexión, queremos achegar un aspecto en que poucos repararon a respecto da obra de Carlos Casares, mesmo que o consideremos

fundamental: as raíces cristiás que conforman ese substrato humanístico que latexa na súa narrativa e que perdura nas súas contribucións de “Á Marxe”. Torres Queiruga foi un dos poucos que albiscou este aspecto e, segundo fai constar, “sempre aparecía ese toque de humanidade que no fondo é o mellor sinal da Transcendencia” (Torres Queiruga, 2003: 267). Abonamos ese razoamento, que nos permitimos ilustrar cun par de exemplos extraídos de dous textos periodísticos de 1996: “Con bágoas azuis nos seus ollos claros, díxome: Fun un calamidá, pero nunca lle neguei a Deus un sitio no meu corazón” (Casares, 2007a: 305); “O ceo fala suave e baixiño ao corazón, pero este non escoita se non está inundado de piedade. Aquel non estaba” (Ibídem, 349).

Monteagudo Romero (2003: 20) concede importancia fundamental á formación relixiosa na educación do noso Carlos. No entanto, nós opinamos que non só foi un elemento máis na súa formación senón que modelou o seu espírito configurando unha visión cristiá á marxe do nacionalcatolicismo imperante nos anos en que foi educada a nosa xeración. O Carlos que nós tratamos intimamente non quixo saber nada dese catolicismo dogmático, intolerante e condenatorio, pois el amaba a vida e ese Evanxeo de Xesús que fala de amor e perdón. Sabía que o Evanxeo é a Palabra en liberdade.

Nos días composteláns, cando coñecemos a Carlos, era aínda un estudante con inquietudes espirituais. Lembro que lía revistas cristiás como *L'Esprit*, fundada por E. Mounier, *El Ciervo* e un periódico semanal da JOC, así como outras publicacións de orientación social cristiá. Ademais, seguía con moita atención a marcha do Concilio Vaticano II e falábame do teólogo Häring, quen fora xulgado polo Santo Oficio. Cremos firmemente que a vivencia cristiá habitouno e foi transcendente e fonda no íntimo da súa personalidade. A relixiosidade cristiá foi un presuposto que determinou gran parte da súa escrita tanto nas fontes emocionais como na súa formación intelectual. Abonda con remitir o curioso lector ao prólogo que Casares escribiu para o libro de Torres Queiruga *Recupera-la creación*, onde de xeito biográfico relata a vivencia relixiosa que experimentou ao desbotar do seu corazón a idea de Deus como xuíz a prol dun Deus “que ama sen límites ás persoas e que polo tanto as perdoa tamén sen condicións” (Casares, 1998: 197).



4. A fantasía tamén nos leva á reflexión

A nosa proposta de análise nesta céntrase n'*O Galo de Antioquía* (1994), un conto publicado orixinalmente en edición non venal para os viaxeiros da empresa Castromil e posteriormente editado por Galaxia no 2003 xunto cun fermoso limiar do fillo do escritor, Håkan Casares. A nosa pretensión é analizar o formante relixioso e ético nun relato onde conviven a fantasía, o humor e mais o absurdo, mais tamén unha mensaxe cristiá a través de motivos simbólicos tomados do lendario tradicional. O limiar redactado por Håkan Casares condensa os aspectos narrativos do conto, así como o pensamento do seu pai, tal como reflicten os seguintes treitos:

a) “[...] comprendín que as cousas que el escribía agachaban parte do que pensaba e me ensinaba. Iso permitíume ser consciente da infinita bondade que inspiraba a súa forma de pensar”.

b) “*O Galo de Antioquía* ten, ao meu parecer, elementos esenciais da súa personalidade”.

c) O sentido do humor presente na súa vida e na súa escrita na que mostraba “o gusto polas situacións absurdas e dos personaxes pintorescos”.

d) “O outro tema deste conto é esa concepción da intolerancia como o gran mal das persoas, xerme do fanatismo, da violencia, da inxustiza e do sufrimento”.

Concordamos totalmente co indicado, mais coidamos que o texto encerra outra dimensión máis fonda que vén dada pola acumulación e fusión de símbolos, herdados da tradición, cos que xoga o autor enmascarando esoutra lectura xa que tales signos configuran unhas continuas imaxes alegóricas.

5. Unha parábola alegórica

O Galo de Antioquía é unha ficción aparentemente sinxela que narra unha historia, envolta nun humor risoño e absurdo, dun home que se converte en galo, prodixio que algúns interpretan como embeleco do demo e outros, cegados polo dogmatismo, condenan ao lume a un inocente que non entende o que lle sucede. Kafka escribiu unha parábola grotesca e horripilante acerca da metamorfose, mais Casares escribe unha parábola alegórica. Constatamos que nos alicerces da narración un sincretismo lendario e simbólico conformado por elementos relacionados co cristianismo e co acervo popular europeo (o galo, o auto de fe, a purificación a través do lume), pero unha lectura máis profunda do texto tamén revela como unha parábola alegórica contra a intolerancia.

O relato comeza *in medias res* coa descrición da Praza Maior de Xinzo de Limia, desbordada por unha multitude de xente da contorna. O narrador infórmanos de que vai unha calor abafante e de que o grupo máis numeroso está formado polos veciños da parroquia de Sabucedo e o seu abade. Na caracterización atributiva dos personaxes atopamos a forma mixta alternativa. A caracterización directa corre a cargo do narrador, aínda que os personaxes tamén se definan polas accións que levan a cabo. Cómpre salientar a importancia que teñen as connotacións sémicas positivas ou negativas das palabras empregadas na caracterización dos personaxes. Bo exemplo do devandito son os cegos de Sabucedo e o de Gorgoloza, cunha función particularmente importante na trama. No texto encontramos alusións a un terceiro crego, ben que só aparece mencionado polo sintagma “outro cura” polo que interpretamos que é descoñecido para o narrador, que achega unha descrición marcadamente negativa na cal destaca a atribución zoomórfica

marcada polos sintagmas “pel rosada” e “fociño de porco”. O lector non necesita ningunha outra caracterización secundaria para recoñecer nesa figura un personaxe moralmente repulsivo.

O crego de Sabucedo, don Marcelino López Alemparte, é un tipo sanguíneo, alto e forte, comellón e cazador, vitalista e bondadoso. É o seu amigo, o cura de Gorgoloza, don Luis Romasanta, un apoucado de expresión meliflua con quen se levaba moi ben desde os tempos do Seminario. Non escapou á atenta observación de estudosos como Arturo Casas a carga significativa que levan implícita os trazos fisionómicos nos retratos casarianos, onde se pon de relevo a continuada dialéctica ser/parecer da asimilación da correspondencia simbólica entre as dimensións visible e espiritual da realidade (Casas, 2003: 147). Os retratos dos curas (voz de grilo, fociño de porco) revelan tamén formas opostas de ser e actuar, isto é, a psicoloxía dos personaxes. Don Marcelino é bondadoso, comprensivo e virtuoso e don Luis é intolerante, dogmático e soberbio. Don Marcelino é un vitalista, don Luis un reprimido. Esta oposición de tipos e caracteres será o motor esencial no conto que como sabemos ten uns referentes reais que o propio escritor lembra no súa conversa con Tucho Calvo:

O arcebispo, que como digo, era inmensamente gordo, glotón, gustáballe moito comer ben e alí estaba un cura delgado, alto, case esquelético (...) Sempre me fixeron crer que a virtude estaba na ascese, en comer pouco, por tanto o modelo a priori tiña que ser o cura delgado. O bispo gordo representaba a imaxe oposta do que eu pensei que era a virtude (Calvo, 2003: 121).

O personaxe central do conto é Antonio Madarro, popularmente coñecido polo alcume de “Calatrón”, ferreiro de oficio e fregués de don Marcelino. O máis importante son os prodixios que lle suceden, os cales nin os comprende nin el nin o seu cura, quen fai todo o posible por tranquilizalo. Aqueles feitos marabillosos vano converter en vítima da vesania intolerante e dogmática de don Luis e mais o terceiro cura, carente de nome propio no relato, os que o acusan de estar posuído polo demo. Porén, a violencia e mais o fanatismo que demostran cara ao acusado son as verdadeiras manifestacións do Mal, que toma nesta ocasión facianas enganosas. Así é como os dous cregos asumen a función de brazo executor do poder e refugan a mensaxe evanxélica. Bo exemplo da falta de misericordia é que, a pesar de ser manifestamente

analfabeto, o ferreiro é sometido por don Luís a un interrogatorio en latín verbo dunhas disparatadas cuestións teolóxicas, antesala dunha purga exemplar, durante a cal, entre rituais e oracións, introducen presadas de sal na boca do desgraciado ferreiro para tentar expulsar o demo do seu corpo. Finalmente, é entregado o lume purificador da fogueira ante o contento e ruindade dalgúns veciños da contorna e a dor de don Marcelino, que asiste a aquel auto de fe, conturbado e triste ao ver o seu fregués entregado a una execución condenatoria. Inesperadamente, o galo en que se transformou o corpo do ferreiro voa ata chegar o campanario de Antioquía e saúda as doce horas cun quiquiriquí.

A metamorfose de Kafka é unha parábola descendente e nocturna, mais a relatada por Casares revélase ascendente e diúrna. En toda metamorfose hai unha inversión, xa que está intimamente ligada ao sacrificio. No texto de Casares partimos dunha situación inexplicable e humillante, condenatoria e violenta, que se vai resolver de forma sublime.

Convén subliñar que a metamorfose é un poderoso símbolo da transformación e reflicte un aspecto da alma na súa evolución, ao tempo que o corpo experimenta cambios radicais na forma e na función. A metamorfose é unha metáfora primixenia que adoita ter lugar ao amparo da invisibilidade e do segredo, xa que as metamorfoses revelan certa crenza na unidade fundamental do ser. Con todo, os cambios non afectan as personalidades que gardan o seu nome e o seu psiquismo. Na obra de Casares, don Antonio está presente nas dúas ocasións en que o protagonista se converte en galo, inversións que previamente son anunciadas a través dun soño, que expresan os desexos dun ego durmido, fóra do estado de conciencia. A mestría narrativa de Casares consiste en encaixar todas as pezas que se van despregando ao longo da trama nun amplo elenco de símbolos vinculados a un pasado lendario, que non son máis que unha solapada metáfora que vai acrecentando o significado profundo do texto, un conto que excede o mero valor literario.

6. O segredo do conto e o universo simbólico

Os símbolos teñen un significado que perdura no tempo e están vinculados a unha experiencia. Mircea Eliade (1956: 11) explica que os símbolos poden pasar dunha valoración universal a unha máis reducida e específica, debida a outros grupos nos que funcionan, mesmo mantendo

o seu valor primixenio aínda que adopten novos significados. Agora ben, a forza do símbolo reside na complexidade dos seus sentidos e, por outra banda, funcionan configurando unha constelación dentro da semasioloxía narrativa. Os símbolos encadéanse reforzando o significado derradeiro do texto, agachado na súa estrutura superficial.

Talvez os símbolos estean máis presentes na obra de Casares do que imaxinamos. Na súa autopoética afirmaba sen ambaxes que “cada vez me gusta máis expresarme por imaxes” e o simbolismo é a arte de pensar en imaxes porque conforman unha linguaxe sincrética de imaxes e emocións na que se condensan as vivencias. N’*O galo de Antioquía* observamos unha rede de símbolos que funcionan como soporte do relato. É plausible preguntarse se son procurados conscientemente ou xorden pola propia inmanencia do relato. Desde o noso punto de vista, coidamos que un símbolo atrae a outros da súa mesma cadea sémica e que Casares emprega imaxes coas que crea unha *constructio* simbólica que reforza a parábola alegórica que embute de xeito encuberto na historia.

N’*O galo de Antioquía* descubrimos desde o comezo unha cadea de símbolos que se estende ao longo do relato e dos cales podemos facer dous conxuntos ben diferenciados. O primeiro constituirían as marcas espazo temporais (a lagoa de Antela = lugar onde xorde un mito simbólico do país) e a calor abafante e húmida do mes de xullo en que transcorre a acción. Para trasladar esta sensación ao lector, Casares non dubida en empregar unha imaxe insólita de gran forza: un corvo pairando sobre a chaira. Un paxaro que todos saben que é unha ave de mal agoiro, un símbolo que preconiza a desgraza e está vinculado coa morte.

Nun segundo plano, anotamos símbolos ligados entre si por un carácter diúrno e ascensional (ovo, galo, pluma, campanario e campá). Todos estes símbolos están relacionados co cambio e a resurrección, co sacrificio e a salvación. Non esquezamos que o galo é un símbolo solar vinculado a Cristo como iluminación salvadora e están vinculados coa metamorfose do protagonista principal, Antonio Madarro, individualizado socialmente polo oficio de ferreiro (en puridade, o transformador dunha materia primixenia extraída da terra, o mineral metálico, en cousas con formas definidas e funcións útiles), un traballo importante dentro da comunidade e que ademais goza da amizade do abade. Ao final do conto, a vítima inocente

ascende voando ao ceo onde é acollida e, metamorfoseada en galo, anuncia a resurrección desde o campanario da igrexa de Antioquía. O poder malvado dos dous cregos queda vencido pola forza ascensional que se contén nos elementos da serie devandita, pechándose co son da campá que se relaciona co ceo, que chama a Deus. Por tanto, no desenlace do conto hai unha conxunción dos planos terreal e celeste.

De certo, Casares escribe unha parábola recreando unha lenda popular que perdura na memoria colectiva. A lenda da lagoa de Antela foi estudada por Xesús Taboada Chivite (1969: 348-362) e por moitos outros investigadores, os cales coinciden en que nas súas augas profundas xace asolagada a cidade de Antioquía, castigada pola falla de caridade dos seus habitantes. A esta interpretación inicial superponse outra lenda de carácter máis local referida ao asolagamento dunha antiga cidade que foi castigada por Deus ao non querer recibir a doutrina predicada por Xesús Cristo, quen na persoa dun mendigo foi pola cidade porta por porta pedindo esmola sen que ninguén o socorrese. Así mesmo, o nome da cidade fainos lembrar que a cidade de Antioquía foi nos primeiros séculos do cristianismo, un gran centro teolóxico para se converter logo nun lugar de grandes herexías e cismas.

Nas augas remansadas da lagoa é posible ver no remate do campanario un catavento con forma de galo. De acordo coa lenda, hai tres noites ao ano —San Xoán, Nadal e Reis— nas cales se escoita o seu canto en lembranza do Redentor. Esta circunstancia marabillosa establece paralelismos con outras tradicións foráneas como as mitoloxías irlandesa e bretoa, as cales sitúan o país dos mortos no fondo das lagoas e nos océanos. Na súa orixe, esta crenza asimilábase ao mortuorio. Os monxes irlandeses modifican posteriormente esta visión, converténdoa nun espazo marabilloso e gozoso pola presenza dun Deus vencedor da morte. No conto de Casares créase de xeito sutil esta visión na pasaxe en que o ferreiro e don Marcelino contemplan a cidade asolagada e quedan fascinados polo que alí contemplan, ademais de escoitar o quiquiriquí que rebota na auga envolvendo a cidade nunha chuva de música.

Por último, cabería facer algunhas consideracións acerca do animal convertido en vítima dun sacrificio expiatorio con connotacións sobrenaturais pero tamén morais. De acordo coas tradicións relixiosas reflectidas no Antigo Testamento, ningún deus perdoaba se non se levaba a cabo un sacrificio

durante o cal se derramase sangue (Hebreos, 9, 22). O Deus do Evanxeo non necesita de ningún chibo expiatorio nin dunha condena culpable. Hai tamén outros ritos pagáns dentro e fóra da Península que conceden unha grande importancia ao sacrificio dun galo rodeado de numerosos simbolismos (Caro Baroja: 75-90). Pola súa relación coa alba, o galo é tradicionalmente asociado ao sol e ao lume.

Encontramos dous planos: o terreal (fracaso, condena ao lume) e o celeste (trunfo e resurrección). Isto vémolos paradoxalmente. O ferreiro metamorfoseado en galo pode ter un dobre significado. Por unha banda, semella un ser un fracasado no plano amoroso (terreal), como demostra a tristura que lle provoca ver a unha antiga parella, Balbina de Ganade, entre a xente congregada na praza. Pola outra, a celeste, unha vítima inocente acollido no seo de Deus.

En síntese, é doado comprobar que as raíces cristiás impregnan moitos textos casarianos e *O galo de Antioquía* non é unha excepción. A disposición dos símbolos é un artificio que reforza a lectura como parábola alegórica nun conto de prodixios, humor e absurdo, a través do cal Carlos Casares regala unha imaxe limpa e fermosa da piedade e do amor desde o outro lado do espello.

F. X. C. R.

Bibliografía

- Calvo, Tucho (2003): *O conto da vida*, A Coruña: La Voz de Galicia.
- Caro Baroja, Julio (1989): *El Carnaval*, Madrid: Taurus.
- Casares, Carlos (1998): *Un país de palabras*, Vigo: Galaxia.
- _____ (2003): “O morcego e as bolboretas” en Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo Romero (eds.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 273-277.
- _____ (2007a): *Á marxe*. Vol. V, Vigo: Galaxia.
- _____ (2007b): *Á marxe*. Vol. VII, Vigo: Galaxia.
- Casas, Arturo (2003): “Poética da marxe: retratos e variantes fisiognómicas nas columnas xornalísticas de Carlos Casares” en Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo Romero (eds.), *Carlos*

- Casares. A semente aquecida da palabra*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 145-153.
- Eliade, Mircea (1956): *Imágenes y símbolos: ensayos sobre el simbolismo mágico-religioso*, Madrid: Taurus.
- Monteagudo, Henrique (2003): “O espello á beira do camiño” en Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo Romero (eds.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 17-45.
- Taboada Chivite, Xesús (1969): “Las leyendas de la laguna de Antela”, *Cuadernos de estudios gallegos*, Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento. T. XXIV, 72-73-74, pp. 348-362.
- Torres Queiruga, Andrés (2003): “Casares: a morte como semente” en Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo Romero (eds.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 267-270.
- Valcárcel, Marcos (2003): “Carlos Casares: o escritor nos xornais” en Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo Romero (eds.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 181-187.

Casares e Epicuro

LUISA CASTRO LEGAZPI

Desde unha fiestra que transloce ao lonxe a Illa de Capri, recordo a miña primeira lectura de Casares e este recordo amalgámase con outro, outra aura que se superpón e o abraza, a da miña propia casa e o meu propio corpo de catorce anos lendo *Os escuros soños de Clío* fronte ao edificio da Telefónica. Porque se le co corpo e as lecturas quedan no corpo. É o corpo o que garda memoria delas, das lecturas importantes. Foi Casares quen me fixo entender a Cunqueiro polos camiños dunha narrativa nova e dun mundo construído de conexións, referencias, historias dentro da Historia. Había naquel libro, *Os escuros soños de Clío*, a irrupción doutra linguaxe, un salto cualitativo que te empuxaba cara diante e por outros camiños. Eu lía a Casares naquel piso de Foz dos anos oitenta e, ás veces, asomábame á fiestra e atopábame co edificio cego da Telefónica. Aquel búnker non tiña ventás, era macizo e albergaba tantos fíos, tantas bobinas de cable de teléfono que resultaba imposible imaxinar o seu interior. Só tiña unha porta aquel edificio, unha porta metálica pola que entraba de cando en vez o único traballador, un técnico ou un home autorizado que abría con chaves moi complicadas aquela pequena porta. Cando o home da Telefónica arraxaba o que tiña que arranxar, entón eu vía saír e pechar de novo e regresaba de novo á miña lectura d' *Os escuros soños de Clío*. Aquela narrativa xa era unha invitación: a conciencia, a intuición de que existían moitos cables na lingua literaria e que a verdadeira literatura era a que lograba sincronizalos todos. En Casares había esa pericia, uns fíos comunicábanse cos outros nunha viaxe que me deixaba coa agradable sensación de poder atravesar búnkers, de ter entrado naquel segredo. Lendo a Casares comprendía que non abundaba con escribir, había que recoñecer a arte precedente, o mundo todo. E logo, despois daquel libro viñeron os demais, *Xoguetes para un tempo prohibido*, *Vento ferido*, *Ilustrísima*. Sei que os compreí todos xuntos pero non recordo en que orde os lin, o que si podo lembrar é que todos me parecían fillos daquel.

O tempo pasou e cando coñecín a Casares no programa A Trabe de Ouro con Víctor Freixanes, tiven a sensación de estar ante un veciño da miña rúa. Sería el o home da Telefónica? Casares era simple e misterioso a un tempo. Era un mago e un técnico. El parecía ter o segredo daquela xeración que renovou a narrativa galega e coa que os escritores aínda imberbes

teríamos que medirnos. A prosa de Casares tiña aquela calidade: era sólida e líquida a un tempo, navegaba polo interior. E digo que Casares me levou a Cunqueiro porque nel reeditábase a fórmula cunqueiriana do salto sincrónico e irónico a través da Historia. Comprendíase moito mellor a Cunqueiro despois de ler *Os escuros soños de Clío*, como se entendía moito mellor *O porco de pé*, de Vicente Risco, despois de ler *Ilustrísima*. Aquelas lecturas de Casares ampliaban as dos seus mestres e proxectaban luz sobre as xeracións que estaban por vir.

Vin despois a Casares con certa frecuencia no contexto de Madrid e estableceuse unha pequena complicidade, pois non era nada difícil darse con el. Recordo que unha vez me enviou unha carta chea de debuxos. Eran xoguetes, trens debuxados como os Scalextric aos que el era afeccionado. No seu trato non había nunca a menor afectación e sempre era dunha agradabilísima educación. Carlos parecía, nese trato próximo e exquisito, unha mestura de home renacentista e de paisano. En vez de afectación había afecto, o *humus seminal* da literatura, un amor auténtico pola vida e os seus misterios e as súas contradicións, que se reflectían no seu xeito de contar, de escribir. Un afecto cordial, dunha tolerancia suprema e dunha elegancia sinxela e sofisticada a un tempo.

Máis tarde, recordo a Casares xa no Consello da Cultura Galega. El tiña aquela faceta institucional pero nunca deixaba de ser escritor. Cando a Cidade da Cultura se estaba proxectando, o arquitecto Ricardo Bofill quixo coñecelo. Quería falar con el e saber máis cousas de Galicia. Carlos mostrouse encantado de recibilo. Bofill nunca apareceu á cita. No seu canto enviou unha secretaria. Casares quedou moi estrañado: “Eu estou encantado de recibir a esta señorita —díxome—, acaba de marchar agora, espero que lle sirvan a Bofill as cousas que lle contei a ela, pero pensei que a entrevista era con el”. Bofill non sabe o que perdeu. Hai poucas persoas que saiban contar a historia dun lugar e menos aínda existen persoas coma Carlos que encarnen a vida dos seus contemporáneos, pero o mundo está cheo de homes así, que descoñecen a importancia dunha cita con Carlos. Pouco despois atopei a Casares nun encontro literario en Corcubión. Naquel encontro falamos do eterno problema de escribir nunha lingua que non é a túa lingua nai. Carlos foi do máis expedito: “É que ningún escribimos na lingua nai —díxome—. Escribimos nunha lingua que creamos, a lingua literaria, e

non se poden erguer dous edificios a un tempo, a menos que sexas Ricardo Bofill” e botamos unhas risas.

Non foi a última vez que nos vimos. Xa en Santiago, Carlos encomendoume un traballo no Arquivo Sonoro do Consello. Comemos e charlamos sobre aquel proxecto e coma sempre acabamos falando de literatura. Durante aqueles dous anos vímonos varias veces e creo que xa non lle resultaba fácil aturar as posicións do mundo nacionalista e, porén, aquilo non contaminaba a súa conversa. Hai persoas que teñen esa calidade, a de actuar como axentes integradores, cuxa presenza permite albergar a ilusión de que o mundo non está feito con escuadra e cartabón, que o mundo ten moitas capas, tantas como o ser humano, que é de todo menos un deseño.

Cando sucedeu a súa morte, era unha mañá luminosa de marzo. Estabamos comendo uns chipiróns nun bar de Muros diante da televisión cando oín a noticia. De volta a Santiago, no coche, os meus fillos pelexábanse e eu sentía que non lles podía explicar aquela perda. Aínda así fíxeno. Comenteilles ós meus fillos o que significaba a morte daquel amigo e daquel escritor. Sentía o oco de Casares como quen sente a morte dun familiar. Unha perda que deixou orfos a moitos, coma se de súpeto entrásemos noutra esfera un pouco peor.

Imaxínoo agora navegando polo mar Tirreno, nesta outra Fisterra dos gregos e penso que estes lares acaeríanlle ben a el; pénsao atracando coma Eneas nas costas de Parténope, en faladoiro con Virxilio, tratándose con Augusto, e non se me fai estraño velo tomando distancia, mirando cara á Magna Grecia, talvez el o último epicúreo, anticipando co seu sorriso irónico o triunfo do estoicismo e dos previsibles tempos do Imperio. Coma Cunqueiro, el era desa estirpe, fuxía do *fatum* coma do demo e sabía que as únicas leccións, as únicas batallas que merecían a pena estaban aquí, no presente, agochadas nas cousas máis mínimas e que rexía a prudencia, a amizade, a procura da felicidade e o goce sereno de vivir. Imaxino a Casares bordeando Procida na súa barca e sei que isto non lle sería alleo. Obsérvoos polos contornos de Ischia, deixándose engaiolar polo canto das Sereas, atento ós ditados da Sibila e fuxindo polo Averno como un guía luminoso. Carlos, coma Cunqueiro, levaba os clásicos nas veas e cada libro recórdanolo. Na súa escritura había ese desdén pola impostura, por toda ortodoxia. Hai na súa evolución ese rastro e ese pouso de luz e unha orixe profundamente

epicúrea. Nos seus artigos de prensa, nos inesquecibles anacos de “Á marxe” atrapaba coma ninguén eses átomos de felicidade, a felicidade toda á que podemos aspirar, o pracer intelectual de facernos conscientes da vida a través dos seus paradoxos. Pero iso víñalle dos clásicos, e de Stendhal, claro, dunha literatura que se detén nos detalles, os únicos nos que existimos, os únicos que fan Historia.

L. C. L.



Carlos Casares: poesía esquecida

RAFAEL CHACÓN

Souben da morte de Carlos Casares na mesma mañá do 9 de marzo do 2002, camiño de Riaza pola estrada de Burgos. Na radio do coche, o presentador e novelista Fernando G. Delgado deu a noticia e fixo un pequeno apuntamento biográfico, eloxioso, como amigo e lector de Casares. Gabou a súa gran capacidade verbal e a especial “graza” galega como contador de historias, ademais de gran conversador. Entre as súas novelas citou, e reproduce textualmente, o título *Dios sentado en el banco azul*. Empezaban xa, nese momento, os malentendidos. De ser así como quería Fernando G. Delgado, Deus estaría sentado nun banco azul, que non é outra cousa que a bancada do goberno no Congreso de Deputados. Deus, na novela de Casares, estaba sentado nun *sillón* azul, que non banco. Ese “azul” tiña, ten, connotacións distintas, xa se refira a “banco” ou se refira a “*sillón*”. Por outra banda, a obra esencial e importante de Casares era a escrita, non a súa “graza” oral, que a tiña. Seguían os malentendidos. Dese obra escrita a que hoxe conta é só a narrativa. A obra poética de Casares desapareceu absolutamente fronte ao resto da súa produción. Na biografía e bibliografía oficiais que a Fundación Carlos Casares mostra na súa web non se fala en absoluto de poesía. Alí dise: “Tras uns comezos dubitativos inicios poéticos, que lembrará máis adiante con simpatía pero con absoluta distancia literaria, Casares publica *Vento ferido*”. Esa é a primeira obra oficial de Casares que nesa biobibliografía se cita; a poesía e os premios que con ela obtivo elimínanse. Todo apunta a que foi o propio Casares o que tomou, en vida, esa decisión, e supoñemos que agora estaría moi de acordo co que fan coa súa obra poética tanto a Editorial Galaxia, que el dirixiu en tempos, como a súa propia Fundación. Talvez sexa todo isto outro malentendido máis. Hai que recordar que a aparición de Casares como escritor nos ambientes universitarios de Compostela dos anos sesenta foi como poeta. A esa poesía esquecida van dedicadas as seguintes liñas, que mesturan lembranzas con datos recollidos aquí e alí para completar o cadro. Faremos unha pequena cronoloxía poética de Casares neses anos de estudante en Santiago, pois moito máis non durou a súa carreira poética.

Na biografía oficial, a da Fundación Carlos Casares, dise que foi estudar a Santiago no curso 1961-62. Consultados algúns membros dese

curso de Filosofía e Letras —J. A. Durán, Antón Santamarina—, non lembran a Casares como condiscípulo. No seguinte curso, o de 1962-63, que é o meu primeiro curso, tampouco aparece Casares como alumno por ensino oficial. Arcadio López-Casanova¹ di que vivían xuntos por esa época nunha pensión, en Xelmírez 26, e que compartían un cuarto que pertencera antes a X. L. Franco Grande e antes a Bernardino Graña. Os biógrafos, se os hai, aclararán algún día estas supostas contradicións.

Ese ano de 1963 foi moi importante para Casares. No xornal ourensán *La Región*, do 16-2-1963, aparece unha entrevista feita a dous estudantes de Filosofía de Santiago que deran pola mañá do día anterior un recital de poesía no Liceo de Ourense. Eran Arcadio López-Casanova e Carlos Casares. O acto foi presentado polo catedrático Manuel Albendea e rematado por Otero Pedrayo. O periodista afirma que, a pesar da súa xuventude, Casares era xa coñecido en Ourense. En efecto, anos atrás fora premiado un relato seu por un xurado no que estaba Vicente Risco, a quen chegou a coñecer e frecuentar. Nesa época, Casares estaba moi próximo ao grupo dos “artistiñas” (Quesada, Xosé Luis de Dios, Acisclo Manzano...). Tamén publicara artigos na revista *Fin de semana* que dirixía Ángel Huete; en *Aula*, a revista do Instituto do Posío, onde el estudara, e en *Miña fala*, revista multicopiada do Seminario Maior. Arcadio e Casares falan da súa traxectoria poética e recalcan que parten do intimismo, da poesía do eu, do existencialismo máis ou menos ambiental, propio da poesía da súa xeración, mais eles vanse aproximando a un certo obxectivismo, á realidade inmediata, á terra, ao destino colectivo que é Galicia. Tanto é así no caso de Casares que di que está a escribir un libro que se chamará *Poemas da Limia*. Un día antes, no xornal santiagués *La Noche* do 15-2-63, no curso doutra entrevista, xa falara dese futuro e do non nato libro. Para rematar, ambos poetas anuncian que en maio intervirán nun recital de poesía que se dará en Compostela con motivo do centenario da publicación de *Cantares Gallegos*.

No artigo citado, Arcadio López-Casanova di que Carlos Casares chegara a Santiago cun feixe de contos en castelán. Nada sabemos deles porque todo o que publicou foi sempre en galego. Ese paso do castelán ao

¹ “Tempo de procura. Casares en Compostela” en C. Noia *et al.* (eds.) (2009), *Actas Simposio Carlos Casares*, Vigo: Fundación Carlos Casares, pp. 151-163.

galego parece que se debe a esa amizade con López-Casanova e á relación, e moi logo amizade, con Ramón Piñeiro, que Arcadio lle presentara. Ramón Piñeiro, a quen visitaban con frecuencia. Ramón Piñeiro vivía moi preto deles, en Xelmírez 15. Esa amizade perdurará toda a vida que eles compartiron e será unha influencia decisiva, como veremos. Xa como poeta galego e en galego, Casares presentárase por primeira vez aos premios das Fiestas Minervales dese ano de 1963. Arcadio xa o fixera, e gañara, en ocasións anteriores.

As Fiestas Minervales eran os Premios nacionais (españóis) de poesía convocados polo SEU, o sindicato oficial e obrigatorio dos estudantes, e que se celebraban en Santiago, no Hostal dos Reis Católicos, o día de Santo Tomás de Aquino, patrón dos escolantes. Eran xurados deses premios persoas, entre outras, como Alonso Montero, Filgueira Valverde, Otero Pedrayo, Ramón Piñeiro, García-Sabell, Raimundo García Domínguez, Borobó, Varela Jácome... Xente toda ela ligada dunha ou doutra maneira ao galeguismo histórico e á Editorial Galaxia de Vigo, que nese momento dirixía Ramón Piñeiro. Consideraban que “entrar”, e gañar, eses premios das Fiestas Minervales era unha forma de facer patente o galego como lingua e de defender a súa causa, unha forma de loita, unha das poucas posibles naquela época. Tanto e tan ben a idea callou nos poetas do momento que moitos deles, os universitarios, pois esa unha das condicións para poder presentarse, foron gañando sucesivamente os premios (tres) das sucesivas convocatorias. Vexamos a nómina: Franco Grande (1957), Méndez Ferrín (1956, 1957), Ramón Lorenzo (1957, 1958, 1959), Alexandre Cribeiro (1959), Salvador García-Bodaño (1959, 1962, 1963), Arcadio López-Casanova (1962, 1963, 1963, 1964). Tamén teríamos que citar aquí a Bernardino Graña, que gañou en 1954, en castelán, pois naquela data non había premio para poesía en galego. Estaba vetado. Salvador García-Bodaño, en 1959, gañou o primeiro premio nas dúas modalidades, de galego e castelán. A partir dese ano tomou a decisión de escribir só en galego. Aínda en 1962 Arcadio López-Casanova gaña o primeiro premio na modalidade de castelán e o segundo na de galego. A definitiva inclusión do galego nos premios destas festas parece que foi cousa do estudante de Medicina, López Nogueira, logo ilustre médico e ensaísta, que fixo as xestións ante o decano, Moralejo Laso, o reitor, Legaz Lacambra, e o delegado daquela do SEU en Santiago, Artaza. Parece ser que tamén interveu o xefe de Información política do SEU, logo catedrático de Historia Moderna, Antonio Eiras Roel.

Antes de celebrarse no Hostal dos Reis Católicos, celebrábanse no paraninfo da Universidade, no vello edificio de Filosofía e Dereito. En marzo de 1957, o decano Abelardo Moralejo Laso prohibiu a utilización da lingua galega na entrega de premios. Só os poemas premiados se lerían en galego. Era mantedor das Fiestas Alonso Montero e entre os premiados estaba Méndez Ferrín. Ante este atranco, dispúxose que a celebración das Fiestas serían no Hostal, non na Universidade. As xestións para este traslado e para que continuase a galeguización das Fiestas, foi obra, esta vez tamén, de López Nogueira, segundo conta Franco Grande en *Os anos escuros* (Xerais, Tomo I, 1985). A Universidade perdeu unha celebración importante e as Fiestas gañaron en protocolo e prestixio. Agora había que vestir de smóking e gravata de lazo para concelebrar na capela dos Reis Católicos a festa poética, xa case galeguizada. Méndez Ferrín en *No ventre do silencio* (Xerais, 1999) relata con precisión ese ambiente das Minervais en Compostela.

Na convocatoria daquel ano de 1963, obtén o primeiro premio o estudante de letras Arcadio López-Casanova, coa triloxía “Nimbo de soedades”; o segundo premio é para Salvador García-Bodaño, estudante de Dereito, coa triloxía “Amor asulagado” e o terceiro para Carlos Casares, estudante de Letras, pola triloxía “Poemas da lembranza”. O mantedor foi don Ramón Otero Pedrayo. O xurado estaba composto por Carballo Calero, Manuel Rabanal e Raimundo García Domínguez, Borobó. No xornal que este último dirixía, *La Noche*, na sección “Letras estudiantiles”, publicáronse algúns destes poemas. A festa non foi só festa poética. Tanto o mantedor como os poetas galardoados fixeron pública denuncia contra a decisión do Goberno de incorporar as provincias de Lugo e Ourense ao Polo de “desarrollo” de Valladolid, afastándoas do Plan Galego de Desenvolvemento.

A seguinte aparición de Casares en público como poeta foi na celebración do primeiro Día das Letras Galegas. Xa vimos como na entrevista de *La Región* de febreiro dese ano anunciaban, Casares e Arcadio, a súa intervención nun recital en honra de Rosalía como celebración da data da publicación de *Cantares Gallegos*. Non falan do Día das Letras Galegas, denominación aínda inexistente. En carta a Basilio Losada (*Do sentimento á conciencia de Galicia*. Carta nº 45, 28-III-1963) Ramón Piñeiro fala só da conmemoración do centenario de *Cantares Gallegos*. Na carta que Del Riego, Gómez Román e Ferro Couselo dirixen á RAG piden que se declare

a data ao Día do Libro Galego. Pouco faltará para que se institucionalice oficialmente como Día das Letras Galegas, nome co que desde aquela se coñece esta tradición e que, co tempo, alcanzará, neste ano de 2017, tamén o propio Carlos Casares.

O acto celebrouse no salón artesoadado de Fonseca. A mesa da presidencia estaba ocupada polo reitor Echeverri, o comandante militar de la Plaza, o delegado de Información e Turismo, e o vicerreitor, Carlos de Miguel. Fixo a presentación o profesor Moreno Báez e Carballo Calero ditou unha conferencia titulada “Rosalía de Castro y su libro Cantares gallegos”. Recitaron poemas Xohana Torres, Salvador García-Bodaño, Arcadio López-Casanova e Carlos Casares. Tres deses poetas foran os gañadores dos tres premios das Festas Minervales dese ano. Entre o público estaban García-Sabell, Piñeiro, Varela Jácome, Borobó... Ao terminar o acto formouse unha procesión que saíu de Fonseca cara á Ferradura para ofrendarlle unha coroa de flores a Rosalía ao pé do seu monumento ao final do paseo. Recitáronse poemas dedicados a Rosalía de Teixeira de Pascoas, Pimentel e Lorca. Como remate, cantaron o himno galego.

Os poemas que se recitaron en Fonseca serían publicados no número 1º de *Grial*, a revista da Editorial Galaxia, do último trimestre de 1963. O poema de Casares titulábase “Verbas de esperanza pra Rosalía”. Velaí un fragmento: “Olla, Rosalía, / iste novo abrente de esperanza. / Acabouse para sempre, / endexamais voltaremos hastra as bágoas / porque é tempo de se erguer. / Dende Padrón a Trasalba / baixa polo tempo / un río de arelanzas. / Otero, Piñeiro, Carballo, Celestino, / García-Sabell, Tovar, Celso Emilio, Novoneyra...”. Anos máis tarde, en 1967, no libro *Palabra de honor*, Arcadio López-Casanova repetirá ese recurso da enumeración nominal para dirixirse, non aos máis vellos como fai Casares, senón aos contemporáneos, como unha exhortación á defensa dunha realidade colectiva, a de Galicia e a súa lingua: “É tempo de falar / Bodaño, Bernardino / Celso Emilio, Tovar e Novoneyra. / de dar a voz en vivo / de desbordarse enteiro / pola terra / ser ríos / de luz (vede en que poucas palabras volo digo)”. Os dous poemas son chamadas á unidade na loita por Galicia. Ese era o ideal, e non só dos poetas.

Celebráronse tamén actos no Día das Letras en Lugo (o día 18 de maio) coa intervención de Carballo Calero, Alonso Montero e Méndez

Ferrín. En Pontevedra fixo un admirable discurso en defensa da lingua o catedrático de Grego do Instituto, Isidoro Millán González-Pardo.

Finalmente, en agosto dese mesmo ano de 1963, Casares gaña a Flor Natural de poesía nos Xogos Florais de Vilargarcía de Arousa co poema “Tempo de door e de espranza”. O xurado estaba formado por Isidoro Millán, José María Álvarez Blázquez e Máximo Sar.

En febreiro de 1964 tivo lugar unha homenaxe a Machado na Facultade Filosofía. Santiago Montero Díaz, catedrático de Historia Antiga na, daquela, Universidad Central, hoxe Complutense, presentado polo estudante Luís Cochón, deu unha conferencia titulada “Vigencia de Antonio Machado”. O acto sentiuse como unha clara defensa das liberdades fronte ao franquismo no proceso de recuperación da memoria democrática truncada pola Guerra Civil. En palabras do presentador: “Hoy celebramos aquí su muerte veinticinco, porque son veinticinco de Paz o de Victoria”. Eran os momentos en que Fraga Iribarne, ministro de Información y Turismo, mandou celebrar con grande aparato de propaganda os vinte e cinco anos de paz baixo o franquismo. Esta homenaxe a Machado causou impacto importante entre os estudantes e público asistente e máis impacto aínda, por motivos moi contrarios, nas autoridades académicas. A conferencia de Montero Díaz foi sentida como un acto inaugural no despertar político do estudantado compostelán. Como remate leron poemas en galego Salvador García-Bodaño e Arcadio López-Casanova. Carlos Casares non actuou como poeta. Asistiu ao acto en compañía de Ramon Piñeiro. A pesar da diferenza de idade, era xa firme a amizade entre os dous e non fará máis que aumentar durante o tempo das súas vidas. Tanto que Casares acompañou a Piñeiro nos momentos da enfermidade e do seu pasamento en 1990. Pola súa parte, Piñeiro pasaba días, mesmo semanas, na casa de Casares en Vilariño da Ramallosa (Nigrán).

Na memoria do Círculo de las Artes de Lugo de 1964, sen data precisa, queda rexistrado que o poeta Carlos Casares, en colaboración co grupo Ronsel, dera una conferencia sobre “Estancias primeras de nuestra narrativa”. No mesmo ciclo tamén conferenciara Camilo G. Suárez, profesor do Instituto feminino, sobre “La narrativa gallega actual”.

Segundo se relata en *La Región* do 6 de xaneiro de 1965 houbo un recital de poesía no baixo do Hotel Roma con motivo dunha exposición

colectiva dos artistas Quesada, Manzano, de Dios e Vázquez García. Leron poemas Tovar, Casares e Francisco Domínguez. Era para Casares o seu segundo recital en Ourense. Nel leu os poemas cos que gañara o terceiro premio nas Fiestas Minervales de 1963 e catro poemas máis inéditos.

En febreiro de 1965 tiveron lugar unhas Jornadas de Confraternización Galaico-Catalanas, xuntanza que se fixera coa fin de complementar unha Mostra de Arte Gallego, na que dez artistas expuxeron a súa obra na sala gótica do antigo hospital da Santa Cruz de Barcelona. Basilio Losada, na carta nº 125 de 11-II-1965 a Ramón Piñeiro, escribe que tiveron especial éxito as obras de Ortiz, Virxilio, Baltar, Patiño e o escultor Manzano. A delegación poética que acompañou estas xornadas estaba composta por Celso Emilio Ferreiro, Méndez Ferrín, Carlos Casares e Francisco Domínguez Romero, que deron recitais e conferencias varias. Segundo o propio Casares foron días de “troula e viño”. Na carta antes citada, Basilio Losada explica que, en realidade, tras as xornadas de confraternización e a mostra de arte galega había un “xigantesco argallo” montado polo famoso Padre Silva, a quen o que máis lle preocupaba era a xustificación da presenza dunha tómbola benéfica instalada na Rambla de Catalunya coa que obtiña pingües beneficios a favor da súa Ciudad de los Muchachos da Bemposta, en Ourense. Basilio Losada fará máis tarde unha recensión dos acontecementos no *Grial* nº 3 de 1965, máis só falará da Mostra de Arte Galega e silenciará as xornadas poéticas e a tómbola do Padre Silva.

As Fiestas Minervales dese ano de 1965 foron algo máis conflictivas cás anteriores. Ao comezar a celebración, un grupo de estudantes sabotou o discurso do mantedor, Manuel Alcántara, con asubíos e ruídos de ras metálicas na capela do Hostal. Eran estudantes que se enfrontaban naquel momento ao SEU por primeira vez e estas Fiestas xa non eran para eles outra cousa que unha manifestación máis do franquismo, neste caso paternalista por poético. Ese primeiro ataque foi decisivo. As Fiestas perderon prestixio, deixaron de ser unha celebración galeguista e, como SEU, do que formaban parte, de tal xeito que acabaron por desaparecer. As últimas foron as de 1967 e o mantedor foi nin máis nin menos que Blas Piñar, o fundador de Fuerza Nueva. Casares aínda volvería a presentarse unha vez máis a este concurso no ano 1966, no que quedou en segundo lugar coa triloxía “Coma o ruído do silencio”. Foi gañadora Araceli Herrero e o mantedor, Álvaro Cunqueiro.

No *Grial* nº 7, xaneiro, febreiro, marzo de 1965, publicou Casares catro relatos agrupados baixo o título “Narraciós”, que máis tarde serán parte do seu libro *Vento ferido*, salvo “Didiante dun retrato”. Os outros son “Cando cheguen as chuvias”, “Agarda longa ao sol” e “Monólogo”. Son as primeiras mostras públicas de Casares como narrador, oficio que simultanea, nestes momentos, co de poeta. Non por moito tempo.

Na correspondencia entre Ramón Piñeiro e Basilio Losada, na carta nº142 de 27-V-1965, este último explícalle a Piñeiro que lle encargaron “unha escolma de lírica galega nova para a revista mexicana *El Cuerno emplumado* que é unha das mellores revistas de poesía do mundo con edición en inglés e castelán”. Basilio Losada cita mal o título da revista pois non é *El cuerno emplumado* senón *El corno emplumado/The emplumed horn. Una revista de la ciudad de México*. “Corno” fai referencia a “the jazz horn” ou trompeta de jazz norteamericana e “emplumado” fai referencia a Quetzalcoatl, o deus prehispánico da cultura mesoamericana, representado pola serpe emplumada. Con ambos símbolos a revista pretendía ser un punto de unión entre o norte (USA) e o sur (México) co resto do mundo. Estaba dirixida pola poeta norteamericana Margaret Randall e o mexicano Sergio Mondragón. Nela publicaron poemas Ezra Pound, W. Carlos Williams, Nicolás Guillén, José Emilio Pacheco, Alejandra Pizarnik, Roque Dalton, Allen Ginsberg... Durou desde 1963 a 1968, ano en que desaparece tras os gravísimos acontecementos da Praza de Tlatelolco en outubro dese ano e a subseguinte represión política e policial que desencadeou o goberno de Díaz Ordaz, antes do comezo dos Xogos olímpicos dese ano. A encarga que se lle fai a Basilio Losada dunha escolma de poesía galega vén intermediada por José Batlló, o editor da colección de poesía El Bardo, que era o representante en España da revista mexicana, que á súa vez estaba en contacto con Agustí Bartra, o poeta catalán exiliado en México e asesor da mesma revista. O proxecto total era o de facer una antoloxía de poetas españois nos que se incluírían poetas en lingua catalá e en lingua galega, ademais dos poetas en castelán. A parte catalá seríalle encargada a J. Molas e a parte galega a Basilio Losada. Batlló sería o coordinador. A única condición era a de que se escolmasen “poemas de contido testemuñal”. Na carta citada, Losada coméntalle a Piñeiro o seu plan. A súa antoloxía comezará con Celso Emilio e seguirán con Tovar, Manuel María, Novoneyra, Xohana Torres, Aracadio López-Casanova e Salvador García-Bodaño. Dubida en incluír a Ferrín e a Cribeiro. Na carta nº 144 explícalle

a Piñeiro que decide incluír a Casares na antoloxía. Mais na carta nº 146, de 18-VII-1965, di que vai entregar una escolma con poemas de Manuel María, Novoneyra, García-Bodaño, Xohana Torres, Cribeiro, Méndez Ferrín e Arcadio López-Casanova. Explica que exclúe a Casares porque: “metidos xa Arcadio e Bodaño dixéronme que era meter demasiados poetas sin obra publicada”. Eran finalmente tantos poetas que a revista cortou polo san e publicou no número 19, de xullo de 1966, baixo o título “20 poetas españoles contemporáneos” unha selección de doce poetas en castelán (Ángel González, Carlos Álvarez, José Agustín Goytisolo, Gil de Biedma, José Ángel Valente e José Batlló, entre eles); catro cataláns (Sarsanedas, J. Horta, M. Bauçà e Gabriel Ferrater) e só dous poetas galegos, que foi ao que quedou reducida a escolma primitiva de Basilio Losada. Os dous poetas elixidos foron Méndez Ferrín co poema “Roi Xordo” e García-Bodaño co poema “Profecía en la tiniebla”, así, en castelán, pois só se publicaron as traducións dos poemas, non os orixinais en galego ou catalán.

Neste ano de 1965, Casares marcha de Compostela. Na carta do 4-IV-1965, publicada en *Cadernos Ramón Piñeiro II*, 2004, que lle envía Ramón Piñeiro desde Compostela en contestación doutra súa, acláranse en parte os motivos desa ausencia. Todo parece que se debe a unha crise persoal, existencial, de Carlos Casares. Como consello, Piñeiro escríbelle: “Fálame, outra volta, da fascinación que che produce a “praxis” do marxismo. Non dubido que así é. Con todo, si non estou equivocado, non é ise o camiño que mellor lle cadra ó teu verdadeiro ser. Eu véxote a ti demasiado humán, demasiado cristián para te poderes identificar sin daño coa dialéctica impersoal da praxis marxista. A fascinación prodúcese por un erro de perspetiva, pois reparas na súa “eficiencia” esterna máis que no seu custo en valores humanos”.

No artigo de Arcadio López-Casanova de 2009, xa citado, este confirma que a marcha de Casares foi a causa dunha “crise íntima que o fai regresar ao refuxio familiar”, mais non dá máis razóns. No parágrafo inmediatamente anterior ao texto citado da carta de Piñeiro, este di: “Ti estás chamado a ser un dos grandes renovadores da prosa galega. Ademais, pois eres home de moi sincera convicción relixiosa, tes que axudar á necesaria anovación espritoal do catolicismo galego. Entre outras cousas, traducindo á nosa lingua as principás oracións da Liturxia. ¿Quen senón un poeta pode facelo acaidamente?”. Nesta carta de Piñeiro están presentes as dúbidas e

contradicións polas que está a pasar nestes momentos Casares. Móvese entre disxuntivas tan contrarias como a do marxismo fronte ao catolicismo, por unha parte, e pola outra a non menos premente de elixir entre narrador ou poeta ou narrador e poeta. A primeira disxuntiva terá resposta axiña, un ano máis tarde, nun artigo de Casares en *Grial* nº11, 1966, no que comentará a tradución ao galego dos evanxeos feita polos padres Morente e Espiña. Nel recoñécese como cristián galego que se alegra de que os evanxeos falen nunha lingua humilde e non prestixiada como a galega: “Os galegos tiñamos un cristianismo coma de prestado. As nosas xentes nunca escoitaron a palabra de Deus feita galega. Escoitaban a Deus nunha voz allea”. Esta é toda unha resposta á primeira contradición, aquela que se movía entre os termos de marxismo ou catolicismo, que se resolve na opción de cristián e mais galego: “Os cristianos galegos temos na nosa terra unha inxente tarefa por diante. Cada galego que pasa fame, cada galego que ten sede é un dos pequeniños de que nos fala o Señor. El, pobre cos pobres, fai galega a súa voz para nos falar ós galegos”. A resposta á segunda disxuntiva de narrador ou poeta ou narrador e poeta, resolverase co tempo, mais aínda tardará.

En 1966, Alonso Montero e Epifanio Ramos de Castro presentaron en Lugo o libro ciclostilado, 74 páxinas e 300 exemplares, *Machado na nosa voz* editado polo Círculo de las Artes. Nel hai poemas dedicados a Machado de Manuel María, Bernardino Graña, Manuel Lueiro, Manuel López Ferreiro, Arcadio López Casanova e Carlos Casares. O poema de Casares, titulado “Poema de emerxencia para Antonio Machado”, di así: “Eiqué o silencio, / ó norte Collioure / i unha morte que enxendra / corazóns prá liberdade. / O milagre dun pobo / ente de amor / o calor da túa cinza / ente que nos ergue / contra perezosos tempos. / Na terra da charanga e dos pandeiros / hai una esperanza que inda agarda / encher de futuro este silencio”.

No *Grial* nº 13, de xullo, agosto e setembro de 1966, Casares publica outros dous poemas. O primeiro comeza con “Roula, muíño triste / roula as lembranzas de antaño” e termina con estes mesmos versos. Entre eles toda una restra de referencias á infancia na Limia, que agora se tornan negativas a medida que se fai home. “Do neno que fun / soilo me queda un espantallo”, conclúe. Talvez este fose un dos poemas que conformarían ese libro nunca publicado e que anunciaba anos antes na prensa co título *Poemas da Limia*. O outro texto aparece dividido en dúas partes, aínda que realmente son dous

poemas independentes. Un é o que comeza con “Amemos / o tempo que turra de nós” e outro o que comeza con “Eu ben sei que non hai volta”. Como dous poemas independentes publicáronse coa correspondente tradución castelá na revista leonesa *Claraboya* (números 16-17 de 1967) o primeiro co título “Amemos” e o segundo co de “Non”. Este último di así:

Eu ben sei que non hai volta.
Iste é o non derradeiro no camiño.
Todo é presente coma pedra
niste hoxe
con dimensión de adiós nos horizontes.

Eu ben sei que xa non quedan
Músicas de verdade prós ouvidos
Nin lonxes para fuxir da noite pecha.

Todo é presente, infindo hoxe,
Semente en penedía, nunca froito,
Árbore sin seiva, mais con tempo,
Longo río de morte que nos leva.

Sempre...!
I ó decilo, tremen de medo os beizos,
E o doce intre
Que arelamos facer eterno.
Sempre...!, soñamos.
El habrá nubes nunca no noso ceo?

Son estes os anos das loitas estudiantís contra o SEU e do afán de crear un sindicato independente e propio. A Administración creou as APE (Asociaciones Profesionales de Estudiantes) como recambio do SEU e o estudiantado respondeu coas ADE (Asociación Democrática de Estudiantes) na procura dun sindicato libre, fóra do SEU. Son anos de forte represión policial e política. Casares non será alleo a estas loitas. Eu lémbroo no local das ADE, que estaba no baixo do antigo Instituto Xelmírez, moi próximo á Facultade de Letras, manexando unha multicopista na que se imprimiron as follas nas que se denunciaba a detención en Valencia de Mauro Fernández, o delegado da Facultade de Filosofía de Santiago, que asistía a unha das múltiples reunións preparatorias dos delegados das diversas facultades de España.

En xaneiro de 1967, Carlos Casares presentou unha conferencia de José Luis López Aranguren titulada “El futuro de la Universidad”, no Burgo de las Naciones. Case ao final da mesma, como non estaba autorizada pola autoridade gubernativa, interveu a policía e Aranguren e Casares foron detidos. Houbo unha manifestación diante da comisaría de policía que foi disolta con “prontitude”. Horas máis tarde foron liberados Aranguren e Casares.

O 9 de maio de 1967 Raimon dá o tan afamado e citado recital no campo de deportes da Residencia. Casares e García-Bodaño foron os tradutores ao galego das cancións de Raimon. Compuxeron un folletíño, un cancionero, 3.000 exemplares, que se vendeu e se esgotou rapidamente. A tradución levaba como pé de imprenta: Departamento de Actividades Culturales de la Asociación de Estudiantes de Santiago. Grafinsa. La Coruña. 1967.

O 9 de outubro de 1967 foi asasinado o Che Guevara. Por este motivo, moitos poetas de esquerdas dedicaron poemas ao Che. Tamén Casares, que supoñemos que fixo o seu poema en datas próximas á morte do Che. O poema tivo o seu alcance pois chegou a ser editado, xunto con outros, en La Habana. En 1969 no Instituto del Libro de La Habana na súa colección de poesía editouse un volume titulado *Poemas al Che*. O libro contiña 84 poemas divididos en dous capítulos: *De España* (37 poemas) e *De América* (47 poemas). A edición estivo a cargo de A. Fornet. Dentro do capítulo De España aparecen cinco poemas galegos de Celso Emilio Ferreiro, Manuel María, Méndez Ferrín e Carlos Casares. O poema de Casares, e con data de 1967, é o que segue:

Hoxe amañecín un pouco máis pobre,
mancado de ti
e sinto
unha door de buraco fondo
no teu sitio.
Ó fin
están tranquilos, arricáronte
de nós, abriron
unha ferida mais na nosa fame
onde era o teu corazón un pan redondo

prá nosa libértá.
Agora o mundo coxea fo teu lado,
sangra de ti, fixéronse
mais pequenas as razóns de amor
e non hai quen escape a esta pobreza,
compañeiro, irmau
que perdimos todos,
claror desta mañá recén fuxida.
Non sei cómo pensarte, cómo
che dar dimensión do que se foi,
encher de futuro a túa ausencia,
Ernesto, compañeiro,
Irmáu que nos mataron.

O número de poetas galegos que dedicaron poemas ao Che foi engrosando co paso dos anos e en diversas coleccións. Alonso Montero e X. María Salgado publicaron en 2007 o libro *16 poemas galegos para Ernesto Che Guevara contra a súa morte (1967-1973)*, editado pola Universidade de Santiago e a Xunta de Galicia. Eses 16 poetas son Eliseo Alonso, Álvarez Torneiro, Carlos Casares, Arcadio López-Casanova, Alfredo Conde, Xavier Costa Clavell, Celso Emilio Ferreiro, Salvador García-Bodaño, Manuel Lueiro Rey, Manuel María, Méndez Ferrín, Anisia Miranda, Neira Vilas, Uxío Novoneyra, Farruco Sexto Novás e Manuel Rodríguez.

Carlos Casares comeza a súa carreira de narrador realmente en 1967 coa publicación de *Vento ferido* pola Editorial Galaxia. En Santiago houbo que presentar o libro na Facultade de Ciencias, pois na de Letras, o decano, Moralejo Laso, unha vez máis denegou o permiso. O libro, que acadou moi pronto a aceptación da crítica, foi saudado como o renovador da narrativa galega. Na correspondencia entre Ramón Piñeiro e Basilio Losada pódense atopar eloxios, e grandes, da prosa de Casares. Léase esa prosa fronte a doutros narradores da Nova Narrativa Galega, en especial Rodríguez Mourullo, que manexaban un espazo abstracto, esquemático, con personaxes innominados ou nominados só cunha maiúscula inicial, desarraigados, cunha visión condutista e obxectivista dos personaxes, cun tratamento non lineal, elíptico, do tempo... Fronte a esas experiencias narrativas aparentemente alleas a Galicia, ultrapirenaicas en palabras de Piñeiro, Casares ofrecía una prosa radicada nun espazo e nun tempo concreto, nunha realidade perfectamente

recoñecible como galega. Polo tanto a súa prosa era a idónea para reflectir a realidade galega, o ser auténtico de Galicia e do home galego. A segunda contradición enunciada na carta de Piñeiro antes citada, a de narrador ou poeta ou poeta e narrador, comeza a resolverse. Casares será o novo narrador da Nova Narrativa Galega. Así o saúdan Xan López Facal en “Un acercamento a Vento ferido” (*Grial* nº16, 1967) e Arcadio López Casanova con “Vento ferido de Carlos Casares”, publicado en *El Progreso* de Lugo (4-6-1967).

O proceso de abandono da poesía e a dedicación en exclusiva á prosa comeza a fraguarse nestes momentos. Un antólogo da poesía galega, Basilio Losada, descóbrenos como foi este proceso a través das diversas antoloxías que fixo nas que Casares pasa de ter unha presenza reiterada ata a súa ausencia final, por supresión.

Nos números 16-17 da revista leonesa, xa citada, *Claraboya* (1963-1968) de 1967, Losada fai unha primeira antoloxía da poesía galega contemporánea na que xa inclúe a Carlos Casares e a Arcadio López-Casanova, os máis novos, xunto a Pimentel, Cunqueiro, Celso Emilio, Manuel María, Novoneyra, Bernardino Graña, Cribeiro e Méndez Ferrín. En 1971 fai outra antoloxía para *Ocnos (Libres de Sinera)*, titulada *Poetas gallegos de postguerra*, na que repite os mesmos poetas que antologara na anterior e ademais suma a Álvarez Torneiro e a Xohana Torres. É una edición bilingüe e de Casares traduce tres poemas “Non”, “Elexía a Luis Cernuda” e “Amemos”. Moi parecido é o que sucede na escolma que publica Losada en *Fablas. Revista de poesía y crítica* no mesmo ano de 1971. Repite os poetas das anteriores e inclúe ademais a Díaz Castro e a Tovar.

Temos, pois, que a finais dos sesenta Casares aparece nas antoloxías como un novo valor poético de Galicia e mesmo fóra de Galicia. Mais o proceso, por esa mesma época, parece tomar direccións contrarias e o poeta comeza a desaparecer como tal. Todo apunta a que é unha decisión consciente, premeditada do poeta, non só dos antólogos. Como, se non, se explica o feito de que está en todas as antoloxías ata estes anos e empece agora a non estar? No número extraordinario, o 14, do ano 1969 de *Cuadernos para el diálogo* publican Basilio Losada e Méndez Ferrín un artigo titulado “Literatura en lengua gallega”. Citan como poetas novos a Franco Grande, García-Bodaño e a Arcadio López-Casanova, mais non a Casares. Falan del, pero na nómina dos narradores. Din textualmente:

“Recientemente la obra narrativa de Carlos Casares (nacido en 1941) supone una hábil asimilación de los procedimientos de la Nova Narrativa, aplicándolos a la realidad gallega cotidiana *Vento Ferido* y la reciente novela *Cambio en tres* son dos espléndidos ejercicios de habilidad y observación, muestra de un narrador ya maduro”. Desaparece Casares como membro da Xeración (poética) das Festas Minervais e agora pasa a engrosar, como narrador xa maduro, a nómina dos membros da Nova Narrativa, que el aceptará con reticencias. En 1972, outra vez Losada fai para Seix-Barral unha selección de poetas e poemas titulada *Poetas gallegos contemporáneos*. Talvez por motivos cronolóxicos, xa que comeza con Pimentel e remata en Manuel María e Méndez Ferrín, non inclúa nela a Arcadio López-Casanova nin a Casares. En 1990, en *Poesía gallega hoy*, editada por Visor, Losada, talvez tamén por motivos cronolóxicos, tampouco incluía a Arcadio nin a Casares, xa que o máis vello escolmado, Xosé María Álvarez Cáccamo, é bastante máis novo ca eles. Para establecer uns termos cronolóxicos aceptables diremos que en 1966, tantos anos antes, Basilio Losada publicara con ese mesmo título de “La poesía gallega hoy” un artigo no número 1º da revista *La trinchera* de Barcelona, dirixida por José Batlló, no que cita por primeira vez a Casares como poeta, mais en 1972 Casares desaparece das antoloxías que publica o mesmo antólogo. Na escolma *Os novísimos da poesía galega* de María Victoria Moreno (Akal, 1973) tampouco aparece nada de Carlos Casares.

Todo leva a pensar que esta desaparición obedece a unha estratexia do propio autor, que, ao optar só pola narrativa, borra o seu pasado de poeta. Esta actitude ten actualmente continuación, despois da súa morte, na Fundación Carlos Casares. Na bibliografía oficial da Fundación non hai ningunha referencia á poesía de Casares nin mención de ningún dos premios que acadou nas Festas Minervais ou noutros Xogos Florais. O primeiro premio que citan foi o dado á obra para nenos *A galiña azul*, de 1968. Ningunha referencia a poemas editados en revistas ou xornais, nin sequera os publicados en *Grial*. O mesmo sucede cos apuntamentos biográficos que aparecen dispersos por Internet. En ningún deles se fala do Casares poeta. Nunha recente biografía, breve e con erros, tampouco se fala da poesía de Casares e menos da súa etapa das Fiestas Minervais. Conservemos, pois, algún dos seus poemas, por exemplo “Amemos”, que, a pesar de todo, aínda circula, pouco, pola rede.

Amemos

O tempo que turra de nós e que nos leva.
Inda que o ceo está azul e non hai nubes e non chove,
sempre é cedo
pró froito que agardamos e non chega.

Amemos a Rosa porque é breve
i o Tempo porque fuxe e non se para,
inda que á veira das horas, nas esquiñas,
morrán as verdades contra o vento
i a noite seña un recendo podrecido
das frores que chantamos para salvarnos.

Amemos

as bocas que mancan ó bicalas,
ds pianos que medran e non tocan
i as tardes fermosas que se acaban.

Amemos

inda que a esperanza turre cara abaixo
a vencerllarnos sempre contra nuncas
de campos sen aire e corazóns parados.

R. C.

O pai de Christian¹

ALFREDO CONDE

Moi fermoso artigo o de Christian, aquel neno que eu recordo, pequeno e tenro, calado e de sorriso amable, que agora escribe do seu pai debuxando o seu retrato nas coordenadas xustas e precisas. Seu pai foi así, sen dúbida. Así segue a ser, así ha seguir sendo. Seu pai é xa historia. Historia inamovible.

Non sei se fun o mellor amigo del, do pai de Christian, pero estou convencido de que ninguén o foi maior ca min. El sempre dicía que o mellor escritor galego eran douscentos deles e eu quedeime coa copla de xeito que hoxe sei que os mellores amigos que el tivo foron, cando menos, eses douscentos dos que falamos, cando non un par de miles deles. Eu, sen dúbida, entre aqueles que máis e mellor o foron.

Falando destas cousas co pai de Christian adoitaba, aquel, mirarme de esguello cada vez que eu lle afirmaba que era el o grande polígrafo das nosas letras da segunda metade do século pasado. Pensaba eu, e sigo a pensar, que ninguén coma el tocou tódolos xéneros literarios. Escribiu novela e o fixo ben. Escribiu contos e o fixo moi ben. Escribiu ensaios e biografías e aí están para quen queira formar unha opinión propia. Escribiu teatro para nenos e contiños para eles e aí seguen engaiolándoos como antano. Escribiu poesía e debo confesar que ese non me pareceu nunca o seu mellor logro. Foi un mestre, un mestre xenial, nesa difícil arte do artigo cotián. Escuso recordar a súa mestría na arte da narración oral. Ninguén merecía máis que se lle dedicara o Día das Letras Galegas ó pai de Christian, aquel neno que eu recordo con afecto. Tanto, si; pero máis, non.

Ten razón Christian cando afirma que a dimensión humana do seu pai continúa eclipsar a literaria. Posiblemente ninguén o saiba mellor ca min, de entre os seus amigos todos, excepción feita do propio Christian e das xentes máis de seu, porque os dous camiñamos xuntos durante moitos anos, moitos, e fixemos moitas, moitísimas cousas xuntas; boas as máis

¹ Este artigo foi publicado na sección de “Opinión” de *El Correo Gallego*, con data de 13 de xullo de 2016.

delas, malas tamén algunhas. Logo tropezamos. Ou tropecei eu, que sempre gocei de moito menor equilibrio do que gozaba el; el, o pai de Christian.

Déixenme pensar que el tamén tropezou algo. Senón non sería un home, sería un deus e con que o sexa Breogán, ben que nos chega. Agora vanlle dedicar ó pai de Christian o vindeiro Día das Letras Galegas e eu non podo menos que alegrarme e rememorar aqueles días nos que camiñamos xuntos, recordar a Christian sendo neno e viaxando ata A Caeira, e sentir “a ledicia de ler” o seu escrito, cabal e xusto, ecuánime e sincero, na mellor liña que trazaría o seu pai nunha ocasión equivalente a esta e así de afortunada.

E así o quero deixar claro, por se houberse dúbidas. “No fondo, un (tamén eu) escribe para isto, non sei se para sentirse querido ou admirado, pero si para notar que hai quen le o que un fai na soidade”.

A. C.



O desacougante fío da navalla

JUAN CRUZ RUIZ

É imposible imaxinar que Carlos Casares, falecido hai dez anos en Vigo, estivese algunha vez no meu barrio de Puerto de la Cruz (Tenerife). Non o é, en cambio, que estivese nos cruces das rúas de Buenos Aires onde se daban cita os *navajeros* de Borges. Pero, en todo caso, non estivo no meu barrio, e non obstante describiu, cun brío impresionante, entre a melancolía encabuxada de Camus e o cinismo tranquilo de Hemingway, o que pasaba ás veces naquelas rúas cheas de voaxa nas que parecían habitar os demos de Juan Rulfo ou as malevolencias de Juan Carlos Onetti.

Ese relato seu, “O xogo da guerra”, lévame a aqueles anos escuros nos que, dunha forma que só o azar dominaba, calquera xesto se convertía na xénese dunha batalla cuxa crueldade se parecía, e se parece na miña memoria, á do cuarto húmido e ocre onde moraba a alma do estranxeiro da máis famosa obra de Albert Camus. A miña terra tiña (e ten) ese sol esquivo, oculto nas fronteiras das nubes, que transformaba os días nun espectáculo dominado pola humidade da bruma, no que nós andabamos pesadamente sacudindo a calor e as moscas.

Ese conto, escrito por un galego, ten a virtude de facerme recordar aqueles longos instantes da adolescencia, cando eu vivía, como todos os meus compañeiros do barrio, na certeza de que un día seguiría a outro, pero tamén na seguridade de que calquera grito da rúa era un sinal de violencia. Por calquera cousa. Así son os barrios, ou así foron, e así era o sadismo adolescente. A min abríronme a cabeza uns rapaces na rúa para divertirse, e cando cheguei a casa díxenlle a miña nai que caera, e que ademais non era nada. A vida dividíase entre burleiros e vítimas, e as vítimas por veces éranos tamén de sangue. Eu espertei unha tarde vendo como un home, que ademais era da nosa familia, ameazaba a meu pai cun enorme coitelo ben afiado; nunca souben por que, ou non mo dixeron. Pero non importaba. Calquera que fose o motivo, e aínda que non o houbese, a xente desenfundaba a arma, e nós, os covardes, andabamos coa alma no aire, porque podían ser adultos ou adolescentes os nosos inimigos, os que estaban dispostos a rachar o sosego tan só por unha palabra, por un xesto que eles non aprobaran. A violencia non tiña idade nin pudor, habitaba entre nós coa mesma naturalidade coa que o facían as moscas.

Vivín a miña infancia asustado. Un día lin un conto de Jorge Luis Borges no que os homes se asexaban nas rúas de Buenos Aires para matarse entre eles. Tamén lin os contos de Hemingway e lembro como se fose agora a vez que lin, desacougado, o final d' *O gran Gatsby*, de Scott Fitzgerald, esa novela na que sempre parece que vai xurdir unha pistola, un coitelo, un rastro de sangue na piscina, ata que finalmente xorde, e ti lelo como se o autor o consignase coa implacable delicadeza dun bisturí. A isto chámasele estilo, pero cando o les non é unicamente iso: é o recordo da vida, a vida mesma rexurdindo na literatura como a expresión máis audaz dos teus propios pesadelos.

Aconteceume isto agora con ese relato e con outros da colección titulada *O xogo da guerra e outros contos*, que mostra de novo a impresionante capacidade narradora de Carlos Casares, o prosista tranquilo que transita polos ríos sanguentos e memorables dunha violencia que non se presenta no seu cénit ata que el lle dá o punto ao relato. Lin este libro, nese plano, con moita reflexión, coma se Carlos estivese facendo unha análise psicolóxica, e non só literaria, daquilo que converte a violencia nunha parte esencial da alma humana, disposta sempre á loita e ao odio e á vinganza, aínda que na superficie todos parezamos a Nai Teresa de Calcuta (que despois de todo tampouco foi tan boa). Na outra parte desta *Narrativa breve completa*, *Os escuros soños de Clío*, onde Casares se pasea pola historia coa habilidade de Cunqueiro ou de Torrente, sentín un íntimo xúbilo, coma se o estivese escoitando aquelas noites memorables dos cafés de Santiago, A Coruña ou Ourense, algúns dos seus predios galegos, onde predicou (e deu trigo) a todos os que quixeron achegárselle. Ese Casares que non se cansaba de contar historias (ás veces, por culpa nosa, repetíaas) era quizais o escritor máis amable e democrático que coñecín, xunto, ao meu parecer, con Juan García Hortelano, con quen compartiu a xenialidade para contar en persoa e por escrito, de maneira brillante e sen reviravoltas, todo aquilo que pasase pola súa cabeza e non fose destinado unicamente ao papel. Falemos de Carlos, que estaba tan cheo de bondade coma Juan. Pero agora tócalle a Carlos. Casares foi un home xeneroso en todas as actividades que desenvolveu. Para que un escritor sexa xeneroso fan falla moitos requisitos previos; o primeiro deles, expresar desdén por un mesmo, dentro de certos límites. Era moi difícil que Carlos che falase del ou da súa obra; reservaba para os demais a maior parte do seu tempo. Podería argumentarse que iso sucedía porque

era tamén un editor e os editores están obrigados (ou polo menos estano virtualmente) a asumir a carga allea como propia, de modo que non teñen máis espazo na súa montura. Pero non se debeu unicamente a iso que Casares fose unha das persoas máis xenerosas que coñecín no ámbito da literatura; nin moito menos. É que estaba naturalmente predisposto para o ben. Era bondadoso ata extremos emocionantes; tranquilo e risoño, recibíate sempre como se acabase de volver dun lugar onde lle deran boas noticias para ti. E contábache as últimas cousas que sabía coa destreza do que quere entreterte sen darse outra categoría que a do humilde contador de historias.

Carlos encantábame, gustábame moito atopalo en calquera recuncho do mundo polo que transitabamos e, ás veces, chamábao polo único pracer de escoitalo contar de novo historias que xa lle oíra noutras ocasións. Agora lin con unción estes relatos. Xa dixen o que me pareceu o seu percorrido pola violencia, a súa dramática incursión nese universo que lle quedaba tan lonxe e ao que se achegou nos seus contos coa man de Hemingway unida á man de Borges. A sintaxe precisa, o sentido do humor, o dramatismo que lle vén da néboa ruín que preside as novelas de Albert Camus. Eu vin os seus narradores navegando polos ríos convulsos que convoca Carlos. E no outro lado vin arrimarse aos seus ombros a dous algareiros da súa mesma clase, o propio Borges e o inesquecible Cunqueiro, que tan próximo estivo a el, no humor e na audacia para facer verídico, e incluso verificable, o que contaba. Casares prolongou a lenda humana de Cunqueiro e nestes contos quixo prolongar tamén a súa pericia para narrar historias que nunca pasaron pero que xa forman parte da realidade que debuxou. Ignoro se son verdadeiras ou non as que complementan os seus “xogos de guerra” nesta obra miscelánea. Pero que máis dá. Casares percorre episodios (reais, imaxinarios) da historia que sucederon hai séculos e faino coa voz que se lle coñece como escritor e como narrador oral, como transeúnte do mundo sen fin de fantasías que transitaron tamén eses mestres.

Que distingue a voz de Carlos Casares? Era un columnista de primeira orde, capaz de dar vida en dous minutos, que son os que se tardan en ler as súas entregas breves, a acontecementos que outros encherían dun barroquismo de cartón pedra. Ironicamente, “sin vuelo en el verso”, como dicía Hierro, indo directamente ás cousas, como quería Azorín, Casares agarraba polo rabo a mosca dos días e deixábaa aí, paralizada, para deleite

dos seus lectores. Con esa mesma velocidade no sangue da narración abordou outros xéneros: o máis longo a novela, o máis breve e contundente os contos ou as fábulas. Estas últimas teñen aquí ambicións maiores, pois Casares simula (ou polo menos a min paréceme que o simula, pero é que estaba moi ben dotado para o engano literario, pois a literatura é verdade e mentira á vez, como di Vargas Llosa) que coñece historias que investigou e leva o lector a buscalas con el, meténdoo na hemeroteca e na biblioteca, inseríndoo no que sabe ao mesmo tempo que di que o vai sabendo. A carallada que se gasta coa existencia (probable) dun antepasado distante debe pasar a formar parte das fábulas que Carlos contou en persoa, e seguramente o fixo, co señorío que o caracterizaba, coma se fose un cabaleiro antigo sentado nunha poltrona de coiro, entretendo a mozos, a señoras e a cabaleiros pámpanos.

Fábulas e relatos. Xa dixen aquí cales son as virtudes dos contos: precisión, capacidade de síntese, reconto case cirúrxico dos pasos que dá o home para pór o odio no lado escuro da súa alma; cando o odio sae a pasear racha toda harmonía, exerce a violencia coa naturalidade coa que logo a contemplan os forenses. Así vai narrando Carlos Casares, coma se o real-terrible, e incluso o real-marabilloso, fosen materias que xa existían na súa cabeza antes de que a man as convertese en conto. Gocei tanto, de novo, coa súa voz, alégrame tanto que me desen a oportunidade de dicilo, que só me falta afirmar, entre o moito que aínda debería escribir, que sigo conservando a rabia coa que moitos recibimos, aquel día aciago da súa morte, hai dez anos, a noticia absurda de que xa non escoitariamos nunca máis a súa voz contando contos. Agora, ademais, veu a contarme contos sobre cousas que aconteceron na miña rúa cando eu era un mozo e el non sabía nada de nós nin nós sabiamos nada del. Coñecelo foi unha das grandes alegrías emocionadas da miña vida. Agora que Kristina, súa dona, marchou tamén, dicir isto éncheme da mesma tristura coa que ela me dixo canto botaba de menos a Carlos.

J. C. R.¹

¹ Prólogo de *Narrativa breve completa*, de Carlos Casares, Barcelona: Libros del silencio, 2012, pp. 5-11. Tradución ao galego realizada por VERÓNICA POUSADA PARDO.

Notas dunha lectura (e relectura) de Carlos Casares

CÉSAR CUNQUEIRO

Cando recibín o encargo que orixinou estas liñas, despois da aceptación, fiquei perplexo, pois non lle prestara, ao longo da miña vida lectora, moita atención ao escritor.

Conecín persoalmente a Carlos Casares, con quen coincidín en diferentes faladoiros, actos e xantares ao longo dos anos. Escoiteino en conferencias e na conversa demorada, e acostumaba a ler as súas colaboracións na prensa. Tamén tiven trato con el na súa faceta de director de Galaxia.

Polo que atinxe á súa obra literaria, até hoxe mesmo, mergullado noutros intereses e estudos, fixera só unha lectura rápida dalgunha das súas primeiras publicacións. Xunto á capacidade descritiva de persoas, sucesos ou lugares, o ritmo acaído do relato que atrapaba o lector e que traducía na escrita o atractivo da oralidade de Carlos, notaba nas súas narracións unha falta de intensidade, de paixón se pode un dicilo deste xeito, unha escritura “amábel” que evidenciaba a ausencia de fondos sentimentos e conflitos no escritor. Por outra banda, unha linguaxe sinxela, sen riqueza metafórica nin grandes achádegos. En resumo, un bo escritor, sen máis, que non deixa unha gran pegada na memoria do lector.

Falando co director da Fundación Carlos Casares, o meu amigo Gustavo Garrido, sobre este tema, díxome que debía ler *Deus sentado nun sillón azul*, a obra, pensaba, máis complexa de Carlos e que eu non tiña lido. Seguí o seu consello, non sen facer en primeiro lugar unha relectura de *Un país de palabras* (1998), *Ilustrísima* (1980) e *Os escuros soños de Clío* (1979).

Extracto unha longa cita do ensaio “Os meus avós e a literatura” (páxs. 136 e ss.), o cal contén unha sorte de autopoética do escritor que cómpre tela á vista en función do que despois se dirá sobre *Deus sentado nun sillón azul*.

As maneiras de narrar do meu avó e da miña avoa diferían de forma radical. O primeiro dispoñía dunha percepción case nula para todo canto tivese algún tipo de relación co misterio... Miña

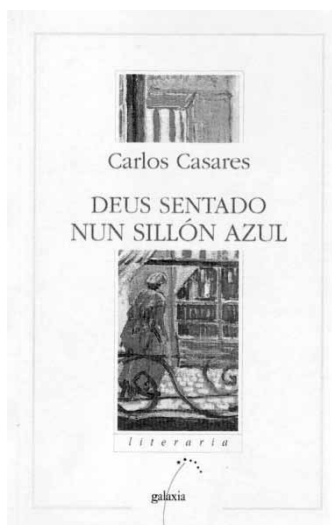
avoa, en cambio, prefería as historias con misterio... Entre as dúas formas de contar, sempre me seducíu a primeira, tal vez porque a miña curiosidade infantil se sentía máis atraída pola concreción evidente do real pola vaguedade neboenta do fantástico... Desde o primeiro momento entendín que a substancia do relato non estaba nin na orixinalidade nin no carácter insólito do final, senón nas pequenas miudezas descritivas e na súa xerarquización gradual e ordenada, na importancia crecente dos detalles... É esa a razón de que nos meus contos e novelas o tempo careza de sorpresas e non se complique xamais... os contos, como a vida, non son máis que detalles en que o tempo simplemente non existe.

No ensaio do mesmo libro, dedicado a Basilio Losada, fala da “inimitable arte narrativa de Basilio Losada... que consiste en introducir na narración un detalle inesperado, concreto e sorprendente... que remacha a narración converténdoa en certeza absoluta” (páx. 18).

Ilustrísima (Galaxia, 4ª edición, 2004) é unha novela curta que evoca a pugna entre un bispo tolerante e comprensivo e a súa curia, relixiosamente fanática e intransixente, no marco dunha capital provincial a comezos do século vinte. Libro de divertida e doada lectura, ten un final inesperado que fecha o debuxo da figura do bispo, que se debate entre a súa comprensión e tolerancia por un lado e o temor de facerlle dano á igrexa por outro. Á marxe, direi que penso que hai moito de Casares no moito bo do bispo.

Mantéñense nesta obra as principais características da literatura de Casares: relato lineal, capacidade de evocación, riqueza descritiva e de detalles. Chámame a atención en Casares a carencia metafórica, compensada pola precisión dos detalles. Non aproxima as cousas polo tropo, senón que insiste nelas, por medio das descrições. De todos os xeitos, a lectura de *Ilustrísima* non alterou a miña consideración do escritor.

O conxunto de relatos breves que integran *Os escuros soños de Clío* amosan claros ecos de J. L. Borges e Á. Cunqueiro, certo que sen a profundidade e intensidade literaria do primeiro e a linguaxe abraiante do segundo. Na miña opinión son contos moi desiguais, cecais o mellor é “O xudeu Xacobe”. Toda esta relectura confirmoume no parecer consignado ao comezo.



Deus sentado nun sillón azul (Galaxia, 1996), publicada cando o escritor tiña 55 anos (e despois dun relativo silencio de varios anos) foi para min unha gran sorpresa. Escrita en plena madurez, creo que representa o momento máis alto da carreira literaria do autor, cancelada de modo lamentábel por morte prematura. Se ben na parte do libro que narra o tempo anterior á Guerra Civil, evocado pola memoria dela, mantéñense as constantes características do estilo de Casares, no núcleo decisivo da obra, introduce a indeterminación, a vaguidade, o misterio que alterna o pasado rescatado pola memoria e o presente (fotografado ou

pintado polos ollos trala fiestra). Novela de construción nada doada que o escritor no artellamento dos diferentes planos resolve con aparente facilidade.

Unha muller observa detrás dunha ventá da súa casa o salón da casa sita enfronte onde nun *sillón* azul se senta un home, persoeiro na cidade e con quen tivo noutro tempo unha relación. Reconstituímos o home e a súa vida polo que observan eses ollos e polo resumo que fai ela dos artigos que el publica no xornal local, e pola memoria da muller que nos conta o vivido co home noutro tempo e as conversas que tiveron.

A época do relato é a da Guerra Civil tal como se vive nunha cidade provincial galega (Ourense) e a memoria fala dos anos previos á guerra cando a muller e o home estudaban en Santiago de Compostela.

Non sabemos os seus nomes, só el e ela, como figuras con alicerces no material do que xorden, do que non se liberan. A pintura que fai o lector deles, a través da voz e a memoria dela, non pode eliminar unha néboa que é constitutiva dos personaxes anónimos, cun gran compoñente fantasmal, de misterio. Coma sempre en Casares, temos moitos detalles e descrições físicas do home. Pero hai unha sombra densa que o envolve, é coma unha montaña de xeo somerxida na auga e da que albiscamos só o cumio. Estas sombras, esta indefinición son para o lector que debuxa o

personaxe as que o volven máis interesante e complexo. Unha descrición máis completa, empezando pola dación de nome ao home convertería o libro nunha *Ilustrísima* de maior tamaño. En realidade ninguén sabe nada de ninguén, banalizamos os demais pola redución á exterioridade, e Casares, consciente diso, eleva a trazo estrutural da caracterización do personaxe este misterio, esa néboa que o constitúe e nos constitúe a todos.

Con relación á muller eu distinguiría: unha cousa é a muller coa que o home mantivo unha relación en Santiago (e sobre a que recae a precisión detallista do escritor). Outra, os ollos, eses ollos terriblemente indiferentes, que describen con total obxectividade. Ollos e voz que comenta e memoria que recorda. En realidade, ollos, voz, memoria son coma unha interface que comunica ao lector a súa gravación do home, da casa, da cidade, do pasado.

Finalizada a lectura do libro, considero que supón un salto cualitativo na evolución do escritor. Mais se un le detidamente a poética extractada ao comezo destas notas, decatámonos de que este salto ten lugar pola superación desa poética. A escritura non é lineal, o tempo e a memoria reclaman os seus dereitos e unha vaguidade misteriosa inunda o texto como a néboa que se dilata na paisaxe dunha pintura chinesa. Na memoria ficarán sempre eses ollos detrás da fiestra, esa sombra no *sillón azul*¹.

O sol do verán (Galaxia, 2002), publicada falecido o escritor, é unha novela moi diferente a *Deus sentado nun sillón azul* e a todas as obras anteriores. É unha novela clásica, como di un meu amigo, do século XIX. De lectura doada, lese deseguida. Excelentes descrições e evocacións de lugares e ambientes (como é marca de Casares), maior riqueza metafórica da que acostuma, moito sentido do humor nas súas páxinas. Se esta interesante novela non calla, ao meu modo de ver, como obra á altura de *Deus sentado nun sillón azul* é polo moito que se nota dunha novela de tipo tradicional, unha falta de intensidade e paixón nos sentimentos cuxa descrición, penso, non está ben resolta. A personaxe feminina principal, Helena, atravesa pasivamente situacións non moi críbeis, os seus sentimentos son unha incógnita durante gran parte da novela, aparecen mesmo como indiferenza en moitas das situacións que provoca o mozo Carlos, se ben é certo que un claro diálogo amoroso na parella levaría cedo á aclaración do obstáculo que fai imposíbel o

¹ Cecaís non é Deus quen está no *sillón azul*.

seu amor e habería lugar entón a outra novela. Impedimento que se adiviña pronto, cando a nai de Helena sae de paseo con Carlos.

En resumo, unha novela con luces e sombras que na miña opinión non chega á altura de *Deus sentado nun sillón azul* pero que supera todo o publicado por Carlos con anterioridade.

Endexamais saberemos o que Carlos Casares, nesta liña ascendente, tería publicado de non morrer tan novo.

Fican un feixe de libros, dun excelente nivel en conxunto, con páxinas e situacións inesquecíveis nos seus momentos máis altos.

Que cousa podemos pedir como escritores?

C. Q.

A proxección internacional da obra de Carlos Casares

XOSÉ MANUEL DASILVA

Ao longo da súa variada actividade intelectual, Carlos Casares non reservou un lugar trivial, nin moito menos, para a tradución. El mesmo se ocupou de traer ao galego títulos senlleiros doutras literaturas, un meritorio labor que emprendeu en períodos diferentes da súa vida, o que é unha proba inequívoca do interese que amosou permanentemente por este eido. Debemos lembrar, de xeito singular, as versións de *Le petit prince*, de Antoine de Saint-Exupéry (*O principíño*, Editorial Galaxia, 1972), *Tordyveln flyger I skymningen*, da escritora sueca María Gripe (*Os escaravellos voan á tardiña*, SM, 1989), e *The Old Man and the Sea*, de Ernest Hemingway (*O vello e o mar*, Galaxia, 1998). De maneira recíproca, a súa propia produción literaria acadou unha cantidade bastante estimable de traducións a un conxunto nutrido de idiomas, converténdose así nun dos autores galegos con meirande proxección internacional.

Durante a súa etapa á fronte do Consello da Cultura Galega, Casares alentou con especial agarimo un relevante proxecto, consistente en crear un catálogo de traducións do noso patrimonio literario para outras linguas, onde se sostiña de forma clarividente no limiar:

Nas sociedades contemporáneas a vitalidade dunha cultura mídese pola súa visibilidade. Por como se relaciona coas outras. Na súa capacidade de contar e achegar ao concerto de todas o debate, a reflexión ou o entretemento. Un dos mellores indicadores de visibilidade é o interese pola tradución, polo transporte do pensamento e da creación intelectual para que sexa comprensible noutras culturas e por outras xentes. Un dos mellores indicadores da saúde da nosa literatura e do interese que esperta no exterior é coñecer que autores, que obras e que linguas foron traducidas.

As primeiras traducións casarianas foron para o castelán e leváronas a cabo mans alleas. Esta circunstancia ten a súa transcendencia, porque a partir dunha determinada altura resolvería trasporse el mesmo a tal lingua. Como referencia inaugural das versións alógrafas en castelán, cómpre sinalar a tradución de *Ilustrísima*, da responsabilidade de Basilio Losada, cun lúcido prólogo de Gonzalo Torrente Ballester (Luis de Caralt

Editor, 1981). Deseguido veu *Os escuros soños de Clío*, transplantada por Xesús Rábade Paredes (Alfaguara, 1984). No ámbito infantil, María Victoria Moreno encargouse de transportar *O can Rin e o lobo Crispín* (La Galera, 1983). Despois do falecemento de Casares, tirouse do prelo unha versión de *Vento ferido*, elaborada por Mónica Álvarez (Punto de Partida, 2010). Por outra banda, hai que mencionar algunha tradución alógrafa parcial, como a versión do conto “Cando cheguen as chuvias”, pertencente a *Vento ferido*, asinada por Luz Pozo Garza e inserida no volume *Cuentos gallegos*, de Magdalena Aguinaga Alfonso (Deputación de Pontevedra, 2012).

Dentro do xénero poético, varias composicións de Casares publicáronse en castelán grazas a Basilio Losada. Nun número monográfico da revista leonesa *Claraboya*, coordinado por este e editado en 1967, están as versións dos poemas “Non” e “Elexía a Luís Cernuda”. Alén diso, na escolma *Poetas gallegos de postguerra* (Ocnos–Llibres de Sinera, 1971), tamén ao coidado de Basilio Losada, incorporáronse as pezas devanditas amais da titulada “Amemos”.

Conforme avanzabamos, Casares optou por materializar persoalmente as traducións castelás dos seus libros desde unha data concreta, que corresponde situar case a finais dos anos 80. Daquela asumiu o reto de pór nesta lingua *Os mortos daquel verán* (Alfaguara, 1987), sen abandonar xa a autotradución no futuro. Segundo o seu testemuño, tomou esa decisión por mor do estilo peculiar da novela, redactada nun rexistro administrativo ben patente, o que lle impedía confiar en que outro tradutor puidese afrontar con éxito a tarefa.

A súa seguinte narración longa, *Deus sentado nun sillón azul*, igualmente foi levada ao castelán por Casares (Alfaguara, 1996), así como o conto infantil *Lolo anda en bicicleta* (La Galera, 1996). Por desgraza, non tivo ocasión de facer outro tanto con *O sol do verán*, depositada en Galaxia pouco antes do seu pasamento. A versión en castelán deste libro (Alfaguara, 2003), acometida por Damián Villalaín e Dolores Vilavedra, os cales non figuran na edición como tradutores, sería o que nós denominamos unha “suposta autotradución”. Polo demais, tense constancia de que contemplou a idea de pasar do seu puño o conto infantil *A galiña azul* ao castelán, ao pouco tempo de saír en galego.

Entre o legado documental de Casares atópanse dúas autotraducións inacabadas de *Vento ferido*, que datan probablemente da segunda metade da década dos 90, baixo os títulos *El juego de la guerra y otros cuentos* y *El cumpleaños feliz de Ricardo Romero*. A primeira delas brindouse ao público, con motivo do décimo aniversario da súa morte, no tomo *Narrativa breve completa* (Libros del Silencio, 2012). É importante indicar que, á parte dos doce relatos de *Vento ferido*, Casares engadiu nestas autotraducións cinco contos, o máis seguro escritos directamente en castelán pois non se coñece aínda hoxe o texto en galego. Os seus títulos son estes: “Una patada en el culo del niño Tarsicio”, “La casa de Epifanio”, “El arañazo del hombre malo”, “Crónica” y “El cumpleaños feliz de Ricardo Romero”.

Finalmente, é obrigado apuntar que Casares traspasou ao castelán diversos relatos soltos. Cabe traer á memoria os seguintes, ordenados consonte un criterio cronolóxico: “O lagarto de pedra”, que apareceu en versión bilingüe no nº 3 da revista *El Urogallo* en 1970; “A decisión do emperador”, difundido en castelán en *El País* o 31 de decembro de 1985 e en galego no nº 10 da revista *Dorna* en febreiro de 1986; “O suicidio de Jonas Björklund”, que saíu en galego no nº 100 de *Grial* en 1988 e en castelán no nº 495 da revista *Ínsula* o mesmo ano; e “Un polbo xigante”, incluído en galego en *Das letras do mar* (Concello de Moaña, 1998) e en castelán en *Los mares de Iberia* (Sociedad Estatal Lisboa’98, 1998).

No que respecta a outras linguas distintas do castelán, débese salientar que as entregas de Casares con máis versións son, certamente, *O can Rin e o lobo Crispín* e *Lolo anda en bicicleta*, no xénero infantil. Do primeiro contabilízanse traducións en catalán (La Galera, 1983), éuscaro (La Galera, 1983), bretón (Kemper, 1989) e sardo (Papiros, 1989), e do segundo cóntanse tres versións en catalán e valenciano de Jordi Vidal, Blanca Cassany e Avel·lí Llimac (La Galera, 1996; Tàndem, 1996; Bromera, 1996) e outra en éuscaro (Elkar, 1996).

Antes de morrer, outros volumes de Casares como *Xoguetes para un tempo prohibido*, *Os escuros soños de Clío*, *Ilustrísima* e *Deus sentado nun sillón azul*, tamén chegaron a espazos foráneos. De *Xoguetes para un tempo prohibido* rexístrase unha tradución en bable de Xosé Miguel Suárez Fernández (*Xuguetes pa un tiempu prohibíu*, Trabe, 1993) e d’*Os escuros soños de Clío* unha versión en italiano de Giulia Lanciani (*Gli oscuri sogni di Clío*, Japadre Editore, 1989). Á súa vez, *Ilustrísima* e *Deus sentado nun sillón azul* transvasáronse

ao catalán por parte de Josep Franco (*Il·lustríssima*, Bromera, 1993) e Lluïsa Soás (*Déu assegut en una butaca blava*, Proa, 2001).

Con posterioridade á desaparición de Casares, as traducións da súa obra en absoluto cesaron. Para os lectores asturianos, Pablo Antón Marín Estrada importou *Os escuros soños de Clío* (*Los oscuros sueños de Clío*, Trabe, 2003). É preciso referir, en máis idiomas, unha versión inglesa de *Vento ferido* de Rosa Rutherford (*Wounded Wind*, Wales, Planet, 2004) e outra francesa de *Ilustrísima* de Michel J. Wagner (*Monseigneur ou l'affaire du cinématographe. Récit historique*, Ker Éditions, 2014). No “Préface” desta última así se eloxiaba a calidade do texto de chegada: “On parle rarement des traducteurs, et c’est une grave erreur. Ce sont des artistes à part entière. Et Michel Wagner offre à Casares son immense talent d’écrivain, qu’il vous restera à découvrir, si ce n’est déjà fait, après la lecture de ce roman essentiel”. De *Ilustrísima* está prevista, durante o ano actual, unha tradución para o inglés estampada por Small Station Press, en colaboración coa Xunta de Galicia, dentro da colección Galician Classics.

A fin de completar o noso inventario de traducións da obra de Casares, faise necesario enumerar algunhas versións parciais dos seus títulos. Así, hai que consignar que ao inglés transferiu Kathleen March “Cando cheguen as chuvias”, de *Vento ferido*, como “When the rains come” en *An Anthology of Galician Short Stories. Así vai o conto* (E. Mellen Press, 1991). Ademais, Tony Escasany trasladou “Vou quedar cego”, do mesmo libro, co título “I’m going to be blind”, na revista londiniense *Donaire*, en 1998.

En inglés introducíronse outros dous contos de *Vento ferido*, “O xogo da guerra” e “Coma lobos”, como “The war game” e “Like Wolves”, nas antoloxías *Breogán’s Lighthouse: An Anthology of Galician Literature* (Francis Boutle Publishers, 2010) e *Anthology of Galician Literature 1196-1981/ Antoloxía da literatura galega 1196-1981* (Edicións Xerais de Galicia-Editorial Galaxia, 2010), dispostas por Antonio Raúl de Toro Santos e Jonathan Dunne respectivamente. Na primeira destas dúas obras ofrecéronse para a audiencia anglófona, asemade, anacos de *Ilustrísima* e *Os escuros soños de Clío*.

Por outro lado, en lingua alemá, procedentes d’*Os escuros soños de Clío*, Elke Wehr verteu as historias “O xudeo Xacobe” e “Un enigma histórico”, como “Der Jude Jakob” e “Ein historisches Rätsel”, na revista

berlinesa *Sprache im Technischen Zeitalter* en 1994. E en italiano, de *Vento ferido* recolleuse “O xogo da guerra”, co título “Il gioco della guerra”, en *Racconti galeghi* (Stampa Alternativa, 1992), de Danilo Manera.

Tras a revisión sumaria que vimos de presentar, como conclusión resulta indispensable pór de relevo que Casares comezou a abrir as portas, nun período decisivo do noso devir literario, para que as letras galegas saísen das súas fronteiras. El mesmo era consciente desa proveitosa realidade, como se comproba neste balance que expuña nunha entrevista de Belén Fortes na revista *Tempos Novos*:

O que si é certo é que, por primeira vez, na historia da literatura galega hai bastantes autores galegos traducidos, non só ó castelán senón tamén a outras linguas. Isto é unha novidade absoluta, porque da miña xeración para atrás non hai nada, quitando cousas puntuais.

X. M. D.

O político menos político de todos os políticos (Retrato coral, quizais, da influencia política de Carlos Casares nas institucións)

CAETANO DÍAZ

Acto primeiro: os catro xinetes do galeguismo

(...) Non podía sorprendere que tanto o PSOE coma a UCD, cada un pola súa banda, se dirixisen a aqueles galeguistas independentes para incorporalos ás súas listas electorais nos primeiros comicios ao Parlamento de Galicia, celebrados en 1981. Finalmente, despois dunha xuntanza na que participaron os cabezaleiros de Galaxia, tomouse colectivamente a decisión de apoiar a entrada de Ramón Piñeiro, Carlos Casares, Alfredo Conde e Benxamín Casal nas listas do Partido Socialista, polo que se converteron en deputados do primeiro Parlamento autonómico.

[HENRIQUE MONTEAGUDO: *O espello á beira do camiño*]

Daquela, a que era a miña muller, Margariña, pertencía á executiva do PSOE galego. Un día chegou á casa contándome que tiñan pensada a operación de abrir as listas ao galeguismo histórico. Non podo lembrar agora con certidume se foi unha idea de Ceferino Díaz ou de Paco Vázquez. Case xuraría que foi de Paco secundadísimo por Ceferino, que a colleu ao voo. Díxome que llo ían plantexar a Ramón Piñeiro e preguntoume que me parecía. Eu sempre tiven a convicción persoal de que Piñeiro facía o que suxería Casares, porque o vin moitas veces. Por iso lle dixen a Margariña: —déixame que eu o fale con Casares, para que el aleccione a Piñeiro e iso vaia adiante.

Axíña reaccionei lembrando que Carlos máis eu estiveramos en Zaragoza, nunhas xornadas nas que coincidimos co vasco Maturana, que nos deu claves sobre a fractura en Euskadi. Xa daquela, conxurámonos para evitar que en Galicia ocorrese o mesmo. O caso foi que a única vez que as dúas familias fomos xuntas á praia —o Carlos non se bañou, eu nunca o vin nadar— conteille o que argallaban os socialistas e que querían falar con Ramón.

—Como o ves?, pregunteille. —Cojonudo!, déixame que fale eu con Ramón, respondeu. Piñeiro dixo que si, así como facía el, que falaría cos amigos, e xa alí mesmo decidiron quen ían ser os que entrasen nas listas.

Acordaron que fose Piñeiro, que fose Casares, que fose eu e pensaron en meter tamén a Paco del Riego. Paco negouse, non quixo ir. Entón Ramón dixo que xa arranxaba el e foi cando apareceu Benxamín Casal, que non sabíamos quen era nin Carlos nin eu. —Este é un amigo de Ramón, de Lugo; se o di Ramón, está ben, zanzou Casares.

Aceptamos ir nas listas para facer ver que cabía o galeguismo en todos os partidos, que cabía a reivindicación galeguista. Era a maneira que tiñamos de impedir que se reproducira en Galicia o abismo de Euskadi. Nunha reunión en Pontevedra, na que estaba Vázquez Fouz e coido que Rodríguez Pardo e Mario Orxales, a Beiras ofreceulle o PSOE as catro cabeceiras das súas listas a cambio só de que cedera as siglas do PSG. Beiras negouse. Se iso chega ir adiante, probablemente a historia de Galicia sería outra.

[ALFREDO CONDE]

A decisión de ir nas listas socialistas como grupo galeguista tomárona entre os dous, tanto monta, monta tanto. Piñeiro e Carlos falaban todos os días por teléfono, ás veces até unha hora. Por certo, quedaron moi contentos da experiencia parlamentaria. Serviulles para sentaren as bases de temas para eles principais, como a Lei de Normalización Lingüística.

[LUÍS G. TOSAR]

Acto segundo: triste e soa queda Fonseca

A Casares ofrecéuselle a oportunidade de volver presentarse ás seguintes eleccións. Decidiu refugar esta oferta, pois coidaba que, de seguir participando tan directamente na vida política, o lóxico sería dedicarse de cheo a esta e o máis coherente sería facelo formalmente integrado nun partido. Ao final, acordou seguir o pulo da súa auténtica vocación, que o apuxaba claramente á cultura e a creación literaria, e non distraelo na política, unha actividade que lle parecía moi nobre e atraente, pero pola que sentía un interese máis de espectador e eventual colaborador ca de protagonista.

[HENRIQUE MONTEAGUDO: *O espello á beira do camiño*]

Nunca funcionamos dentro da estrutura do PSOE. O noso encaixe foi nulo. No grupo parlamentario, traballabamos nos temas culturais. Xantabamos sempre xuntos e decidíamos o que tiñamos que defender,

principalmente no espazo da lingua e da cultura. A Lei de Normalización Lingüística fíxoa practicamente enteira Carlos, con aquela letra miúda que tiña, con Piñeiro e esporadicamente comigo. Á de creación da CRTVG fíxenlle eu setenta e dúas emendas a menos de trinta artigos e aceptáronas todas. Xa me dirás quen fixo esa lei, non? A verdade é que, fóra da cultura, non nos metiamos practicamente en nada.

Ao final da lexislatura, decidiuse que non seguíramos, pero aos quince días chamoume Ramón para dicirme, como falaba el, que convíña manter un certo control, unha certa presenza para que os asuntos culturais non fosen por onde non debían, e que sería mellor que eu seguíse. Piñeiro estaba convencido de que era bo manter esa presenza, pero non serviu de moito.

[ALFREDO CONDE]

Carlos sempre foi galeguista, por suposto, e estivo na onda do PSG. Como non ía estar se Piñeiro estaba detrás dese proxecto! Foi moi escoitado polos políticos. O seu pensamento era socialdemócrata. Simpatizaba moito co modelo sueco, malia que sabía que aquí non era posible. Pero buscou o máis parecido.

Casares respectaba a vontade do pobo. Non arremetía contra a xente porque votase á dereita. Vía o modelo galego distinto do vasco e do catalán e estaba convencido de que con proxectos miméticos aquí non habería avances. Tiña unha enorme sensatez política e, sen embargo, no persoal tiña amigos do máis disparatado. Cos seus defectos, coma todos, era un tipo moi humano.

[LUÍS G. TOSAR]

Acto terceiro: político ‘*ma non troppo*’

Practicaba o escepticismo intelixente (...) El, que foi deputado no Parlamento galego, sempre se declarou como unha persoa que entendía pouco de política.

[XOSÉ LÓPEZ: *A visión cotía das pequenas cousas a través da xanela dunha columna*]

Era o home de Vázquez. Paco díxome a min vinte veces, polo menos, que lle gustaría que Carlos Casares fose o seu sucesor como secretario xeral

do PSOE galego. Tanta era a devoción que lle tiña, e non só el! Carlos era un home dunha gran lucidez intelectual, dunha grande intelixencia construtiva. Eu avisei a Paco de que non lle ía facer caso, de que non era ese o seu camiño, como ben se veu. Tan era outro que unha vez, diante de min, ofrecéronlle un posto de medio millón de pesetas das de entón a carón de José Luis Méndez, en Caixa Galicia, e Carlos dixo que non, que non quería canonxías, que el estaba consagrado ao galeguismo cultural.

Quizais porque viviamos todo en clave de cultura, o traballo de Casares e do grupo quedou a medias no plano político. A presenza do grupo galeguista seguiu até que eu saín da consellería. Aí están as hemerotecas para comprobar o que fixemos polas nosas infraestruturas culturais, e o labor posterior de demolición co que castigaron o noso traballo.

[ALFREDO CONDE]

Nunca pasou da política. Sempre tivo compromiso. Estivo no FELIPE de mozo, na universidade, e sempre foi progresista. Exerceu de político con todas as consecuencias, pero iso si, sen caer nunca no radicalismo. O seu, por carácter, eran o aplomo e a sensatez. Carlos non era un exaltado.

[LUÍS G. TOSAR]

Acto cuarto: o mundo dende o faiado de Raxoi

O Consello da Cultura interesáballe moito a Carlos por diversas razóns. Unha delas era que se trataba dunha institución independente, politicamente neutral e apartidaria, o que a configuraba como un organismo ideoloxicamente plural cunha grande liberdade de actuación. Como el mesmo sinalou, dado que o Consello non ten que competir electoralmente, pode ocuparse dos problemas importantes en si mesmos, á marxe da súa rendibilidade política inmediata.

[HENRIQUE MONTEAGUDO: *O espello á beira do camiño*]

Con Carlos Casares na presidencia do Consello foi moi doado levar a cabo unha política de leal colaboración e de fomento das actividades. Non existiu nunca prevención ningunha contra a Xunta e tampouco hostilidade contra o Consello. Foi unha etapa caracterizada pola *pax cultural*, un tempo de maior e máis libre creatividade (...) Carlos Casares era un intelectual

íntegro e valioso, unha persoa comprometida coa causa da cultura galega e co pensamento galeguista.

[JESÚS PÉREZ VARELA: *O amigo e o intelectual galeguista*]

Carlos falaba todos os días por teléfono con Ramón Piñeiro, ou persoalmente. Despois chegou a falar todos os días con Pérez Varela —aí está el para desmentirme—. Carlos influía en Pérez Varela todo o que podía. El contribuíu, polo tanto, a pacificar as relacións do mundo fraguista coa cultura galega. Nada máis chegar aquí, Fraga convocou a Piñeiro, a través de Sixto Seco, e xantaron xuntos non menos de tres ou catro veces. Despois, Ramón fóinolo contando a Carlos, a Paco del Riego, a Sixto Seco, a García-Sabell seguro, a min. E até creo que llo dixo, malia que non o podo xurar.

[LUÍS G. TOSAR]

O que nos dixo é que Fraga viña disposto a ter en conta gran parte das nosas iniciativas e dos nosos postulados, e que había que apoialo. De feito, Carlos foi presidente do Consello da Cultura por ese camiño, non foi por outro. Eu tiven unha discusión con Torres Queiruga unha vez que me dixo: eramos libres. —Vasme contar a min agora como se elixiron os membros do Consello da Cultura... Eu son moi crítico co Consello, porque no que se converteu foi na editora nacional, coño!, non é outra cousa...

[ALFREDO CONDE]

Carlos preséntase para suceder a Filgueira e preservar no Consello da Cultura o espírito galeguista, co receo inicial de Fraga e da súa contorna. Iso dispouse axiña e creouse unha boa química. Don Manuel e a súa xente danse de conta de que non era ningún tolo nin ningún acaparador, de que repartía xogo, con esa sensatez e esa prudencia que sempre conservou. Carlos trataba sempre de integrar. Así era el...

[LUÍS G. TOSAR]

Acto quinto: o santo Grial

E desde a común preocupación por Galicia hai, naturalmente, outros desexos que Carlos nos deixa como tarefa. Ante todo, compromiso pola nosa cultura e pola nosa lingua, ás que el consagrou toda a súa existencia (...)

Non creo que ninguén disorde da afirmación de que el amaba Galicia con todo o corazón e que fixo canto puido por ela.

[ANDRÉS TORRES QUEIRUGA: *Carlos Casares, a morte como semente*]

Carlos e eu eramos coma irmáns, unlla e carne. Lembro sempre os bos momentos con el. O certo é que a influencia do galeguismo no poder rematou coa morte de Casares, cando o antipiñeirismo acaprou todo o legado de Ramón e de Carlos: Galaxia, o Consello da Cultura, a Real Academia, todo, todo!

A min, o papel que me encomendou Sixto Seco cando morreu foi o de bailar coa máis fea. O que digo, a estas alturas, é que mentres non se incorporen á defensa dos postulados galeguistas aqueles que falan castelán, non haberá pito que tocar. Mentres siga sendo unha cuestión dun grupo de elixidos, bos e xenerosos, dunha tribo de mohicanos, non hai nada que facer coa nosa lingua e coa nosa cultura.

[ALFREDO CONDE]

Grial foi sempre a revista ideolóxica do galeguismo entendido coma fenómeno transversal, de todos. Estaba nas mans de Paco del Riego, el o facía todo. No número cen, Carlos e Piñeiro acordan que pase ser el o director da revista. A Paco pareceulle moi mal. Sixto Seco posicionouse con Del Riego. Deixou de ir ás reunións do consello de Galaxia e mandábanlle as actas á casa para que as asinase. Cando Carlos morreu, Sixto influíu para que Freixanes fose o herdeiro. Fichárono de Xerais, que era a competencia e que lle quixo arrebatat os clásicos —Dieste, Blanco Amor...—, que eran os que daban os cartos. Carlos tivo que andar moi fino.

Casares inxectou aire fresco nas veas de *Grial* coa incorporación de xente nova. Cando el desapareceu, descubrimos que os que resultaron ser herdeiros non tiñan nada que ver co seu pensamento, nin eran os seus amigos. O vello Piñeiro tampouco lles tiña moita simpatía.

[LUÍS G. TOSAR]

Baixa o telón: compromiso e realidade

Había unha curiosa circunstancia na miña época de estudante. Os meus compañeiros de xeración ou de promoción (que se chama a Nova

Narrativa Galega) eran xentes moi comprometidas politicamente —xentes incluso que estiveron no cárcere, e xentes que loitaban en frentes políticos diversos: sindicato, universitario, etc.—, sen embargo, os máis comprometidos facían unha literatura que non tiña nada que ver coa realidade galega. Non digo isto como reproche, simplemente como feito. Eu pensei que quería facer a literatura que falara da realidade.

[CARLOS CASARES: *O morcego e as bolboretas*]



(As opinións de Henrique Monteagudo, Xosé López, Jesús Pérez Varela, Andrés Torres Queiruga e do propio Casares, están deitadas no libro *A semente acaecida da palabra*, editado polo Consello da Cultura Galega en marzo do 2003, no primeiro cabodano do pasamento do que foi o seu terceiro presidente. O parecer de Alfredo Conde quedou gravado nun xantar no reservado que o compostelán restaurante Carretas mantén dedicado a Casares, cunha saborosa raia e unha robaliza salvaxe como únicas testemuñas. A conversa con Luís G. Tosar tivo que ser por vía telefónica, co poeta agora retirado/exiliado no seu Irixo natal).

C. D.

Carlos Casares e a física cuántica (Unha conferencia no Liceo Recreo de Ourense¹)

FRANCISCO DÍAZ-FIERROS VIQUEIRA

Supoño que a moitas persoas o título deste traballo sóalle estraño e mesmo provocativo. Casares, un escritor cunha obra literaria inmensa e recoñecida, que ten que ver con ese mundo aparentemente tan afastado do seu universo creativo? Que relación pode haber entre *Vento ferido* ou *Deus sentado nun sillón azul* con, por exemplo, a teoría da incerteza de Heisenberg? En principio, ningunha, se nos centramos só na súa obra escrita, onde non aparece nada relevante que teña que ver coa física contemporánea.

De todas maneiras, Carlos era un extraordinario e inigualable conversador e nese espazo da fala enxeñosa e retranqueira, na que era un auténtico mestre, ás veces saían temas de máis calado entre os que non eran raros os relativos ás ciencias. Hai testemuñas de como ten discutido con paixón e convencemento de temas físicos con recoñecidos especialistas universitarios na materia.

Non era un home pechado no seu mundo creativo e a súa curiosidade abríase a practicamente todos os eidos da cultura, entre eles o da ciencia, a que consideraba como unha parte fundamental da cultura actual. De feito, como presidente do Consello da Cultura Galega, creou nesta institución a sección de Ciencia, Técnica e Sociedade que tiven a honra de coordinar ata a súa reestruturación posterior, xa en tempos de Ramón Villares, en Ciencia, Natureza e Sociedade, da que tamén son responsable. Consideraba que non era posible entender o mundo contemporáneo sen un coñecemento das pegadas que a ciencia ía deixando nos valores e xeitos de interpretar a realidade. Pero tamén estimaba que os científicos tiñan que relativizar os seus achados a partir dun bo coñecemento da súa propia historia, así como valorar tamén en que medida deberían ter en conta as consideracións éticas, sociolóxicas e filosóficas do mundo que se estaba a crear cos adiantos científico-técnicos.

¹ Neste texto, cando se describe o contido da conferencia, na medida do posible, tentárase reproducir as mesmas ou parecidas expresións utilizadas por Carlos Casares, sen distinguilas con comiñas agás algunhas excepcións moi singulares.

Dentro do universo da ciencia, unha das cuestións que provocaba unha maior fascinación en Carlos Casares era o cambio radical na apreciación da realidade que introducía a física cuántica. Iso de que o mundo do atómico ou subatómico tivese un comportamento esencialmente diferente ao que estamos afeitos a utilizar para conformar as nosas vidas e ambientes, asombraba pero tamén admiraba e atraía enormemente o seu interese. Que a nosa mirada “terrestre” non servira para entender ese outro mundo daba orixe, en palabras de Carlos, a un extraordinario universo “fantasmagórico” que non podíamos de ningún xeito ignorar.

Froito deste interese foi, sen dúbida, o que o levou a falar en Ourense o 26 de decembro do ano 1991, no seu querido Liceo Recreo, sobre “Diálogo entre literatura e ciencia”, na programación dos Circuitos Culturais dese ano, acto do que se cumpren agora os 25 anos. Inicialmente, un pensaría que Casares ía referirse totalmente ao clásico problema das dúas culturas e as súas relacións, como así sucedeu no primeiro cuarto de hora da conferencia, pero a partir dese momento e nos restantes minutos, ata completar a hora que practicamente durou, dedicouse a falar da física cuántica e as súas asombrosas conclusións.

Comezou por definirse como unha persoa preocupada polos problemas do seu tempo e que escribe obras de literatura: unha actividade que ademais de ser un divertimento é tamén unha forma de achegamento aos problemas esenciais do home. Problemas que, en xeral, son tratados case sempre pola literatura, arte ou filosofía, pero case nunca pola ciencia. Por iso o diálogo entre a literatura e a ciencia é hoxe en día unha tarefa case imposible.

De todas maneiras, non sempre foi así, pois no século XIX a ciencia aínda tentaba resolver as grandes preguntas do home, mentres que na actualidade semella que xa renuncia a resolver os seus enigmas fundamentais (a orixe, o destino...), que considera problemas sen solución. As relacións históricas entre a Igrexa e os científicos, que é unha forma particular deste difícil diálogo, sempre estivo chea de interferencias e incomprensións, sobre todo por parte da primeira, que sempre desconfiaba de que a ciencia atacase os principios fundamentais do dogma. O episodio de Galileo foi unha controversia coa ciencia que manifestaba unha maneira bastante absurda de entender o problema relixioso: a Biblia non é un libro científico, senón literario, mesmo poético, e que corresponde a unha determinada etapa da historia.

En España este conflito entre ciencia e relixión manifestouse dunha maneira bastante máis aguda, pechándose desde tempos moi antigos ás influencias culturais doutros países europeos onde non se puido ir estudar ata os primeiros anos do século XIX. Unha das súas consecuencias foi que os españois tiveron sempre unha actitude despectiva ou de desconfianza fronte á ciencia e que a primeira figura importante da filosofía non chegara ata o século vinte con Ortega.

Por outra parte, esa división absurda que estableceu a Lei Moyano no bachelerato entre as ciencias e as letras contribuíu a que estes dous mundos vivisen tradicionalmente afastados, de tal xeito que en España se exclúe do concepto de cultura todo o que ten que ver coas ciencias. Como exemplo, fala Casares, dun importante proxecto que houbo sobre unha Biblioteca da Cultura Universal na que figuraba como asesor e para a que propuxo o libro de Newton. Discutiuse moito sobre se debería figurar nesta colección ou habería que crear outra só “de ciencias”.

Resulta incomprensible, prosegue, que se a unha persoa culta se lle pregunta sobre os problemas fundamentais da ciencia contemporánea, unha porcentaxe moi alta non saiba responder. Nalgúns casos poderíase coñecer a Einstein e a súa teoría da relatividade (sen entendela) e tamén dentro da cultura popular poderían figurar algúns coñecementos de informática e mesmo sobre os problemas da configuración do átomo, sobre os nucleótidos etc. Pero serían moi poucos os que se preocupasen pola orixe destes problemas ou ben por facerse preguntas sobre onde están as claves da revolución tecnolóxica dos últimos setenta anos. Isto ten perturbado dun xeito case escandaloso a percepción da realidade. A pesar diso, a maioría dos filósofos desde os anos vinte en adiante ignoran as implicacións que xerou a ciencia, carencia que é especialmente grave en persoas dedicadas ás letras, que se agudiza aínda máis en España onde a cultura científica é das máis baixas de Europa.

A continuación, nun tempo que lle ocupou practicamente as tres cuartas partes do que restaba de conferencia, Casares dedicouse a debullar algún dos problemas fundamentais que formulara a física contemporánea, como un exemplo do que se debía coñecer, pero que era “escandalosamente” ignorado pola cultura popular.

Comeza sinalando que antes da revolución cuántica a percepción da realidade era debedora na súa totalidade da física clásica: con Newton e Maxwell podíase explicar absolutamente todo. Por exemplo, coas teorías de Newton podíase dar conta perfectamente da traxectoria dunha pelota que lanzásemos ao aire. Pero a principios do século XX as cousas comezaron a cambiar, sobre todo pola formulación de varios problemas que as teorías clásicas non eran capaces de explicar.

O primeiro destes problemas fundamentais foi o denominado a “catástrofe do ultravioleta”, relativo á radiación emitida por un corpo negro e que deu orixe ao primeiro cataclismo que afectou a física clásica. Este viña a dicir, segundo a concepción tradicional, que ao ir quentando o lume dunha cheminea, cando chegasen as lonxitudes de onda máis curtas, as ultravioletas, produciríase algo así como unha catástrofe nuclear dentro da casa, pois a emisión de enerxía sería case infinita. Hoxe, sábese que a emisión de enerxía segundo a lonxitude de onda non segue unha progresión constante e exponencial como se cría naquela altura, senón que presenta unha inflexión na proximidade do ultravioleta.

O segundo gran problema foi o derivado da teoría corpuscular da luz e a definición dos *cuanta* de enerxía por Max Plank, que contradicía de cheo a crenza tradicional de que a luz se transmitía exclusivamente como unha onda. O gran físico alemán dubidou moito sobre a súa teoría e non descansou coas críticas mesmo contradicíndose a si mesmo. En 1905 Einstein veulle dar en parte a razón cun traballo sobre o efecto fotoeléctrico, que lle valeu o Premio Nobel anos máis tarde.

O terceiro problema chegou das mans de Niels Bohr (para Casares o máis grande científico do século XX, mesmo por diante de Einstein) coa súa teoría sobre a configuración do átomo, que viña a opoñerse á visión clásica dun núcleo rodeado por electróns en órbitas fixas e que, de acordo cos novos coñecementos, daría orixe a un efecto que provocaría que os electróns se precipitasen sobre o núcleo e desaparecesen.

Heisenberg foi outra figura fundamental coa formulación do seu principio da incerteza, segundo o cal as partículas subatómicas compórtanse dun xeito tal que non se poidan medir simultaneamente dúas magnitudes: podemos determinar a posición dunha partícula pero descoñeceríamos a

súa velocidade. Este é o corazón da revolución física do século XX, que nos presenta un mundo novo onde todo semella ser ilóxico e fantasmal. Non podemos coñecer nada se non o podemos medir, pero esta operación non se pode realizar simultaneamente nun nivel subatómico en determinadas parellas de magnitudes.

Carlos Casares demorouse en contrapoñer as figuras de Einstein e Bohr. O primeiro foi un físico clásico non revolucionario que, irritado coas teorías da física cuántica, dedicouse a poñerlle obxeccións nunha boa parte da súa vida. Nomeadamente, no congreso Solvay en Bélxica, foron sonadas as controversias que se orixinaron entre os dous grandes físicos. Comentaba como Einstein, ao tratar de contradicir o principio de incerteza, imaxinou un experimento que ninguén lle rebateu e que semellaba quitarlle a razón á nova física. Destacaba Carlos que ao caer a tarde, cando remataban as sesións dese día, Einstein ficaba feliz do seu experimento e Bohr demudado. Pero ao día seguinte o físico dinamarqués volveu sorrir porque puido demostrar que determinadas operacións do famoso experimento modificaban as súas condicións e polo mesmo motivo o invalidaban.

Concluía a conferencia reflexionando sobre o feito de que aínda que este novo mundo que a física contemporánea nos amosa sexa tan absurdo, non impide que existan moitos obxectos de uso cotián que teñen a física cuántica como fundamento (células fotoeléctricas, TV, supercondutores etc.). Non houbo en toda a historia da ciencia unha teoría tan exitosa no campo práctico. Algo que se basea nun auténtico absurdo ao final tradúcese en resultados prácticos espectaculares, xa que moitos dos aparatos que temos, “mesmo este que está a gravar a conferencia”, sinalaba, dependen desta física, aparentemente disparatada.

E chegou a este punto, só cómpre dicir que estamos diante de algo que pon en cuestión o coñecemento ou mesmo o fundamento da propia realidade. Que todo isto non forme parte da cultura das persoas do mundo contemporáneo, certamente non se entende.

Coñecíamos o Casares amigo da mecánica que se precisa para crear as complexas maquetas de trens que tanto lle gustaba construír, así como o entusiasmo co que procuraba os últimos adiantos da informática dos que era un fervente e case compulsivo usuario. Eu mesmo fun testemuña de

como tentaba que todos incorporasemos estes trebellos ás nosas vidas cando aínda estabamos a pelexar co noso primeiro ordenador. Pero non temos coñecemento, agás este caso da conferencia de Ourense, de que Carlos deixase outros testemuños, orais ou escritos, sobre estouta apertura intelectual de cara a ese novo mundo que nos estaba a amosar a ciencia contemporánea. E así como as primeiras afeccións eran o simple testemuño dunha moi competente habilidade mecánica, a última sérvenos para dar a coñecer unha personalidade aberta e curiosa con toda a realidade que o rodeaba e que sabía discernir o papel senlleiro que estaba a representar a ciencia no mundo contemporáneo e que, polo tanto, había que coñecelo, valoralo e estudalo.



Carlos Casares foi un magnífico escritor con obras que pasarán ao canon da literatura galega de todas as épocas. Nelas deixa testemuño duns tempos preñados de ilusións onde todo estaba por chegar e dos que todos criamos ser protagonistas. Falou das esperanzas dunha xuventude en eclosión social, da nova e da vella política, da grandeza e da miseria humana... pero non falou da ciencia, algo para o que estaba moi ben preparado. Tiña reparo en introducirse nun mundo no que, a pesar dos seus coñecementos, non se sentía plenamente seguro? Consideraba que as implicacións da ciencia tiñan

pouco calado humano e polo mesmo un escaso valor literario? Nunca o chegaremos a saber. En calquera caso, é magoa que algo no que cría e que, certamente, coñecía bastante ben, non pasase ás páxinas inmorredoiras dos seus relatos. Para os que acreditamos cegamente na necesidade do diálogo entre as dúas culturas teríamos nelas un extraordinario e imprescindible agasallo.

F. D-F. V.

Carlos Casares en Compostela

XOSÉ RAMÓN FANDIÑO VEIGA

De escolante en Xinzo de Limia e seminarista dos de sotana en estrito réxime disciplinario de internado, Carlos Casares pasou ao Instituto de Ourense e, despois, á Facultade de Filosofía e Letras da Universidade de Santiago, na que se licenciou en Filoloxía Románica.

Publica o seu primeiro libro en 1967, *Vento ferido*, que quería presentar na Facultade de Letras, pero que, ao prohibírselle a presentación, fíxose de forma case clandestina nunha aula da de Químicas, lugar pouco acolledor para este tipo de actos. Exerceu de mestre de cerimonias, coa simpatía e retranca nel habitual, o profesor don Benito Varela Jácome.

Por aqueles tempos, Casares formaba parte da Agrupación Democrática de Estudantes (ADE), un grupo moi activo de estudantes progresistas de diversas tendencias políticas, que no curso 1967-1968 decidiron presentarse ás eleccións de representantes estudantís e, así, dinamitar a estrutura do falanxista Sindicato Español Universitario (SEU) desde dentro. Lograron un bo número de delegados en case todas as facultades e, agora con cobertura legal, imprimían propaganda, organizaban reunións, conferencias etc., co que axitaban o ambiente reivindicativo universitario.

Tamén en 1967, a ADE organizou o 9 de maio, de xeito absolutamente legal, un recital do cantante Raimon, icona da canción protesta, no estadio da Residencia, ao que acudiron unhas sete mil persoas que crearon un ambiente de exaltación reivindicativa extraordinario con abundancia de pancartas e consignas en galego. Raimon foi presentado polo poeta Manuel María e tamén tivo moito éxito o folleto coas letras das cancións traducidas ao galego por Salvador García-Bodaño e Carlos Casares.

O fenómeno do recital de Raimon adquiriu moita importancia polo que tivo de revulsivo para que os universitarios galegos comezasen a expresarse en galego e para que tomasen conciencia da tremenda eiva que para eles significaba a falta de liberdade política. Sen o recital de Raimon en Santiago seguramente que non tería xurdido Voces Ceibes, o colectivo de canción protesta, nidiamente política, composto por Benedito, Xavier del

Valle, Xerardo Moscoso, Guillermo Rojo e Vicente Araguas, que ofreceron o seu primeiro recital nun ateigado salón de actos da Facultade de Medicina coa explosión de rebeldía do 68 xa en marcha.

O filósofo José Luís L. Aranguren, expulsado da súa cátedra da Universidade de Madrid onde explicou Ética, logo Socioloxía, por participar nunha manifestación de protesta pola falta de liberdade de asociación, en xaneiro de 1967 estaba pasando uns días en Santiago invitado por Domingo García-Sabell. Os estudantes da ADE pedíronlle que lles dese unha conferencia sen formalidade académica sobre o futuro da Universidade. A noticia da charla correuse rapidamente entre o estudantado e xuntáronse na cafetería do Burgo das Nacións unhas cincocentas persoas. Carlos Casares presentou a Aranguren e permanecía a rentes del cando irrompeu a policía e detivo os dous por celebrar a conferencia sen permiso gubernativo. Leváronos á comisaría para tomarlles declaración e poñelos a disposición do xuíz instructor, que enviou as dilixencias ao Tribunal de Orde Pública (TOP), que as tivo que sobreser.

Moito antes do seu activismo político na ADE, Casares relacionábase cos poucos mozos que había con inquiredanzas galeguistas e fíxose moi amigo e incluso compartiu cuarto de pensión en Xelmírez 26-3º con Arcadio López-Casanova e entre todos crearon un mundo literario moi sofisticado. Foi Arcadio quen o levou a coñecer a Ramón Piñeiro na mítica mesa braseiro do seu domicilio santiagués de Xelmírez 15. E así, aos poucos, tras longas e constantes conversas socráticas, Piñeiro converteuse nunha figura decisiva na traxectoria intelectual e política de Casares. Só se arrefriou un pouco a relación cando Casares, alá polos anos 67 ou 68, se sentiu atraído pola filosofía marxista. Casares estaba en Xinzo, convalecente, e lle escribiu a Piñeiro dicíndolle que o marxismo lle parecía a solución para os problemas do mundo, ao que este lle contestou argumentándolle que o marxismo non libera nada, que non resolve ningún problema. Quen tamén insiste moito na visceralidade anticomunista de Piñeiro é Xosé Luís Franco Grande, que no seu libro memorialístico *Os anos escuros* recorda que ao seu grupo de adoutrinados de Xelmírez 15 recomendáballes a lectura de *A nova clase* de Milovan Djilas ou *O opio dos intelectuais* de Raymond Aron para axudar a convencelos de que “ninguén minimamente consciente e informado pode ser comunista”.



Aínda que sempre valorou moito o movemento do 68 santiagués, Casares non o viviu directamente. Cando Casares abandonou Santiago xa tiña unha certa notoriedade intelectual, pois fora premiado en 1963, na modalidade de lingua galega, nas Festas Minervais, organizadas polo SEU, que os novos escritores galegos (Méndez Ferrín, Franco Grande, Ramón Lorenzo, García-Bodaño, Bernardino Graña, López Casanova, Araceli Herrera Figueroa...) aproveitaron para darse a coñecer e iren fraguando unha xeración poética que saía do máis absoluto silencio. Tamén colaboraba en *Cuadernos para el diálogo* e en *Grial* e publicara o libro de relatos *Vento ferido*. Tamén en Santiago iniciou as súas colaboracións xornalísticas. Conta Xavier Carro que as orixes xornalísticas de Casares hai que buscalas en Santiago na década dos sesenta. Pepe Fernández Ferreiro, que por aquelas datas traballaba en *El Correo Gallego* e tamén era correspondente de *ABC*, chegou un día ao parladoiro da cafetería Gaiola todo contrariado porque recibira o encargo de

ter que facer unha crónica diaria dos adestramentos da selección española de fútbol, que pola similitude do clima concentrárase en Santiago para preparar a participación no mundial de fútbol de Inglaterra de 1966. A contrariedade de Ferreiro obedecía a que non entendía absolutamente nada de fútbol e como Casares era afeccionado ofrecéuselle cubrir esa información. *ABC* aceptou a solución e o limiao baixaba todos os días ao estadio da Residencia e ao hotel de concentración —o Peregrino— para realizar unha serie de crónicas asinadas con pseudónimo.

Eu tratei pouco a Casares. Cando el saía da universidade, entraba eu. Aínda así, no portal librería de Eduardo Hernández, na Rúa do Vilar, con aquel aire taciturno que o caracterizaba, poñendo a man diante da boca como componendo un xesto de complicidade clandestina, invitoume a asistir á presentación de *Vento ferido*. Instalado primeiro en Cangas e despois en Vigo, eran frecuentes as súas visitas a Santiago e tiveron oportunidade de compartir con el algunha xuntanza de café ou mesmo sobremesa nas que nos deleitaba coa súa arte da conversa, sempre en voz baixa, do seu anecdotario inesgotable. Hai que recoñecer que oírllle contar algunhas historias do seu longo repertorio era toda unha experiencia. Moi do seu gusto era falarnos do caso de don Juan de la Cosa Gómez, un personaxe característico do Ourense do século XIX, perito agrimensor metido a poeta e dramaturgo, que se fixo moi famoso por sacar da nada un idioma que el bautizou co nome de “trampitán” e por inventar un aparato para viaxar por todo o mundo sen moverse de Ourense, ao cal lle chamou “O Pirandárgallo”, porque nunha ocasión quixo escribir un drama e saíulle unha ópera e porque matinou no Paraugas Universal, que colocado no Polo Norte, tapaba todo o hemisferio.

Para publicar na *Enciclopedia Gallega* encargueille a redacción da voz de *Ramón Piñeiro*, que, como era de prever, aceptou gustoso. Despois de repasar os máis relevantes avatares da súa vida e as súas contribucións máis importantes remata dicindo que “en 1983, Piñeiro converteuse, por elección dos seus membros, no primeiro presidente do Consello da Cultura Galega. É o público recoñecemento a unha das personalidades que exerceron unha influencia máis fonda na vida política e cultural de Galicia no século XX”.

Dous anos antes, encargáralle a Ramón Piñeiro a escrita da voz *Galicia*, que eu entendía como o compendio de toda a enciclopedia, como unha agra aberta que reflectise o ser histórico, político e cultural de Galicia.

Piñeiro entregounos un artigo antolóxico, brillante, preciso, longo e rigoroso, que publicamos en 1981 no tomo 15.

A Editorial Galaxia, sendo director Carlos Casares, publicouno dúas veces traducido ao galego sen citar a procedencia. A primeira como último capítulo do libro de Piñeiro *Da miña acordanza. Memorias* (2002) e a segunda como libro independente titulado *Galicia* (1999 e 2002).

X. R. F. V.

Carlos Casares, a cultura secularizada

CARLOS FERNÁNDEZ

Segundo Ramón Piñeiro, este idioma galego, que forma parte da grande familia románica e que, polo tanto, é irmán do portugués, o castelán, o catalán, o occitano, o francés, o italiano, o rético, o sardo ou o rumano, é a máis xenuína expresión do espírito do pobo que o creou. Mesmo por iso, o que distingue ao pobo galego como unidade peculiar entre os demais pobos de Europa non é a soberanía política, nin as grandes realizacións de feitos históricos colectivos, nin moito menos a posesión e utilización de grandes riquezas, senón a lingua. Esa é a marca distintiva da nosa singularidade fronte aos demais. Pero é tamén o vencello interno que nos mantén unidos entre nós.

Carlos Casares: *Ramón Piñeiro. Unha vida por Galicia*

Noutro sitio (*O vento do espírito*, Galaxia, 2000), cualifiquei a xeración Galaxia como un punto de encontro de dous modelos de cultura: a cultura entendida como espírito que anima a totalidade dun país, comunidade ou sociedade, e a cultura entendida como capacidade autónoma de pensar e crear individualmente. O primeiro, de orixe romántica, foi propio da xeración Nós, especialmente de Risco e Otero Pedrayo. O segundo, de matriz ilustrada, designa o que comunmente se denomina “alta cultura”, isto é, o conxunto de produtos artísticos e literarios aos que, segundo as interpretacións, se poden engadir coñecementos máis ou menos básicos de ciencia teórica e experimental.

Os homes de Nós gustaban de empregar a palabra “espírito” para referirse aos riscos inmateriais que constitúen a “alma” da cultura galega. Entre eses riscos figuran en lugar destacado a natureza e a relixión. A relixión mantén vivo o facho do espírito; na natureza aínda se pode percibir a pegada do Creador, pois non outra cousa é, en última instancia, o espírito para os homes de Nós. A presenza do espírito brilla nas vendimas e nas castañeiras, no agromar dos cultivos e nos solpores, no río que flúe e nas follas que caen. Pero é un erro pensar que foi o home quen meteu o espírito na Natureza; ben ao contrario, escribe Risco en 1922, “toda a natureza tende á espiritualidade”.

Aínda que Ramón Piñeiro conserva certos trazos románticos (saúde, lirismo e humor eran os elementos “esenciais” do ser galego), nada hai no

seu pensamento que lle atribúa á natureza calidade e autonomía de seu. A natureza en estado puro é, para o de Lánacara, unha abstracción que sinala un límite do home, aquilo que o home non pode ser; como material humanizado convértese en paisaxe e, cando é cantada pola intimidade humana, aparece en certo tipo de lírica que el imaxinaba moi propia de Galicia. E no que respecta á relixión, mentres Risco e Otero Pedrayo non deixaron de repetir que o catolicismo era unha marca da cultura galega, Piñeiro considerábao unha opción persoal que só marca o individuo que a profesa.

Casares herda de Piñeiro a súa compoñente ilustrada, non a romántica. A natureza podía ser para Casares un límite do home, un ámbito de expresión poética, unha zona de recreo (ou, pura e simplemente, un inconveniente, se ía moito frío e non paraba de chover), pero nunca unha creación do espírito divino. En canto límite, era progresivamente reducible e conquistable pola razón humana e de modo especial pola ciencia (Casares era, neste sentido, un ilustrado ao pé da letra). En canto invitación á expresión literaria, a literatura casariana gustaba máis de narrar as vicisitudes do home e as vantaxes de cultura que de loar as fermosuras e marabillas de natura; e en canto zona de recreo, prefería fumar un habano, ao abeiro dunha unha animada sobremesa, que respirar aire puro nunha camiñada polo monte, aínda que fose para ascender ao mesmísimo Parnaso.

A súa confianza na ciencia non a aplicaba a demostrar a existencia de Deus, problema ante o que manifestaba un escepticismo moi afastado dese ateísmo pseudorracionalista tan habitual nos nosos días. Algunha vez se referiu á ferida que lle causou o abandono da crenza en Deus. Confeso que eses relatos autobiográficos da apostasía, algo moi común nos excatólicos da súa xeración, sempre me pareceron un chisco deturpados pola inevitable selección narcisista da memoria, coma se quen os narra precisase converter en material significativo, incluso dramático, feitos que en orixe non estiveron dotados desa coloración emotiva. Pero eu pertenzo a unha xeración para a que non había oposición entre a renuncia a Deus e a entrada nun mundo cheo de promesas, un mundo que xa non era o dos nosos pais nin o dos nosos avós. Seguramente este non foi o caso de moitos mozos do tempo de Casares, porque a relixión era naquela época unha maneira de vivir e a vida estaba aínda moi modelada polo catolicismo público e confesional. Se a relixión é, como afirmaba Durkheim, unha

homenaxe da sociedade a si mesma, Carlos Casares ao negarse a desfilar na procesión, estaba a romper co neno que foi, co home que quixo ser (el mesmo contaba que a súa nai soñaba con que chegase a ser bispo) e co mundo que o protexeu na súa nenez para expoñerse á intemperie dun mundo incerto. Talvez esa fose a razón de que a renuncia definitiva á fe lle chegase a unha idade relativamente serodia e de que, xa entrado na trintena, aínda tivese unha vacilación que, unha vez resolta, reafirmouno nun agnosticismo pudoroso, discreto, aparentemente incómodo e —como di Damián Villalaín— quizais ao seu pesar.

Casares entendía que a distinción entre cultura e cultura galega viña dada sobre todo pola lingua, o aspecto menos etnicista diso que antes se chamaba alma e agora se chama identidade. E sen menosprezar os aspectos materiais, como a etnografía e o folclore, pensaba que cultura galega era sobre todo a arte e a literatura que se facía en Galicia, que só se diferenciaban das feitas noutras partes do mundo polo uso da lingua vehicular, non por unha suposta identidade omniabarcable e inmutable. É mais, a palabra “identidade” non era do seu agrado, por considerar que apuntaba a un suposto carácter nacional que ás veces servía para axuizar a arte (cadro, novela, música) en termos políticos ou morais, protexéndoo dunha crítica propiamente artística. Nese sentido, o galeguismo de Casares diferenciábase tanto de Nós como de Piñeiro e dos seus coetáneos nacionalistas. De Nós, porque rexeitaba a noción de alma ou espírito popular; de Piñeiro, porque non compartía que a saudade fose unha característica do home galego e dalgúns nacionalistas, porque consideraba que a insistencia nunha identidade diferencial afastaba a Galicia da gran cultura europea e universal. E así, aquel vento do espírito que sopraba con tanta forza en Risco e Otero e máis maino en Ramón Piñeiro, deixa de zoar en Carlos Casares, que se desprende dos trazos espiritualistas da tradición e comeza a transitar por un modelo de cultura ilustrado e secularizado.

Dado que Carlos Casares nunca pretendeu facer unha teoría do galeguismo, á maneira de Otero Pedrayo, Risco, Piñeiro e Castelao, e que as fontes aquí utilizadas son, sobre todo, testemuños orais, do propio Casares ou de amigos comúns, as afirmacións vertidas neste artigo carecen da posibilidade de seren confrontadas coa “realidade” do expresamente escrito por el. Iso non quere dicir que sexan arbitrarias, pois pódense extraer dalgunhas das súas

novelas e ensaios e seren confirmadas ou desmentidas polos participantes das conversas e parladoiros onde Casares, sen pretensión de facer teoría pero con toda liberdade, emitía opinións sobre asuntos relacionados cos temas que nos ocupan.

C. F.

Casares, o retratista retratado

XESÚS FERRO RUIBAL

De tódalas fotos que vin de Carlos a que máis me gusta é unha feita por el mesmo ó espello retrovisor dun coche: a marca Canon vese do revés, detrás está el como fotógrafo e detrás asoma sorrindo un ollo e o pelo loiro da súa muller Kristina. Carlos sabía que fora Marina Rocklov en 1901 en París quen fixera por primeira vez a foto metáfora de como queremos vernos e que nos vexan.



1. Como vían a Carlos uns mozos de Pontevedra

O 20-5-1994 fixéronlle unha homenaxe a Carlos en Ourense e alí, diante del e de Kristina Berg, lin unha carta que un grupo de lectores de dezasete anos, alumnos do Instituto Valle Inclán, lle escribiran, como exercicio colectivo, días despois de que el estivese con eles en Pontevedra. Nesta carta de hai vinte e tres anos e coa ortografía dese tempo vese como uns mozos de Pontevedra vían a Carlos.

Querido don Carlos:

Confesámoslle que esperabamos outro home. Como Vostede conta as cousas, talmente como as contan as avoas, nós fixerámonos á idea de que nos ía vir falar un velliño, que ía falar baixiño e que non se lle ía entender moito. Mais, como Vostede escribe tan ben, pensabamos que un gran home tiña que ser un home grande. Así que, cando o vimos entrar e comprobamos que case todos lle comémo-las papas na cabeza, dixemos —brrrr!

Pero, en canto senta e empeza a falar, todo son sorpresas. A primeira, a voz. Esa voz non parece estar afeita ós mitins nin ás conferencias; esa voz está educada no clima relaxado das tertulias, da rebotica. Esa voz convida á conversa.

Logo veñen máis sorpresas. Un home, aínda novo, fala dos mortos que gardan os nosos libros, coma se estivesen vivos. E cóntanos detalles vivísimos da vida común deses homes. E, mentres o escoitamos falar, aqueles mortos collen vida amparados nas muletas dunha anécdota. Nós pensabamos que as cousas que Vostede conta (Piñeiro, Fole, Risco e tantos outros) aconteceran había moito máis tempo e vostede fíxonos ver que iso foi onte pola tarde.

¡Que enxurrada de anécdotas! E como as sabe poñer no sitio! ¡E como as sabe contar! Despois de escoitalo e de lelo tódolos días, parece que lle saen as anécdotas ó camiño, para que as conte no xornal.

Nunca oímos a ninguén falar tan ben. E escribe como fala. Pero fala coa calidade con que escribe. O relato de como coñeceu a Ramón Piñeiro foi unha obra mestra de literatura aparentemente oral. Algúns de nós viviron a estraña sensación de que non lles pareceu nada anormal pero, ó día seguinte, podíana repetir palabra por palabra e iso normalmente non pasa; despois fóronse decatando de que tras cada anécdota había unha idea importante, que outros expoñerían con máis lería. De grandes queríamos saber contalas cousas con esa transparencia e amenidade. ¡Quen nos dera secuestra-la atención do público desa maneira! ¡Quen nos dera saber disfrazar nunha anécdota vulgar a mensaxe transcendente!

Chamounos moito a atención que tan noviño entrase en relación con Vicente Risco e con Otero Pedrayo. E fíxonos pensar que

nós hoxe non falamos cos vellos. Sorprendeunos que tan novo empezase a escribir e a escribir como falan os vellos. No fondo vostede é o elo da cadea que une Risco, Cuevillas, Otero ou Piñeiro coa nosa xeración. Vostede é a memoria histórica camiñando en pantalóns.

Despois de escoitalo, é coma se nós tamén nos situasemos máis atrás do noso nacemento. Coma se tivesemos máis de dezasete anos e vivisemos nese tempo difícil no que o galego era delito e o escritor era tamén editor, promotor de vendas e mesmo transportista. Escoitándoo, contemplámo-la vida cotiá dos heroes dun tempo mítico: Sarmiento, Rosalía, as Irmandades, Castelao, Galaxia.

Quédano-la sensación de que Galicia vai para diante bastante ben dereita. Quédano-la gana de ler máis libros seus. Rematamos contándolle un segredo: lendo o que escribe, parece tan fácil, que a algúns de nós tamén lles entran ganas de escribir. Pero mesmo ós que non se nos dá emborrachar folios, quédano-la sensación de que, polo menos, podemos fala-lo galego e así protexelo da erosión; e que, ó final, iso é máis moderno, actual e culto.

Gracias por vir.

Esta carta colectiva e xuvenil, na que eu nada toquei, di ben quen cal era a impresión que causara naqueles estudantes, canto camiño andou o escritor de Galicia a Suecia e permítenos intuír como entrou no sentimento de milleiros de lectores. Para un mozo ou moza escoitar a Carlos hai vinte e tres anos era ver Galicia, quizais por primeira vez, como unha entidade histórica que camiñaba, que soñaba e que estaba construíndo un futuro. Sen dicilo, resultaba unha invitación a enrolarse no proxecto. Estas cousas nunca se miden pero están aí e actúan pola calada.

2. Escribir como contan as avoas?

Pero supoño que, cando lin en Ourense a carta anterior, Carlos miraría a Kristina e volverían sorri-los dous por aquilo de que contaba as cousas “talmente como as contan as avoas”. Eu non o percibín daquela e, se cadra, polo que direi, só o percibiu Bieito Iglesias. Pero co tempo decateime de que isto pasou en maio de 1994 e meses antes, en 1993, nos

Encuentros de Verines (Pendueles, Asturias)¹ Carlos explicara diante doutros 24 escritores de tódalas linguas de España que el non quería contar coma a súa avoa senón coma o seu avó.

É certo que o texto presentado ó Encuentro de Verines de 1993, titulado “Testimonio personal”, é anterior a *Deus sentado nun sillón azul* (1996) e tamén á póstuma *O sol do verán* (2002) pero tamén é certo que o reeditou en 1998 con pequenos retoques e en galego co título “Os meus avós e a literatura” no libro *Un país de palabras* (Galaxia, Vigo: 133-142), libro no que en boa parte describiu os seus gustos literarios e nos deixou a súa autopoética. É dicir, Carlos quería contar coma o seu avó, non coma a súa avoa.

Nos Encuentros de Verines de 1993, nos que tamén participara o escritor ourensán Bieito Iglesias, Carlos explicou con detalle como a súa avoa e o seu avó, cando contaban, tiñan estilos narrativos antitéticos. Vexámolo.

¹ É sabido que os Encuentros de Verines naceran en 1985 impulsados por Víctor García de la Concha (que despois sería membro e presidente da RAE); naceran coa colaboración, entre outros, de Carlos Casares e co patrocinio da Universidade de Salamanca. Actualmente diríxeos o profesor Luís García Jambrina. Nun pazo de indianos (a Casona de Verines) e durante dous ou tres días falan dos múltiples aspectos das súas literaturas poetas, novelistas, dramaturgos, ensaístas, autores de literatura infantil e xuvenil, tradutores, críticos, editores e xornalistas das linguas de España (castelán, galego, asturiano, vasco e catalán). Isto é o máis interesante da iniciativa: que, aínda que se celebre en castelán, permite que por primeira vez uns e outros se coñezan persoalmente en pé de igualdade, sen o filtro que impoñen os suplementos literarios da prensa de Madrid ou o resultado comercial dos libros, e que todos intercambien a súa visión dos asuntos literarios nunha España lingüisticamente plural. Por este foro de democracia literaria pasaron en 30 anos máis de 300 escritores e críticos de España e, dende 2006, tamén hispanoamericanos e europeos (Véxase <http://www.mecd.gob.es/cultura-mecd/areas-cultura/libro/mc/encverines/portada.html>). Na paxina do MECED consta a participación de Carlos, polo menos, nos anos 1986, 1987, 1989, 1991, 1992, 1993, 1994 e 1995. Cinco das comunicacións del están publicadas na Rede: en 1991 era “Esa vieja que trabaja en el campo”. En 1992 “Literatura y estilo”. En 1993 “Testimonio personal”. En 1994 “El juego, el laberinto”. En 1995 “Literatura e higiene”. Dos outros anos non encontrei edición. Tamén en Verines se fixo proverbial a capacidade de Carlos Casares para a análise e o parladoiro: no ano 2002, ano da súa inesperada morte, o Encuentro dedicáronllo a el e á súa obra e, aínda que a maior parte dos participantes non publicaron o seu texto, case tódolos que o fixeron lembran a agudeza, vivacidade e amenidade da participación de Carlos tanto nos debates literarios coma nos parladoiros vespertinos. [<http://www.mecd.gob.es/lectura/libroSearch.do?action=busquedaInicial&cache=init&layout=verines¶ms.anio=2002>].

2.1. Como contaba a avoa de Carlos? (138-139)

A avoa contáballe que ela mantiña

longas conversas ... cun irmán morto², co que se citaba nas tardes baixo a sombra dunha cerdeira, e co que sempre remataba discutindo porque na infancia el derramara un tinteiro de tinta chinesa sobre un fermoso vestido branco.

A avoa contaba cousas atemporais, de misterio, sen moita descrición:

[...] prefería as historias con misterio, especialmente as que incluían un trato sinxelo e doméstico cos mortos. Os seus relatos tiñan o interese do medo, nunca o sabor minucioso do detalle. Contaba dun modo inconcreto e difuso³, no que os feitos non ocorrían xamais en ningún lugar concreto, a ningunha hora determinada, perdidos case sempre na nebulosa intemporal da expresión obrigada coa que adoitaba iniciar os seus recordos: “Acórdome unha vez...”. A continuación, un torrente de palabras como de gasa, sen carne, exactamente iguais á transparencia luminosa dos corpos resucitados que poboaban os seus contos. Se me retiña ao seu lado non era tanto polo interese do que me contaba, como polo temor que me producía a posibilidade de separarme dela e sentirme abandonado entre pantasma.

Cada vez que me falaba do seu parente desaparecido, o único que me interesaba daquela historia, o tinteiro de tinta chinesa derramado sobre o seu fermoso vestido branco, xamais conseguín que me dixese como era o tinteiro nin que me describise as características e a forma do vestido. Ambos os feitos non formaban parte do ambiente, senón que eran sucesos en si, finalidades puramente anódinas, pedras sen sentido na demarcación dun camiño que non terminaba en ningún sitio, pois estaba claro que o seu parente non morría, senón que desaparecía no mar, pero non nun naufraxio do que quedan os restos dun madeiro flotando nas augas ou dun corpo devorado polos peixes, senón esfumado como un espírito do que non se saberá nunca xamais outra cousa que de cando en vez acode á sombra dunha cerdeira para falar de nimiedades coa súa irmá.

² En Verines dixera “un pariente”.

³ En Verines dixera “contaba de un modo difuso”.

2.2. Como contaba o avó de Carlos? (138-139)

O avó, en cambio, contaba cousas distintas e dun modo distinto.

Nunha cabalgada de meu avó pola chaira sen fin das terras pantanosas da Limia, alá en Ourense, que rematou nun enfrontamento a tiros, cun morto e a rotundidade épica dunha frase que sempre me seduciu polo seu carácter epigramático e solemne: “O que ten boas bestas, pícaas⁴”.

O avó mantiña a orde na que se desenvolveran realmente as cousas.

Non lembro, nas moitas veces que lle oín contar a historia daquel desafío, que anticipase o que ambos sabíamos desde antes de comezar o relato: que o seu amigo Benigno atravesara dun disparo o corazón dun tal Manuel Ganade⁵ e de que xeito ocorrera. O interese da historia estaba, en primeiro lugar, na minuciosidade dos detalles: as palabras agoireiras ou premonitorias do criado que ao enselar o cabalo expoñía de forma enigmática un temor inconcreto; a descrición da calor apegañenta de finais de setembro que facía moi lento o camiñar dos cabalos ó atravesar os prados e os bosques ou a frase grandiosa referida aos cabalos e as esporas. Ó cabo, o de menos era que Manuel Ganade quedase tirado de noite sobre o campo, o que xa se sabía cando se escoitaba o relato por segunda vez, senón que rexeitase a axuda do meu avó cunhas palabras dignas dun heroe: “Estou morto. Seguíde o voso camiño que xa virán os meus a recollerme”. Quero dicir que o importante non era o escenario nin a orde cronolóxica dos feitos nin sequera a circunstancia da morte dun dos protagonistas, senón a exposición minuciosa e gradual dos detalles. Que Manuel Ganade levase un excelente cabalo de cor parda, de boa alzada, un pouco grosso e ricamente enselado, tiña máis interese para min que o mesmo drama no que concluíu aquel aciago día 21 de setembro⁶.

A diferenza estaba en que, mentres a avoa, cando contaba, non se paraba nos detalles, o avó daba moitos e sempre da mesma maneira:

⁴ En Verines dixera “El que tenga buen caballo, que pique espuelas”

⁵ En Verines dixera “Grande”.

⁶ En Verines dixera “1915”.

No caso da cabalgada sanguenta do meu avó, sempre lla oín contar da mesma maneira. O relato, cargado de datos e narrado cun ritmo lento, case parsimonioso, no que resultaba evidente o pracer que lle producía o propio acto de narrar os feitos, comezaba na mañá do 21 de setembro dun ano que non lembro⁷. Cando aquel día o meu avó baixou do seu cuarto, xa o cabalo estaba no patio convenientemente ensillado e disposto para saír. Sobre as nove chegou o seu amigo Benigno, a quen esperaba desde había uns minutos. Ambos partiron logo, a través da veiga, cara á aldea do Picouto, onde participaron na tradicional exhibición de cabalos do día de San Mateo. A traxedia ocorreu pola noite, cando regresaban a casa. Foi un suceso rápido e simple: un encontro desafortunado, unhas palabras fortes, un desafío e finalmente un par de disparos.

[...] dispoñía dunha capacidade de percepción case nula para todo canto tivese algún tipo de relación co misterio, incluídas as crenzas relixiosas, que o deixaban completamente indiferente. Cando contaba algo, tiña sempre que ver con feitos presenciados ou vividos por el, xeralmente lances fortes, dunha bravura rural altiva, entre os que ocupaban un lugar preferente os episodios máis duros do enfrontamento político entre os caciques, o grupo ó que pertencía e defendía con orgullo, e os agraristas revolucionarios, ós que odiaba e desprezaba cunha soberbia señorial de propietario que consideraba ós seus inimigos como vagos e mangantes, xustos merecedores do infortunio que lles deparaba a condición de ser uns pobres desherdados consumidos polo odio e a envexa dos ricos.

2.3. E como contaba Carlos? (137-141)

Carlos era narrador oral tanto ou máis que narrador escrito. A oralidade, que cultivou intensamente, era para el un pracer pero tamén era un adestramento diario: tódolos que algunha vez o escoitamos percibimos que el se alimentaba lendo nos nosos ollos o efecto das súas narracións e que, por veces, cambiaba de marcha ou mesmo de estrada.

Carlos acabou optando pola maneira de contar realista, detallista e lineal do seu avó. Ós detalles asignoulles unha importancia superior e crecente. Para el era importante inserir pequenas pinceladas descritivas,

⁷ En Verines dixera “1915”.

breves datos ambientais ou observacións persoais do narrador, que son as que poden produci-la sensación de que o que acontece nos contos é certo. As descrições fan verosímil o relato, sobre todo cando hai detalles sorprendentes e esas sorpresas están gradualmente ordenadas.

Quero dicir que a miña experiencia de neno que escoita relatos ou de adolescente que presencia sucesos insólitos está marcada fundamentalmente... pola sorpresa dos detalles e pola súa dosificación gradual. Esta ordenación graduada de sorpresas foi sempre unha condición necesaria para captar a miña atención (137-138)⁸.

[...] a min non me importaba que nos contos ou as historias que me contaban houbera acontecementos rechamantes, é dicir, mortes, fugas, pelexas, roubos, senón que estes fosen acompañados sempre de pequenas pinceladas descritivas, de breves datos ambientais ou de observacións persoais do narrador capaces de facer crer que o que ocorría nos contos era tan certo como a vida mesma (138).

A substancia do relato non está nin na orixinalidade da historia nin no carácter insólito do final senón nas pequenas miudezas descritivas e na súa xerarquización gradual e ordenada (140).

Por iso reconece que de Verines (1993) a *Un país de palabras* (1998) nel mesmo, como narrador, producíronse ou, mellor, consolidáronse algúns pequenos cambios (como se pode ver nas notas a rodapé nas que dou a versión de 1993). Poñamos un caso. Se en 1993 falando do tempo di que a narración lineal é unha tendencia que anda por aí, en 1998 di “considérome un narrador lineal”. Pero tampouco considera relevante que un escritor narre de maneira lineal, desordenada ou mesmo caótica: se en 1993 dicía “debiera de carecer de relevancia”, en 1998 di redondamente que “carece de relevancia”.

[...] É esa a razón de que nos meus contos e novelas⁹ o tempo careza de sorpresas e non se complique xamais, dado que a función que lle corresponde é sempre subsidiaria doutros elementos que si teñen a categoría de feitos principais. En términos técnicos considérome

⁸ En Verines dixera “la atención de los oyentes”.

⁹ En Verines dixera “para determinados escritores el tiempo carezca de sorpresas”.

un narrador lineal, o que non ten para min outro significado que o puramente instrumental, nunca o dun valor estético de tipo estrutural¹⁰. Que unha historia se conte de forma deliberadamente caótica ou desordenada, ou que pola contra sexa exposta dun modo similar a como adoitan ocorrer os acontecementos no mundo exterior¹¹, rexidos pola orde convencional do reloxo, das estacións naturais ou dos ciclos biolóxicos, carece de relevancia desde o punto de vista artístico (140).

[...] Na novela ou no conto, o tempo é condición, non protagonista, polo menos esta é a miña experiencia persoal (141)¹².

E para expresar que, para el, tempo e espazo son secundarios, cita como excepción un caso no que el si que lle deu ó tempo unha función principal. É o relato “O xudeu Xacobe”, d’*Os escuros soños de Clío*, condenado a vivir ata a fin do mundo por terlle dado unha labazada a Xesús cando subía ó Calvario. O tal Xacobe disque seguía vivo, con case 1700 anos, en Pontevedra; e un frade de Coímbra (Frei Heitor Joaquim Arrais) veu a Pontevedra para poñelo a proba e saber se era un falsario ou un auténtico contemporáneo do Nazareno; contrariou que o ferise gravemente varias veces pero aquel velliño non daba morrido. O propio Deus tivo dó do xudeu e ofreceulle adianta-la fin do mundo. Pero o xudeu pediulle que non a adiantase, para que o mal frade puidese chegar de volta á súa terra portuguesa.

3. Casares ¿un narrador aticista no século XX?

No mundo grecolatino había dúas tendencias literarias que buscaban a elegancia por camiños opostos: a *asianista* (ampulosa e chea de artificios retóricos, coma o orador Hortensio) e a *aticista* (amante da pureza da lingua e da sobriedade, coma Xenofonte ou Quintiliano). Son dúas maneiras de facer arte. *Mutatis mutandis*, algo así coma se nos sentamos no diván da

¹⁰ En Verines dixera dunha maneira menos persoal isto doutro xeito: “En términos técnicos ésa es la característica de lo que se llama la narración lineal, lo cual no debía tener otro significado que el puramente descriptivo, nunca el de un valor estético relacionado con la estructura o la construcción del relato”.

¹¹ En Verines dixera “en el mundo real”.

¹² En Verines dixera “en la novela o el cuento, el tiempo como el espacio o el territorio, son condición, no protagonistas”.

Quintana (como lle chamaba García Lorca) e contemplamos á dereita a torre Berenguela, florida e enxoiada, e á esquerda a parede limpa, case metafísica, de San Paio de Antealtares.

Carlos tiña condicións naturais para o asianismo porque era coleccionista de trens en miniatura, de cámaras fotográficas, de traducións de *Le petit prince* e tiña a letra miúda de tódolos que precisan espazo para gardar moitas cousas: todo isto revela unha mente analítica. O perigo desta tendencia é a síndrome de Dióxenes e o caos. Pero, por excepcional privilexio, Carlos tamén estaba dotado dunha poderosa mente sintética, que embridaba a súa fantasía e que conseguía ordenar todo; mente sintética, sen a que nin sería posible a súa letra clara e harmónica nin daría mantido fielmente durante tantos anos o seu medido artigo diario no xornal.

Coido que este privilexio natural explica suficientemente non só a admiración que producía nos mozos e mozas de Pontevedra en 1994, senón tamén a raíz de todo iso: a capacidade de xestiona-lo concreto (as súas responsabilidades familiares, as de profesor, director editorial, académico e político) e a capacidade de escribir relatos que teñen claro o obxectivo último de ser escritor en galego, o destinatario, o fío, as dimensións e a sorpresa final. Porque na literatura as cousas son como acaban. Xa os oradores romanos coidaban con mimo o remate dos seus discursos, cun xogo estilístico de sílabas longas e breves (*cursus planus, tardus, velox e trispondaicus*), que lle daba un ritmo á frase final, a definitiva, que deixaba no aire unha impresión ben de sutileza ou de maxia, ben desa autoridade que hoxe buscamos poñendo letra negriña e subliñada e signos de admiración ou pegando co puño na mesa. Nos relatos pasa igual. E Carlos Casares, tanto no relato oral coma no escrito, gardaba moitas veces para o final unha sorpresa, que nos rouba un sorriso que coroa o relato.

Vouno mostrar cunha experiencia pequena que casualmente os dous vivimos por separado e que cada un de nós contou sempre coas mesmas palabras, nun relato que, sen saber como, acabouse fixando nas nosas cabezas (polo menos na miña). Os dous relatos orais teñen un final equivalente. Pero, tendo en conta que o relato de Carlos é parte do xerme de *Ilustrísima*, debería se-lo máis longo. Non é así: o longo era o meu, claramente analítico, como un faiado cheo de trastes vellos. O de Carlos vai coma unha seda ata o inesperado sorriso final. Ese era o escritor.

Eu quixen ser arcebispo	Casares quixo ser arcebispo (na revista <i>InteresArte</i> 4, 1998)
En Compostela nos anos 40 o único espectáculo gratuito eran as solemnes cerimoniais da catedral que presidía o arcebispo Quiroga Palacios, alto e elegante, que, cando en 1952 volveu de Roma convertido en cardeal, vestido de púrpura e con tratamento de Eminencia, entrou en Compostela baixo arcos de triunfo, en coche sen capota a par do alcalde que era pequeneiro pero catedrático de Farmacia. E, véndoos pasar, un tan grande e outro tan pequeno, a xente dicía <i>¡Velái veñen Su Eminencia e Su Menudencia!</i>. Ben, pois alá por 1949, con cinco anos, eu xa quería ser arcebispo coma Quiroga e, nun verán en Rebón, o cura que alí me bautizara felicitoume pola decisión e díxome que fose tódalas mañás e que así xa me el ía aprendendo a axudar á misa. Na casa sempre contaron que volvíñ prá casa chorando e que despois de moito porfiaren disque dixeran que eu quería ser arcebispo e o cura quería meter a sancristán.	Eu fun ó Seminario por unha razón bastante divertida. A miña nai tiña un parente arcebispo en Santiago de Cuba que viña a ver á familia cada catro anos. A primeira vez que o vin impresionoume moito, e eu non quería ser cura senón arcebispo, era o meu modelo. Chegados os once anos, coa enorme ilusión que lle facía a miña nai e a escasa que lle facía ó meu pai entrei no Seminario sen saber ben o que era. De feito, eu quería ser un arcebispo, casado e con moto.

X. F. R.

Lembranza dunha persoa singular: Carlos Casares Mouriño

JUAN IGNACIO FONSECA MORETÓN

A Carlos Casares Mouriño coñecía polas referencias existentes na súa constante presenza nos medios de comunicación do país, ben escritas, ben nos medios audiovisuais, por ser un destacado intelectual galeguista, un coñecido narrador e un articulista no xornal *La Región* de Ourense e xa, máis tarde, en *La Voz de Galicia* nunha columna chamada “Á marxe”. Amais disto, a súa presenza resultábame moi familiar nas rúas de Ourense, onde compartiamos amigos. A min a súa obra literaria e xornalística gustábame, mais a súa persoa non me resultaba certamente moi atractiva, mesmo me parecía un home un tanto antipático, non sei moi ben por que.

Eran os meus trinta e tantos anos, nos que vivía na cidade de Ourense e na que sigo a vivir a día de hoxe. Chegado o ano 1993, creo recordar, o editor Bieito Ledo, de Ir Indo, presidente do Círculo Ourensán-Vigués, e o presidente da Asociación de Funcionarios para a Normalización Lingüística de Galicia, Xosé González Martínez, coñecido como Pepiño de Redondela, artellaron os dous unha viaxe polo Camiño de Santiago en compañía dun nutrido grupo de amigos, uns quince ou dezaseis, entre os que eu estaba. Bieito tiña un cuñado chamado Manolo Vázquez, moi amigo meu dos tempos en que os dous eramos gaiteiros e cantores na coral De Ruada, de Ourense, na época de maior esplendor desta agrupación, segundo a miña opinión, que dirixía con moito acerto Manuel de Dios, outro persoeiro do mundo da cultura: músico, poeta, etnógrafo e musicólogo; en fin, home dunha talla intelectual moi fonda e compañeiro e amigo de Casares e de Xavier Carro nos tempos de carreira universitaria destes. E alá marchamos os dous. Nesta viaxe participaba xente diversa cun vencello común, que era que todos dalgunha maneira estaban implicados na defensa de Galicia e do seu idioma. Podo mencionar así de memoria, e lamento se deixo algún sen citar, os xa mencionados organizadores, Antón Santamarina, Manolo Vázquez, Xosé María Fonseca, Pedro del Llano, Paulino Novo Folgueira, Xosé Luís Blanco Campaña, David Otero, Xesús Ferro Ruibal, dous executivos, un de Larsa e outro que non recordo, Daniel García Ramos e, por suposto, a Carlos Casares Mouriño.

Aquela viaxe foi marabillosa desde tódolos puntos de vista. Eu ía, por mor do meu físico imponente e enorme —xa que pesaba arredor de

150 quilos—, no meu coche seguindo a modo de coche de recollida os camiñantes. O inicio foi desde o alto do Cebreiro onde pasamos a noite, fixémo-la primeira cea e coñecémonos tódolos peregrinos. A anécdota da cea foi un caldo galego que sabía a unto en exceso, ó parecer porque o intendente, Bieito Ledo, encargoulle á señora da cociña que fixera un caldo que levara unto e a señora estrañada botoulle unto dúas veces seguindo as indicacións do organizador da viaxe.

Emprendémo-lo camiño ó seguinte día, eu no vehículo e os camiñantes seguindo a ruta establecida. Acompañaba a excursión unha encantadora xornalista de *La Voz de Galicia* chamada Isabel Suárez Castaño, que puntualmente enviaba as crónicas ó seu medio, baixo a epígrafe de “Galeguistas no Camiño”. Isabel, como non podía ser doutro xeito, integrouse plenamente no grupo e xa era unha máis de nós, chegando a ser unha grande amiga miña despois.

Para min o mellor da excursión eran os xantares e as ceas nos establecementos previamente concertados polo sempre eficaz Bieito Ledo. Os camiñantes, logo de repor as forzas gastadas nas etapas, sempre estaban dispostos a manter unhas animadas conversas nas que se falaba da viaxe, da situación do país, de política e de todo o que se terzase, faladoiros que pouco a pouco ían dando paso a un coñecemento máis intenso dos participantes. E aquí, de xeito poderoso emerxe sen ningunha dúbida a inmensa capacidade de Carlos Casares para a comunicación oral. Carlos, sen ningún tipo de presunción ou vaidade pola súa banda, inmediatamente impregnaba co seu verbo maxistral a conversa demorada logo das etapas cubertas polos andantes e engaiolábanos a todos nós, ávidos dos seus relatos, anécdotas, contos e relatorios. Aquí foi o meu gran descubrimento da figura de Carlos Casares. Evidentemente xa desde o primeiro momento aquela prevención que eu lle tiña ó meu paisano esvaeceuse e deu paso a unha admiración pola súa persoa e o seu talante. Foi, en termos amorosos, un auténtico frechazo, e eu sentín, e así mo demostrou o resto da súa vida, que el sentía un grande afecto e cariño por min e, modestamente, unha forte inclinación, segundo mo confesou el mesmo e logo a súa dona Kristina xa ó remate do camiño. Isto foi o comezo dunha fonda amizade que cultivamos e gozamos ata o mesmísimo final da súa vida.

Quero recordar que naquel intre o que era conselleiro responsable do Camiño, Víctor Portomeñe, seguía con interese as nosas andanzas, quero

supoñer que pola dimensión mediática da que eramos obxecto, xa que amais da prensa escrita establecíanse conexións diarias coa Radio Galega polos bos oficios de Paulino Novo, que traballaba na emisora. A figura deste conselleiro espertaba en algúns certas antipatías que non veñen ó caso mencionar. E a conta disto o bo de Casares deu en argallar unha broma ó seu amigo Pedro de Llano —ó parecer ámbolos dous andaban sempre a facerse mutuamente bromas cando estaban xuntos, xa que compartían cadeira no Consello da Cultura Galega—. A brincadeira consistiu en que se producira unha suposta chamada do conselleiro a Bieito Ledo e na que insistía fervorosamente en recibir os participantes da excursión na Consellería de Cultura para agasallarnos debidamente, coa fin de promociona-lo Camiño de Santiago. Argallámonos uns cantos para vesti-lo santo e propiciar un debate acerca de si debíamos acudir ou non á recepción ofrecida por Portomeñe. Pedro era totalmente contrario a esta posibilidade e nun almorzo na véspera da chegada a Compostela articulouse un debate amañado previamente no que uns defendían ardorosamente ir á recepción e outros, encabezados por de Llano e secundado por Santamarina, opúñanse coa mesma intensidade. As posturas estaban xa moi encontradas e encetadas e chegouse á decisión de votar o acordo final. O resultado moi axustado deu en que si deberíamos ir a ver o Sr. Portomeñe, co enorme enfado de Pedro de Llano, que non quería ir baixo ningún concepto, e apoiado polo seu amigo e compañeiro de habitación Antón, que debían de ser os únicos que non estaban no allo da broma. Pedro non quería ir e xa ó final descubriuse a brincadeira, que só fixo enfadalo máis. Esa noite, ás dúas da madrugada, subimos un grupo con Carlos á cabeza, meu irmán e mais eu coas gaitas; o “Camariñas” e Suso Ferro cos acordeóns, e os outros coa percusión, ó cuarto onde descansaban Pedro e Antón e espertámoslos coa música, tamén con ánimo de restablecer a normalidade quebrada. Tal foi. O Pedro devolveulle a broma a Carlos e ás sete da mañá avísano da recepción do hotel dicíndolle que tiña unha chamada de Iñaki Gabilondo, o condutor do programa radiofónico “Hoy por hoy”, a fin de entrevistalo sobre a peregrinación que estabamos a facer. Carlos atendeu solícito a suposta chamada do seu amigo Gabilondo e aparece na recepción do hotel onde o esperaban rindo a gargalladas Pedro e Antón. E así rematou o conto. Logo chegamos ese día a Compostela e despois de cumprirmos rituais dos peregrinos despedímonos cunha cea no restaurante Don Gaiferos, na que imperaba a tristura pola despedida, temperada pola

música que nunca faltaba. Foi unha experiencia magnífica para min, onde se forxaron grandes amizades que aínda hoxe perduran e que me permitiu achegarme a Carlos Casares intimamente. Un auténtico agasallo da vida.

Despois xa entrei a formar parte da vida de Carlos e da súa familia e el da miña. Coñecín a súa dona, Kristina Berg, e ós dous fillos, Håkan e Christian. Seguímonos vendo xa nos veráns en Panxón e Vilariño, na súa casa da Ramallosa. Cando viña a Ourense, cousa que facía con frecuencia, sempre nos víamos no Liceo, onde acudía puntualmente ós faladoiros de amigos ou a cear ou xantar por aí.

Os encontros que se organizaban no bar Eladio, en Panxón, polas noiteñas cálidas do verán, eran unha verdadeira delicia, sempre arredor de Carlos que nos deixaba marabillados e abraiados coas súas historias. Iamos Xosé María Fonseca, algunha vez Bieito Ledo, Javier Torrente Malvido, Miguel Viqueira e os que ocasionalmente se sumaban. Eran unha auténtica ledicia. O tempo pasaba gratamente, o bar pechaba, nós quedabamos ata as tres ou catro da mañá na terraza e non había prisa por ir durmir. As máis das veces Carlos aínda traballaba na casa ata a fin da madrugada. Carlos gustaba moito da noite. E o día seguinte máis. Eu naturalmente sempre que estaba por alí acudía presto á cita. Outras veces ía xantar á súa casa. Lembro que unha vez acudira a almorzar a Vilariño outra grande amiga de Carlos que veraneaba en Panxón, ilustre xornalista, e ourensá filla dun meu amigo, M^a Antonia Iglesias, tamén xa falecida.

A querenza de Carlos polo Liceo de Ourense era moi grande. E no Liceo queríaselle moito tamén. Cando estaba en Ourense acudía ó faladoiro que se facía tódolos días e aínda se segue a facer con amigos moi queridos, algúns falecidos, e todos amigos de Carlos: Julito Losada, Martínez Pedrayo, Augusto Valencia, Pepe Fernández, Milucho Outeiriño, César Soto Velasco, Miguel Ángel García Blanco, Gerardo e Pepe Sueiro, Alberto Sierra, Charles, Luis de Jerónimo e algún que me queda no tinteiro e agardo me escuse. Pasabamos todos moi bos momentos con Carlos e el connosco. Puntualmente ás sete da tarde, máis ou menos, subía á sala de xuntas e transmitía ó periódico a súa columna do día na *Voz*, tan celebradas e inesquecibles, “Á marxe”. Hoxe, no lugar do faladoiro figura unha placa de bronce en lembranza de Carlos e da súa pertenza ó grupo. Como dicía, a súa querenza polo Liceo traducíase na súa participación directa en moitas conferencias por el impartidas alí e a

súa xenerosa colaboración na celebración do que se deu en chamar Encontros Literarios, baixo a súa dirección. Nestes encontros participaron ó longo de todos estes anos innumerables escritores do ámbito castelán e do ámbito galego. Non houbo escritor de prestixio que non pasara polos Encontros e todo grazas ós contactos e amizades que Casares tiña ó longo e o ancho de toda a xeografía. Así, sen querer facer unha extensa relación, lembro a Rei Ballesteros, Carme Riera, José Luis López Cid, Alfredo Conde, Juan José Millás, Luis Mateo Díez, José María Merino, Juan Pedro Aparicio, Suso de Toro, Caballero Bonald, García Posada, Almudena Grandes, Luisa Castro, Blanca Andreu, Manolo Rivas, Basilio Losada, Fernando Delgado, Manuel Vicent, Juan Cruz, Rosa Regás, Benjamín Prado, Xosé Carlos Caneiro, Antón Riveiro Coello, Bieito Iglesias Araújo, Víctor Freixanes, Marina Mayoral, Luz Pozo Garza, Marilar Alexandre, Susana Fortes, Julio Llamazares, Clara Sánchez, Xavier Alcalá, Miguel Anxo Fernández, Xavier Villaverde, Ángel de la Cruz, Rosa Aneiros, Francisco Xosé Fernández Naval, Inmaculada Silva, Anxo Angueira, X. L. Méndez Ferrín, Xesús Alonso Montero, Manuel Outeiriño, e moitos outros. E, por suposto, sempre Carlos Casares. En fin, unha ampla mostra de autores. Cando falece Carlos segue o seu labor na dirección dos Encontros o inesquecible Marcos Valcárcel, que tamén deixou a súa pegada indeleble no Liceo. A día de hoxe continúa Delfín Caseiro Nogueira como director dos Encontros. Tanto e tan grande foi o amor polo Liceo e o traballo que desenvolveu a prol desta entidade, que desde o principio foi designado pola asemblea de socios Socio de Honra do Liceo, feito que nos enche de orgullo. Posteriormente, Marcos Valcárcel tamén foi designado Socio de Honra, que tamén nos enche de satisfacción.

Logo das vivencias no Liceo con Casares, extensas, abondosas e gratísimas, sempre colaborou coas iniciativas promovidas polo Club Cultural Alexandre Bóveda, agrupación de Ourense sabiamente comandada por Marcos Valcárcel e Benito Losada, verdadeiros xestores do club, no que participei na súa directiva ata a súa autodisolución. O Club realizou con moi poucos medios un labor de xigante a prol da cultura e aí volve entrar Carlos, que inaugurou a primeira cea con diversos persoeiros do mundo literario, artístico, empresarial, social etc. Ditas ceas chamáronse xenericamente “De cea con...”, sendo Casares o iniciador da serie, no ano 1995, a el dedicada, e participando activamente nas seguintes. Foi un gran colaborador e activista do Club.

Lembro tamén con especial agarimo unha excursión que fixeramos un grupo de xente, organizados por Xosé González Martínez, Bieito Ledo, Luis García Mañá e Antón Pulido ós territorios do Couto Mixto. Naquela viaxe na que nos serviu de guía excelso Xosé Benito Reza polo Couto e máis polo Parque Natural da Peneda-Xerés, do que el foi creador e primeiro director, tamén participou Carlos Casares e outros amigos máis. Foi unha fin de semana intensa e de leda convivencia, que rematou no Gran Hotel de Vidago, onde pasamos a última noite e no que fixeramos, non podía ser doutro xeito estando Carlos, un longo faladoiro xa logo de cear. Quedamos de últimos os de sempre, ata as cinco da mañá, Casares, meu irmán e mais eu. Aquele foi unha xuntanza distinta. Os protagonistas, Carlos e Xosé María. Carlos tiña moita curiosidade por moitas cousas e coñecía ben os temas que lle interesaban. Pegaron os dous a discutir sobre o cosmos, o universo, a materia, a Teoría da Relatividade, a fin do mundo, a existencia de Deus e aquilo non tiña fin. Os dous defendían cadanseu punto de vista con paixón, ardor e argumentos, pero ningún dos dous daba o brazo a torcer. Eu vía que Carlos dominaba moito o tema, pero Xosé María retrucáballe e non daba chegado a ningures. Carlos sabía que Xosé María non tiña razón, pero non o dobraba e aquilo rematou por se converter nun intercambio de puntos de vista sen arranxar nada. Ó final pasaron a noite discutindo polo mero afán da discusión, na que os dous se atopaban moi a gusto. Xa ben entrada a madrugada, logo de pasalo coma os indios, decidiron que xa abundaba. Ó día seguinte no pequeno almorzo aínda botamos unhas risas por aquel absurdo, que como diría Carlos: “Qué barbaridad”.

Lembro outra excursión que fixeramos Carlos, Kristina, Xosé María Fonseca, a súa dona, Chita Fernández e mais eu a Liméns. Foramos no barco de Xosé María e baixamos nun bote á Praia de Liméns, a pasar o día na casa e na finca de Manolo Filgueira, un bo amigo. Alí almorzamos, cantamos, fixemos faladoiro. Estaba tamén o noso amigo, pintor de Ourense, Virxilio Fernández Cañedo, Virxilio, que pasaba tempadas na casa de Manolo, concuñado seu. Merendamos, seguimos de parola, cantamos outra vez, ceamos, e conversa outra vez. Agás o tempo que marchou Carlos á casa doutro compañeiro de conversa, amigo noso e veciño de Liméns, Tucho, que era o único que tiña liña telefónica, a pasar ó xornal a súa columna diaria, non saímos da finca. Retornamos a Baiona xa de madrugada e chegamos ás cinco, longo dunha deliciosa navegación nocturna. Escuso dicir que o

pasamos en grande e Carlos e Kristina non foron menos. O día seguinte fixo a columna diaria “Un día en Liméns”, relatando as vivencias do día anterior.

Outro día para a lembranza foi o día de fin de ano de 1999. Convidounos Carlos a miña moza daquela, logo esposa, Isabel, e a min a cear na súa casa, en Vilaríño. E alí celebramos coa súa familia e a súa irmá Meches e o seu home, Enrique, unha inesquecible velada. Despedimos o 1999 e démoslle entrada ao 2000. Recordo que estaba a piques de saír un libro da autoría de Carlos acerca do paso de Ernest Hemingway por Vigo e Carlos agasalounos coa novidade dedicada, aínda sen saír ás librarías. Tamén marchamos ás tantas.

Carlos era un grande afeccionado ós trens de xoguete e tiña na súa finca unha casíña na que montaba co seu fillo Håkan unhas espectaculares maquetas con trens que eran unha preciosidade. Pura artesanía e arte ferroviaria. Era unha fermosura ver circular aqueles trens de todo tipo: mercancías, pasaxeiros, de gas, froiteiros e todo o abano que un se poida imaxinar, que paraban nas estacións, subían montañas, desaparecían por túneles, volvían aparecer noutra punta daquela mesa enorme na que estaba o trazado, ó que non lle faltaba de nada. Puro espectáculo. En fin, vivencias marabillosas, xantares na súa casa, música compartida, faladoiros interminables. Era un grande anfitrión igual que a súa dona. O gato Samuel, a cadela Leda...

Non puido estar na miña voda, en Tui, por mor de pasar un mes percorrendo Europa naquel famoso “tren da literatura”, que tantas e tan fermosas columnas nos deixou. Si estivo Kristina, que nos honrou coa súa presenza.

E xa, rematando estas liñas de lembranza, aparece o final da nosa relación. Fora o día 8 de Marzo de 2002. Estiveramos os dous xuntos na homenaxe que se lle organizara a D. Paco del Riego no Teatro García Barbón, en Vigo, sempre Xosé González Martínez detrás, e outros. Logo do remate do acto estivemos no viño que pechaba o acto e falamos un cacho. Marchamos xuntos cara as once da noite, eu para Pontevedra a unha cea ó que o convidei e non quixo vir, e el para Vilaríño, pois estaba algo canso. Convidoume a xantar na súa casa o día seguinte, sábado, onde estaba só, porque Kristina estaba ausente seguindo un tratamento nunha

clínica. Naturalmente díxenlle que si e alá despedímonos. Sendo máis ou menos as sete da mañá, recibo unha chamada da miña muller na casa do meu irmán onde eu durmía. Dime Isabel que estaban dicindo pola radio que Carlos falecera esa madrugada nun hospital de Vigo. Eu aínda medio durmido pola hora logo de deitarme ás tantas, non daba creto a aquela noticia. Había escasas horas que estiveramos xuntos e non atopei nada raro que fixera presaxiar o que despois ocorreu. Xa me convencín e subín ó Meixoeiro de Vigo e aquela noticia fatídica confirmouse totalmente. Alí estaba o seu irmán Xavier e Manolo Filósofo, que debeu ser o último que o mirou vivo pois eran veciños en Vilaríño e pasou pola casa de Manolo antes de marchar á súa. Foi un tremendo golpe e unha perda brutal.

Só me queda comentar o feito de que Carlos para min foi ante todo un AMIGO, que deixou unha fondísima pegada na miña vida polo seu talento, seu talante, a súa forma de ser, a forma de querer os amigos e tantas e tantas cousas que agora non son capaz de dicir, pero seinas e síntoas. Tiñamos unha afección común: os puros habanos que moitas veces compartimos e, do resto, xa falarán outros.

Deixoume un herdo que conservo con mimo: a amizade da súa familia e fillos e outro grandísimo amigo que é o seu irmán Xavier, actual presidente do Liceo de Ourense e da Fundación Carlos Casares, da que formo parte desde o seu inicio.

J. I. F. M.

Nova Narrativa Galega e capital simbólico na obra de Carlos Casares

MANUEL FORCADELA

Nunha ocasión precedente (Forcadela, 2009), ao evocar o conxunto da obra narrativa de Carlos Casares, sinalamos o feito de esta se desenvolver arredor de dous grandes núcleos temáticos e formais, sucedidos por dous breves lapsos de transición. Núcleos temáticos e formais que serían: a Nova Narrativa Galega e a novela de fin de século.

1. A Nova Narrativa Galega, de aquí en diante NNG, na que é xa común situar os seus dous primeiros volumes de ficción, *Vento ferido*, de 1967, e *Cambio en tres*, de 1969.

2. A transición do franquismo á democracia e ao estado das autonomías, época en que tamén hai unanimidade da crítica para situar *Xoguetes para un tempo prohibido*, de 1975.

3. A novela de fin de século, que habilita as coordenadas temáticas e estilísticas que posibilitan a creación d'*Os escuros soños de Clío*, de 1979, *Ilustrísima*, de 1980, *Os mortos daquel verán*, de 1987, e *Deus sentado nun sillón azul*, de 1996.

4. O novo século polo que pretendía continuar a súa obra narrativa e do que é mostra esa singular e derradeira obra titulada *O sol do verán*, de 2002.

A contemplación do esquema desvélanos a existencia de dúas grandes zonas (a NNG e a novela de fin de século) separadas por dúas novelas de crise ou, se se quere, de transición, *Xoguetes para un tempo prohibido* e *O sol do verán*.

Evocaremos o primeiro deses dous grandes núcleos, o que está situado dentro da NNG, e estenderemos as súas características á totalidade da obra do autor na procura dunha certa pulsión vital que sobreviviu ao longo de toda a súa existencia, alén dos condicionantes de época que definiron, e de xeito moi marcado, cada unha desas etapas.

É sabido que Carlos Casares, malia as súas reticencias iniciais a ser considerado como membro da Nova Narrativa Galega¹, remata por reconsiderar a súa relación biográfica e existencial con ese tempo e con ese clima especial².

Nun principio, por tanto, Carlos Casares foi reacio a aceptar a etiqueta de NNG para caracterizar a parte inicial da obra. Isto débese, fundamentalmente, ás seguintes razóns:

1. Ao feito de que a epígrafe NNG foi adquirindo diversos sentidos e prestixios ao longo do tempo. Desde un primeiro, vinculado ao seu nacemento no discurso crítico de Basilio Losada, nos anos sesenta, para se referir ás obras de Gonzalo R. Mourullo e X. L. Méndez Ferrín, fundamentalmente; a un segundo, xa moito máis amplo, a partir dos anos noventa do pasado século, logo da publicación dunha serie de monografías e estudos que introducen perspectivas diferentes e amplían o número de autores.

2. Ao feito de Carlos Casares ser un dos membros máis novos en idade do mencionado grupo de autores, xa que, mentres Xosé Luis Méndez Ferrín foi nado no 1938 ou Gonzalo Rodríguez Mourullo en 1935, Carlos Casares naceu en 1941, sendo un dos autores máis xoves da NNG.

¹ Neste sentido Anxo Tarrío (2003a: 18) considera que: “Casares foi un dos puntais indiscutibles da narrativa galega moderna. Non é estraño atopalo incluído na nómina de autores da denominada pola historiografía literaria nova narrativa galega, a pesar de que el mesmo, en declaracións varias, dubidaba da pertinencia de tal inclusión”. O propio Anxo Tarrío (ídem) engade que: “El mismo, por outra parte, encargouse nun principio de restrinxir o concepto nunha entrada da *Gran Enciclopedia Gallega* da súa autoría sobre o tamén novelista Camilo G. Suárez-Llanos, onde di: «Escuela o agrupación generacional de contornos indefinidos y de características todavía insuficientemente estudiadas. Si es cierto que en dicho grupo caben escritores de muy diversos estilos, como Neira Vilas o Gonzalo R. Mourullo, la verdad es que el rótulo parece pensado sobre todo para aquellos narradores que siguieron de un modo muy próximo, tan fiel como mimético, a los miembros del nouveau roman francés»”.

² Como xa se dixo, Anxo Tarrío entende que Casares era “un dos puntais indiscutibles da denominda pola historiografía literaria nova narrativa galega, a pesar de que el mismo, en declaracións varias, dubidaba da pertinencia de tal inclusión”. Porén, moitos anos máis tarde Casares había mitigar algo ese reduccionismo con outras consideracións e analizaría o fenómeno da nova narrativa incorporando algúns elementos máis (Faulkner, Kafka), entre os que contaba tamén o rexeitamento ó modo narrativo de vellos galeguistas como Otero Pedrayo.

Ademais, isto vai acompañado pola circunstancia de que, mentres os libros de Mourullo son de 1954 (*Nasce un árbore*) e de 1956 (*Memorias de Tains*) e os de Ferrín de 1957 (*Voce na néboa*) e 1958 (*Percival e outras historias*), o primeiro libro de Carlos Casares non se publica até 1967 (*Vento ferido*). De tal maneira que a leve distancia temporal en termos de data de nacemento vese acompañada por unha distancia moito maior en termos de presentación pública como escritores.

3. Trátase, na nosa opinión, dun episodio de oscilación do valor simbólico da epígrafe NNG, no que debemos ter en conta os momentos e circunstancias en que eses dous puntos de polarización enfrontados se producen. Estamos a falar, por tanto, do tempo que transcorre entre mediados dos anos 60 e dos 90. Explicarémonos.

En 1967, publica Carlos Casares *Vento ferido*, o seu primeiro libro, composto por doce relatos curtos ambientados nos anos cincuenta e sesenta do século daquela en curso. Concepción escéptica do mundo, personaxes marcados por culpa da intolerancia, da violencia ou da hipocrisía social. A visión da sociedade non impide a emotividade, o humor e a tenrura á hora de retratar o mundo interior dos personaxes. Ruptura da secuencia temporal, a variedade de enfoques narrativos e a presenza reiterada do monólogo. Os relatos están bastante afastados uns dos outros en canto á temática, pero entre eles hai un *leit motiv*, o duro tempo da posguerra, a tristura, a soidade, a frustración, a angustia, a dor e a violencia, que fai que entre todos eles haxa cohesión. Anxo Tarrío (2003a: 20) entendeu, xa no século XXI, que

A violencia do mundo infantil e adulto, a frustración desafogada na violencia verbal interior, a soidade da vellez, o enfoque de marxinados sociais, pero tamén a nostalxia dun amor perdido, o rastro do tempo pousado nos obxectos familiares, a tristeza dunha tarde de domingo, etc., conforman a armazón temática dun libro que se puña en liña naquel entón coa mellor tradición narrativa galega, á vez que a enriquecía cunha sensibilidade formada no existencialismo e unha linguaxe desinhibida que, nembargantes, non é utilizada abusivamente nos seus aspectos máis radicalmente escatolóxicos [...].

Mais moito antes, a preguntas de Víctor Freixanes (1976: 284-5), o autor analiza así a xestación desta súa primeira obra, *Vento ferido*, de 1967:

Vento ferido nace un pouco como resposta ao mito Mourullo que entón estaba moi de moda.

Todo o mundo falaba de Mourullo. Eu lin *Memorias de Tains* que é do 57 e non me convenceu. Vin que dificultaba moito o contacto cos lectores, que pra min debe ser sempre condición esencial á literatura, vía que a súa lectura era máis un esforzo de vontade, unha obriga moral que se impuña a si mesmo o lector que un placer... *Vento ferido*, con máis ou menos acerto, quixo ofrecer unha alternativa neste sentido facilitando a chegada ao lector.

Vexamos o contraste radical entre o “dificultaba moito o contacto cos lectores” propio da literatura de Mourullo, en palabras de Carlos Casares, ao “facilitando a chegada ao lector”, propósito e logro do seu particular modelo de escrita.

O mesmo autor, na mesma entrevista con Freixanes, sinala que

Ó falar de Ramón Otero Pedrayo e de Álvaro Cunqueiro nun dos capítulos anteriores, expliquei cómo os escritores da posguerra tiñamos unha vontade clara de distanciarnos da estética dos nosos predecesores, que considerabamos ruralistas. Non hai dúbida de que os modelos do que despois se chamaría a “nova narrativa galega” foron europeos e americanos. A este respecto, tomando coas precaucións necesarias as declaracións dos propios interesados, entre os cales me inclúo, teríamos que falar de Kafka, Joyce, Faulkner, Camus, e os escritores do chamado “nouveau roman”.

E reparemos aquí na idea de “distanciarnos da estética dos nosos predecesores”.

Constatamos, por tanto, unha triple tensión: Otero Pedrayo e Álvaro Cunqueiro, en primeiro termo, que poderíamos denominar como a herdanza non aceptada (“distanciarnos da estética dos nosos predecesores”); Gonzalo Rodríguez Mourullo, en segundo, que poderíamos denominar como a renovación non compartida (porque “dificultaba moito o contacto cos lectores”), e Carlos Casares, en terceiro.

É evidente, por tanto, que a inicial reticencia de Carlos Casares a aceptar o rótulo de NNG para a súa obra primeira debíase, sobre todo,

á tensión da que el era consciente con respecto á obra dun dos membros fundadores: Gonzalo R. Mourullo. Mais, se seguimos afondando na análise da primeira obra de Carlos Casares, non podemos deixar de percibir que son evidentes tanto as lixeiras pegadas que deixan na obra deste autor os cuestionamentos xerais da NNG como características xerais que rexerán posteriormente unha boa parte da súa obra narrativa. Conxunto de relatos breves, mesmo coa característica de inacabados, supón a primeira indagación por parte do autor no ámbito dos modelos de enunciación narrativa, sempre a cabalo entre a narración realista clásica (estilo indirecto e narrador-autor) e os procedementos modernos (monólogo, narrador-protagonista, estilo indirecto libre). Cabe, en xeral, caracterizala por ser unha obra de raíz existencialista, posuída pola brevidade e a contención de recursos verbais, na que a primacía da historia, evocada a partir da referencia dun episodio anecdótico, conduce á suspensión da propia historia, sempre fragmentaria, mínima, reducida á súa esencia, presentándonos unha situación, descrita apenas cunhas poucas pinceladas e centrada case sempre arredor dun personaxe, que aparece unicamente cuns poucos trazos descritivos, á espera de que sexa a imaxinación do lector quen elabore a conclusión dos acontecementos.

Hai sempre unha intención de realismo e compromiso, senón político, si cando menos ético. Os personaxes (vagabundos, esmoleiros, vellos octoxenarios, mozos estudantes, enfermos, presos, asasinados) arrincan desde unha atmosfera que non estaría moi lonxe do neorrealismo, cunha extensa galería de seres afables e humanos, demasiado humanos.

Sería no tipo de enunciación onde o estilo do autor se achegaría máis ao da NNG e a súa ansia de renovación técnica e formal. Así, dos doce relatos que inclúe o volume, seis historias aparecen contadas desde a perspectiva do protagonista, ben a través da representación dun simple monólogo, ben a través do emprego do narrador-protagonista. Mais mesmo cando, como acontece noutros seis relatos con narrador-autor, é o propio autor quen nos dita o seu discurso, este flúe sen consideracións persoais, procurando non inmiscirse na psicoloxía dos personaxes, delimitando claramente cales son os seus parámetros de dominio do acontecido na historia, na procura dunha obxectividade que se distancie de calquera tipo de apreciación persoal. As pinceladas dadas entón polo narrador son meramente descritivas, con

pequenas secuencias verbais que sitúan unicamente a escena, dando paso deseguida ao diálogo dos personaxes. Habería que sinalar entón, como outra das características do libro, a da renuncia á ominisciencia.

O libro, pródigo, como vemos, no uso de actitudes renovadoras no ámbito da plasmación textual, camiña, porén, polos vieiros da práctica realista, cunha estrutura temporal na que tempo de historia e tempo de relato aparecen escasamente modificados.

Será esta confluencia entre neorrealismo e experimentalismo, cunha forte implicación sentimental do narrador na configuración do relato, onde por veces se percibe unha tonicidade marcadamente afectiva, empregada na descrición dos elementos do contorno que envolve o protagonista será unha das principais características do texto. O experimentalismo e o realismo centrado en temas do país. Velaí o modelo do *cantábile* casariano.

E acaso este sexa un dos principais logros da narrativa de Carlos Casares, isto é, a conciliación de realismo e experimentalismo decididamente, o encontro entre un discurso que flúe disposto a deixar patente dunha cultura de nivel e uns personaxes que xorden desde o proletariado neourbano, caracterizados pola súa proximidade ao analfabetismo. Pero será esta confrontación a que faga aparecer un dos problemas (para nós) característicos da novela: esta dicotomía entre a visión hiperintelectualizada do narrador e o mundo proletario dos personaxes fai que apareza, por veces, unha sentimentalidade paternalista, unha visión protectora e tutelar que, no fondo, vai en descrédito do mundo que se narra, establecendo así unha especie de contraste, de fronteira nítida que separa o científico da rata de laboratorio, o colono do colonizado, producindo entón unha sensación de falta de autenticidade. E enténdase que non nos estamos a deixar levar por un criterio ético senón por unha dedución que brota desde a propia estrutura da novela, xa que este procedemento, para consolidarse verdadeiramente, precisaría da presenza da ironía, da hilaridade, dalgún sinal que nos permitise furtarlle os aspectos sacros ao conxunto para desembocar nunha visión menos dramática. Así, experimentalismo e visión dramática do mundo acaban por contrastar nunha trama que, sen deixar de ser altamente valorable, camiña, por veces, cara unha mostra de descrenza, de inautenticidade, converténdose mesmo nun documento que demostra o proceso a través do cal unha parte da nosa intelectualidade chega a desfacerse do seu compromiso co mundo

para chegar a unha actitude de culturalismo elitista, sen por iso ser quen de afastar un fondo de aparente mala conciencia.

En resumo, teríamos unha obra caracterizada por:

- Ansia de renovación técnica e formal centrada no modelo enunciativo.
- Obxectividade e renuncia á omnisciencia
- Realismo e linearidade entre o tempo da historia e o tempo do discurso.
- Implicación sentimental do narrador cun certo aquel paternalista na dicotomía entre a visión hiperintelectualizada do narrador e o mundo proletario dos personaxes.
- Culturalismo elitista.

Unha característica común aos homes e mulleres da Xeración dos 50 (aqueles que dan forma e contido á Nova Narrativa Galega e aqueloutros que compoñen a Xeración das Festas Minervais) é o influxo do existencialismo, primeiro, e do marxismo, despois, xunto coas achegas paulatinas do estruturalismo e a psicanálise, dentro dun proxecto común, máis ou menos consciente, de renovar por completo o panorama da literatura galega, modernizándoo e póndoo en relación co resto das literaturas do mundo.

A atmosfera xerada en España, logo da Guerra Civil, e en Europa, logo das dúas Guerras Mundiais, propicia unha época singular na que a lenta resurrección desde as súas cinzas encamiña o galeguismo culturalista resistente cara aos eidos do existencialismo, nun ambiente claramente elitista e de raigame heideggeriana³, ecoico, salvadas as distancias, do pensamento que o París liberado estaba a producir a partir da obra, sobre todo, de Jean-Paul Sartre.

³ É ben coñecida a influencia do pensamento de Heidegger na obra de Celestino Fernández de la Vega e Ramón Piñeiro, así como a influencia que tivo nesa época un acontecemento singular como foi a publicación en lingua galega do opúsculo heideggeriano *Da Esencia da Verdade*, traducido directamente do alemán, logo da obtención do permiso do autor por medio do intelectual galego Domingo Carballo, que fora compañeiro do alemán e, tamén, discípulo de Edmund Husserl.

A ese mundo deshabitado de Deus só cabe situarlle un herdeiro: o home. Por iso o existencialismo será, en palabras de Jean-Paul Sartre, un humanismo. E aínda que haxa escritores, sobre todo nas xeracións precedentes (Celso Emilio Ferreiro e Xosé María Díaz Castro), que insistan en salientar a presenza divina na súa ollada sobre o mundo, non poderán deixar de plasmala como unha presenza impasible, sen piedade, desatendendo as urxencias trágicas do humano. “Deus é o mesmo”, dirá Díaz Castro no seu célebre poema “Penélope” dentro dos seus *Nimbos*, de 1961, mais escrito sen dúbida moitos anos atrás. Ao que Ferreiro engadirá “Namentras o bon Dios calado espreita”, desde o seu poemario máis existencialista, *O soño sulagado*, de 1955. Este Deus, impasible e empregado noutros problemas, non será, en todo caso, impedimento para a “soidade ontolóxica” propia do humano. Cada un dos individuos que compoñen a especie terá como característica radical o ser-estar só, sen un deus que mire por el. A esta peculiaridade, en principio desacougante, cabe engadir unha máis positiva, cando menos nunha ollada de distancia: a liberdade. E aínda unha máis, produto da mestura da soidade e da liberdade: a responsabilidade. Somos seres solitarios e libres, diranos o existencialismo. E responsables.

Na medida en que somos existencia, antes que esencia, non podemos deixar de sermos fillos do noso espazo-tempo, fillos da historia e da cultura, antes que da natureza. Polo que o noso destino inevitable é o *engagement*, o compromiso, o engadido da nosa responsabilidade e da nosa liberdade.

E a partir de aí temos xa unha saída libre cara unha posición teórica, inescusable dun xeito ou doutro ao longo dos anos sesenta, o marxismo.

Temos, pois, unha xeración de escritores que, desde unha primeira aproximación ao existencialismo, derivan cara un compromiso social moi próximo ao marxismo. Máis radical nuns autores (X. L. Méndez Ferrín) que noutros (Carlos Casares) mais que, en todo caso, non van poder obviar os debates consecuentes que, ademais, servirán para enmarcalos cando menos desde unha perspectiva ideolóxica.

De tal xeito que todo o macrotexto desta xeración, en calquera dos xéneros en que se exercitou, debe verse á luz dun cadro semiótico que opón dous pares de polos, dúas polarizacións semánticas, que poderíamos presentar do seguinte modo:



Dos catro vectores resultantes da combinación das dúas polarizacións resultan os seguintes grupos:

- Marxistas e existencialistas.
- Marxistas e non existencialistas.
- Existencialistas e non marxistas.
- Non existencialistas e non marxistas.

Diríamos que Carlos Casares pertence ao grupo terceiro, o composto por escritores que, sendo herdeiros directos do existencialismo, tal e como se pode ver nos textos de ficción, non fan en ningún momento profesión de fe no marxismo. Acompañano nesta disposición ideolóxica outros moitos membros desta fornada de escritores, como Gonzalo R. Mourullo e Camilo González Suárez-Llanos, por exemplo.

Ao tempo que todo isto ocupa a súa formación e a súa reflexión ten lugar unha reflexión histórica e de todo punto revolucionaria sobre a linguaxe. O vello Formalismo ruso, de sorte moi desigual no seo da revolución bolxevique, ecoa no seo da xeración de intelectuais franceses que lle outorga a Francia un novo esplendor despois da guerra.

Roman Jakobson encóntrase con Claude Lévi-Strauss, que adapta o seu sistema fonolóxico e de comunicación aos intereses da antropoloxía cultural, rexeitando as achegas da antropoloxía cultural de raíz jungiana, que tivera o seu maior esplendor na obra de M. Eliade.

Jacques Lacan relé a obra de S. Freud á luz doutro dos novos convidados: Ferdinand de Saussure, un lingüista suízo que vindicara unha nova ciencia dos signos: a semioloxía.

E non podemos obviar que, ao tempo que todo isto estaba a ter lugar, producíase unha nova evolución na comprensión do literario: por unha banda, a progresión que leva desde o criterio temático ao criterio

filolóxico, na comprensión da definición do nacional en literatura, e, de aí, ao criterio sistémico, e, por outra banda, a transición que conduce desde unha literatura comprendida desde o autor a unha literatura comprendida desde o texto e, finalmente, desde o lector.

En conclusión:

A obra casariana inicial prodúcese en convivencia coa primeira fase da NNG en canto que reacción aos modelos narrativos dominantes na literatura galega e representados nese momento por Cunqueiro e Otero Pedrayo. Mais tamén como corrección aos excesos da primeira reacción, representados pola obra de Gonzalo. R. Mourullo.

A valoración da NNG evolúe desde un primeiro reflexo a finais dos sesenta, condicionado polos modelos críticos de entón e a centralidade dentro do campo literario duns autores determinados, cos que Carlos Casares non fixera máis que comezar o seu longo litixio creativo e de valoración, até chegarmos aos anos noventa en que un numeroso conxunto de novos estudos abre perspectivas que xa resultan moito máis propicias para a valoración do modelo de escrita de Carlos Casares.

O desigual influxo do existencialismo e do marxismo na obra de cada un destes autores, sen que poidamos concluír a presenza dun modelo común, senón que, antes ben, a multiplicidade de perspectivas convértese no verdadeiramente significativo.

M. F.

Bibliografía

- Basanta, Angel (2012): “A traxectoria narrativa de Carlos Casares”, *Grial: revista galega de cultura*, 196, pp. 17-27.
- Bouzada Fernández, Xan M. (2002): “Carlos Casares, de la utopía a la institución”, *Quimera: revista de literatura*, 217, pp. 14-17.
- Casares, Carlos (1998): *Un país de Palabras*, Vigo: Galaxia.
- F. Freixanes, Víctor (ed.) (1976): *Unha ducia de galegos*, Vigo: Galaxia.
- Forcadela, Manuel (1993): *Manual e escolma da Nova Narrativa Galega*, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

- _____ (2009): “Novela e política en Galicia de 1968 á fin de século: ficción e ideoloxía en Carlos Casares” en C. Noia *et al.* (eds.), *Actas Simposio Carlos Casares*, Vigo: Fundación Carlos Casares, pp. 125-150.
- Franco Grande, Xosé Luís (1985): *Os anos escuros. A resistencia cultural dunha xeración*, Vigo: Galaxia.
- Noia Campos, Camiño (1969): “*Vento ferido*: que representa o libro de Casares na prosa galega contemporánea”, *Grial*, 23, pp. 98-100.
- _____ (1982): “Narrar en Galicia. Os «novos narradores» onte e hoxe”, *Suplemento Cultura. Letras Galegas*, 82, 13 maio, A Coruña: La Voz de Galicia.
- _____ (1992): *A Nova Narrativa Galega*, Vigo: Galaxia.
- _____ (2002a): “A narrativa de posguerra” en VV. AA., *Proxecto Galicia. Literatura*, A Coruña: Hércules de Ediciones. Tomo XXXIV, pp. 88-149.
- _____ (2002b): “Casares en la Nova narrativa galega”, *Quimera*, 217, xuño, Barcelona: Montesinos, pp. 38-39.
- _____ (2003): “Carlos Casares na narrativa galega actual” en VV. AA., *Carlos Casares. Monografía REM, Revista de estudos miñoranos*, pp. 97-107.
- _____, Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra (eds.) (2009): *Actas Simposio Carlos Casares*, Vigo: Fundación Carlos Casares.
- Piñeiro Pais, Laura (2015): “Identidade e alteridade en *Vento ferido* de Carlos Casares”, *Madrygal: Revista de estudos gallegos*, nº extra, 18, pp. 127-137.
- Rodríguez González, Olivia (2007): “Carlos Casares e a Xeración Nós”, *Anuario de estudos literarios galegos*, pp. 74-85.
- Tarrío Varela, Anxo (2003a): “A obra narrativa de Carlos Casares”, *Eduga: revista galega do ensino*, 38, pp. 15-45.
- _____ (2003b): “Carlos Casares o el oficio del novelista.”, *El Extramundi y los papeles de Iria Flavia*, 9 (35), pp. 35-64.

Altos e baixos na miña relación persoal con Carlos Casares

XOSÉ LUÍS FRANCO GRANDE

É cousa sabida que nas relacións de amizade, maiormente se se trata de relacións que se mantiveron ao longo de bastantes anos, acostuma haber altos e baixos, ou, polo menos, algúns altos e algúns baixos. Unha intensidade ou regularidade moi sostidas non acostuman darse e se se dan será por excepción.

A miña amizade con Carlos Casares tivo altos e baixos, ou mellor sería dicir que foi intensa nun tempo inicial e así se mantivo algúns anos, para ir logo devecendo ao longo do noso decorrer vital. Dende o inicial entusiasmo que penso nos dominaba aos dous —proxectos comúns ou que nos engaiolaban aos dous, xuízos semellantes sobre persoas, afinidades con algúns amigos...— ata uns pouco cómodos encontros e situacións, tendo chegado incluso a eludir a nosa presenza ou a situarnos, como de esguello, nalgúns ocasións.

Porque dos primeiros tempos da súa chegada a Vigo, que foi cando realmente a nosa amizade se consolidou (do tempo anterior case non podo atopar ningunha lembranza, só de velo por Santiago con Paco Carro ou con Arcadio López-Casanova algunha vez que eu viña de Coruña a Santiago alá por 1961) son anos dos que gardo moi gratas lembranzas, dende participar moi directamente no que escribía (por exemplo, fun lendo páxina a páxina, conforme as ía escribindo, a súa novela *Xoguetes para un tempo prohibido* e suxeríalle expresións ou palabras que me parecían máis axustadas, que case sempre aceptou, ou con *Os escuros soños de Clío*, que escribiu en poucas semanas) ata pasar xuntos, a miña familia e a súa, fins de semana que aproveitabamos para falar, camiñar ou imaxinar proxectos para o país. Sen dúbida que as miñas mellores lembranzas de Casares cadran con estes anos, que podemos situar, sen que poida precisar e tampouco interese maior precisión, entre as décadas dos sesenta e os oitenta do século pasado.

Cústame situar con exactitude as datas e as circunstancias en que foi mingando a nosa relación, pasando de ser cordial e íntima a só ocasional e ás veces mesmo distante. Pouco a pouco deixamos de pasar fins de semana en Cangas (por entón aínda vivía nesta vila), só tiñamos ocasión para vernos

nas xuntanzas que, á hora do café, mantiñamos cada día varios amigos (Camilo Gonsar, Landeira Yrago, César Torres, Ramiro Fonte, Paco Díez —todos eles idos xa deste mundo—, entre outros) na cafetería Alameda, na praza de Compostela, onde nos foi lendo os contos, conforme os ía escribindo, que logo xuntaría no libro *Os escuros soños de Clío*. Algunha vez, aproveitando as súas visitas ao Corte Inglés, de onde non saía por aqueles tempos, e xa cando ía de volta para coller a lancha de Cangas, pasaba pola caixa de aforros de Vigo, botabamos unha leria, faciamos comentarios de actualidade e, ás veces, quedaba a xantar comigo. (Andando o tempo descubrín que aquelas idas e vidas ao Corte Inglés, subindo e baixando a rúa de Urzáiz, onde tantas veces o atopaba, respondían case sempre a compras de material para o complexo Scalextric que tiña instalado nunha habitación da súa casa, toda ela ocupada co curioso trebello, con moitos semáforos, cambios de vía e paradas, un xoguete ao que dedicaba boa parte do seu tempo. Sempre me custou traballo comprender que puidese relaxarse entre o permanente e enordecedor rebumbio do Corte Inglés, como el me dicía cando eu, aludindo ao título do polémico libro de Ian Gibson, que tanto molestou aos ingleses cando apareceu, lle preguntaba se viña do “vicio inglés”. Entón era cando me dicía que alí se relaxaba).

Non son consciente de que teña habido entre nós situacións difíciles, máis ben diría que estou certo de que non as houbo nunca. Xusto por iso é polo que me pregunto a que puido ser debido este devecer da nosa relación persoal, cuestión que non debe ter interese para ninguén, pero si en cando excede das circunstancias persoais de nolos dous, xa que estabamos expostos aos xuízos alleos, polo que nunca faltan as tortas interpretacións, tanto por falta de elementos de xuízo sólidos como por reviradas intencións. Téñolle dado moitas voltas e non podo saír das conxecturas.

Dixen antes que deixamos de ir á súa casa cando vivía en Cangas. Lembro que nunha ocasión lle dixen que non podíamos ir, que tiñamos algún compromiso e que o deixabamos para outra ocasión; e outra vez tampouco atendín a súa proposta, non sei por que motivo nin que razón aducín. Debeu de interpretar que refugaba o seu convite, polo que nunca máis se volveu producir ningún outro. Mudouse de domicilio, foise a vivir para Nigrán e nunca máis me volveu convidar, nin tampouco houbo ocasión de coñecer a súa nova casa. Cousa ben insignificante, dende o meu punto de vista,

pero dende o seu, ao mellor, foi determinante para o noso distanciamento se chegou a pensar que procuraba eludilo adiando o noso encontro. Podo engadir aínda que, habendo como tiña habido ocasións moi claras para que un convite se producise, este non tivo lugar; por exemplo, cando me veu ver, en máis dunha ocasión, para que o orientase nos aspectos legais dunha operación financeira que tiña en tramitación. Claro que, á inversa, ao mellor o procedente sería —e pode que iso fose o que el agardaba de min— que o convite o fixese eu, e non o fixen.

Fóra desa pequenez, penso que ningunha outra cousa podería determinar un cambio de actitude tan claro. A non ser, digo eu, unha incidencia que se produciu cando se fixo a exposición con ocasión de se cumprir o 50 aniversario da fundación de Galaxia. Eu cheguei a ver dúas exposicións, pouco semellantes: unha na que se subliñaba, como non podía ser doutra maneira, a presenza de Paco del Riego e de Xaime Isla no desenvolvemento da empresa dende a súa fundación; e outra, algúns días despois, antes da súa inauguración, na que tiñan desaparecido as referencias a Paco del Riego en todo o decorrer da editorial. Naturalmente, preguntei ao persoal que interviña na instalación dos diversos elementos obxecto da exposición a que fora debida unha circunstancia tan visible, e para min tan pouco explicable, e dixéronme que así se fixera por orde da dirección.

É moi probable que fixese algún comentario un pouco forte e que este chegase á dirección, e que aínda tamén chegase deformado, con interpolacións, engadidos e subliñados. En calquera caso, a miña impertinencia era manifesta, porque o que sen dúbida tiña que ter feito era dicirlle persoalmente a Carlos o meu parecer sen necesidade de que lle chegase por intervención de terceiros. Non sei se así, xunto co xa exposto noutros parágrafos, se podería explicar dalgunha maneira unha situación de distanciamento, que non de frialdade, que houbo entre nós e que se mantivo ao longo dos anos seguintes. Situación da que con certa probabilidade e, procurando axuizala agora con serenidade, podo ser eu o causante principal.

Nas últimas horas da tarde do día 8 de marzo de 2002, poucas antes do seu falecemento, celebrouse en Vigo, no teatro García Barbón, unha afervorada homenaxe a Paco del Riego. Viñeran amigos de todas as partes, incluídos académicos vascos e cataláns. Ao remate da mesma, despois de moito tempo sen vernos e aínda entre o rebumbio final do acto, atopeime

con Carlos e estivemos falando uns minutos con cordialidade e bo humor. A unha e outro convidaba aquel ambiente festexeiro. Nada estraño percibín ou sospeitei naquela, que ía ser a nosa derradeira conversa.

Ninguén podía imaxinar que só unhas poucas horas despois xa non estaría entre nós.

X. L. F. G.



Carlos Casares e as tecnoloxías da información

MANUEL GAGO

Se Carlos Casares vivise hoxe en día, seguramente algún humorista como Davila tería feito algunha viñeta sobre el aplicándolle algún dos moitos e diversos cualificativos humorísticos que se dan aos que somos amantes compulsivos das novas tecnoloxías. Desde ‘*nerd*’ ata ‘*friki*’, Carlos Casares tiña un pouco de cada un deles. Pero se analizamos a figura de Casares desde unha perspectiva máis global, desde o ámbito da cultura galega e o seu papel nela, tería claro como definilo, polo menos desde a perspectiva tecnolóxica. Carlos Casares sería un ‘*early adopter*’, un usuario de adopción temperá, na terminoloxía do vello modelo sociolóxico de difusión de innovación que teóricos como Everett Rogers xa adiantara en 1962.

Explícome. Un ‘usuario de adopción temperá’ é aquel que é proclive a experimentar con novas tecnoloxías e exerce un papel de prescriptor no seu círculo inmediato como introdutor desa nova tecnoloxía. É aquel que ten un modelo novo de móbil ou é o primeiro en mercar unha *Smart TV* e non só é un ávido probador, senón que ten a reputación de facer cribles as súas recomendacións. Analizando desde esta perspectiva sociolóxica a figura de Casares, non me cabe ningunha dúbida de que foi un líder a pequena escala da penetración das novas tecnoloxías, polo menos no ámbito institucional da cultura galega, como logo explicarei.

Casares tiña un carácter eminentemente práctico das tecnoloxías: non era a fascinación polo que a tecnoloxía era en si mesma, senón polos usos que podían proporcionar. En concreto, interesábanlle moito os dispositivos portátiles que puidesen solventar a súa necesidade diaria de comunicación co xornal. Debido ás súas continuas viaxes polo mundo, Carlos Casares precisaba dispositivos cómodos nos que puidese escribir os seus artigos para *La Voz de Galicia*. O resto: o humor, a intelixencia e a agudeza púñaos el, cando se construía unha sorte de campaña invisible sobre si mesmo, illábase do mundo e producía ese pequeno texto diario.

En concreto, Casares empregaba unha tableta de peto, un *pocket PC*, ao que lle asociara un teclado pregable que exercía como funda da propia tableta e levaba no peto da chaqueta do seu traxe. Chegado o momento, despregaba o teclado, conectábao ao *pocket PC* e comezaba a preparar o

artigo. Estamos falando do ano 2001, aproximadamente, e dubido moito que houbera máis dunha ducia de escritores do seu nivel no mundo que fixesen algo similar. O escritor gozaba tamén ensinando os últimos avances tecnolóxicos que conseguía por aí, e aínda que non era tecnólogo, si falamos dun usuario autenticamente entusiasta. Podemos dicir que Casares foi adquirindo modelos das diferentes xeracións da microinformática que ían chegando a Galicia, desde os primeiros 8 bits ata os primeiros Macs comerciais.

Este entusiasmo pola tecnoloxía trasladouno tamén ás institucións coas que el tivo un contacto especial. Casares accedeu á presidencia do Consello da Cultura Galega no ano 1996 e iniciou un importante proceso de apertura da institución, que se concretou en novos proxectos de longo alcance, nunha renovación institucional e discursiva na que o papel dos medios de comunicación, as industrias culturais e a presenza internacional foron eixes ben importantes. O Consello da Cultura Galega xa dispuña dun sitio web desde o ano 1998, deseñado pola empresa Imaxín Software, pero a partir dese xermolo, Carlos Casares e o seu equipo, nomeadamente Antonio Montero e Xosé López, comezaron a deseñar unha estratexia para situar a cultura galega non só na modernidade das novas tecnoloxías, senón para empregar estas como plataforma de visibilidade da cultura galega no exterior.

Esta estratexia pasaba porque o Consello da Cultura Galega dese un salto cualitativo na Internet. Hai que ter en conta que daquela Internet era un espazo minoritario a nivel social e económico. As conexións continuaban a ser en moitos casos a través de módems telefónicos, con tarifas moi caras e limitadas a franxas horarias, moitos dos xornais galegos aínda non tiñan web, os blogs nin existían (e as redes sociais, tal e como as coñecemos hoxe, nin se soñaban) e os principais lugares de conexión aínda eran o centro de traballo e a universidade. As propias Administracións aínda eran moi renitentes a desenvolver grandes proxectos en Internet, que non deixaban de ser vistos con certo escepticismo.

A aposta de Carlos Casares e o seu equipo foi, polo tanto, bastante arriscada, pero nela se combinaban, como dicía, dúas ambicións. A primeira era sinxela, pero importante: ‘prestixiar’ a lingua e a cultura do país apostando por ser innovadores nunha nova tecnoloxía pouco explorada pero xa accesible para os usuarios. Esta ensinanza non se baseaba, obviamente, en depositar

toda a confianza na tecnoloxía como tal (os contidos sempre foron o máis relevante), pero si na idea de que os novos usuarios que se estaban incorporando con rapidez a esa tecnoloxía emerxente que era Internet atopasen na rede un marco de referencia de calidade en galego e sobre contidos culturais galegos. Esta foi unha ensinanza que seguimos mantendo na medida das nosas posibilidades: cando aparecen novas tecnoloxías asociadas ao mundo dixital que consideramos que son susceptibles de chegar a moitos usuarios, tentamos producir contidos adaptados a elas para que a primeira percepción —positiva— dunha nova tecnoloxía sexa unha experiencia en galego e con contidos galegos.

A segunda xa era unha intención de máis calado. Tratábase de producir unha plataforma de referencia para quen quixese coñecer a lingua ou cultura galegas, tanto foráneo como propio, e seguía día a día. A visión de Casares, outra vez, foi clara: non se trataba de facer unha enciclopedia, un centro de recursos, unha base de datos, un museo (aínda que podía ter parte diso), senón de fidelizar un usuario á cultura galega e recoller unha combinación do que podía ser o acervo cultural e a actualidade. Casares e o seu equipo apostaron por facer fincapé na comunicación, nas técnicas de comunicación xornalísticas, como estratexia para facer medrar e prosperar o proxecto.

Isto non era unha cuestión menor. Nos debates de finais dos 90 xa estaba presente un tema que, dalgún xeito, segue a estar presente. A idea de ‘dixitalización’ e o seu alcance, que poderíamos resumir en dúas vías non excluíntes nin moito menos pero que basculan na estratexia de calquera institución cultural, ás veces decantándose por unha banda e outras veces por outra. A primeira ten que ver con dixitalizar a memoria, levar a soporte dixital documentación en diferentes soportes do pasado e poñelas a libre disposición do público. En si mesmo, este é un traballo inxente que cada país e institución cultural vai resolvendo de maneira distinta e no que a idea de ‘público’, de estratexia e patrimonio público vinculado ás bibliotecas nacionais e organizacións similares, é importante.

A segunda das visións xa é máis específica, máis moderna, máis arriscada e non por iso menos presente. Trátase de que ademais dunha enorme biblioteca facsimilar, Internet era unha oportunidade para conquistar novos públicos e chegar ás xeracións novas cunha nova linguaxe, unha nova formulación dos

contidos e da cultura. Nas xuntanzas que mantiven con Carlos Casares e o seu equipo durante os procesos de constitución da estratexia dixital iniciada polo Consello da Cultura Galega desde o ano 2000, Carlos Casares deixou claro que non quería renunciar ás dúas visións pero que tiña ademais un interese especial en explorar as novas narrativas e capacidades do medio dixital: en especial, a confluencia de novas narrativas, do multimedia e da interactividade, como un xeito de seducir e conquistar públicos para a lingua e cultura galegas. Aínda que a miña experiencia con el é laboral e, xa que logo, limitada a unha pequena parte do rico mundo humano no que se movía Casares, cónstame que isto era así en toda a súa dinámica vital e que este alento da exploración para ampliar públicos, da sedución do contedor e do continente, viña incorporado de serie neste intelectual e escritor.

No ano 2000, apostar pisando ben o acelerador por estas cuestións dixitais era, no mundo cultural galego, unha opción de risco. Supuña dar voz a moitos novos actores, apostar por novos intermediarios especializados nas novas tecnoloxías, supuña abrir o abano da cultura galega para a través dese auricular escoitar a emerxencia de novos movementos culturais que estaban loitando por gañar o seu espazo público na sociedade galega, como a banda deseñada ou o audiovisual, os movementos sociais ou o ámbito profesional da xestión cultural, entre outros moitos. Todo isto encaixaba coa visión que tiña Carlos Casares da cultura galega e do que debía ser o Consello da Cultura Galega: unha entidade aberta á sociedade, á modernización e profesionalización da cultura galega e a exercer como un axente evangelizador (dito no termo que hoxe se emprega a nivel tecnolóxico) con capacidade de crebar tópicos e facer atractiva a nosa lingua e a nosa cultura para moitos cidadáns que a consideraban negativamente.

Axíña vimos que unha aposta forte en Internet para a cultura galega forzaba a transformar determinados valores e dinámicas. Internet crebaba, por exemplo, cunha idea da cultura galega como unha estrutura de propiedades institucionais e persoais do coñecemento, como un mercado parcelado e minoritario de poucos para poucos. Obrigaba, polo menos moralmente, a que as institucións colaborasen entre si, intercambiasen información e cooperasen; Internet facía demasiado visibles os proxectos duplicados e as iniciativas resesas, obrigando a racionalizar os proxectos e os plans, incrementando os niveis de esixencia ao colocar os proxectos nunha ágora pública moi visible.

A presenza dun medio especializado e moderno a nivel cultural como culturagalega.org desvelaba como moita industria cultural adoecía, por exemplo, de estratexias de mercadotecnia lóxicas nun mercado da cultura moderno: obxectos como notas de prensa, *trailers*, portadas a alta resolución, fragmentos de audio de uso libre, webs oficiais con datos de axenda, sistematización dos contactos entre a prensa e as editoras/discográficas etc. Fronte a un discurso vitimista en exceso que responsabilizaba de todo ás Administracións públicas, a capacidade de Internet para facilitar iniciativas corporativas sen un grande investimento tamén provocaba contradicións nos axentes culturais, obrigándoos a botar man das ferramentas profesionais para achegarse ao público e aos mediadores, botándolles unha man para profesionalizarse e investir máis en comunicación corporativa.

Carlos Casares foi consciente de todo isto en numerosas xuntanzas. Para el a comunicación era unha peza fundamental de Internet: non era só ter cacharros, senón ter unha mensaxe adaptada aos soportes. Permítanme rematar lembrando a cea que se levou a cabo o 10 de outubro do ano 2000, despois da presentación en sociedade de culturagalega.org. Como sempre pasaba con Casares, o xantar discorreu cunha conversa intelixente e divertida, chea de anécdotas, no que el se convertía no centro dun xantar pracenteiro coa súa capacidade de contar. Así foi ata que chegou a hora do café, el sacou o seu gran puro e prendeuno. “E agora falemos de que podemos facer co portal”, dixo. E quedou calado, e os convidados de aquela noite, todos profesionais destacados da cultura e das tecnoloxías, foron formulando as súas ideas do que debía ser a cultura galega no século XXI, soportada nas novas tecnoloxías e Internet. Aí, Casares, só se limitou a escoitar, apenas aclarando algunha cuestión de cando en vez. No fondo, estou convencido de que estaba facendo dúas cousas: confrontar a visión de toda esa xente ao redor de Internet coa que el se viñera modelando nos últimos meses e crear un espazo de diálogo e de encontro vinculado a este futuro. E aquí aprendín que gran parte do liderado cultural de Casares, unha figura imprescindible da cultura galega do século XX, estaba nesta dobre capacidade de visualizar o futuro e convidar os demais a esta visión.

M. G.

Carlos Casares, biógrafo de Ramón Piñeiro

JOSÉ ÁNGEL GARCÍA LÓPEZ

1. Biografía, autobiografía ou memorias?

Os nomes de Ramón Piñeiro López e de Carlos Casares Mouriño permanecen na Historia como dúas referencias ineludibles no desenvolvemento cultural e político da Galicia contemporánea. Á marxe do seu labor en Galaxia, de todos é coñecida a influencia que Piñeiro exerceu entre os mozos universitarios para incorporalos ao seu círculo e, por extensión, á causa galeguista, tarefa que levou a cabo con singular éxito (Caamaño Suárez, 2006: 66). Un dos discípulos máis sobresaíntes de Piñeiro foi Casares, con quen mantivo unha moi estreita relación. Tras a aprobación do Estatuto de Autonomía de Galicia, ambos os intelectuais ocuparían cadanseu escano na primeira lexislatura do Parlamento de Galicia. Proba da confianza que Piñeiro tiña no escritor ourensán foi o feito de que ocupase o seu lugar á fronte da revista *Grial* e, logo da morte do fillo ilustre de Láncara, acaecida no verán de 1990, había de se converter tamén en máximo responsable do Consello da Cultura Galega, institución onde sucedeu a Filgueira Valverde, o cal, pola súa vez, asumira previamente o cargo referido tras o pasamento de Piñeiro. Así lembraba Casares a transmisión de poderes:

(...) foi Piñeiro, con quen mantiña unha relación filial, el foi delegando en min algunhas responsabilidades e antes de morrer decidiu que eu continuase; é algo frecuente no mundo editorial, para fuxir desa época na que os xerentes ocupaban ese posto, unha catástrofe, porque entenden moitísimo de números pero dálles o mesmo vender queixos que libros. Os escritores non sabemos tantas matemáticas, pero mantemos unha liña editorial coherente. (Valcárcel, 2002: 111)

Faise obvio que Carlos Casares recolleu o testemuño de Piñeiro en moitos sentidos, mais tamén foi depositario de diversas confidencias relacionadas coa traxectoria vital do seu mestre e amigo. Segundo a información proporcionada polo propio Casares, por volta de 1975, a dona de Piñeiro propuxo ao seu home a escrita das súas memorias, encomenda que aquel cumpriu a medias un ano máis tarde coa redacción dunhas

páxinas relativas á súa infancia. Sete anos despois, sería Casares o encargado de reavivar esa inquietude, a cal foi correspondida pacientemente por Piñeiro coa decisión de gravar unha serie de conversacións que ambos manterían ao longo de varios anos. Ademais, Piñeiro proporcionou a Casares diversa documentación do seu arquivo persoal a fin de ilustrar determinadas decisións e/ou circunstancias vitais. Cómpre destacar o feito de que todo ese material non estaba destinado inicialmente a unha publicación concreta, e, tal como revelaría Casares posteriormente, hai nas gravacións confidencias que non contaron co permiso de Piñeiro de cara a unha posible difusión posterior (Piñeiro, 2002: 11). Casares tomou a decisión de utilizar parte do material do que dispoñía para dar forma en 1991 a unha obra que, baixo o título de *Ramón Piñeiro. Unha vida por Galicia*, presentaría á quinta edición do certame de ensaio Ánxel Fole. O traballo de Casares resultou premiado e sería publicado pola Fundación Caixa Galicia, de xeito que se converteu nunha obra de referencia indispensable para o estudo da figura de Piñeiro.

Como definir a natureza do traballo mencionado? Casares indica expresamente ao respecto:

Este material heteroxéneo e variado estaba destinado a algo, aínda non sabíamos ben a qué. Emprégase agora, en parte no presente libro, que non son unhas memorias nin unha biografía nin a transcripción dunhas conversas. Pretende ser a historia dun home que puxo todo o seu talento, que era inmenso, ó servizo da causa do seu pobo (Casares, 1991: 15).

O resultado do labor de Casares inclúe a transcripción, coa pertinente adaptación á terceira persoa, dos textos autobiográficos do propio Piñeiro, así como dunha parte das gravacións anteditas. Ademais, o biógrafo ofrece unha selección de acordo co criterio explícito de Piñeiro sobre unha serie de diversos documentos particulares e de cartas privadas. Por outra banda, debemos considerar seriamente que a biografía está escrita por un amigo íntimo de Piñeiro, bo coñecedor da experiencia vital deste último, da cal foi, na súa etapa final, testemuña directa. Por conseguinte, non se trata dun texto puramente biográfico nin autobiográfico, mesmo que reúna características de ambas as dúas modalidades. E, como xa percibimos claramente, na súa elaboración hai varios trazos abertamente subxectivos.

2. Natureza das fontes

Caso de tomarmos en consideración o principio básico de cuestionar a veracidade na autobiografía (May, 1982: 102-103), a selección dos recordos e a visión persoal non contrastada con outros testemuños amosan unha falta de obxectividade na biografía de Piñeiro elaborada por Casares, extremo que se traduce na parcialidade dos materiais empregados. Polo que fai ás fontes principais do libro que estamos a examinar, todas elas apuntan ao discurso autobiográfico do propio Piñeiro. O soporte físico do dito discurso son textos mecanografados ou incluso do seu puño e letra, amais doutro tipo de documentación procedente do seu arquivo persoal. A elección dos datos que se revelarían na biografía elaborada por Casares e que non eran coñecidos publicamente con anterioridade é unha mostra máis do condicionamento exercido por don Ramón, de maneira que determinados episodios da súa traxectoria foron plasmados por Casares ao ditado de Piñeiro, quen seleccionou ata os orixinais que debían complementalos para os efectos oportunos: “Con frecuencia, Ramón prefería completar algunhas das súas brillantes e amenas narracións (era un magnífico narrador oral) con documentos ou cartas que me entregaba dicindo: *Iso está aí perfectamente documentado*” (Piñeiro, 2002: 10).

Outras fontes autobiográficas utilizadas por Casares para dar forma ao seu traballo si foran previamente divulgadas; por exemplo, a entrevista realizada por Víctor Fernández Freixanes (quen había de suceder a Carlos Casares á fronte de Galaxia tras o seu prematuro abandono deste mundo no 2002) a Piñeiro (Freixanes, 1976). E, en menor medida, existen na biografía referencias a algúns artigos da autoría de Piñeiro impresos e publicados en vida deste (Piñeiro, 1974; Piñeiro, 1989). Fóra do antedito, hai casos en que a autenticidade dos sucesos anteriores a 1960 (isto é, os que precederon á amizade entre Piñeiro e Casares), relevantes historicamente ou non, está confirmada, á marxe do testemuño autobiográfico, por outras fontes secundarias. Neste sentido, Casares botou man de escritos como as memorias de Francisco Fernández del Riego (1990), intelectual vinculado a Piñeiro e a Galaxia que chegaría a presidir a Real Academia Galega. Mais tamén se había servir do conxunto de colaboracións publicadas de modo póstumo no volume *Homenaxe a Ramón Piñeiro* (1991) co gallo de reflectir os testemuños de Marino Dónega (1991: 27-36), Josep Benet (1991: 161-165), Evaristo Mosquera (1991: 157-160), Xaime Isla Couto (1991: 51-66),

Fernández del Riego (1991: 67-72) e Benxamín Casal (1991: 151-156). Con menor profusión, son citadas na biografía realizada por Casares outros títulos como *Dietario de dos guerras* de Portela Valladares (1988), *El alzamiento...* de Fernández Santander (1982), *Crónicas. Castelao y los vascos* (1985) ou as *Conversas con Ánxel Fole* do propio Casares (1984), así como un editorial do xornal *Pueblo* asinado por Juan Aparicio Fernández (1951) e mais catro noticias do diario *La Voz de Galicia* a propósito das vicisitudes do Estatuto de Autonomía galego publicadas entre 1979 e 1981.

Sen restar valor ás fontes apuntadas por Casares, coidamos evidente que a elección non foi en absoluto arbitraria. En primeiro lugar, Casares elude recoller o testemuño oral doutras persoas que poderían achegar á biografía datos de interese desde o punto de vista humano e familiar. Por exemplo, o da irmá de Ramón Piñeiro, Sara, a quen Casares coñeceu e tratou durante anos. E tampouco é cientificamente plausible que Casares non fixese uso doutras fontes orais que, en principio, non resultarían críticas coa visión da cultura e da política que tiña Piñeiro (García-Sabell, Basilio Losada, Carro Rosende, Lorenzo Vázquez...).

Podería alegarse que a obra de Casares foi creada nun contexto concreto: un premio de ensaio ao cal o autor debe concorrer nun prazo de tempo determinado. En atención a este argumento, o desenvolvemento da biografía de Piñeiro por parte de Casares encontraríase coartado, o que implicaría unha necesidade de concisión na redacción e na bibliografía utilizada. Con todo, resulta obxectivamente difícil comprender a razón de que non se encuentre entre a bibliografía manexada por Casares una obra fundamental como *Os anos escuros I. A xeración da noite (1954-1960)* (Franco Grande, 1985) para documentar o maxisterio de Ramón Piñeiro entre os mozos universitarios galegos nos anos cincuenta do século pasado: Rodríguez Mourullo, Beiras Torrado, López-Casanova ou Méndez Ferrín, entre outros. Dada a discrepancia ideolóxica de Piñeiro co comunismo e o nacionalismo de esquerdas, non resulta sorprendente na biografía realizada por Casares a omisión daqueles que abandonaron o vieiro marcado polo mestre, algo que constitúe un trazo a todas luces subxectivo. Con todo, nas páxinas redactadas por Casares tampouco aparecen mencionados outros intelectuais afíns aos postulados ideolóxicos de Piñeiro, algúns tan relevantes como Santamarina Fernández ou García-Bodaño. En última instancia, debemos concluír que Casares se atopou no transo de facer

unha selección persoal daqueles aspectos que, mesmo tras seren previamente autorizados por Piñeiro, el desexaba particularmente reflectir en letra impresa.

Á marxe do referido, o biógrafo fai constar formalmente o distanciamento de Piñeiro e, por ende, dos seus incondicionais, respecto das reclamacións do Consello de Galiza, entidade que, desde o exilio, mantiña a lexitimidade política republicana e avogaba pola restauración da democracia en Galicia a través de medios expeditivos: a reactivación do Partido Galeguista, a loita sindical e a sublevación estudantil. O galeguismo de Piñeiro, remiso a contar no seu seo con organizacións sindicais e clandestinas, prefere centrar os seus esforzos na formación das futuras elites galegas en diversos campos: profesores, escritores, periodistas, sacerdotes, economistas..., quen, dilixentemente, han de difundir o pensamento galeguista nos seus fogares, os seus lugares de traballo e outros ámbitos de relación. Perante as reclamacións do dito Consello, os intelectuais agrupados arredor de Galaxia xustifican a validez das súas propostas a longo prazo, así como a inamovibilidade dos seus postulados, ben a través de informes escritos, ben persoalmente en América ou en Galicia, como sucedería en maio de 1958¹ ao amparo da residencia compostelá de García-Sabell, durante a visita de Perfecto López en representación das comunidades galeguistas de Buenos Aires. Os temas presentados nesa reunión foron expostos oralmente polo propio anfitrión e outros membros do círculo de Piñeiro. Non obstante, todos os temas foran elaborados e redactados por unha única man: a de Ramón Piñeiro, quen, indiscutiblemente, era considerado por todos a máxima autoridade intelectual en Galicia. Ante as pretensións do Consello de Galiza, Piñeiro afirma textualmente a independencia e a pertinencia do criterio que guía os seus pasos e os do resto da intelectualidade galega que opta polo culturalismo fronte á subversión, feito que Casares ilustra mercé á reprodución do documento inédito preceptivo:

Frente ó empeño de converter o *Consello* no órgano oficial e supremo do galeguismo universal, de facer del unha especie de “gobierno natural” de Galicia, nós temos que nos inhibir. (...) ¿Que é para

¹ Unha mostra bastante evidente de que Casares escribía fielmente ao ditado dos recordos de Piñeiro é a data que ofrece na biografía acerca deste acontecemento: *maio de 1957*. (Casares, 1991: 97). Como xa apuntou no seu momento o profesor Alonso Montero, o erro memorístico de Piñeiro tocante á data antedita foi emendado por Casares noutros traballos (Alonso Montero, 2009: 311-314).

os galeguistas da Terra —e para o pobo galego que nela vive— o *Consello de Galicia*? Pois é, nin máis nin menos, un órgano de acción do galeguismo de Buenos Aires (...). A inmensa maioría da opinión española é, dende logo, antifranquista, e en liñas xerais pódese dicir que democrata. Mais entre os millóns de demócratas e antifranquistas que viven e padecen a realidade do país desde o ano trinta e seis hai moitos anos que deixaron de se interesar pola «legalidade republicana do trinta e seis». (...) Non somos nós os responsables de que a realidade política peninsular seña esa e non outra; en cambio somos nós os responsables do necesario axuste da política galega a esa realidade histórica. De que se faga ou non ese axuste, e de que se faga con máis ou menos acerto e eficacia, depende o futuro político de Galicia (Casares, 1991: 98-99).

Convén salientar que o punto de partida político de Ramón Piñeiro foi o nacionalismo galego democrático e federalista da maioría dos afiliados do Partido Galeguista durante a Segunda República. Fundamentalmente, o seu pensamento é herdeiro dunha tradición orgánica e historicista do galeguismo que ten as súas raíces no século XIX e ao que deron soporte intelectual Faraldo, Murguía, Otero Pedrayo, Risco ou Castelao, entre outros. A partir de 1950, sen perspectivas da desaparición a curto prazo dunha ditadura implacable, a decisión de Piñeiro e os seus foi abandonar a actividade política clandestina substituíndoa pola vía legal da acción cultural mediante a fundación da Editorial Galaxia. O galeguismo de Piñeiro tiña vocación de transversalidade ideolóxica e política, como amosa a importancia que Piñeiro concede á creación de forzas políticas propias (o Partido Socialista Galego e mais o Partido Popular Galego). No entanto, posto que resultan erradas as opcións dos partidos exclusivamente galegos para apoiar a expansión social do galeguismo non nacionalista como sentimento colectivo que defende Piñeiro, este último adopta a estratexia de actuar sobre as organizacións galegas dos partidos estatais para conseguir que todos teñan en común o ideal dunha Galicia consciente da súa identidade diferenciada, cos seus dereitos e os seus problemas particulares, cuxa defensa non sexa patrimonio de ningunha ideoloxía política en exclusiva.

O devir da Historia propiciou a instauración dunha Xunta preautonómica en Galicia nove meses antes da aprobación da Constitución de 1978, fórmula que serviría para satisfacer as aspiracións das tres nacionalidades

históricas que lograran acadar un réxime autonómico na Segunda República: Cataluña, Euskadi e Galicia. En Cataluña, sería designado presidente Josep Tarradellas. En Euskadi, o elixido había ser Jesús María Leizaola. En Galicia, a presidencia recaería en Antonio Rosón Pérez, un ex-militar e político franquista a quen Piñeiro coñecera durante a Guerra Civil e ao cal soubo atraer cara ao galeguismo mediante a súa incorporación ao consello de redacción da *Revista de Economía de Galicia* fundada pola Editorial Galaxia. Antón Alonso Ríos, presidente do Consello de Galiza no exilio, remataría coa súa vida en 1980 (Alonso, 1994: 136). Por descontado, resulta obvio que Casares, amigo e discípulo de Piñeiro, non faga a menor obxección ao discurso sociopolítico do seu mentor, pois tamén é o seu. A este respecto, Casares recoñecía explicitamente:

O nacionalista aspira a crear un estado novo para o seu país e, polo tanto, é independentista. Como galeguista son autonomista e quero potenciar rigorosamente a autonomía e o autogoberno de Galicia. Non estou en contra dos nacionalistas, pero non admito que por declararse como tal e querer a independencia para o país sexan máis galeguistas, condición que, por outra banda, tampouco lles nego, aínda que non considere as súas pretensións como as máis apropiadas a favor de Galicia (Valcárcel, 2002: 114).

3. Lagoas ou reticencias?

O antigo denotativo de galeguismo é convertido por Piñeiro nunha categoría política nova que non só é diferente do nacionalismo, senón potencialmente oposta no plano político, distanciamento que permitiu ás teses de Piñeiro incidir considerablemente na dinámica política por riba das rivalidades partidarias. De feito, Piñeiro aparece como “galeguista independente” dentro das listas do PSdeG-PSOE nas primeiras eleccións autonómicas de 1981. Ao seu carón, baixo unha denominación idéntica, figuran Carlos Casares, Alfredo Conde e Benxamín Casal, todos eles con cadansúa acta de deputado no Parlamento, extremo consignado fielmente na biografía redactada por Casares. Porén, o biógrafo elude conscientemente referir ningunha das actividades ou problemas que, no desenvolvemento das súas funcións como deputado, levou a cabo Piñeiro durante esa lexislatura, ben que Casares e Piñeiro traballaron cóbado con cóbado nas actividades parlamentarias entre 1982 e 1985. Actividades que, na súa maioría, omite

mentonar Casares na biografía, agás o papel conciliador de Piñeiro na tramitación conxunta e posterior aprobación da Lei de Normalización Lingüística, redactada na súa totalidade polo propio Casares².

Acaso Piñeiro manifestou a Casares algunha reticencia sobre a divulgación de determinados episodios da vida parlamentaria? Non podemos descartar esa posibilidade, pero consideramos tremendamente subxectiva a actitude do biógrafo ao non documentar a participación de Piñeiro como axente ou catalizador en eventos tan importantes como a aprobación da Lei de Símbolos de Galicia ou a Lei de Toponimia (Cores Trasmonte, 2009: 39-50), entre outros asuntos. En 1985, unha vez concluída a lexislatura, Piñeiro cesará permanentemente a súa actividade como político e, a continuación, abandonará o seu cargo directivo en Galaxia a prol de Casares. Estrañamente, nada disto é consignado na biografía, nin sequera a creación en 1983 do Consello da Cultura Galega, entidade que Piñeiro presidirá ata o seu pasamento. Tampouco recolle Casares noticia ningunha verbo da defunción de Isabel López, feito que afectou profundamente a Piñeiro, ou acerca da evolución da doenza que terminaría coa vida do biografado. O texto redactado por Casares péchase cun bosquexo das reflexións filosóficas de Piñeiro e da concepción que este tiña da entidade diferenciada de Galicia.

Como xa citamos anteriormente, Carlos Casares falecería no ano 2002, ben que previamente deixara un par de orixinais dispostos para dar ao prelo. Un deles era o volume de memorias de Piñeiro titulado *Da miña acordanza* (Piñeiro, 2002), onde figuran lixeiramente ampliados e contados en primeira persoa os capítulos da súa vida relatados por Casares en 1991. Lamentablemente, os recordos de Piñeiro seleccionados e transcritos por Casares en 2002 tampouco ofrecen ningunha información posterior ao seu nomeamento como deputado en 1982. Imputar as lagoas biográficas a una amnesia parcial por parte do biografado podería non resultar coherente, dado

² Casares soamente incluíu entre as páxinas da biografía de Piñeiro a referencia bibliográfica a unha sucinta panorámica desta etapa no Parlamento realizada por Benxamín Casal (1991: 151-156) no volume colectivo *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, mais que excluíu inexplicablemente o sentido recoñecemento de Barreiro Rivas, adversario político naquela conxuntura, quen confesaba abertamente acerca de este asunto tamén nas páxinas do volume devandito: “Cando traballamos xuntos na Lei de Normalización Lingüística, deixei ir tras del toda a forza do meu grupo” (Barreiro Rivas, 1991: 188).

que Piñeiro mantivo una extraordinaria lucidez ao longo dos anos. Xa que logo, nós responsabilizamos dese baleiro ao seu interlocutor e biógrafo. Máis ca ningún outro, Casares debeu coñecer os aspectos máis desacougantes que rodearon os últimos anos da biografía de Piñeiro, quen tiña o privilexio do seu silencio. E Casares soubo respectar ese dereito coma un deber.

En conclusión, na obra *Ramón Piñeiro. Unha vida por Galicia* detectamos diversas mostras dun comportamento subxectivo por parte de Casares como cronista da traxectoria vital de Piñeiro, o cal anula a pretensión de obxectividade inherente das fontes, xa que, en última instancia, Casares elabora unha biografía autorizada polo propio Piñeiro. Condicionado pola súa ideoloxía e pola súa época, Casares elabora un discurso biográfico do que debemos recoñecer tanto a súa honesta parcialidade como a súa profesionalidade, á marxe de que nunha sociedade democrática non poida existir unha versión única oficial da Historia; soamente existen os feitos históricos, que poderán ser interpretados de diferentes maneiras en función do criterio ideolóxico do analista.

J. A. G. L.

Bibliografía

- Alonso, Bieito (1994): *Antón Alonso Ríos. Crónica dunha fidelidade*, Santiago de Compostela: Laiovento.
- Alonso Montero, Xesús (2009): *Ramón Piñeiro ou a reinvención da cultura galega*, Vigo: Galaxia.
- Aparicio Fernández, Juan (1951): “Carta del Director”, *Pueblo*, 6 de xuño.
- Barreiro Rivas, Xosé Luís (1991): “Ramón Piñeiro, dende o escano de enfronte” en VV. AA., *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, A Coruña: Fundación Caixa Galicia, pp. 187-191.
- Benet, Josep (1991): “O meu Ramón Piñeiro” en VV. AA., *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, A Coruña: Fundación Caixa Galicia, pp. 161-165.
- Caamaño Suárez, Manuel (2006): “Testemuña do labor galeguizador de Ramón Piñeiro” en Charo Ferreiro e Inmaculada Pena (coords.), *Encontro Ramón Piñeiro*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 65-71.
- Casal, Benxamín (1991): “A política como un deber” en VV. AA., *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, A Coruña: Fundación Caixa Galicia, pp. 151-156.

- Casares, Carlos (1984): *Conversas con Ánxel Fole*, Vigo: Galaxia.
- (1991): *Ramón Piñeiro. Unha vida por Galicia*, Sada-A Coruña: Fundación Caixa Galicia.
- Cores Trasmonte, Baldomero (2009): “Ramón Piñeiro, parlamentario” en Alexandra Cillero Prieto e Élida Abal Santorum (eds.), *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 39-50.
- Dónega, Marino (1991): “Perfil humano” en VV. AA., *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, A Coruña: Fundación Caixa Galicia, pp. 27-36.
- Fernández del Riego, Francisco (1990): *O río do tempo. Unha historia vivida*, Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- (1991): “Colección Grial e revista galega de Cultura” en VV. AA., *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, A Coruña: Fundación Caixa Galicia, pp. 67-72.
- F. Freixanes, Víctor (1976): *Unha ducia de galegos*, Vigo: Galaxia.
- Fernández Santander, Carlos (1982): *El alzamiento de 1936 en Galicia*, Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- Franco Grande, Xosé Luís (1985): *Os anos escuros I. A resistencia cultural da xeración da noite (1954-1960)*, Vigo: Xerais.
- Isla Couto, Xaime (1991): “Ramón e Galaxia” en VV. AA., *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, A Coruña: Fundación Caixa Galicia, pp. 51-66.
- May, Georges (1982): *La autobiografía*, México: Fondo de Cultura Económica.
- Mosquera, Evaristo (1991): “A detención de Ramón Piñeiro” en VV. AA., *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, A Coruña: Fundación Caixa Galicia, pp. 157-160.
- Piñeiro, Ramón (1974): *Olladas no futuro*, Vigo: Galaxia.
- (1989): “Significado de Grial”, *Boletín de Galaxia*, 7.
- (2002): *Da miña acordanza. Memorias*, A Coruña: Fundación Caixa Galicia-Galaxia.
- Portela Valladares, Manuel (1988): *Dietario de dos guerras*, Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- Valcárcel, Marcos (coord.) (2002): *Carlos Casares, punto de encontro*, Ourense: Concello de Ourense.
- VV. AA. (1985): *Crónicas. Castelao y los vascos*, Bilbao: Idatz Ekintza, S.A.

17 máis 17: 34 anos da Lei de normalización lingüística

MARÍA PILAR GARCÍA NEGRO

A Lei de normalización lingüística (Lei 3/1983) coñeceu dezasete anos do século pasado e mantense, inmodificada, nos dezasete que levamos do actual. 34 anos, pois, en vigor, tres décadas longas, sen que a maioría governamental do Parlamento Galego que a aprobou no seu día admitise iniciativas habidas para a súa reforma e actualización, a que despois nos referiremos brevemente. O texto inicial da lei (impugnado polo goberno español no mesmo ano da súa promulgación, ao igual que o foran as leis homónimas catalá e basca), así como o texto finalmente legal, ten a ver coa autoría de Carlos Casares, tal e como el mesmo evoca nunha entrevista¹ anos despois, en 1987. Comparte a preocupación expresada por varios intelectuais verbo da “alarmante regresión” da aplicación da lei (en adiante, LNL) e sinala “que á forza ha estar de acordo coa Lei de Normalización do Galego, cando foi el quen fixo o borrador”. “Logo, a comisión estudiouno, pero fíxose a partires dun borrador meu, que apenas se tocou”. “A lei, segundo Carlos Casares, ten varios puntos que se poden considerar como alicerces: define o galego como lingua propia de Galicia”. “O castellano é a lingua do Estado, é tamén oficial, pero non é a lingua de Galicia que, segundo a lei, é o galego”. Pondera que todos os nenos terán a obriga legal de o estudar, e reférese ás reaccións que provocara, no ano anterior, a sentenza do Tribunal Constitucional que obrigara a suprimir a mención do “deber” de coñecemento do galego que figuraba na versión primeira da lei, suprimida logo polo Alto Tribunal, após considerala anticonstitucional. Casares sostén que a lei era exactamente a mesma e explica: “Eu, o do deber non o metera no borrador, tampouco figuraba na vasca nin na catalana, foi algo que se introduciu a última hora, creo que debido a unha iniciativa de Ramón Piñeiro, un pouco porque a Constitución di que tódolos españois teñen o dereito e o deber de coñecer o español, pero non lle engadía nada substancial, era máis un adorno, algo político, que a formulación dun dereito”. O problema, en fin, para o escritor e político non residía na

¹ “Carlos Casares cre que a Lei de Normalización Lingüística é superior á vasca e á catalana”, entrevista por Carme Parada, *La Voz de Galicia* (“Cuaderno de Cultura”), 26 de marzo de 1987.

letra da lei senón na súa aplicación. Enxalza o labor realizado na primeira lexislatura, cun goberno presidido por Fernández Albor, aínda que bota en falta “planificación lingüística”.

Comezamos o relato polo final. Retrocedamos un ano. Que acontecera en 1986? Nos días finais do mes de xuño deste ano, o Tribunal Constitucional dita por fin (moitos meses despois do prazo estipulado pola propia Constitución para a resolución da impugnación de leis), as sentenzas sobre as tres leis de normalización impugnadas polo goberno do Estado. No caso da galega, dá por ilegal o artigo que —en similitude do constitucional— establecía o deber de coñecemento do galego. Acudamos de novo á información de prensa (en concreto do xornal *La Voz de Galicia*, onde colaboraba desde había anos o escritor):

Al cabo de casi tres años, el Tribunal Constitucional falló ayer, por fin, el caso del recurso presentado por el Gobierno central contra la ley del Parlamento de Galicia sobre la normalización lingüística. Según la tan largamente esperada sentencia, los gallegos no tienen el “deber” de conocer el idioma propio. Éste era el principal punto de fricción entre los poderes central y autónomo, ya que el Gobierno había presentado el recurso contra el artículo primero de la ley y contra otros, que no fueron aceptados por el Tribunal Constitucional. El fallo, que se dio a conocer ayer, ha sido valorado negativamente por la mayor parte de las fuerzas políticas representadas en el Parlamento gallego, y también por la Xunta, ya que consideran que se priva a Galicia de un derecho esencial, como es la total protección legal a su propio idioma².

E, aínda:

En Madrid, la directora xeral de Política Lingüística de la Xunta [Paz Lamela Vilaríño] calificó la sentencia como “sumamente negativa”. “Los gallegos, que supimos reponernos de cosas peores, haremos que nuestra lengua siga, que se hable, y si nosotros la hablamos con deber o sin deber no nos lo va a impedir nadie”. Este periódico no pudo obtener la opinión del delegado del Gobierno en Galicia, Domingo García Sabell —cuyo

² *La Voz de Galicia*, 27 de Xuño de 1986.

departamento promovió el recurso— ya que ayer se encontraba en el Palacio de la Zarzuela, donde tenía previsto cenar con el Rey Don Juan Carlos³.

Os grupos presentes na Cámara, agás o do PSOE, consideran a sentenza negativa para o futuro da lingua. O secretario xeral deste partido, Antolín Sánchez Presedo, pontualiza: “Evidentemente, la sentencia significa un golpe para los que defienden el monolingüismo, pero el PSOE defiende la cooficialidad”. Carballo Calero parece responder directamente este xuízo cando publica no mesmo xornal, poucos días despois, un artigo titulado “Oficialidade subalterna”, onde considera:

A doutrina que non admite dentro das nacionalidades históricas unha cooficialidade alternativa, senón unha cooficialidade subalterna con referencia á lingua nacionalitária, modifica realmente o concepto de cooficialidade legal, substituíndo a cooficialidade por unha tolerancia da lingua non estatal para aqueles que voluntariamente decidan usá-la. [...]

O castellano está ben protegido como lingua hegemónica no ordenamento constitucional, e unha nova limitazón aos dereitos da lingua galega non fai máis que reforzar o desequilibrio na convivencia da lingua A coa lingua B no já limitado ámbito histórico e social en que a concorrência se produz⁴.

Dous días antes, Carlos Casares, en artigo dedicado á LNL e á sentenza, explica:

Tanto no borrador inicial como na primeira versión consensuada na comisión correspondente, non figuraba a frase que di que tódolos galegos teñen o “deber” de coñecer a súa lingua. Daquela establecíase unicamente o “dereito” de usala. A referida frase non se intercalou ata o final, a instancias precisamente dun prestixioso galeguista histórico que formaba parte da comisión parlamentaria encargada de redactar a lei. Foi polo tanto un

³ Ibídem.

⁴ Carballo Calero: “Oficialidade subalterna”, *La Voz de Galicia*, 13 de Xullo de 1986. Este artigo, xunto co citado na nota (9) foron incluídos no volume *Umha voz na Galiza. Artigos de jornal (1933-1989)*, previsto polo propio Carvalho Calero e publicado postumamente (Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 1992), con presentación de Carmen Blanco.

engadido de última hora que, se é certo que concitou a adhesión unánime dos deputados presentes, non dispou en cambio as dúbidas que asaltaban a case todos sobre a súa viabilidade constitucional. O que prevaleceu entón foi o criterio de non baixar o teito reivindicativo, senón de transferilo, en última instancia, á xurisdicción correspondente⁵.

Salva a virtualidade e a capacidade positiva da lei, pois fica en pé a obriga de estudar a lingua e outras moitas normas e preceitos que fan posíbel a súa defensa xurídica:

É certo que segundo a sentenza do Tribunal Constitucional desaparecen da lei galega catro palabras das que non se pode dicir que foran intrascendentes. Sen embargo, eso non impide que a través do artigo 14, que nin foi recurrido nin dictaminado en contra, os galegos teñan a obrigación legal de coñecer a súa lingua: “A lingua galega é materia de estudio obrigatorio en tódolos niveis educativos non universitarios”. É dicir, que aínda que desapareceu da lei o “deber de coñecer” o galego, declárase en cambio plenamente constitucional a obrigación de aprendelo nas escolas, tanto públicas como privadas⁶.

O ditame do Tribunal Constitucional desatara, con efecto, unha fervenza de reaccións. Nas mesmas datas, o profesor Moralejo Álvarez apuntaba que, se, en calquer caso, o cidadán galego tamén pode e debe entenderse e facerse entender en español,

[...] entonces sobra que la Constitución hable del patrimonio lingüístico de España, sobra que el Estatuto declare oficial o cooficial la lengua gallega, sobran leyes y campañas de normalización y basta con que se declare legalmente el asimilacionismo a la brava que de hecho representa el que el derecho de un funcionario prime sobre los derechos de aquellos a cuyo servicio está y de cuyos impuestos cobra⁷.

⁵ Casares, Carlos (1986): “A Lei de Normalización Lingüística e a sentenza do Tribunal Constitucional”, *La Voz de Galicia*, 11 de xullo.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Moralejo Álvarez, Juan José (1986): “Lenguas, sentencias, disidencias”, *La Voz de Galicia*, 9 de Xullo.

Sigamos retrocedendo. O goberno español (PSOE), no 13 Outubro de 1983, interpón recurso de inconstitucionalidade contra a LNL. Lembremos o núcleo duro da súa argumentación:

No cabe deducir sin más que la oficialidad de una lengua necesariamente haya de llevar aparejado como consecuencia la imposición de aquel deber que para el castellano, y sólo para el castellano, declara la Constitución [...].

La singularidad del castellano en que para él, y sólo para él, la Constitución admita y establezca el deber de conocimiento resulta perfectamente fundada en la condición, exclusivamente correspondiente al castellano, de idioma común a todos los españoles y lengua oficial del Estado (lo que supone que sea también idioma oficial de las CC.AA., como con entera corrección señala el art. 2 de la propia Ley gallega 3/83). Resulta pues que la calificación del gallego como lengua propia de Galicia (art. 5.1. EAG [Estatuto de Autonomía de Galicia] ha de entenderse en el sentido de tratarse del idioma peculiar y característico de esa Nacionalidad, pero no impide que, con un sentido diferente, pueda calificarse también el castellano como lengua propia de Galicia, bien que no peculiar suya sino común a ella y al resto de las nacionalidades y regiones que integran la Nación española⁸.

Só dous días despois, nun artigo que adquire, co paso do tempo, carácter realmente visionario, Carballo Calero reaxe cunha secuencia de preguntas-acusacións (lingüísta dobrado de xurista) que desvendan o espírito e a letra do marco legal español, constitucional, e dos seus fillos autonómicos:

¿Que sentido pode ter a obrigatoriedade do ensino da nosa lingua se non cabe o deber de coñecé-la por parte dos galegos? ¿E que sentido ten que a nosa lingua sexa lingua oficial en Galiza se non teñen por que coñecé-la os que a teñen por lingua oficial? ¿Que significa que o galego é a lingua propia de Galiza se non rexe o deber de coñecé-la e, portanto, de estudá-la? Unha lingua oficial que non hai obriga de coñecer nen, portanto, de estudar, ¿como funcionará oficialmente? A lingua oficial ¿non é precisamente a que non poden excusar-se de coñecer os suxeitos á correspondente

⁸ Vid. García Negro, María Pilar (1991): *O galego e as leis. Aproximación sociolingüística*, Vilaboa-Pontevedra: Edicións do Cumio, páxs. 323 e ss.

ordenación xurídica? Se eu non teño o deber de coñecé-la, ¿como o meu fillo vai ter o deber de estudá-la? E se ningún ten o deber de coñecé-la nen de estudá-la, ¿por que se chama lingua oficial? [...]

Segundo tal criterio, na práctica o galego sería unha lingua para obxectores de conciencia. O galego sería no seu uso unha obxección de conciencia. Así como aos secuaces de certas seitas relixiosas se lles dispensa o uso das armas, así aos secuaces da seita galeguista se lles dispensaría o uso da lingua estatal. Como os primeiros poden facer o servizo militar en calidade de enfermeiros, aos membros desa seita marxinal que se chama galeguismo se lles permitiría o uso oficial da súa lingua. E esta sería a cooficialidade do galego. Unha situación análoga á da tolerancia de cultos na Constitución de 1876⁹.

Ramón Piñeiro —segundo Carlos Casares, o ideador da inclusión do deber de coñecemento para o galego, como xa dixemos— pronúnciase nestes termos:

A primeira impresión é de sorpresa, porque non pensábamos que no corpo da lei houbera algo que se poidera tachar de inconstitucional. Tanto en ponencia como despois no Pleno da Cámara, cando aprobamos a lei, fixémoslo por unanimidade, coa vontade de que o seu contido estaba dentro do marco da Constitución e do Estatuto. Por eso, a miña sorpresa agora. Non sabemos aínda as motivacións concretas do Goberno para a impugnación. Agardamos que o Tribunal Constitucional considere a verdadeira intencionalidade da lei, porque nunca estivo na intención dos parlamentarios rebasar a Constitución. Penso que no seu conxunto a lei non contén nada que a súa aplicación poidera logo dar lugar a consencuencias non constitucionais¹⁰.

⁹ Carballo Calero, Ricardo (1983): “O galego, obxección de conciencia”, *La Voz de Galicia*, 15 de Outubro. A Constitución española de 1876 suspendía a liberdade de cultos permitida no Sexenio Democrático, restauraba a confesionalidade católica do Estado e autorizaba a celebración de ritos ou cerimoniais doutras relixións só na intimidade, nunca con carácter público. Eis o sentido do símil aplicado á tolerancia do galego.

¹⁰ *La Voz de Galicia*, 6 de outubro de 1983.

É este mesmo deputado o que, dezaseis semanas antes, o 15 de Xuño daquel 1983, recibiu os maiores aplausos no Pleno da Cámara galega ao expresar a posición dos deputados independentes membros do grupo parlamentar do PSOE (el propio, Carlos Casares, Benxamín Casal e Alfredo Conde) e ao definir a lingua como “a raíz e a forza da nosa identidade cultural”. Así lemos a información en *La Voz de Galicia*:

Os independentes galeguistas do grupo do PSOE tamén dirixiron onte a súa voz dende a tribuna de oradores ao traveso de Ramón Piñeiro. “A lingua é a expresión viva dunha cultura orixinal —comenzou decindo con certo nerviosismo— e por iso a lingua galega é a raíz e a forza impulsora da nosa propia orixinalidade cultural. Entre os lazos que nos unen, a lingua é o que o fai con máis forza. Tendo un pasado histórico común, pertencendo a un mesmo país, vivindo os mesmos problemas, temos unha concencia solidaria, unha responsabilidade común, unha estrutura de pobo; pro o que lle dá un contido cálido de fraternidade é a lingua¹¹.”

Rematamos esta viaxe retrospectiva no ano 1982. No Boletín Oficial do Parlamento de Galicia nº 22, de 26 de Xullo deste ano, publícase a Proposición de Lei de normalización lingüística de Galicia (na segunda epígrafe: Proposición de Lei de normalización lingüística en Galiza), presentada por iniciativa do deputado Camilo Nogueira Román, de Esquerda Galega, integrada no Grupo Mixto. No nº 24, do mesmo mes e ano, publícase a Proposición de Lei para a normalización do idioma galego, asinada polo deputado Claudio López Garrido, do Bloque Nacional-Popular Galego/Partido Socialista Galego, integrado igualmente no Grupo Mixto. Ambas figuraban na orde do día do Pleno do Parlamento correspondente ao 24 de Novembro de 1982, para o seu debate e toma en consideración. Dáse a circunstancia de que aos tres deputados pertencentes á coaligación citada en segundo lugar, Bautista Álvarez, Lois Diéguez e o proponente, foilles impedido o acceso ao recinto parlamentar, ao se facer efectiva a ilegal privación da súa condición de deputados de que foran obxecto, unha vez que (un ano despois de constituída a Cámara e efectuada a toma de posesión) se impuxo a norma de xurar ou prometer acatamento á Constitución, norma

¹¹ “O Parlamento aproba por unanimidade a lei de normalización lingüística”, *La Voz de Galicia*, 16 de xuño de 1983.

que non figuraba no Regulamento vixente e que os tres deputados citados, por ilegalidade manifesta, non secundaron. Deuse, por tanto, por decaída a iniciativa, coa ausencia forzosa-forzada dos seus impulsores, se ben o deputado Camilo Nogueira propuxo que se tivese en conta na ponencia encargada de elaborar a futura lei de normalización lingüística¹².

Retornemos ao presente. A Constitución española (1978), a piques de cumprir 40 anos, o Estatuto de Autonomía (1981), con 36 anos, a Lei de normalización lingüística (1983) con 34, mantéñense en vigor e inmodificadas. A primeira proclama, no seu artigo 3:

1. El castellano es la lengua española oficial del Estado. Todos los españoles tienen el deber de conocerla y el derecho de usarla.
2. Las demás lenguas españolas serán también oficiales en las respectivas Comunidades Autónomas de acuerdo con sus Estatutos.
3. La riqueza de las distintas modalidades lingüísticas de España es un patrimonio cultural que será objeto de especial respeto y protección.

O Estatuto de Autonomía establece no seu artigo 5º.

1. A lingua propia de Galicia é o galego.
2. Os idiomas galego e castelán son oficiais en Galicia e todos teñen o dereito de os coñecer e de os usar.
3. Os poderes públicos de Galicia garantirán o uso normal e oficial dos dous idiomas e potenciarán o emprego do galego en todos os planos da vida pública, cultural e informativa, e disporán os medios necesarios para facilitar o seu coñecemento.
4. Ninguén poderá ser discriminado por causa da lingua.

A partir deste marco legal, e das prescricións que contén, a partida está decidida previamente, sen posibilidade nengunha de distracción, truco ou escapatoria. O Estatuto e mais a súa filla, a LNL, xogaron á ilusión (na semántica francesa do termo) de crearen un marco autónomo que esquecese o “cordón umbilical”, isto é, a dependencia obrigada dunha Constitución

¹² Vid. o texto de ambas en García Negro, *op. cit.*

que consagr(ab)a a hexemonía do español, a prevalencia xerárquica sobre as outras linguas (que non se nomean) e a vinculación de TODOS os cidadáns ao DEBER de coñecemento da lingua oficial do Estado e ao dereito universal de uso. Como o artigo da Constitución que acabamos de transcreber é solidario e dependente dos artigos que o preceden, o 1 e o 2 (“pueblo español”, único recoñecido como fonte de soberanía; “Nación española, patria común e indivisible de todos los españoles”), non cabe presumir nengunha “excentricidade” legal que o contradiga. Todo ficaba atado e ben atado, como recordará no seu momento o recurso de inconstitucionalidade interposto polo goberno español e a sentenza do Tribunal Constitucional que lle dá a razón. Malia ser sobradamente coñecidos, tivemos interese en reproducirmos o artigo da Constitución e mais o do Estatuto de Autonomía para, xuntos, permitir a lectura contrastada. Observarase como o punto 2. do artigo 5º do Estatuto é redundante a respecto do constitucional: o dereito de coñecemento do castelán é unha ficción desde o momento en que a lexislación superior impón o deber; o dereito de uso deste idioma está igualmente garantido por ela, pola Constitución, e, en fin, o dereito de uso do galego colide co universal do español proclamado naquela.

Hai 26 anos, en Xaneiro de 1991, tivemos ocasión de defender na Universidade de Santiago de Compostela, dirixida polo Dr. Dobarro Paz, a tese de doutoramento titulada “O galego e as leis (1975-1986). Bases sociolingüísticas para a análise da lexislación lingüística sobre o galego”, que resultou ser a primeira sobre esta materia na universidade galega. Publicada ese mesmo ano¹³, remetemos a ela á leitora ou ao lector interesado, pois o seu contido inclúe directamente a análise dos textos legais que estamos a mencionar, os seus antecedentes e as súas consecuencias. Outros estudos e traballos posteriores¹⁴ abondaron tamén no tema, polo que aforramos reiterar argumentacións xa expostas ao longo de todos estes anos.

Fóra do ámbito académico —ben que con el relacionado— interesa deixar constancia de dúas tentativas de reforma da LNL que non chegaron a bon porto. Trátase de senllas Proposicións de Lei que tivemos a posibilidade e

¹³ Vid. nota (8).

¹⁴ Por exemplo, *Sempre en galego*, *Dereitos lingüísticos e control político* ou *De fala a lingua: un proceso inacabado*, libros publicados os tres en Laiovento, Santiago de Compostela, nos anos 1993 e 2000, 2001 e 2009 respectivamente.

a honra de presentar e defender no Parlamento Galego, no desempeño como deputada desta Cámara¹⁵. A primeira, Proposición de Lei de modificación da vixente Lei de Normalización Lingüística (Lei 3/1983), rexistada no 17 de Marzo de 1992, foi debatida no Pleno do 10 de Febreiro de 1993, no ano en que se cumprían dez, por tanto, da LNL. A súa toma en consideración foi rexeitada co voto en contra dos grupos do PP e do PSOE (65), e contou cos 6 votos a favor do grupo proponente (o BNG) mais o do deputado Domingos Merino, de Esquerda Galega (Grupo Mixto) e 2 abstencións, dos dous deputados de Coalición Galega, Sánchez Castiñeiras e Sánchez Ouxo (igualmente, Grupo Mixto). A segunda titulámola Proposición de Lei de normalización de usos sociais e públicos da lingua galega. Foi rexistada o 11 de Setembro de 2003, no vixésimo aniversario da LNL, por tanto, e defendida no Pleno do 19 de Decembro dese ano. Após o debate da súa toma en consideración, renunciámos á súa votación a cambio de ela ser tida en conta nos traballos das subcomisións que, na altura, estaban a elaborar e redixir o Plano Xeral de Normalización Lingüística, de facto aprobado por unanimidade da Cámara no 21 de Setembro de 2004 e, como é ben sabido, pendente aínda de aplicación e, xa que logo, de avaliación nas súas previsións e medidas.

Voltemos ao quinquenio 1982-1987, o que escollemos como marco cronolóxico central deste artigo. Resumamos as nosas conclusións, con algunha relembanza importante:

1ª. A LNL é a terceira lei do corpus legal autonómico, proba obxectiva da importancia concedida á lingua como elemento definidor central da “autonomía” nacente. O hándicap, como vimos, é de nacemento, quer dicir, anterior á súa (in)aplicación. A dependencia, en termos de subordinación obrigada, á Constitución española e ao Estatuto de Autonomía pexan *ab initio* calquer pretensión de autonomización.

2ª. A proclamación de dereitos que non leve aparelado o establecemento de deberes correlativos por parte dos poderes públicos e a garantía de aqueles poderen ser exercidos fica reducida a un exercicio de voluntarismo, declaración de boas intencións ou simples retórica.

¹⁵ O texto de ambas e o debate derivado da súa defensa figura no noso *De fala a lingua: un proceso inacabado*, citado na nota inmediata anterior, páxs. 218-267.

3ª. Quer a casualidade histórico-cronolóxica que a futura LNL, nos seus primeiros textos, coincida estritamente coa ilegal desposesión dos dereitos parlamentares de tres deputados da Cámara, os pertencentes á coaligación Bloque Nacional-Popular Galego/Partido Socialista Galego. A título de exemplo, o artigo 1 da Proposición de Lei desta formación rezaba: “Galicia ten como idioma oficial o galego, que se poderá utilizar libremente en todas as institucións e servicios públicos, e nas relacións laborais, sindicais e empresariais”. O espírito desta lei non-nata partía de garantir, por parte dos poderes públicos, a oferta dunha pauta en galego, con carácter universal, salvagardando o dereito individual ao uso do idioma oficial do Estado para quen así o solicitar ou demandar. Á vista está que tal orientación, así como o levantamento da veda efectivo para o uso libre do galego, aínda non teñen existencia real.

4ª. O rápido recurso de inconstitucionalidade interposto polo goberno español á LNL, a poucas semanas da súa promulgación, desfai a ilusión de autonomizar, como elemento distintivo, a lingua de noso. Nen nación “política” nen nación “cultural”, tal e como postulaba Ramón Piñeiro. O sistema español non estaba para tolerar escisionismos ideais. Aflora a contradición entre o si á Constitución e ao Estatuto e a pretensión de proclamar un principio legal na LNL (o “deber” de coñecemento do galego) que aqueles textos impedían de raíz. O redactor material da lei galega, Carlos Casares, apela en consecuencia a un deber “moral” e á vontade política de expremere ao máximo unha lei protectora ou recoñecedora de dereitos para a expansión do galego, apelando a unha necesaria planificación lingüística favorábel ao galego que a secuencia autonómica non acreditou. En termos estritamente legais, o uso de verbos como “amparar”, “fomentar” ou “potenciar” adoecen de escasa ou nula carga legal, ao seren carentes da prescritividade e da temporalización que unha lei destas características requir¹⁶.

5ª. A carga crítica sobre e contra a impugnación do goberno español e a resolución do recurso, case tres anos máis tarde, non se fixo esperar. Non por casualidade, a Mesa pola Normalización Lingüística nace na primavera de 1986, clausurada a súa constitución por un discurso do profesor Carvalho

¹⁶ Eiva xa sinalada por Baldomero Cores Trasmonte en traballos como “O réxime xurídico-político do bilingüismo en Galicia (1977/1982)”, *Revista de Administración Galega*, 2, 1985, páxs. 25-46.

Calero (que, como vimos, se implicara directamente na análise e denuncia da operación política aniquiladora da virtualidade posíbel da LNL). A 31 anos vista, cábenos enumerar e xulgar, en columnas contiguas, as iniciativas desta organización non gobernamental ao longo destas tres décadas e as programadas polo Executivo galego no mesmo período. Deixo tal exercicio para quen se animar a facelo, na intelixencia, claro está, da moi diferente natureza e responsabilidades da primeira e do segundo. Só un dato: sucesivas achegas demoscópicas do Instituto Galego de Estatística (organismo oficial) reiteran, unha após outra, a mingua de uso da lingua galega e a quebra profunda da transmisión xeracional que define calquer lingua normal. Que este fenómeno compromete de raíz a natureza e a aplicación dunha lei da que se di que nace para asegurar “a normalización do galego como lingua propia do noso pobo” (Exposición de Motivos) debера ser, sen dúbida, motivo de reflexión para os que se opuxeron e se opoñen á súa modificación ou, como mínimo, á súa aplicación con froitos visíbeis e audíbeis para a lingua que di protexer.

6ª. Carlos Casares deixounos en 2002 (tamén xa non nos acompañan neste mundo todos os comentaristas citados neste artigo). Non sabemos, loxicamente, cal sería hoxe a súa posición, á vista de dúas lexislaturas consecutivas (2009-2012, 2012-2016) en que se procedeu contundentemente a unha programada desgaleguización e a unha re-españolización de consecuencias lacerantes para a lingua galega. Sendo un autor literario enteiramente monolingüe e contando cunha obra tan relevante en número e en calidade para as letras galegas, podemos supor que non gustaría de ver utilizado un seu título infantil (*A galiña azul*) non para procurar o progreso do galego senón para eliminar a existencia previa das *galescolas*, seica demasiado *galegas* para a Xunta que rexe o goberno desde 2009. Si sabemos do seu gosto pola Historia e do alto valor que lle concedía como maxisterio e como alimento da ficción literaria. Por iso concluímos este artigo, da par do seu recordo, con esta citación do mestre Ricardo Carvalho Calero, pertencente a un artigo que conta os mesmos anos que a LNL, 34, e que resulta, porén, da máis premente e suxestiva actualidade:

Unha Constituición en que se establece un Estado autonómico mantendo o Estado unitario; en que se transferen competencias, mais se conservan as estruturas centralistas, en que á veira do Parlamento temos as Deputacións; a carón do presidente, o delegado do goberno; xunto aos conselleiros, os gobernadores

civis; ao lado, enfin, da propia Comunidade, as impróprias Provincias (para que os maxistrados e instituizóns mencionados en primeiro lugar de cada par sexan convenientemente marcados, vixilados e moderados polos funcionarios e organismos citados en segundo termo); unha organización que se funda na condescendencia coas reivindicacións marxinais e na desconfianza cara ás mesmas, é un caso de sincretismo tan sorprendente que non pode funcionar con eficacia sen un decidido propósito de *interpretatio corrigendi gratia* das esgreviezas lexislativas, mediante unha coraxosa e xenerosa adecuación da ambidextra e ambíguo estrutura político-xurídica ás rectas e definidas orientacións da experiencia político-sociolóxica. E esta *interpretatio* debe ser, por vía de regra, función administrativa, apreciación do poder regulamentario da Administración executiva, e non función xudicial¹⁷.

M. P. G. N.

¹⁷ Carballo Calero, artigo citado na nota (9).



Unha nova Lei de normalización lingüística para Galicia?

MANUEL GONZÁLEZ GONZÁLEZ

O 15 de xuño de 1983 aprobábase por unanimidade do Parlamento Galego a Lei 3/1983, de normalización lingüística, cun texto elaborado por unha “ponencia” constituída no seo da comisión Primeira institucional, de administración xeral, xustiza e interior, integrada por José María Pardo Montero (presidente), José Luis Barreiro Rivas, Antonio Olives Quintás, Manuel Ceferino Díaz Díaz, Ramón Piñeiro López, Carlos Casares Mouriño e Camilo Nogueira Román. O texto da “ponencia” foi entregado o día 18 de abril de 1983 (publicado no BOPG núm. 100, de 17 de maio de 1983), e abriuse un prazo de 8 días hábiles (ata o 26 de maio) para a presentación de emendas. Durante este período só se presentaron emendas menores por parte do Grupo Socialistas de Galicia (asinadas por Ceferino Díaz) e do Grupo Mixto (asinadas polo deputado Camilo Nogueira Román e polo portavoz Ánxel Guerreiro Carreiras).

Non sabemos con certeza que parte do texto se debe a cada un dos membros da “ponencia”, texto, por outra parte, inspirado en partes moi importantes na xa derogada Lei 7/1983, de 18 de abril, de normalización lingüística en Cataluña. Pero sabemos que Carlos Casares, aínda que non tivo unha visibilidade pública destacada na presentación da lei, exerceu un papel activo na súa redacción e non poucas das ideas presentadas por Ramón Piñeiro eran ideas previamente consensuadas e discutidas con Casares. Temos a fortuna de contar aínda entre nós con persoas, como José Luis Barreiro ou Camilo Nogueira, que poden desvelar as achegas de cada membro da comisión e as discusións internas no seo desta.

1. Algunhas notas valorativas sobre a LNL

Non é fácil nin é a nosa pretensión aquí realizar unha valoración do camiño andado desde aquel 15 de xuño de 1983 en que se aprobou esta lei ata o momento actual. Cando as valoracións se fan sen análises en profundidade é moi doado caer en xeneralizacións impresionistas e mesmo en maniqueísmos fáciles. Pero calquera pode constatar que nesta lei hai aspectos positivos e outros que non o son tanto.

É evidente que a aprobación do Estatuto de Autonomía de Galicia, no que se producía o recoñecemento da oficialidade da lingua galega, e desta lei, que significa o seu primeiro desenvolvemento en materia lingüística, supuxeron a despenalización do galego, e abriron as portas para que esta lingua puidese ser utilizada nas administracións e se estendese o seu coñecemento académico a través do sistema escolar. Pero, deixando á parte este feito evidente e transcendental, eu salientaría como un dos seus logros máis positivos a desasociación da lingua galega co atraso, coa incultura e co ruralismo. Hoxe falar galego non identifica a quen o fai como unha persoa sen formación, sen estudos nin como unha persoa pertencente a un hábitat rural incomunicado e sen contacto co mundo do progreso. Neste momento, polo menos en amplas capas da sociedade, o galego é unha lingua que se considera apta para desempeñar calquera tipo de función na sociedade. Tanto é así que, nalgúns casos, mesmo se produciu unha inversión da diglosia funcional, na que o galego pasa a funcionar como lingua A, como lingua das situacións máis formais e máis prestixiadas socialmente, e o castelán queda relegado a lingua B, a lingua das situacións máis coloquiais. Pero isto ten un risco que cómpre evitar: o de quedar reducido a unha lingua litúrxica usada exclusivamente con carácter cerimonial. E pouco avance significaría lograr que o galego sexa a lingua de certas situacións formais, se deixa de ser a lingua na que esteamos instalados na nosa vida cotiá. Evidentemente a este cambio na valoración social do galego contribuíron moitos factores: uns contidos na propia LNL, como a creación da Radio e Televisión de Galicia, o acceso do galego ao mundo escolar, o acceso do galego ao mundo da administración; e outros de carácter social, como a asunción da nosa lingua (con maior ou menor compromiso) por parte de todas as forzas políticas e sindicais.

Pero, aínda recoñecendo o avance na perda de vitalidade do autoodio e no incremento do prestixio do galego, tamén parece claro que esta lei non logrou os efectos desexables no camiño da súa plena normalización social, e calquera analista pode observar datos moi preocupantes na situación actual. Sinalaría como máis graves:

a) O retroceso na transmisión do galego no ámbito familiar. Este é unha tendencia que cómpre frear, porque está acadando cotas perigosas mesmo no mundo rural, onde ata hai pouco tempo a case totalidade dos nenos adquiría o dominio do galego como primeira lingua no seo da familia.

b) O aumento de monolingües en castelán e a diminución drástica da poboación que ten o galego como lingua habitual nas súas relacións laborais e sociais, feito que está relacionado coa perda de transmisión familiar, porque a adquisición dunha lingua no seo da familia é o indicador que mostra unha correlación máis forte co uso habitual desa lingua.

Por iso, houbo algunhas voces, entre elas a miña, que xa desde hai tempo trataron de facer notar a necesidade dunha nova Lei de normalización lingüística. Non vexo ningún argumento para non actualizar esta lei, a non ser o do medo, medo a que poida producir alarma e crispación social, medo mesmo por parte de sectores que consideran necesaria a súa renovación a que na situación actual o resultado dun novo texto sexa máis regresivo para os intereses do galego ca o da lei en vigor. Pero no fondo estes son argumentos das sociedades inmobiliarias, das que non avanza por temor ao descoñecido, das que son incapaces de contrastar ideas porque non cren na capacidade de diálogo, en fin das sociedades reaccionarias.

Desde moi pronto apareceron críticas á LNL, ás súas ausencias ou ao tratamento de determinados temas no seu articulado: insuficiente regulamentación dos deberes dos axentes económicos con respecto aos dereitos dos consumidores; ausencia de regulación do dereito dos cidadáns a se expresaren en galego coa administración militar; colisión coa normativa estatal que non permite esixir o coñecemento do galego a xuíces, maxistrados e funcionarios ao servizo da administración da xustiza; falta de aparato coercitivo para esixir que as empresas de carácter público poñan os medios para garantir a atención en galego; falta de previsión na regulación da utilización das linguas na atención ao público por parte das empresas e establecementos que desenvolven a súa actividade en Galicia; falta de garantía de que os consumidores e usuarios poidan recibir en galego a información na etiquetaxe de produtos, datas de caducidade, instrucións de uso...

Deixando a un lado a discusión de se esta foi ou non unha boa lei, de que deixase á marxe máis ou menos elementos importantes no momento para a normalización do galego, do que non hai dúbida é de que as sociedades se transforman continuamente, e de que moi pouco ten que ver a sociedade galega actual coa do ano 1983. Temos que recoñecer que hoxe a LNL é unha lei extemporánea, arcaica, porque non responde xa a realidades fundamentais da sociedade actual. Fagámonos simplemente algunhas preguntas:

- Non é necesario que unha Lei que pretenda a normalización social de calquera lingua no séc. XXI teña en conta a existencia dun feito que revolucionou os medios de produción e o noso traballo diario, como é a informática?
- Non debe ter presente unha Lei que queira normalizar un idioma a existencia de Internet, que hoxe é xa o principal medio de acceso á información; que o é igualmente de acceso ao ocio e ao entretemento; que está transformando as estruturas de traballo (o teletraballo esténdese cada día a novos ámbitos, as reunións de traballo virtuais substitúen as presenciais); que ocupa un papel cada día máis importante nos estudos e na formación (cursos en liña, formación a distancia en moitas especialidades); que é un vehículo cada vez máis frecuente nas relacións coas administracións (os portelos das oficinas serán practicamente unha reliquia en pouco tempo e quedarán restrinxidos probablemente a servizos de información especializada); que ocupa un lugar cada vez máis relevante na asistencia sanitaria; que hoxe é xa unha arteria fundamental en todo tipo de actividades comerciais (unha parte importante da poboación realiza compras de todo tipo e fai pagamentos a través da Rede)?
- Non debe ter en conta unha Lei de normalización lingüística a transformación producida nos medios de comunicación social: pasamos de ter dúas cadeas estatais de TV a unha proliferación coma de fungos de cadeas de televisión (qué lonxe estamos xa daquela proporción de dúas cadeas en español e unha en galego!); pasamos dunha televisión estática a unha televisión á carta; irromperon as redes sociais dunha maneira agresiva cunha capacidade de incidencia que foron quen, segundo os analistas, de modificar en tempo récord resultados electorais; os xornais en papel pasaron a ocupar un lugar totalmente secundario...
- Non debe ter en consideración unha Lei de normalización lingüística a importancia do sector audiovisual en Galicia e prever cotas de presenza do galego no cine e nos espectáculos? Non debe esixir nada referido á dobraxe?

- Non mudou nada na utilización das linguas vehiculares do ensino en Galicia nos últimos anos? Responde a situación actual á prevista na LNL do ano 1983?

Desde o meu punto de vista hai dous problemas de fondo que están condicionando tanto a propia eficacia de todo o articulado da Lei de normalización lingüística como as políticas de normalización lingüística en todo este período, e que por si sós xustificarian xa unha actualización desta Lei: a) a falta de desenvolvemento do que significa e implica “lingua propia”, e b) o distinto significado do termo “oficialidade” referido ao castelán e ao galego, que deriva en obrigas distintas dos cidadáns con respecto a cada unha destas linguas. Os dous están contidos no artigo 1 do seu Título I “Dos dereitos lingüísticos en Galicia”, onde, seguindo a formulación presente no Estatuto de Autonomía de Galicia, se establece que “O galego é a lingua propia de Galicia” e onde se engadía na redacción do texto aprobado polo Parlamento de Galicia que “Tódolos galegos teñen o deber de coñecelo e o dereito de usalo”.

2. A lingua propia

Aínda que o apelativo de “lingua propia” de Galicia aplicado á lingua galega aparece con clara intencionalidade política e xurídica no Estatuto de Galicia, fronte ao apelativo de “oficial” aplicado tanto ao galego coma ao castelán, a verdade é que en toda a Lei de normalización lingüística non se clarifica que implicacións ten este feito substancial de ser lingua “propia” fronte á lingua oficial “non propia” (o castelán).

Antes de constituírse a “Ponencia” para a redacción do texto que sería aprobado, presentáronse dúas proposicións de lei sobre normalización lingüística. A primeira delas o 14 de decembro de 1981 asinada por Camilo Nogueira, admitida a trámite pola Mesa do Parlamento o 6 de abril de 1982, e publicada no BOPG, núm 22, de 26 de xullo de 1982. A outra foi presentada por Claudio López Garrido o 9 de marzo de 1982, admitida a trámite pola Mesa do Parlamento o 15 de marzo do mesmo ano, e publicada no BOPG núm. 24, de 26 de xullo de 1982. Aínda que nestes dous textos tampouco se desenvolve explicitamente o concepto de lingua propia, implicitamente intúense con claridade algunhas das consecuencias que xera este carácter. Por exemplo, na exposición de motivos do texto de Camilo

Nogueira parece que é este carácter de lingua propia o que lle proporciona unha consubstancialidade coa nación galega, e un carácter hexemónico e prevalente dentro da Comunidade Autónoma:

A normalización do galego, proceso que non pode rematar até que o idioma que nos é propio ocupe a posición HEXEMÓNICA E PREVALENTE que lle cumpre, vai ser o mellor espello para contrastar o valor e a eficacia de todo o andamento autonómico.

Se a autonomía ha de ser o inicio da construción de Galiza como pobo libre e solidario, a plena recuperación do seu idioma ten de ser un dos obxectivos e consecuencias máis inmediatas e inesquecibles (BOPG, 22,1982, p. 39).

Máis radical na posición ideolóxica de partida é o texto de López Garrido, que, sen cuestionar a oficialidade do castelán como lingua oficial do Estado, dálle unha total preeminencia ao galego fronte ao castelán en Galicia, e propón unha lei que trata case exclusivamente de oficialidade do galego e das súas consecuencias:

Artigo 1.

Galicia ten como idioma oficial o galego, que se poderá utilizar libremente en todas as institucións e servizos públicos, e nas relacións laborais, sindicais e empresariais (BOPG, 24, 1982, p. 66).

Do carácter de lingua propia de Galicia parece derivarse que o galego sexa a lingua oficial da Administración Pública:

Art. 5.

Primeiro: A Administración Pública galega, tanto a de carácter autonómico como a de ámbito local ou provincial, e tamén aquela que poda xurdir en virtude do desenvolvemento lexislativo previsto no apartado 2 do artigo 27 do Estatuto de Autonomía de Galicia, fará uso exclusivo do galego.

Segundo: Os documentos, actas, leis e comunicados que teñan efecto no territorio de Galicia irán redactados en galego, mesmo que sexa obrigatorio facilitar a versión en español se así o demandase persoalmente parte interesada (BOPG, 24, 1982, p. 66).

Este carácter preeminente do galego está presente en todo o texto, e maniféstase sobre todo nas directrices de galeguización do funcionariado en todas as administracións (a non ser os maiores de 50 anos). Mesmo na administración de xustiza, onde a presenza do español só se prevé a pedimento de parte interesada: “nos xuicios orais, tanto os xueces como o ministerio Fiscal utilizarán exclusivamente o galego. Utilizarase o español só cando así o solicite a parte demandada” (art. 7), e “As actas, documentos e sentencias xudiciais redactaranse obrigatoriamente en galego. Facilitarase versión española cando así o solicite parte interesada” (BOPG, 24, 1982, p. 67).

A falta de definición do termo “lingua propia” e das súas implicacións levou a que mesmo se cuestionase desde instancias políticas e determinados medios de opinión, dunha maneira claramente tendenciosa, o acerto da súa utilización no Estatuto de Autonomía, ao defenderen que o castelán é tan lingua propia de Galicia como o é o galego.

O termo *lingua propia* refírese á lingua que caracteriza historicamente unha determinada comunidade, independentemente do status xurídico que esta lingua teña. Implica unha vinculación cos devanceiros desa comunidade ou pobo e, como elemento fortemente identitario, espérase dela unha continuidade nos seus membros futuros. A posesión dunha lingua propia, a galega, é precisamente un dos elementos máis sólidos nos que se sustenta a defensa da existencia dunha nación galega. Nun pequeno estudo que dediquei a este problema e no que analizaba o significado de “lingua propia” dicía (González, 2016: 305-306):

Co termo *lingua propia*, polo tanto, o Estatuto de Autonomía de Galicia está dicindo que o galego é a lingua que caracteriza a sociedade galega, que a identifica e a diferencia doutras sociedades que falan outras linguas, que é a lingua natural que conforma a personalidade de Galicia, e que os galegos, como propietarios, teñen a facultade de dispoñer dela dentro do seu territorio da maneira que consideren conveniente.

O que se quere marcar como feito determinante no Estatuto é que a lingua románica que resultou da evolución do latín dunha maneira natural no territorio xeográfico de Galicia é o galego, e non ningunha outra lingua, e que, aínda que as dúas linguas teñan o carácter de oficialidade:

unha lingua, o galego, é a natural deste territorio; a outra, o castelán, é unha lingua que se xerou en territorios alleos a Galicia, desde os que se foi introducindo progresivamente en Galicia, unhas veces de maneira imposta e forzada, e outras veces por imitación ou emulación dos propios galegos.

O castelán, aínda que sexa lingua oficial en Galicia, non é a súa lingua “propia”, e non o é porque non foi a lingua que conformou a personalidade nin a visión do mundo da sociedade galega, non foi un feito de natureza. Eu, cando collo o coche para ir de Santiago a Mazaricos saio polo *Milladoiro* ou por *Laraño*, paso por *Costoia*, *Roxos*, *Bertamiráns*, *Pedrouzos*, *Negreira*, *Corneira*, *Quintela*, *A Pereira*, *As Maroñas*, *Vioxo*, *Val*, *Insua*, ata chegar á *Picota...*, e, ao chegar alí, vou a *Beba* visitar a casa onde nacín, aos *Outeiros* onde naceu meu pai, a *Colúns*, a *Serráns*, á *Picaraña*, a *Vilariño*, a *Outeiro de Bois*, a *Algueirón*, a *Cives*, a *Campelo*, á *Ponte Olveira*, en fin, a un territorio e a un mundo expresado en galego, porque esta era, e afortunadamente aínda é, a lingua dos seus habitantes.

3. Por que os galegos non teñen o deber de coñecer o galego?

Todos sabemos que o artigo 3 da Constitución española di que “O castelán é a lingua oficial do Estado. Todos os españois teñen o deber de a coñecer e o dereito de a usar” e a seguir, no punto 2, deixa a porta aberta para que outras linguas de España poidan ter tamén carácter oficial: “As outras linguas españolas serán tamén oficiais nas respectivas Comunidades Autónomas de acordo cos seus Estatutos” (art. 3 da *Constitución española*).

Na Lei de normalización lingüística aprobada polo Parlamento de Galicia establecíase literalmente no seu artigo 1º que “Tódolos galegos teñen o deber de coñecelo e o dereito de usalo”, pero este enunciado do artigo 1ª en que se recollía a obrigatoriedade do coñecemento para todos os galegos da súa lingua propia foi recorrido pola Delegación do Goberno de Galicia perante o Tribunal Constitucional, quen o declarou inconstitucional, cunha argumentación cando menos discutible.

Desde o momento en que no Estatuto de Autonomía de Galicia se recoñece o carácter oficial do galego, non hai nada que impida que o galego poida ter no territorio de Galicia os mesmos dereitos e deberes que ten o español, porque as dúas linguas son oficiais. As consecuencias prácticas do carácter “oficial” dunha lingua varían duns países a outros, pero sexan cales

sexan as súas consecuencias, na Constitución española non di que “oficial” teña significados distintos cando se aplica a unha lingua ou cando se aplica a outra. Parece que as notas básicas que caracterizan a oficialidade na nosa Constitución son precisamente estas dúas: o dereito dos cidadáns a utilizar unha lingua, e o deber dos cidadáns de coñecela para evitar que a falta de coñecemento lingüístico se poida argüír como escusa do incumprimento das leis. Desde o momento en que ao status de oficialidade dunha lingua se lle retira unha das súas notas intrínsecas e substanciais, o que se está creando é confusionismo, discriminación e conflito.

Fronte á interpretación máis clara e recta de que no plano legal o galego e o castelán están no mesmo nivel dentro do territorio de Galicia, fíxose unha lectura restritiva do texto constitucional. É certo que na Constitución española só se explicita, referido á lingua española, que “todos os españois teñen o deber de a coñecer e o dereito de a usar”. Pero este deber e este dereito veñen dados polo seu carácter de lingua oficial. E nada hai no texto constitucional que impida que se poida ditaminar que os galegos teñen tanto o dereito a usar a lingua galega como a obriga de coñecela. Resultaría redundante que a Constitución volveuse a dicir algo así como “en cada un dos territorios en que haxa outra lingua oficial os cidadáns deste territorio terán dereito a usar esta lingua e obriga de coñecela”, porque iso é o que se deriva do carácter de oficialidade, e que xa se explicita con respecto ao castelán.

Que esta outra interpretación é posible demostrao o cambio de criterio adoptado polo Tribunal constitucional con respecto ao Estatuto de Autonomía de Cataluña do 2006. Permítanme recordar a reflexión que facía en González (2016: 304), sobre a variabilidade da interpretación constitucional segundo as circunstancias e segundo o momento histórico:

Ben é certo que esta lectura literal da Constitución e do Estatuto de Autonomía foi interpretada de distintos modos, segundo os intereses políticos de cada momento, polo Tribunal Constitucional español. Baseándose en que na Constitución española só se establece explicitamente a obriga de coñecer o castelán para todos os españois, o tribunal constitucional declarou inconstitucional o artigo da Lei de Normalización Lingüística de Galicia no que se establecía (baseándose precisamente no seu carácter de oficialidade) a obriga de todos os galegos de coñeceren a lingua galega. Pola contra, o mesmo tribunal constitucional non viu nada inconstitucional no

artigo do texto da Reforma do Estatuto de Autonomía de Cataluña do ano 2006, onde figura exactamente o mesmo texto que vinte e tres anos antes recollía a Lei de Normalización Lingüística do Parlamento de Galicia¹. O que era inconstitucional para Galicia, pasado o tempo resultaba perfectamente constitucional para Cataluña, sen que a Constitución española sufrise ningún tipo de reforma neste aspecto.

O caso é que para a percepción social do status legal das linguas en Galicia se derivou unha lectura que é a seguinte: en Galicia existen dúas linguas oficiais, o galego e o castelán, pero teñen unha oficialidade asimétrica: os cidadáns de Galicia teñen todos o dereito a coñecer e usar o galego e o castelán dentro da Comunidade Autónoma; estes cidadáns teñen a obriga de coñecer o castelán, pero non a obriga paralela de coñecer o galego. Polo tanto, a lingua galega está nun banzo de oficialidade inferior ao castelán.

4. É, pois, necesaria unha nova Lei de Normalización Lingüística?

Quizais non haxa leis necesarias ou imprescindibles cando os comportamentos sociais e as accións de goberno son xustos ou non conflitivos. Esta non foi a situación histórica na que se desenvolveu a lingua galega ao longo de moitos séculos no seu territorio natural, e polo tanto facíase necesaria unha regulación que devolvese aos cidadáns de Galicia a posibilidade de vivir facendo uso da lingua propia do seu pobo. O que caracteriza unha lei basicamente é o establecemento dunha serie de dereitos e de deberes, e a garantía do seu cumprimento, de maneira que o seu incumprimento implica unha punición.

A LNL significou un avance importante no primeiro aspecto de recoñecemento de certos dereitos que ata daquela eran ignorados para a lingua galega. Pero foi moi timorata no establecemento explícito de deberes

¹ O art. 6.2 do Estatuto de Autonomía de Catalunya di textualmente: “El català és la llengua oficial de Catalunya. També ho és el castellà, que és la llengua oficial de l'Estat espanyol. Totes les persones tenen el dret d'utilitzar les dues llengües oficials i els ciutadans de Catalunya tenen el dret i el deure de conèixer-les. Els poders públics de Catalunya han d'establir les mesures necessàries per a facilitar l'exercici d'aquests drets i el compliment d'aquest deure. D'acord amb el que disposa l'article 32, no hi pot haver discriminació per l'ús de qualsevol de les dues llengües”.

e na plasmación de mecanismos que garantisen os dereitos e que sancionasen o incumprimento por parte de quen ten obriga de respectalos.

A LNL non logrou o obxectivo da normalización social da lingua galega, e non o fixo non tanto porque non definise o camiño cara a onde había que avanzar, senón porque non houbo unha vontade política de afondar nas posibilidades que permitía. Pero disto tamén é responsable a propia Lei, por estar desprovista dun aparello coercitivo suficientemente claro capaz de evitar as posibles desviacións ou desleixos nas accións políticas necesarias para acadar os obxectivos que trazaba.

As interpretacións xurídicas e as actuacións políticas conseguiron desvirtuar o que debería ser o seu gran punto de apoio e o seu fío condutor: o galego é a lingua propia de Galicia. Fronte ao recoñecemento de que o galego é a lingua propia de Galicia, a súa lingua histórica, a lingua na que se foi conformando ao longo dos séculos a identidade do pobo galego, e que polo tanto debería ser non só lingua oficial en Galicia con todas as súas atribucións, senón lingua prevalente nesta Comunidade, atopámonos nunha situación invertida en que o castelán é na realidade a lingua privilexiada e o galego non ten máis ca unha oficialidade subsidiaria e incompleta.

Por outra parte a LNL foi redactada nun momento en que estaba aínda moi recente a carencia total de dereito das persoas a utilizar a lingua galega e calquera pequeno avance era acollido con entusiasmo, pero faltaba aínda a experiencia das implicacións que tería a incorporación do galego ao mundo da oficialidade en concorrencia con outra lingua.

Amais disto resulta totalmente claro que a sociedade se transformou desde o ano 1983; que se transformou o mundo da economía; que houbo unha revolución tecnolóxica na que a xeneralización da informática e Internet son as súas manifestacións máis visibles; que se transformou a situación política coa incorporación á Unión Europea, na que se fomenta o plurilingüismo e na que se aprobou xa no 1992 unha Carta Europea das Linguas Rexionais ou Minoritarias á que se adheriu o Estado español; que eclosionou o fenómeno da mundialización coa conseguinte multiplicación dos préstamos lingüísticos e culturais de todo o mundo; que se transformou a propia situación sociolingüística de Galicia. En fin, que vivimos nunha sociedade que moi pouco ten que ver con aquela

para a que se redactou a LNL no ano 1983, con necesidades e problemas lingüísticos para os que esta Lei non ofrece nin boas nin malas solucións, simplemente non ofrece.

Tendo isto en conta a resposta parece clara: é desexable unha actualización da Lei de normalización lingüística, que corrixa as debilidades da Lei do 1983, que responda as esixencias da sociedade actual, e sobre todo que sirva de panca para impulsar o proceso de normalización lingüística e para crear unha sociedade que na súa maioría estea instalada na lingua galega, porque é a nosa lingua propia e porque é o principal signo de identidade do noso pobo.

M. G. G.

Bibliografía

- “Debate do ditame da Comisión Institucional de proposición de lei de normalización lingüística”, *Diario de sesións Parlamento de Galicia*, 40, 15 de xuño de 1983, pp. 2310-2328.
- Estatut d'autonomia de Catalunya*, Barcelona: Parlament de Catalunya, 5ª ed., 2016.
- González González, Manuel (2016): “O galego, a lingua propia de Galicia” en Carmen F. Blanco Valdés e Ana Mª Domínguez Ferro (2016): *e Madonna à 'n sé vertute con valore. Estudios en homenaje a Isabel González*, Santiago/Córdoba: Universidade de Santiago, Universidad de Córdoba.
- “Lei de normalización lingüística de Galicia (Lei 3/1983, do 15 de xuño, de normalización lingüística)”, *Diario Oficial de Galicia*, 84, 14 de xullo de 1983, pp. 1893-1899.
- “Proposición de lei de normalización lingüística en Galiza (a iniciativa do Deputado Camilo Nogueira)”, *Boletín oficial Parlamento de Galicia*, 22, 26 de xullo de 1982, pp. 36-51.
- “Proposición de lei prá normalización do idioma galego (a iniciativa do Deputado Claudio López Garrido)”, *Boletín oficial Parlamento de Galicia*, 24, 26 de xullo de 1982, pp. 64-70.
- “Proposición de lei de normalización lingüística (texto elaborado pola “Ponencia”, *Boletín oficial Parlamento de Galicia*, 100, 17 de maio de 1983, pp. 1968-1975.

“Proposición de lei de normalización lingüística. Ditame da Comisión”,
Boletín oficial Parlamento de Galicia, 113, 8 de xuño de 1983, pp.
2176-2183.

“Proposición de lei de normalización lingüística. Enmendas”, *Boletín oficial
Parlamento de Galicia*, 106, 30 de maio de 1983, pp. 2084-2087.

Carlos Casares: da miña acordanza

MODESTO HERMIDA

Xa choveu. Era o curso 1966-1967 cando Carlos e mais eu coincidíamos en Compostela, na Facultade de Filosofía e Letras; cursaba eu primeiro e estaba el no último curso de Filoloxía Románica (español). Nin nos tratábamos nin tan sequera se daba un coñecemento recíproco, pois el non tiña noticia de min, aínda que eu si o recoñecía de velo pola Facultade e no Gaiola, que daquela era bar-coctelería, acompañado dun pequeno grupo de amigos e amigas, sempre alegres, denantes do xantar ou á noite. Eu daquela envexábao —desa maneira coa que calquera novato envexa a veteranía— por estar el practicamente co título na man e, máis ca nada, polo éxito literario, polo resplendor persoal que lle daba a inmediata publicación da exitosa *Vento ferido*.

No curso 1968-1969, despois de previa pasaxe por Madrid e ter non conseguido o traslado de matrícula para a Universidade Complutense, xa me atopaba na Vetusta de Clarín onde non tardei en contar con José María Martínez Cachero como profesor de Narrativa de Posguerra e de Narrativa Hispanoamericana. Nalgún dos anos cursados, tamén de Filoloxía Románica (español), terceiro ou cuarto, o catedrático, moi interesado no panorama literario español daquela altura, entrevistaba o alumnado, ou a parte do alumnado, para indagar sobre o posible coñecemento persoal e trato que se puidese ter con escritores da época. Eu, mentindo por non quedar mal de todo con aquel profesor que me vía moi interesado nos asuntos literarios, manifesteille, con algunha outra mentira que non vén agora a conto relatar, a miña (inexistente) relación con Carlos Casares; cando pretendía explicarlle quen era e que cousas escribía, o profesor manifestouse pleno coñecedor do autor en lingua galega, polo que podía eu prescindir das miñas explicacións. Isto acontecía polo ano 1975, ou así, despois dunha desgraciada paréntese nos meus estudos universitarios, cando Carlos, entre outras cousas, xa publicara *Cambio en tres* e creo que *Xoguetes para un tempo prohibido*. Con todo, a especial erudición do profesor sorprendeume daquela por non consideralo eu moi interesado estudoso das novas literaturas españolas non castelás, por moito que a literatura catalá resultase xa de obrigado coñecemento. Cando Carlos Casares, pasados os anos, foi informado por min desta escolar anécdota, percibía eu con claridade a satisfacción que lle producía confirmar

como naqueles seus inicios xa era autor considerado nas facultades de letras polos profesores de literatura.

No ano 1976 arribei a Vigo con vontade e decisión de permanencia. Dende ese ano fóronse dando os sucesivos e inevitables encontros, ó primeiro case sempre casuais, polo que non servían nada máis ca para recoñecernos. Eu vía un pouco como personaxe subido ó seu ego, unha personalidade distante, xa que logo un algo alleo á miña simpatía; indiscutiblemente, comprendino despois, eran prexuizos que nacían nos meus moi posibles complexos, pois Carlos era doutra maneira. Para el eu —sóubeno por amigo común— resultaba ser un individuo non escaso de limitacións (cousa na que, a todas luces, acertaba) e un pouco toleirán, consideración esta última na que posiblemente errase e da que non tardou en baixarse, seguramente recoñecendo tamén un posible erro, froito dos prexuizos ideolóxicos. Pero, mira por onde, chegan as reviravoltas da vida, pois entre ese amigo común e Casares chegou a se xerar un distanciamento que xa navegaba no proceloso mar da inimizade firme; fun eu —xa pasara ben anos dende aqueloutros encontros primeiros— quen, por iniciativa propia e previa consulta a ámbolos implicados, convocou unha cea á que convidei, cea na que, sen falar do tema —se é que había tema— quedaron borradas tódalas retesías.

A estas alturas, como ben se pode intuír, a Carlos Casares e a min xa nos unía unha limpa e desinteresada amizade, froito, no meu caso, da admiración e da simpatía, supoño que produto da simpatía tan só, no caso seu. O certo é que a colaboración mutua estivo sempre activa a prol do desenvolvemento cultural e educativo do país, a prol do fortalecemento da identidade e da consecución do normal uso e desenvolvemento da lingua nosa.

Cando xa a amizade nos dominaba, cando xa existía unha mutua capacidade para entendernos, chegamos a desfrutar da cruzada compañía, sos ou en grupo máis ou menos numeroso, na que xurdiron anécdotas mil, divertidas unhas, que propiciaron o fortalecemento da relación, outras. Andando o tempo, ademais doutras moitas iniciativas de dimensión diversa, fun reclamado para ofrecer o meu modesto verbo sobre asuntos propios da nosa profesión e da nosa vocación en diversos lugares e mesmo en diferentes países; pedíuseme colaboración como xurado para fallar premios de moi diversa estatura, dende concursos escolares ata certames da dimensión do

Premio Nacional de Literatura e Premio das Letras Españolas; tratamos en serio, sen que chegase a ramo, da edición dunha enciclopedia escolar galega, á maneira da que xa era unha realidade en Cataluña e en Euskadi; colaboramos ambos a propiciar, cos outros coautores, á posibilidade de que Galaxia e S. M. (editorial esta na que eu era coautor dos libros da segunda etapa de E. X. B.) chegasen a coeditar libros de texto de lingua galega e literatura, iniciativa que tivo un moi considerable éxito en tódolos aspectos; pedíume e convenceume para que escribise para Galaxia o libríño *Castelao e os dous de sempre*; co seu entusiasmo iniciouse, ó meu coidado, a colección Narrativa de onte, na que se publicaron as novelas *¡A besta!*, de Xan de Masma, e *Campaña da Caprecórneca*, de Luís Otero Pimentel, así como os *Contos* de Enrique Labarta Pose, unha colección que non puido ter continuidade por inviabilidade económica, o que determinou que Casares, como director da editorial, pretendese acollerse a unha subvención do Centro Ramón Piñeiro, asunto que se resolveu co compromiso do propio centro de investigación de acoller o proxecto como propio, para o que se acordou mudar o nome por Narrativa recuperada, e fun reclamado tamén para participar na nova e definitiva tentativa de fundar o Pen-Clube de Galicia, do que el foi o primeiro presidente e en cuxa directiva tiven a honra de participar como tesoureiro.

No seu día puntualicei —sigo convencido daquel radical meu postulado— que *Ilustrísima*, ademais de se lle coñeceren ben moitos outros méritos, podería considerarse como modelo axustadísimo do que debía ser unha novela curta, ese tan coidadísimo texto narrativo construído mediante paradigmática estrutura. Tamén manifestei, con plena convicción, a miña alta valoración ética da novela *Os mortos daquel verán*, sen esquecer a calidade estética de cada páxina nunha estrutura lingüística tan pouco propicia como é a linguaxe administrativa. Non semella necesario, en artigo destas características, facer un recoñecemento explícito e fundamentado doutras obras do narrador sobre as que non existen dúbidas nin, creo, diverxencias acerca do alto valor literario, poñamos por caso, e como exemplo ben significativo, *Deus sentado nun sillón azul*. É o caso que ética e estética na obra de Carlos Casares sempre se equilibraron moi ben naquela maneira de producir texto ¿sen estilo?, característica que gustaba de se adxudicar, con evidente vontade de mentir, pero que tiña o seu claro significado, sobre todo ante certas fargalleiras maneiras de escribir, moi concretamente ante os excesivos pretendidos estilos doutros colegas. Consideraba Carlos Casares

que o mellor estilo é o que non existe, que vén ser unha maneira de dicir: por favor, a poder ser, que non se note o estilo.

Mediante as súas columnas, esas ventás polas que entraban no seu engaiolante universo social e literario as multitudes, sabíamos do gato Samuel da cadela (xentiña que ti coñeciches persoalmente, diríame Carlos), do periplo vital da solitaria mazá nunha aínda adolescente mazairiña, das mil e unha epatantes pero humanísimas anécdotas que lle acontecían. Nunha ocasión, como ó parecer lle pasaba con bastantes dos seus amigos e compañeiros de faladoiro, faciliteille eu o tema dunha destas columnas.

Un certo día ía eu camiño de Galaxia para tratar con Carlos Casares algún tema dos de interese e necesario tratamento. Ía camiñando pola rúa Areal. No cruce con Colón atopábase un garda municipal, aínda co penico branco na cabeza (sinal dese pasado case afastado), facendo que dirixía o tráfico; nun instante apareceu un coche na mesma dirección e sentido que eu levaba, modelo pequeno que non podería precisar, conducido por unha moza a moi escasa velocidade. Sen poder dar explicación de causa ou motivo, nun repente vexo o garda sentado no capó do vehículo en movemento, coma a man tenta, nunha viaxe que durou o tempo de cruzar o ancho xusto da rúa Colón; xa parado o coche, de pé e sen danos o garda, a escena era cómica de seu: o garda irritadísimo, a rapaza sen ser quen de controlar unha risa non exenta de histeria, os viandantes divididos entre quen mostraba susto grande, abraio absoluto, e —a maioría— quen sen remedio se tronzaba de risa; iso si, ninguén libre dos sinais faciais que denunciaban a sorpresa, o abraio, ante o surrealista acontecemento. Tan pronto como cheguei á rúa Reconquista e subín ás oficinas de Galaxia, aínda incapaz de controlar a miña hilaridade, contei, de cabo a rabo, aquel absurdo episodio; en tres ou catro días o conto xa era unha “Á marxe” na páxina correspondente de *La Voz de Galicia*, claro que agora ben adobiado coa graza e o talento de Carlos Casares. Era a literatura.

M. H.



Cambio en dous Casares

BIEITO IGLESIAS

A escrita inicial de Carlos Casares (*Vento ferido*) apareceu en varios manuais de bacharelato asociada á Nova Narrativa Galega. Ben é certo que se por tal entendemos obras no ronsel do *nouveau roman* francés ficariamos cun reducidísimo catálogo, talvez cun único título (*Arrabaldo do norte*) que responda estritamente ao legado de Robbe-Grillet. En calquera caso o Casares primeiro non encaixa no perfil da *école du regard* e máis vale emparentalo co Cesare Pavese citado precisamente no limiar da súa *opera prima*. Rexístranse desde logo algunhas coincidencias no protagonismo de nenos ou mozos, na violencia irracional acendida por absurdas muxicas e nas paisaxes suburbanas ou rurais, sobre todo se pensamos en *Paesi tuoi* e *Il camarada*. En xeral evoca o neorrealismo, un termo que desde o cinema se propagou á literatura e sen dúbida houbo un andazo italianizante no Ourense dos anos sesenta e setenta porque *A esmorga* de Blanco Amor tamén lembra o *Accattone* de Pasolini (o filme é posterior á redacción da novela), igual que *Xente ao lonxe* nos traslada tanto a Auria como ao Rímini felliniano de *Amarcord*. Este vencello sofícase se cadra na orixe romana da cidade miñota ou ben na analoxía de estampas urbanas como a escada de Santa María Nai, que Risco asimila ao patio do *podestà* de Padua. Que existe un misterioso viorto enfeixando os ámbitos transalpinos e aurienses próbano as actualidades, pois a “nova política” maniféstase pé das Burgas en avatar de Movemento Cinco Estrelas (con Jácome no papel de Beppe Grillo), isto é, en forma de humorismo bravo moi distante das mareas gregas ou españolas que asolagan outros sitios da Galiza.

Volvendo ao rego, en *Vento ferido* lemos dous ou tres relatos que obedecen á tipoloxía pavesiana, en especial o dos nenos entregados a brincadeiras sádicas e o do faquir que mata coma se nada, por un “quírame alá esas pallas”. Neste último preséntasenos un crime maquinal, que lembra o cometido n’*O estranxeiro* de Albert Camus. Estes personaxes que se comportan como autómatas (a criatura camusiana evoca o Antoine Roquentin d’*A náusea* de Sartre) teñen unha filiación transoceánica, veñen dun xeito de narrar que o propio Camus caracteriza criticamente n’*O home revoltado*:

A novela norteamericana pretende encontrar a súa unidade reducindo o home ben sexa ao elemental ou ben ás súas reaccións exteriores e o seu comportamento. A súa técnica consiste en describir os homes exteriormente, nos seus acenos máis indiferentes, en reproducir sen comentarios os discursos ata nas súas repeticións (mesmo en Faulkner o monólogo interior non reproduce máis que a codela do pensamento), en facer como se os homes se definisen interiormente polos automatismos cotidianos.

En conxunto, os relatos dese primeiro libro de Casares teñen un aire neorrealista que evoca o xa citado Pavese dos comezos ou o Pratolini que esconxura nas súas narrativas o arrabalde de Florencia. Outros autores desa escola serían Moravia, Fenoglio, Rea, Prisco, o Calvino novo ou Sciascia e a variedade, a riqueza de contidos e formas volve difícil individualizar a tendencia. A propia etiqueta resulta problemática porque “se il romanzo, quasi per definizione, è vocato alla menzogna, come si può pretendere di ergerlo a custode e a paladino della verità?” (*Il manuale del romaziere*, Giampaolo Rugarli). Quizais resulte máis rendible usar a clásica categoría de “novela social” para definir este xénero de narración. Teño para min que Carlos bebeu directamente nas fontelas italianas pero o seu debut literario non sería o que foi se non o precedesen na escrita de *Vento ferido* (redactado nos anos 1964 e 1965) a publicación d’*A esmorga* (1959) e *Os biosbardos* (1962) de Blanco Amor. A pelexa con resultado de morte na taberna do Tegrán, entre o Tino e o Ruco (“Cando cheguen as chuvias”), lembra as tirapuxas da tasca da Esquilacha e outras malandanzas do trío trágico que o Eduardo condenou a unha fatal xornada de tango malévolos. E os raparigos do relato “O xogo da guerra” (o Rata, o Rafael e o infortunado Zalo) xogan á billarda cos meniños d’*Os biosbardos*. En Casares non se contempla, con todo, o espectro roussoniano do “bo salvaxe” que ocupa moito vagantío na imaxinación blancoamoriana, non se apalpa a saudade dunha vida intensa e primitiva nin a compracencia nun universo arcaico e liberado da ditadura do “centro” (do Estado, da modernidade burguesa). Ao contrario, dos relatos de Casares despréndense un horror, un estremecemento diante da brutalidade e un vitalismo que se goza nas delicadezas da existencia, no sol, no baile, nas enormes minucias do vivir ordinario. Velaquí a achega máis persoal do escritor limiao, do noso pequeno *viveur*.

Despois da contribución á literatura experimental con *Cambio en tres* (1969), o Carlos tece unha carreira literaria baseada nos subxéneros da novela de memoria ou histórica con moi distintas envolturas: o romance de campus (*Xoguetes pra un tempo prohibido*, 1975); a historia apócrifa transfigurada pola fantasía (*Os escuros soños de Clío*, 1979); o impacto do cinema sobre a moral tradicional no albor da cultura de masas (*Ilustrísima*, 1980) ou a manipulación da memoria no atinxe á Guerra Civil. E despois arribamos a 1996, ano de excelente colleita casariana que saboreamos ao lermos *Deus sentado nun sillón azul*. De entrada cómpre sinalar que estamos no eido da novela histórica clásica e non na súa acepción de hogano, porque hoxe en día ese xénero novelesco vén sendo un xeito de travestir o mundo contemporáneo, de envolver a actualidade con roupaxes do pasado, coma se os escritores do noso tempo achasen imposible falar do presente se non é por alusións e disfrazándoo de pasado. Casares intenta transportarnos de veras aos feitos e á atmosfera espiritual dunha xeración de europeos que viviu as convulsións de entreguerras, co ascenso dos totalitarismos trabados nun duelo a último sangue. Tamén en Ourense, tamén. *Deus sentado nun sillón azul* é un romance de pauta tradicional aínda que inclúe un curioso recurso (o da “xanela indiscreta” hitchcockiana) que o aproxima, agora si, á “escola da ollada”, pois moitos treitos do relato descansan sobre o piar da prosa descritiva máis que na narración ou no diálogo dramático. A importancia dos obxectos e dos acenos captados por unha cámara indiscreta deseñan a figura dun intelectual do primeiro terzo do século XX que se imita bastante a Vicente Risco no físico e ata no pneumático. O personaxe aparece caracterizado negativamente, bordeando o caricaturesco, como narcisista, soberbio, hipócrita e covarde, así na súa vida civil, como na privada. Emerxe das páxinas desta novela o espantallo dun *petimetre* conservador, impotente para vivir exiliado no reino deste mundo e que existe só por delegación adorando tódalas formas de poder, político ou relixioso, entrecocéndose no rancor e no mollo á vez indixesto e pouco nutricio da intelectualidade provinciana. A figura de Risco, supoñendo que sexa Risco, resulta así xibarizada, empequenecida, porque Casares desexa facer irrisión do autócrata *tinguiliñas* e inmunizar o lector contra os excesos ideolóxicos que impiden observar a moral da mesura predicada por Camus. A falar a verdade, talvez debamos acreditar no propio Casares cando declaraba que o seu deusíño sentado non era don Vicente de ningunha maneira, porque Risco (como Barrès, mestre que quizais inspirou

O porco de pé) compón unha figura contraditoria, esgazada por múltiples tensións que empezan coa “morte de Deus” e as respostas máis ou menos problemáticas ao nihilismo contemporáneo, pero nel hai máis grandeza (e máis miseria polo tal) que no retrato romanesco.

Recentemente os estudos literarios galegos detectaron certas pegadas camusianas na obra de Carlos e, si, neste seu libro e noutros anteriores atopamos a trabe nietzscheana do pensamento solar do mediodía que exalta a natureza a fin de subxugar a Historia (a historia da salvación cristiá e as súas versións secularizadas pola ideoloxía alemá). Casares comparte con Camus a idea de que a literatura debe consentir e disentir a un tempo, de que non é posible escribir (e vivir) sen aceptar en parte o mundo ou cando menos evitando calumnialo en termos absolutos. Por iso lle repugna un Risco que, como De Maistre, refuta o xacobinismo e o marxismo en nome dunha filosofía cristiá da historia que, paradoxalmente, se asemella moito ás fórmulas mesiánicas de Hegel e Marx.

A modo de coda evocarei neste último parágrafo non o nome de pluma Carlos Casares e si o amigo que identificamos en vida con esa onomástica. Boto a faltar desde o seu pasamento as conversas amigables, a súa maneira de habitar poeticamente o mundo, a disposición á *gioia* vital e, sobre todo, un intelecto carente de vulgaridade. Desde a morte do Carliños, a así chamada cultura galega parece un tanto chocalleira.

B. I.

A propósito de *Os escuros soños de Clío* de Carlos Casares: poñer en cuestión o H maiúsculo da Historia

EMILIO XOSÉ ÍNSUA

1. Peripécia e fortuna editorial

O libro de relatos *Os escuros soños de Clío*, de Carlos Casares (Ourense, 1941–Nigrán, 2002), foi publicado por vez primeira en 1979, como terceiro volume da colección Minor das Edicións do Cerne compostelás. Ao ano seguinte coñeceu unha segunda edición e obtivo o relevante Premio da Crítica.

Tras a terceira e última edición da man da casa fundada por Xesús Couceiro Rivas, feita en 1981, o libro pasou a integrar os fondos da Editorial Galaxia, facendo o número 51 da súa colección Narrativa. No seo desta coñeceu a cuarta (1984), a quinta (1992), a sexta (1994) e a sétima (2001) edicións, ás que hai que engadir a súa aparición no seo da “Biblioteca de Autores Galegos” publicada en 1991 polo xornal *Diario 16 de Galicia*. En 2002 foi igualmente incluída na “Biblioteca 120” promovida por *La Voz de Galicia*. Desde 2006 fai parte da Biblioteca Carlos Casares da Editorial Galaxia, constituíndo o seu volume nº 13.

Por outra parte, o libro que nos ocupa foi trasladado ao castelán, en 1984, por Xesús Rábade Paredes para a editorial Alfaguara, e en 2013 fixo parte do volume *Narrativa breve completa*, editado por Libros del Silencio (*Los oscuros sueños de Clío*). Tamén foi vertido ao italiano, en 1989, por Giulia Lanciani para Japadre Editore (*Gli oscuri sogni di Clío*) e ao asturiano en 2004 por Pablo A. Marín Estrada. Algúns dos seus relatos coñeceron en 1994 versión ao alemán por Elke Wehr (“O xudeo Xacobe”: “Der Jude Jakob” e “Un enigma histórico”: “Ein historisches Rätsel”). Finalmente, hai referencias a traducións parciais ao checo, ao ucraíno, ao francés (da man das Éditions Seveirat) e ao ruso, neste último caso da man de Alexander Sádukov para a editorial moscovita Ráduga.

2. Encadramento

Os escuros soños de Clío constitúe o segundo (e derradeiro) libro de relatos de Carlos Casares, despois da publicación na colección Illa Nova da Editorial Galaxia de *Vento ferido* (1967). Na traxectoria global do narrador, resulta ser o

seu cuarto volume édito, tras o citado *Vento ferido* e as novelas *Cambio en tres* (1969) e *Xoguetes pra un tempo prohibido* (1975). Con posterioridade, aínda publicaría *Ilustrísima* (1980), *Os mortos daquel verán* (1987), *Deus sentado nun sillón azul* (1996) e, finalmente, en edición xa póstuma, *O sol do verán* (2002).

Non hai unanimidade na crítica á hora de encadrar o libro que nos ocupa dentro do brillante percorrido literario de Carlos Casares. Camiño Noia (2003: 25-26), por exemplo, subliña a súa suxestiva orixinalidade, a ruptura que supuxo a respecto das tres obras anteriores e a falta de continuidade das súas claves compositivas na posterior produción do seu autor:

Os escuros soños de Clío marca unha paréntese na poética narrativa de Casares tanto nos temas tratados coma no discurso da narración. Os doce relatos do libro trasladan á literatura acontecementos e personaxes da Historia, mesturando acontecementos supostamente históricos cos da ficción, nun tempo que transcorre aproximadamente entre os séculos X e XIX. A estrutura do relato está construída con diversos planos situados en etapas históricas diferentes, utilizando a fabulación histórica con trazos de fantasía que nos fai pensar na narrativa de Borges ou de Cunqueiro, modelos que non volvemos atopar nas seguintes obras do escritor.

Rosario Fernández Velho e Xesús Sambade (2006: 136) consideran *Os escuros soños de Clío* un libro de transición entre unha primeira fase da narrativa de Casares, máis vangardista e experimental, e unha segunda, en que abandona as innovacións técnicas e adopta xeitos de escritor realista.

Manuel Forcadela (2009: 128), pola súa vez, ten proposto a consideración de catro grandes fases nesa traxectoria, adscribindo á primeira delas os dous primeiros libros éditos do autor, vinculados á Nova Narrativa Galega; á segunda a novela *Xoguetes pra un tempo prohibido*; á terceira o propio libro que nos ocupa e mais *Ilustrísima*, *Os mortos daquel verán* e *Deus sentado nun sillón azul*; e, finalmente, unha nova e derradeira fase con *O sol do verán*. Nesta perspectiva, avalía a colección de relatos que nos ocupa como un “preámbulo, paradoxal en varios aspectos, dunha serie de novelas nas que se vai dar prioridade á análise da historia”.

O crítico literario Ángel Basanta (2013), tras referirse a unha primeira etapa en Casares caracterizada polo predominio dos temas e inquietudes

existenciais, considera que con *Os escuros soños de Clío* “se abre una nueva línea creadora que pone fin a la primera etapa en transición a una narrativa más lúdica”.

Aínda outras voces opuxeron dúas fases na traxectoria narrativa de Casares, unha formalmente moi renovadora, con abundantes elementos autobiográficos e centrada na etapa franquista e outra máis tradicional nas técnicas, ben próximas ao realismo, sen presenza de elementos autobiográficos e ambientadas no pasado histórico. Segundo estas voces, *Os escuros soños de Clío* faría parte da segunda fase.

Pola nosa parte, concordando no esencial coa visión que ofreceu Camiño Noia, coidamos que *Os escuros soños de Clío* encontra mal acomodo en calquera clasificación que intente asociar este título a outras producións casarianas, debido á súa singularidade.

Se é certo que o interese pola Historia que se amosa neste libro parece abrir unha nova fase na traxectoria despois da experimentación (*Vento ferido*, *Cambio en tres*) e do mergullo na memoria autobiográfica (*Xoguetes pra un tempo prohibido*) que o autor realizou nas obras precedentes, non menos o é que esa achega á Historia ten unha tonalidade (lúdica) e unha feitura (fantasiosa e lixeira) que resulta case que antitética á que representan obras posteriores como *Ilustrísima*, *Os mortos daquel verán* e *Deus sentado nun sillón azul*: cada unha delas aborda figuras e feitos históricos con tonalidade seria e carga argumental abondo tráxica.

Por iso mesmo, non coidamos axeitado agregar *Os escuros soños de Clío* ás novelas “histórico-realistas” posteriores e preferimos comprendelo e catalogalo como unha obra claramente de transición ou, en todo caso, como un exemplar único e ben logrado dunha orientación estético-temática que o seu autor decidiu, non obstante, non prorrogar no seu, por outra parte, moi meditado catálogo de producións literarias.

3. Contextualización

O xa citado Damián Villalaín (2002), ao se referir a *Os escuros soños de Clío*, fala del como dun “libérrimo e brillante exercicio de imaxinación literaria, tan pouco habitual na literatura galega daqueles anos” [subliñado noso]. A propia ficha editorial do libro que ofrece a día de hoxe no seu web Galaxia pondera o feito de que

estes contos introduciron na literatura galega un xeito distinto de tratar cousas como a historia, enxergada aquí como o resultado dos soños traxicómicos e malhumorados dunha musa imprevisible e algo excéntrica.

A confección e publicación de *Os escuros soños de Clío* corresponde aos anos do inmediato posfranquismo, cando a literatura galega apenas estaba comezando a bosquexar o proceso de institucionalización, autonomización, multiplicación de discursos e modernización estética que viviría con especial intensidade a partir da década de 80 do pasado século (González-Millán, 1991, 1994 e 1996).

Cando aparece o libro que nos ocupa, as cifras de edición de títulos de narrativa galega móvense en parámetros que semellan, vistos desde o noso hoxe, paupérrimos, aínda que esconden un esforzo socio-cultural verdadeiramente titánico: 6 novos títulos, en 1975; 7, en 1976, 11, en 1977; 10, en 1978 e 6 no propio 1979 en que aparece *Os escuros soños de Clío* (González-Millán, 1996).

Por outra banda, cómpre lembrar que o panorama narrativo galego está experimentando nese mesmo momento, como consecuencia dos numerosos cambios que se operan en moitas esferas da sociedade, unha clara dinámica de exploración estética e de apertura a novos temas, estilos e subxéneros. Esta dinámica conducirá á autonomización do feito literario galego, ben visíbel, sen irmos máis lonxe, na proliferación de modalidades narrativas, ou o que é o mesmo, nun declarado afán de configurar “mundos simbólicos cada vez máis diversos e distantes do ‘real sociolóxico’” (González-Millán, 1994: 32).

Ao lado de liñas máis ou menos continuístas con narrativas que xa viñeran tendo cultivo desde mediados do século XX, como a realista etnográfica (desde Fole ata *Homes de Tras da Corda* (1982), de Carlos R. Reigosa); a realista sociolóxica (desde Blanco Amor a *Morrer en Castrelo de Miño* (1980), de Fernández Ferreiro); a político-alegórica (desde o Ferrín de *Retorno a Tagén Ata* (1971) e *Breña, Esmeraldina* (1987) ata o *Galou, Z-28* (1976), de Lois Diéguez); a social-alegórica (*Homes de ningures* (1978), de Paco Taibo; *Fábula* (1980) e *A nosa cinza* (1980), de Xabier Alcalá; *E agora un ceo de lama* (1981), de Paco Martín; *A vila sulagada* (1981), de Daniel

Cortezón), ou, por último, a narrativa memorialística sobre a guerra do 36 (*O silencio redimido* (1976), de Silvio Santiago; *O señor Afranio* (1979), de Alonso Ríos; *Era tempo de apandar* (1980), de Ramón de Valenzuela; *O sol na crista do galo* (1982), de Lueiro Rey; *Desfeita* (1983), de Camilo Gonsar), aparecerán por volta de 1975-1982 tendencias e subxéneros claramente modernizadores.

Entre estes últimos cabe citar a novela de ciencia-ficción (*Homes do espacio* (1976), de Fernández Marcos, *Pae s. XXI* (1982), de Tucho Calvo e *Reportaxe cósmico* (1983), de Fernández Ferreiro); a novela sentimental (*Un ano e un día* (1980), de Martínez Oca; *Memoria de Noa* (1982), de Alfredo Conde e *Os soños perdidos de Elvira M.* (1982), de Úrsula Heinze) e a novela negra ou policial (*A morte de Frank González* e *Corrupción e morte de Brigitte Bardot*, de Fernández Ferreiro; *Crime en Compostela* (1984), de Carlos R. Reigosa).

Mención á parte merece, pola súa conexión indirecta co contido dos relatos de *Os escuros soños de Clío*, a consolidación do xénero da novela histórica, con obras como *Antón e os inocentes* (1976), de Méndez Ferrín; *O triángulo inscrito na circunferencia* (1982), de Víctor F. Freixanes; *Un home de Vilameán* (1976), *¡Ouveade, naves de Tarsish!* (1983) e *No ano do cometa* (1986), de Xoán Bernárdez Vilar e *Xa vai o griffón no vento* (1984), de Alfredo Conde. Xa en 1987 Ramiro Fonte chamou a atención sobre o feito de que *Os escuros soños de Clío* se adiantase ao *boom* mundial da novela histórica que tivo o seu primeiro grande fito coa obra de Umberto Eco *O nome da rosa*.

Colocado nesta perspectiva, *Os escuros soños de Clío* supón unha achega xenérica de enorme orixinalidade e encaixa en dous dos eixes que González-Millán (1991: 67) considerou máis significativos ou relevantes na produción novelística galega contemporánea: a reescritura narrativa de apropiación histórica e a imaxinería fantástica.

4. Caracterización

Os escuros soños de Clío está formado por doce relatos independentes, que levan respectivamente os títulos de: “Dous normandos” (I); “Luís de Morgade, curador de Carlos II o Enfeitizado” (II); “O alquimista Caaveiro” (III); “O avisador e o avisado” (IV); “O xudeo Xacobe” (V); “Un enigma histórico” (VI);

“De cando executaron a Porlier” (VII); “Cagliostro en Compostela” (VIII); “Un escritor didáctico” (IX); “Un fidalgo fernandino” (X); “San Pedro Novo” (XI) e, finalmente, “O republicano de Francelos” (XII).

A estrutura do libro e a disposición dos seus doce relatos, sen apenas dislocacións na recta liña temporal histórica, resulta coaduvante para o seu sentido e intención. Desde I, que se sitúa no século X, imos pasando a outros que se sitúan no século XVII (III, IV, VI), no século XVIII (II, V, VII, VIII) e nos comezos do XIX (VII, IX, X, XI e XII). Con esta disposición refórzase a sensación de “historicidade” e “linearidade temporal” propia dos escritos sobre o pasado.

No manual *Literatura galega. Século XX* (2001: 374) indícase que *Os escuros soños de Clío*

é o título dun conxunto de doce relatos breves, baseados en textos apócrifos, que teñen como pano de fondo diversos momentos da historia galega. Por eles transitan historias de normandos, de alquimistas, de curandeiros, de xudeus, de xenerais liberais etc. Trátase de relatos moi lúdicos, cunqueirianos, de acusada intertextualidade e escritos na súa maioría en clave irónica e humorística.

Fernández Velho e Sambade (2006: 136), pola súa vez, definen o volume como unha serie de contos vinculados a diferentes momentos históricos nos que se mestura o documentalismo erudito coa historia apócrifa e fantástica facendo unha homenaxe a Jorge Luís Borges e Álvaro Cunqueiro.

No paratexto da lapela interior do libro na súa 4ª edición, feita por Galaxia en xuño de 1984, advírtesenos que “en xeral, os críticos considéranos un dos mellores libros do seu autor” e dísenos, ademais:

en doce relatos, basados todos eles en referencias bibliográficas nas que se misturan a fantasía coa realidade, Carlos Casares faille guiños cómplices a Clío, a musa da Historia, cunha clara intención paródica.

Pero por debaixo das burlas xúntanse neste libro algúns dos elementos que conforman xa, como un todo coherente, a obra deste escritor: lirismo, tenrura, sinxeleza narrativa, transparencia lingüística... O conxunto dá como resultado unha colección de

narracións escritas coa intención evidente de introducir o lector nun mundo cheo de suxestións e matices, que soamente se pode captar en toda a súa fondura a través da intelixencia e o corazón.

De igual maneira, no paratexto da contracuberta desa mesma edición, sinálase:

Destes relatos dixo Gonzalo Torrente Ballester que son como bromas gastadas á Historia con inxenio xoguetón e perspicaz, e que a gracia con que están escritas ten unhas raíces que se enroscan no corazón e se cravan na intelixencia para dar ese resultado indefinible que se chama a flor da literatura.

“Unhas coñas que me apeteceu escribir”. Tal é, segundo testemuña Damián Villalaín (2002), a categórica definición que o propio Casares deu algunha vez sobre *Os escuros soños de Clío*, subliñando esa vertente lúdica, desenfadada e enxeñosamente pseudoerudita presente en moitas das súas páxinas. Aínda engade o citado crítico que “o certo é que Casares escribiu este libro sen darlle gran importancia, por pura diversión”, como froito, en derradeiro extremo, do seu impenitente gosto “das cousas curiosas e dos personaxes pouco convencionais” (Villalaín, 2002).

Ramiro Fonte (1987: 478) caracterizou a proposta que encerra *Os escuros soños de Clío* como “un xeito de realismo máxico ironizado” e indicou que Casares soubera grazas a este libro “ocupar un certo lugar dentro da tan recreada escolástica dos apócrifos”. Canto á intencionalidade última de Casares ao confeccionar a obra, o poeta eumés dixo (1987: 478): “A súa teima foi a de coller ‘xente de aquí e acolá’ para facela transitar polos vieiros do lirismo e da ironía; para proxectar sobre o lector unha ollada diferente e íntima dos grandes acontecementos. Para buscar secretos e fabulados suxeitos da historia”.

González-Millán (1996: 147), pola súa vez, situou o libro de Casares “na mellor tradición cunqueiriana”, aínda que sen caer en mimetismo, e citou os elementos constantes que o crítico Santos Alonso advertiu nos relatos nun comentario ao libro publicado orixinariamente na revista *Reseñas*: “A orixe galega dos personaxes, a sinalada ambientación histórica, a recorrencia a fontes documentais para conseguir o efecto da veracidade, a utilización de apócrifos, a busca da cara oculta e misteriosa da realidade e a ‘pasión por los raros’” (*apud* González-Millán, 1996: 148).

Nesta mesma orde de cousas, o crítico *meco* afirmou que na obra operaron basicamente dúas intencións: a desmitificación do discurso da historia, por unha banda, e, por outra, a “intertextualización de determinadas modalidades narrativas dende unha distancia irónica e paródica” (González-Millán, 1996: 148-149).

Manuel Forcadela (2009: 145), pola súa vez, alude ao vínculo entre o fantástico e o popular como un dos trazos definitorios presentes no conxunto de relatos que encerra *Os escuros soños de Clío*, engadindo, ademais, outros como a redución do elemento etnográfico e o aumento da intertextualidade coa literatura fantástica mundial, a incorporación de personaxes e momentos tomados da historia de Galiza e a redución do compoñente evasivo.

Ao noso ver, cabe encadrar este libro de Casares, que apareceu cunha significativa dedicatoria ao galeguista Ramón Piñeiro, dentro do subxénero da “fictohistoria” ou “historiografía imaxinaria”. Mariano Martín Rodríguez (2013: 285) define como característico deste subxénero o “uso del discurso historiográfico como procedimiento retórico para conseguir un efecto de historicidad en textos que son, no obstante, claramente ficticios, y que tienen a menudo un carácter satírico o admonitorio”.

O narrador bota man de códigos metodolóxicos, de marcas retóricas e de convencións narratolóxicas nadas no campo historiográfico co positivismo no século XIX, como son a narración heterodiexética en terceira persoa, o uso maioritario de tempos verbais en pasado, o apoio en autoridades e citas bibliográficas, o recurso ás fontes manuscritas e inéditas, a ausencia de diálogos, a práctica ausencia de descrições paisaxísticas, o estilo obxectivizante e a sobriedade na linguaxe.

Como “fictohistoria”, a obra de Casares amosa unha intencionalidade “transgresora”, que pode interpretarse como “lúdica” (un puro divertimento) ou “paródica” (fronte aos canons tradicionais da narrativa histórica ou fronte á tendencia mistificadora da historia oficial). Trataríase en definitiva, como indicamos no noso título, de poñer en cuestión o H maiúsculo da Historia. Aclara Martín Rodríguez (2013: 300), sobre o tipo de obras en que encadramos *Os escuros soños de Clío*, que teñen “carácter de broma o guiño a los lectores, a cuya cultura y perspicacia se apela para que aprecien la gracia de su juego seudohistórico”.

González-Millán (1996: 148) vía nesta obra de Casares “a proxección dunha mirada distanciada e un tanto escéptica, nunca pesimista, sobre a historia” e sinalaba algunhas claves do seu acerto estético:

O acercamento de Casares ao pasado, condicionado pola distancia dunha mirada irónica e pola parodia do discurso histórico, resulta en momentos dunha especial intensidade poética, sen caer nunca na tentación dun barroquismo baleiro. Esta vontade de desmitificación da historiografía conxúgase cunha espléndida riqueza de rexistros discursivos que lle serven ao autor para inscribir unha tensión permanente entre a ficción e a realidade.

Fernández del Riego, baixo capa de Salvador Lorenzana (1980: 407), resumía o pendor da obra, que atopaba singular pola súa orixinalidade, dicindo que nos relatos

Carlos Casares descríbenos un mundo do pasado, no que se mesturan a fantasía, a verdade e a graza. Toma feitos tirados de lecturas e refainos ao seu xeito, con variacións sorprendentes que lles comunican novo sentido, ou revelan o que quedaba agachado na versión coñecida.

Casares non é só un creador imaxinativo, é un lírico. Tamén é un escritor que relativiza a historia, manexándoa en razón do interese estético ou do interese humano dos seus episodios. O que parece importarlle non é o que sucedeu, senón o seu xeito de suceder e o seu sentido.

A arquitectura de *Os escuros soños de Clío* susténtase no equilibrio inestábel entre imaxinación e verismo, entre fantasía e dato histórico, entre marabilla sobrenatural e feito verosímil. En todos os relatos, Casares combina habelenciosamente elementos verídicos e elementos claramente fantasiosos.

Entre os primeiros, destaquemos o recurso á toponimia real en que se sitúan os feitos, anécdotas e personaxes que desfilan polo libro. A Mariña de Lugo, por exemplo, empresta ambientación para o relato protagonizado por dous guerreiros viquingos (I), en Pontevedra reside o silencioso Xudeu Xacobe (V) e diversas rúas de Compostela acollen os íres e vires dos masóns a quen visita presuntamente o célebre ocultista siciliano Cagliostro (VIII).

Tamén debemos reparar no recurso da citación de bibliografía realmente existente, mesmo con transcripcións exactas vertidas para galego, en

VI, de fragmentos de libros manuscritos que constan na Biblioteca Nacional, como os “Avisos históricos”... de José Pellicer y Tobar, MSS/7693. Existe a revista británica *Past and Present* citada en II como existe o *Altnordisches Lebe* do folclorista alemán Karl Weinhold citado en I.

Do mesmo xeito funciona a presentación de abondosos datos de historicidade indiscutíbel: a presenza de cregos franceses exiliados após a Revolución, en II; o axustizamento de Porlier no Campo da Leña coruñés, en VII; a persecución fernandina dos liberais na “década ominosa”, en X; as alusións ao bispo ourensán Pedro Quevedo, en VII e XII; a alusión ao atentado ao xeneral Eguía, en XI...

Coadxuvan ao mesmo fin a referencia a figuras intelectuais realmente existentes, tanto pretéritas (por exemplo, a serie de alquimistas que aparecen citados en III: Wenzel Seyler, Christian Wilhelm, Domenico Manuel Caetano etc.) como coetáneas, caso de Paco del Riego (IX) ou do padroeiro da Fundación Otero Pedraio Xulio Alonso-Losada (IX e XI).

Canto aos elementos fantasiosos, destacan os relativos á tradición do etnomarabilloso tan presente no noso folclore popular, probabelmente asimilada desde a proposta cunqueiriana. Non por acaso, a máxica capacidade do alquimista Caaveiro (III) para pór ovos, por exemplo, tamén a amosa Balbina da Furcada, protagonista dun dos relatos de *Os outros feirantes*. Os especiais saberes para o mal do personaxe Pardo de Castro (VII) teñen algo a ver, a contrario, cos extraordinarios dotes curativos de casos difíciles e sobrenaturais do Merlín cunqueiriano. As “manifestacións” e comportamentos dos demos que atopa o curador Luís de Morgade (II) instalados no feble corpo do monarca Carlos II son da mesma xinea que os que Cunqueiro describe nalgunha das historias episódicas de *Merlín e familia*, como aquel que adoptaba forma de bañeira para así poder ver as monxas espidas, ou en *Os outros feirantes*, como aqueles dos que entendía o seu falar un cóengo bracarense. Os remedios para toda caste de situacións que levan o pobo a santificar ao Ferreiro Novo do Val de Olleas (XI) ben poden corresponder co catálogo de habilidades curativas dos protagonistas de *Escola de menciñeiros*. As andanzas por terras peruanas do protagonista do relato “Un enigma histórico” (VI) de Casares teñen o seu aquel de semellanza coas andanzas mexicanas do protagonista do conto “Somoza de Leiva”, incluído no *Xente de aquí e de acolá* de Cunqueiro. E *tutti quanti*...

Por debaixo dos argumentos e das anécdotas concretas que nos ofrecen os relatos corre un río de humor intelixente e culto, unha visión humanista e “humanizante” da Historia que tende a rebaixar ínfulas, corrixir pretensiosidades e revelar absurdos; que o mesmo se compadece do remorso dun cura integrista conmovido polo axustizamento de Porlier (VII) que se solidariza desde o profundo co xudeu pontevedrés Xacobe, perseguido pola intolerancia durante séculos (V); que igual se aventura a explicar en chave hilarante as razóns do enfeitizo dun monarca hispano (II) que converte as pantasma de dous temíbeis guerreiros viquingos en veciños dunha aldea mariñá de comportamento antitético á hora de afrontaren as súas obrigas coa comunidade (I); que o mesmo nos fai testemuñas da decepción maiúscula dun fidalgo absolutista ao coñecer en persoa ao “Deseado” (X) que nos permite constatar as extravagancias intelectuais dun típico galego “indiano” (IX).

Se é certo, como indicou González-Millán (1996: 30), que o discurso literario no posfranquismo deixou de funcionar como “reserva imaxinaria” do galeguismo, un ingrediente a considerar nesa transformación é a visitación da historia patria con lentes de distanciamento, quer irónico, quer lúdico, como acontece en *Os escuros soños de Clío*.

5. Fontes

Ramiro Fonte (1987), en sintonía con outros críticos como Basilio Losada, Manuel Quintáns, Camiño Noia ou Anxo Tarrío, sinalou no seu día tres dos nomes que acoden de inmediato aos puntos da pluma cando se trata de falar das posíbeis fontes, modelos ou influencias que están na base deste libro de relatos de Carlos Casares: o Borges de *El Aleph*; o Cunqueiro dos libros de “semblanzas” (*Escola de menciñeiros, Xente de aquí e de acolá e Os outros feirantes*), do *Merlín e familia* e das *Crónicas do Sochantre* e o Joan Perucho das *Histories apocrifes* (1974). Talvez poida engadirse á relación o nome do escritor Manuel Mujica Láinez, coas súas *Crónicas reais* (1967).

González-Millán (1996: 57) falou dun proceso de “recodificación do imaxinario de tradicións narrativas xa canonizadas dentro do sistema literario galego” nos anos do inmediato posfranquismo, e nesa perspectiva, sinalou *Os escuros soños de Clío* como obra que “renova o cunqueirismo ao descubrirille novas posibilidades, nun momento en que o mesmo Álvaro

Cunqueiro considera esgotado o seu propio modelo¹. Entre os elementos de liñaxe claramente cunqueiriana que Casares aproveita ou insire en *Os escuros soños de Clío* o crítico meco enumerou os seguintes (1996: 148):

O índice onomástico, a persistente ironía, o xogo intertextual, o intelixente tratamento da escatoloxía na mellor tradición da literatura popular, a parodia do discurso biográfico, o ton de tristura e melancolía no que rematan case tódolos contos e o sometemento do marabilloso ao implacabel peso do humor [...]

Pola súa banda, M^a Xesús Nogueira, alén de considerar Casares un dos grandes responsábeis no proceso de recuperación da estima por Cunqueiro como narrador e literato, acredita tamén na idea de que o autor de *Os escuros soños de Clío* bebeu directamente da estética do mindoniense algúns dos elementos máis característicos do seu propio segundo libro de relatos: o humor, a erudición apócrifa, a recreación de mitos e figuras clásicas e o lirismo sentimental dos personaxes (Nogueira, 2009).

Debemos insistir, con González-Millán, en que hai un aspecto paratextual nesta obra de Casares, nas tres edicións sucesivas feitas por Edicións do Cerne cando menos (non así nas debidas a Galaxia, que eliminaron ese elemento) que remite directamente para o modelo narrativo de Cunqueiro. Referímonos ao “Índice Onomástico” con que se fecha *Os escuros soños de Clío*, no que se ofrece unha axustada caracterización dos personaxes que pululan polos seus relatos. Como é sabido, Cunqueiro ofreceu índices semellantes en *Merlín e familia* e *As crónicas do Sochantre*.

Concordamos tamén con González-Millán (1996: 149) na idea de que *Os escuros soños de Clío*

aliméntase dunha ironía e dun humor no tratamento do material narrativo que dificilmente poderían definirse como borgianos (véxase, por exemplo, “Luís de Morgade, curador de Don Carlos II o Enfeitizado”). Máis próximo a Cunqueiro, pero sen caer nun mimetismo fácil, o libro de Carlos Casares pode ser interpretado no albor da nova década como unha homenaxe a este autor [...].

¹ Repárase en que en 1979, ao mesmo tempo que Casares publica o seu segundo libro de relatos, aparece da man de Galaxia o volume *Os outros feirantes*, de Cunqueiro.

Por último, Damián Villalaín (2002), a propósito deste debate sobre as fontes e os influxos, confesou que Casares e el

falamos varias veces deste asunto e recordo que o divertían moito as especulacións dos críticos, que atopaban nestes relatos inequívocas influencias de Cunqueiro e mesmo de Borges. Esta última, sobre todo, era a que rexeitaba con maior firmeza, pois nunca sentira especial devoción polo escritor porteño [...]. Tampouco admitía a das Vidas imaxinarias, de Marcel Schwob, hai pouco sinalada con motivo da sétima edición deste delicado e sinxelo relicario de fermosos contos.

6. No ronsel dun libro singular

Cabe finalizar esta pequena contribución ao estudo de *Os escuros soños de Clío* achegando un breve elenco de títulos da narrativa galega posterior que, en maior ou menor medida, encontraron no citado libro de Casares técnicas a desenvolver e motivos máis ou menos semellantes de inspiración.

Referímonos á novela de Xavier Costa Clavell *O conde de Viloide* (1985), de pendor paródico, desenvolta en dous planos temporais, o século XIII e o século XX e cun personaxe central que resucita e se comporta como un vividor sen escrúpulos. A obra foi definida por Xavier Carro en *El Correo Gallego* (5-X-1986) como “unha ficción que se escribe como un divertimento”.

Tamén pode ser colocada no ronsel do libro de Casares que nos ocupa o intitulado *Os misterios de Monsieur D'Allier* (1992), de Salvador García-Bodaño, un “conxunto de relatos misteriosos que recollín dun feixe de papeis nunha vella pousada da rúa da Algalia”. Sinala Dolores Vilavedra (2010: 192), nesta perspectiva, que “Compostela revélase aquí como un espazo ideal para a invención apócrifa, posto que nela se funden o histórico e o lendario, o pasado e o presente, o máxico e o cotiá[n], no que todo aínda é posible”.

Cabería reparar no tratamento da materia histórica inquisitorial, nas referencias ás presenzas presuntamente demoníacas e nos xeitos de enunciación irónicos e humorísticos que ofrece Xesús Rábade Paredes nos diversos episodios da súa novela *Branca de Loboso* (1991) para abesullar

algunhas pegadas do segundo libro de relatos de Casares nela, mais onde son evidentes é no volume *As sombras do Barroco* (1994), no que Rábade Paredes mestura á mantenta ficción e realidade, historia e falsa erudición.

Na liña de *Os escuros soños de Clío* son tamén nalgunha medida, pensamos, polo xogo coa Historia que encerran, polas citas de erudición apócrifa que conteñen e o espírito esencialmente lúdico e humorístico que as preside, dúas novelas de Alfonso Álvarez Cáccamo: *O espírito de Broustenac* (1996), protagonizado por unha estraña criatura que resulta acollida a comezos do século XIX polos monxes de Oia e *O bosque de Levas* (2002), no que a pantasma dun liberal madrileño axustizado na época fernandina, Marcelo de Salas Gutiérrez de la Cruz, instálase no faiado da casa dunha familia galega contemporánea.

Non deixamos de percibir o mesmo xogo de falsa erudición histórica, científica, literaria e bibliográfica, de humor intelixente e de recreación de personaxes de propiedades fantásticas, disparatadas ou sobrenaturais que está presente en *Os escuros soños de Clío* en varias das producións narrativas de Xosé L. Martínez Pereiro, concretamente nunha parte dos relatos que compoñen volumes como *As irmás bastardas da ciencia* (1999), *Breviario de calamidades* (1999) e, moi especialmente, *A embaixada do vinagre* (2002) e *A verdade como mal menor* (2008).

Por último, non nos resistimos a enunciar a hipótese de que algunha influencia debeu de ter a obra de Carlos Casares ou algún relato en particular da mesma (“Luís de Morgade”, sobre todo) sobre a coñecida novela de Gonzalo Torrente Ballester *Crónica del rey pasmado* (1989), obxecto dunha versión cinematográfica por Imanol Uribe en 1991... Para cando as versións cinematográficas, en curta ou en longametraxe, dalgún dos relatos de *Os escuros soños de Clío*?

E. X. Í.

Bibliografía

- Angueira, Anxo (2009): “*Bretaña, Esmeraldina*” e o sistema literario galego, Vigo: Xerais.
- Basanta, Ángel (2013): “*Narrativa Breve Completa* de Carlos Casares”.
Dispoñible en liña: www.elcultural.com/articulo_imp.aspx?id=32372.

- Bermúdez Montes, Teresa (2009): “Ramón Piñeiro, Carlos Casares e a Nova Narrativa”, *Revista de Investigación en Educación*, 6, pp. 104-112.
- Calvo, Tucho (2003): *Carlos Casares. O conto da vida*, A Coruña: La Voz de Galicia.
- Fernández Freixanes, Víctor (1982³): *Unha ducia de galegos*, Vigo: Galaxia.
- Fernández Velho, Rosario e Xesús Sambade (2006): *Literatura Galega do século XX*, Vigo: A Nosa Terra.
- Fonte, Ramiro (1987): “Carlos Casares e *Os mortos daquel verán*”, *Grial*, 98, pp. 477-480.
- Forcadela, Manuel (1993): *Manual e escolma da Nova Narrativa Galega*, Santiago: Sotelo Blanco.
- (2009): “Novela e política en Galicia de 1968 á fin do século: ficción e ideoloxía en Carlos Casares” en Camiño Noia, Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra (eds.), *Actas Simposio Carlos Casares*, Vigo: Fundación Carlos Casares, pp. 125-150.
- González-Millán, Xoán (1991): *Silencio, parodia e subversión. Cinco ensaios sobre narrativa galega contemporánea*, Vigo: Xerais.
- (1994): *Literatura e sociedade en Galicia (1975-1990)*, Vigo: Xerais.
- (1996): *A narrativa galega actual (1975-1984). Unha historia social*, Vigo: Xerais.
- LORENZANA, Salvador (Fernández del Riego, Francisco) (1980): “Libros. *Os escuros soños de Clío*, por Carlos Casares”, *Grial*, 70, pp. 406-407.
- Martín Rodríguez, Mariano (2013): “La fictohistoria o historiografía imaginaria en las literaturas románicas desde el siglo XIX: ensayo de tipología y panorama de un género formal insospechado (I)”, *Revista de Filología Románica*, 30, 2, pp. 285-308.
- Moreno, M^a Victoria e Xesús Rábade Paredes (1985): *Literatura Século XX. Iniciación Universitaria*, Vigo: Galaxia/SM.
- Nogueira, M^a Xesús (2009): “Contra a traxedia da esencia humana. A lectura de *Cunqueiro* por Carlos Casares” en Camiño Noia, Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra (eds.), *Actas Simposio Carlos Casares*, Vigo: Fundación Carlos Casares, pp. 177-188.
- Noia Campos, M^a Camiño (1992): *A Nova Narrativa Galega*, Vigo: Galaxia.
- Quintáns Suárez, Manuel (1992): “A memoria crítica na narrativa galega actual”, *Grial*, 114, pp. 271-279.

- Tarrío Varela, Anxo (1994): *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*, Vigo: Xerais.
- VV. AA. (2001): *Literatura galega. Século XX*, Vigo: A Nosa Terra.
- VV. AA. (2003): *Carlos Casares*, Monografías da *Revista de Estudos Miñoranos*, Nigrán: Instituto de Estudos Miñoranos (IEM).
- Vilavedra, Dolores (2010): *A narrativa galega na fin de século. Unha ollada dende 2010*, Vigo: Galaxia.
- Villalaín, Damián (2002): “*Os escuros soños de Clío*, un dos libros dos que máis orgulloso estaba Carlos Casares”, *La Voz de Galicia*, 17 de marzo.

Entre libros

MANUEL JANEIRO

Non coñecín a Carlos Casares no colexio ou na universidade, non militamos xuntos en ningún partido político nin pertencemos ao mesmo grupo de amigos xuvenís. Nin sequera nacemos na mesma cidade. A miña amizade con el fraguouse traballando na Editorial Galaxia, Casares como director e eu como deseñador gráfico.

O día que o coñecín non tiña nin idea de que el ía ser nomeado, primeiro, director literario, e logo, director xeral de Galaxia, e moito menos de que íamos ser amigos. Foi unha noite de inverno de finais dos setenta ou quizais dos primeirísimos oitenta. Chovía en Vigo e o pub de moda por aquel tempo, O Charango, fervía cun xentío mestura de progresistas comprometidos e de xente ben da cidade, todos noctámbulos. Quen mo presentou? Quen me dixo: mira este é o escritor Carlos Casares? Non o recordo, só recordo que á beira do xa soado escritor estaba sentada unha prodixiosa deusa, a muller máis fermosa que por aquel entón pisaba as Rías Baixas. Unha beleza nacarada que irradiaba luz de porcelana naquel bar de louza alcohólica. Podería dicir, xa que logo, que o primeiro que me gustou de Carlos Casares foi a súa noiva, se non fose porque xa era a súa muller e porque decontado tamén el me gustou moitísimo. Gustoume moitísimo porque foi piadoso comigo.

Acababa de publicar Casares o seu *Ilustrísima* e eu deseñara en compañía de Francisco Mantecón a portada daquel libro. Talvez para interromper a miña tartamudez atónita ante o iris irradiado pola súa muller, preguntoume Carlos pola súa novela. —Gustouche?, díxome. Santo Ceo! Eu deseñara a cuberta, pero non lera o libro. Un, malia ser novo naquel tempo, xa tiña os seus recursos. Aprendera nalgún lugar que a todos os escritores lles gusta que se considere a súa obra transportable ao cine. Así que iso é o que dixeran, dixeran que me parecía que a historia estaba construída como con secuencias e planos cinematográficos, que había nela moito da linguaxe do cine. O amigable Casares fixo como que si, como que lle agradaba o meu comentario e a continuación, gran conversador, pasou a contarme a súa novela. Cando concluíu, no medio da música folk que retumbaba no local, a min a novela gustábame unha barbaridade e Carlos Casares tamén.

Logo, a vida profesional reuniunos nos locais da Editorial Galaxia, na rúa Reconquista, tralas ventás que se asomaban aos castiñeiros de indias da alameda. El na posición do que toma as decisións, eu na do que somete o seu traballo a esas decisións, é dicir, unha situación formalmente de conflito; con todo, non existiu tal conflito. Forxouse desde o principio unha complicidade estética na que moito tivo que ver a capacidade de Carlos Casares de respectar o traballo dos outros e alentalo. Creo que esa é unha das condicións que explican o papel que xogou o personaxe na dinamización da cultura galega.

Durante os longos anos que Casares foi o máximo responsable de Galaxia deseñei para a editorial innumerables coleccións e cubertas de libros, tamén me encargaba dos eventos editoriais e da imaxe corporativa. Nunca me rexeitou unha proposta, aínda que discutíamos as premisas xuntos, e Carlos detíñase minuciosamente a explicarme as características de cada encargo; é máis, cando algún autor se empeñaba en que o verde da súa cuberta debería ser azul ou encarnado, el saía na miña defensa, argumentando que non se trataba de defender o proxecto do deseñador senón o proxecto gráfico da editorial.

Na época na que eu aínda compartía o estudo con Francisco Mantecón, Carlos convocounos unha tarde no seu despacho para falarmos dun proxecto que lle interesaba infinitamente. Consegui que a Xunta de Galicia promovesse unha campaña de normalización lingüística. Tratábase da primeira campaña que foi verdadeiramente popular, a famosa “Fálalle galego”. Nalgúns sitios aparece como deseñador desta campaña Francisco Mantecón sobre unha fotografía miña, noutros aparecemos como deseñadores ambos os dous. Ningunha das informacións é do todo certa, o verdadeiro autor da campaña, o autor inicial, foi Carlos Casares. Aquela tarde na que os castiñeiros de indias inundaban de luz dourada o seu despacho explicounos a Paco e a min o proxecto. El xa o tiña todo na cabeza, tiña a idea, tiña o slogan e tiña a imaxe. Falounos dunha nai nova que ten a súa filla no colo e lle fala. Baixo esta imaxe que debería de ser cálida, doméstica, aparecería a lenda: —Fálalle galego. Non era unha frase cominatoria, non ordenaba Fálalle galego!, era unha frase explicativa, quería dicir: estalle falando en galego. Era unha frase casariana.



Fixémonos amigos desta forma, traballando xuntos e compartindo desexos. Á vez compartimos as cousas que comparten os verdadeiros amigos, as alegrías e as mágoas. Ao faladoiro que celebraba no verán nunha tasca do paseo marítimo de Panxón, eu que vivo en Gondomar, non adoitaba asistir, prefería a súa casa de Vilariño, á que acudía sempre en busca de consolo cada vez que a miña vida daba un tombo. Carlos Casares era un bo escoitador porque non xulgaba, comprendía e consolaba. A el a miña casa de Gondomar gustáballe, dicía que o seu deseño lle recordaba aos meus libros. Admiraba a linguaxe da arquitectura contemporánea e consideraba como propias as cousas dos seus amigos, estaba tan orgulloso da casa que eu me deseñara para vivir que lla ensinaba aos seus amigos. Podía aparecer pola porta cun amigo de Madrid ou de onde fose para ensinarlle a miña casa. Era así, celebraba os que el consideraba éxitos dos outros. Enchíaselle a boca cando explicaba a un terceiro que eu acababa de deseñar o novo María Moliner. —Fíxate os deseñadores que temos en Galicia, dicía. Sentín moito que non publicase Casares o meu *Pucho, ou habitador dos tellados*. Tíñao sobre a mesa do despacho o día que morreu. Kristina, esa súa muller deusa que conservou a beleza ata os seus últimos días, recordábamo sempre: —A Carlos gustáballe moito o teu *Pucho*. Non puido ser, non publicou el o meu primeiro libro en prosa como me gustaría e finalmente o editou Kalandraka.

Carlos Casares ademais dun gran conversador, era un grande “enseñador”. Conservou vivo durante toda a súa vida ao neno que foi algún día, o neno que atesoura segredos na súa caixa de cartón e ensínallos aos

amigos. De adulto a caixa de cartón era a súa propia casa. Por iso un día levábache a ver o seu inmenso tren eléctrico ou a súa Harley-Davidson ou che ensinaba, sosténdoa entre os dedos, unha pluma estilográfica. Tiven a honra de ter un obxecto meu naquela casa de Vilariño. Gustárame que me fixeses un deseño para ese muro do xardín, díxome unha mañá de agosto na súa casa, ou sexa, que me invitaba a chantar un *graffiti* xunto as gardenias e as semprevivas, e fíxenllo malia que nunca traballara a esa escala e nese formato. Era difícil negarlle un capricho.

No medio da desolación que todos sentimos pola súa morte eu atopei o consolo de prolongar a miña relación con el un pouco máis. Encargueime de deseñar a imaxe corporativa da Fundación Carlos Casares. Durante meses o meu estudo encheuse coa súa presenza. Vía a el cando debuxaba logotipos, cartas, tarxetas, publicacións... É un dos deseños dos que me sento máis orgulloso, quizais porque o fixen empregando todos os meus saberes profesionais pero, sobre todo, todo o meu agarimo.

M. J.

Carlos Casares, poeta

ARCADIO LÓPEZ-CASANOVA

1. Un poeta en Compostela¹

Carlos Casares chegou a Compostela —na que ía ser unha primeira estadía súa de dous anos— en outubro do 1961 para cursar os daquela chamados cursos comúns de Filosofía e Letras. Viña de Ourense, de facer no instituto o preuniversitario e onde —co guieiro sobre todo do catedrático de Filosofía, o profesor Albendea— xa dera mostras da súa vocación e talento literarios gañando o Concurso provincial de contos cun relato titulado “A la sombra de una muerte”.

Ese éxito, que xa lle dera sona no ambiente literario da cidade das Burgas, permitiulle entrar en relación con Risco e co grupiño dos “artistiñas” (como agarimosamente lles chamaba don Vicente) —Quesada, de Dios, Manzano, Bucíños etc.— que se axuntaba arredor do mestre no Volter e mais tamén co poeta Antón Tovar, do que diría, moitos anos despois, “foi o primeiro escritor que me impresionou como tal”.

Segundo ten contado, nunha visita a Ourense de Novoneyra, o gran poeta do Courel faláralle moi xenerosamente de min e do meu libriño *Hombre último* (1961), retirado por orde gubernativa (pese a ter pasado pola censura). Coñecémonos a primeiros do mes de Santos, presentados por un común amigo segoviano (que estaba na súa pensión, ó pé do Obradoiro). Foi á hora do mediodía, ó saír das clases, na porta da vella Facultade; tras da presentación, baixamos, envoltos pola chuvia, pola Caldeirería, e recalamos un ratiño no Derby.

¹ Agradezo a Gustavo Garrido, da Fundación Carlos Casares, e a X. M. Soutullo, da editorial Galaxia, a súa xenerosa axuda na procura dos textos do noso amigo. Por desgraza, non se puideron localizar as triloxías “Tempo de door e da esperanza” (1963), premiada nos Xogos Florais de Vilagarcía, e “Coma o ruidoso silencio” (1966), galardoada nas Festas Minervais. Tampouco se puido localizar a triloxía que acadou o 3º premio nas Minervais do 1963, pero —se a memoria non me engana— estaba formada polas composicións publicadas no nº 10 de *Grial* (1965).

Nas citas que fago dos poemas, respecto con fidelidade a lingua dos orixinais (publicados ou mecanoscritos).

Dende aquel momento conxeniamos moi ben e abriuse entre os dous unha amizade sincera e fecunda. Leirabamos sobre tres trazos compartidos: un, os dous eramos tímidos, de poucas palabras, afeitos ó silencio; outro, sentiámonos moi do noso “lugar de provincias” —Ourense/Lugo—, ámbitos que lembrabamos con morriña, e outro máis, participabamos dunha sentida vivencia relixiosa (non allea, claro, a íntimos desacougos).

E, por suposto, dende aquel día Carlos entrou a formar parte e a participar nas actividades do reducido grupo —apenas unha ducia— de universitarios galeguistas axuntados na Agrupación Cultural O Galo e a ser visitante asiduo de Piñeiro. Mais tamén, asiduo asistente ó faladoiro do Gaiola tralo xantar e algunhas noites no Derby.

Naqueles anos tan escuros, tan cheos de silencios cómplices, Carlos chegou —coma toda a nosa xeración— a unha Facultade realmente orfa —salvo mínimas e honrosas excepcións— de verdadeiros mestres de prestixio, rexida *manu militari* —para que ninguén se movese— polo decano Moralejo (curiosamente, antigo membro do Seminario de Estudos Galegos), que, por certo, un día, ó lle solicitar autorización para un acto (literario) en galego, respondeunos si queriamos “que sacaran outra vez os canóns á rúa”. Unha Facultade —sobra dicilo— na que só dúas ou tres voces mantiñan (dalgunha maneira) unha certa actitude anti-réxime.

Esa primeira estadía súa en Compostela significouse pola *formación lectora* e a *manifestación creadora*, das que fun testemuño privilexiado e mesmo compartimos ilusionadamente de xeito especial cando, xa no segundo curso, pasou á miña pensión (na que, por certo, estivera Franco Grande), levada por dúas recordadas señoríñas —Herminia e Leonor—, ás que aquilo de “poetas” (e galardoados) parecíalles algo moi especial e importante.

O pouco atractivo intelectual que tiñan a maior parte das clases, compensábamolo con afán lector de horas e horas, sempre á procura de lecturas que nos enriquecesen e abrisen horizontes vitais e vocacionais. Líamos, naqueles momentos, sobre todo poesía (e estudos sobre o feito poético). Da poesía galega, por exemplo, tiñamos como libros de cabeceira as *Escolmas* de Galaxia e atendiamos ás voces que sentiamos máis próximas á nosa sensibilidade: conmovíanos o dorido dicir de Pimentel; desacougábanos a palabra visionaria de Cuña; emocionábanos a fondura

e concisión de Díaz Castro; exaltaba o noso sentimento da Terra *Os eidos* de Novoneyra, que, amais, espertaban o amor ás nosas raíces, ás nosas bisbarras —A Limia, O Páramo—, de maneira que falabamos a miúdo —e Carlos anunciouno nalgunha ocasión— facer senllos libros nesa liña. Logo, no 1962, celebramos a saída dos libros de Tovar (*Arredores*) e de Celso Emilio (*Longa noite de pedra*) e mentres el prefería o ourensán, eu quedábame co de Celanova.

A polémica *antoloxía* (1960) de Castellet abriunos o mapa da poesía castelá de posguerra e guiounos polos postulados das poéticas de signo realista. Ben escasos de cartos e faltos de boas bibliotecas (salvo a que o profesor Moreno Báez ía formando —con limitados recursos— no Seminario de Literatura, no que a miúdo nos xuntabamos e pasabamos horas lendo), fómomos achegando, brinco a brinco, ó conxunto das poesías completas que publicaba Ediciones Giner (principalmente de Hierro ou Valverde; Celaya non nos interesou nada), ós libros de *Adonais* (Claudio Rodríguez, Valente, Sahagún, Brines...), mais a poesía hispanoamericana (Neruda, Nicolás Guillén, Vallejo) que procurabamos no “Eduardo” (“de tapadillo”, claro), na Rúa do Vilar, en edicións de Losada.

Tamén nos interesou moito naquel momento, e moito nos abraiou, a poesía catalá. Na primavera do 1963, con motivo do Día das Letras Galegas, tiven a oportunidade de ir dar unha conferencia ó Centro Galego de Barcelona, e mercé a Albert Manent, amigo de Piñeiro, puiden entrar en relación con J. V. Foix, Espriu, Castellet ou Molas e vir logo de alí cun abondoso feixe de libros que devoramos con emoción: as *Estances*, de Riba; *Les irrealles omegues* e *Desa aquests llibres al calaix baix*, de Foix; *La pell de brau*, de Espriu; *Vacances pagades*, de Pere Quart; *Qui ulls ha*, de Vallverdú, ó que puidemos xuntar, acabada de saír, a *Poesía catalana del segle XX* de Castellet/Molas, unha escolma exemplar.

Como estabamos —segundo comentou el con ironía anos despois— en “época na que se levaba moito o existencialismo”, fomos, claro é, ávidos lectores —novela e teatro— sobre todo de Camus e Sartre e tamén aí tivemos intensas e cordiais discusións, sempre enriquecedoras, pois o Carlos sentíase —e declarábase— máis camusián, e eu máis sartreán. De achega moito menos doada resultaban os grandes mestres da lírica moderna (eramos devotos do Rilke das *Elexías*) e os da narrativa europea

e americana (Kafka ou Mann, Faulkner ou Dos Passos), que chegaban en edicións moi malas (maiormente arxentinas) e moi careiras para os nosos pobres petos.

Breve, pois, esta primeira estadía compostelá, que se dunha banda estivo chea de ilusións (vocación literaria, compromiso galeguista), doutra banda marcou temperás decepcións e duras dificultades propias daqueles tempos de tanta necesidade. Estadía importante, á vez, porque nos deixou o mellor retrato do Casares como poeta, fronte ó que logo a segunda —xa a partir do curso 1965-1966— nos traerá do Casares narrador (que —dito sexa de paso— vai deixar o cultivo da poesía pero tingue a súa mellor prosa de sostida vibración lírica).

2. Do desacougo á solidariedade

Nunha entrevista que nos fixeron para *La Región* de Ourense con motivo dun recital que demos no Liceo en febreiro do 1963 (ó que, por certo, non asistiu case que ninguén, e si —sempre xeneroso— D. Ramón Otero Pedrayo, que pronunciou un fermoso “Epílogo”), ó lle preguntar sobre dos seus principios poéticos, o noso poeta respondía con estas palabras:

El poeta (...) vive en una situación histórica concreta. Esta circunstancia determina la manera de hacer poesía de esa época (...) La situación histórica actual nos exige una poesía concreta, testimonial, donde el juego estético, en cuanto tal, puede considerarse una traición.

É claro que, na súa declaración, Casares asumía os postulados dunha *poética (epocal) de razón histórica* —a propia, pois, da nosa xeración—, que, como resulta sabido, tiña seu foco cosmovisionario na imaxe do home-no-mundo, i.e., “situado” nunhas ben concretas coordenadas espazo-temporais, e mesmo que se desenvolve en dúas ramas, a do *realismo existencial* (arraigado ou desarraigado, para dicilo en termos de Dámaso Alonso) e *realismo do mundo e maila xente*. Ó respecto, interesáranos moito (e moito nos marcaran) unhas consideracións de José Hierro no prólogo ás súas *Poesías completas* (1962) cando sinalaba o seguinte:

Estoy refiriéndome (...) a un tipo de poesía que desdeña la belleza abstracta, el poema como hermoso objeto fabricado, la evasión de la realidad circundante, y prefiere arraigar en la vida concreta.

Una poesía testimonial (...) El poeta testimonial es como un tónico, necesario para nuestra salud.

Ora ben, rexeitar “el juego estético como tal” (la “belleza abstracta”, que di Hierro) non supón aceptar o prosaísmo burdo no que caeron tantos ecoicos —e dogmáticos— socialrealistas e que moito dano fixo á nosa lírica da década 1965-1975. Ben pola contra, o noso amigo sempre defendeu (o mesmo que na súa prosa) —e moito temos falado disto— a necesidade dunha palabra traballada artisticamente con esmero, mesmo ata acadar a plenitude estética do poema e a súa meirande eficacia expresiva (o que algún que outro iletrado denunciaba coma “formalismo” (!)).

Baixo os supostos, pois, desa *poética de razón histórica*, a súa poesía vaise amosar basicamente en dúas liñas. Dunha banda, teríamos a dun *eu íntimo do desacougo*, actitude sobre da que, trinta e tantos anos despois, ironizaba moi ó seu xeito nunha “Autopoética” nestes termos:

decidín facerme un home triste, porque pensaba que como escritor tiña que ser triste e angustiado (...).

Ese *íntimo desacougo* artículase, logo, sobre de tres motivos ou eixes temáticos. Nun poema en castelán, datado en Compostela en febreiro do 1963 e de xa moi axustada composición e modulación rítmica (alternancia de versos curtos/longos, eficacia dos encabalgamentos), está —con certos ecos de Juan Ramón— a *anticipada representación da morte*, a vida —*topos* do *homo viator*— como travesía por un “desierto oscuro”, a visión dun “sol” esbrancuxado e derradeiro (“mentira pronunciada (...) entre mis huesos”), e mesmo a morte coma un quedar “con los ojos hacia ti” (...) “lejos del mundo, lejos / del tiempo aquel con que soñáramos”.

Temos, logo, o motivo temático da *infancia*, que trata con orixinalidade e intensidade lírica no poema “Roula, muíño triste”, pertencente á triloxía “Poemas da lembranza” (premiada nas Festas Minervais do 1963 e publicada logo en *Grial*, nº 10, 1965). Esa orixinalidade e intensidade apuntadas veñen dadas pola imaxe dese “muíño roulón” que lle trae “as lembranzas de antano” e pola evocación —tan sentida— daquel tempo feliz no ámbito seu da Limia, paisaxe das súas raiceiras, cos seres queridos, cando era “nenosementando / esperanza (...) iñorante das bágoas e do pranto, / lonxe dos homes”. Dorida elexía pola infancia perdida porque, fronte a

aquel neno feliz, agora este “eu” desposuído vese “rubindo polos días / triste e canso / de ser home / niste camposanto / (...) de anxeios acoitelados”. Dramático contraste entre, pois, a alegría e felicidade vividas polo neno e a dor —o vencemento existencial— de sentirse agora home.

Un terceiro motivo do *desacougo* dáse no poema “Non”, tamén publicado no citado número do *Grial*, e recollido logo na revista *Claraboya*, no especial dedicado á poesía galega (1967). Vexamos a composición:

Eu ben sei que non hai volta.
Iste é o non derradeiro no camiño.
Todo é presente como pedra
niste hoxe
con dimensión de adiós nos horizontes.

Eu ben sei que xa non quedan
músicas de verdade pra os ouvidos
nin lonxes pra fuxir da noite pecha.

Todo é presente, infindo hoxe,
semente en penedía, nunca froito,
árbore sin seiva, mais con tempo,
longo río de morte que nos leva.

Como ben se advirte, estamos agora nun poema do *baleiro*, do *radical desamparo existencial*. Poema, por certo, de sabia composición (tres unidades) marcadas por dúas significativas anáforas: unha (“eu sei”), fixa a función modal que rexe a composición (de base cognitiva) e que nos traslada, en actitude de linguaxe de canción, á expresión da dramática certeza do suxeito lírico; outra (“todo é presente”), lévanos á representación dese final do camiño (“non hai volta”) con tódolos seus signos de privación ou desposuimento (“pedra”, “xa non quedan / músicas de verdade”, “semente en penedía”, “árbore sen seiva”) e —xa no definitivo remate— ese “longo río de morte que nos leva”.

Este íntimo *desacougo* —*felicidade perdida, baleiro vital, morte*— ten un contrapunto positivo, liberador —diríamos— no *sentimento amoroso*. Teñamos esta fermosa mostra:

Ó teu carón
a vida convírtese nunha festa
onde nunca se sabe
que sorpresa estás a preparar.

Pode ser unha historia aluciante que me contas:
que voaches, por exemplo, nunha alfombra,
que tuveches un mozo budista en Singapur
ou que, cando nena, alá no teu pobo
levábaslle cada tarde a merenda a San Antón.

Tamén pode ser, a veces,
esa door redonda coma un mundo
que me mostras
ou a ferida que téas na man dereita,
os teus ollos azules, a melea loira,
un telegrama,
aquela carta...
Eu que sei!
Tantas cousas
que soilo son certas porque pertencen a ti.

E volves cada día para anunciarme
que a festa non se acaba, resucitas
as miñas esperanzas mortas,
daslle corda ó corazón
e recuperas nos meus ollos
os campos de centeo que para ti mirei un día,
as frescas mañás,
o aire limpo da miña Limia longa,
as sementeiras i os negros bois do meu abó
que salvou para nós campesiñamente estas palabras
cas que agora che podo contar
esta historia de amor tan verdadeira.

Estamos, neste caso, nunha apóstrofe da confianza que o eu lírico
—namorado— lle dirixe ó ti da amada, nunha confesión do que sente —do
que vive— como “historia de amor tan verdadeira”. Verdadeira e de signos
ben vivificadores, pois de certo esa figura feminina revélase para o “eu” coma
un suxeito doador (“Ó teu carón / a vida convírtese nunha festa”) que lle
abre mundos máxicos, que é capaz de lle resucitar as “esperanzas mortas”
e mesmo tamén que lle devolve (“recuperas nos meus ollos”) aquel mundo

feliz das súas raíces, as paisaxes da alma sempre queridas, sempre auténticas (“os campos de centeo (...) / “as frescas mañás, / o aire limpo da miña Limia longa (...))”, as palabras da lingua herdada e amada.

Nesa liña liberadora está, asemade, o poema “Amemos” —tamén da triloxía do 1963—, publicado no xa sinalado número do *Grial*. A composición, que leva unha cita de Xohana Torres, da dedicatoria de *Do sulco* (1967) (“Inda que a Rosa é breve i o Tempo terminábele”), organízase, con ese “amemos” como anáfora que marca as catro unidades poemáticas, sobre dunha apóstrofe a un “ti” plural e periférico no que se implica o “eu” e implica o lector. Unha apóstrofe que é, de feito, unha chamada a se abrir amorosamente á vida, ós seus mellores intres que nos dá, á beleza (emblema da “rosa”) aínda na súa fugacidade e ata mantendo unha razón cordial con aqueles que nos feren (“as bocas que mancan ó bicalas”), que nos fan dano. Abrirse á vida vencendo, asemade, as escuras forzas da pesadume que nos asexan e turran de nós. Dirá así na estrofa final:

Amemos

inda que a esperanza turre cara abaixo
a vencellarnos sempre contra nuncas
de campos sen aire e corazóns parados.

Tal como xa apuntábamos liñas atrás, a *poética de razón histórica* ábrese na poesía de Casares, fronte ó *desacougo* comentado (co seu contrapunto), a unha liña de *solidariedade* propia dun “eu social” e dun *realismo do mundo e maila xente*. Manifestase temperá esta palabra “comprometida” (como se dicía daquela), pois xa aparece, ben significativa, nun poema en castelán publicado no Programa de Festas (1961) de Ourense, e onde, na nota de presentación do autor, se anunciaba que estaba preparando “un libro de poesías titulado *Ellos*”. O título é, ó respecto, ilustrativo dabondo, pois que alude —e dá protagonismo poemático— a uns suxeitos desposuídos, asolagados no sufrimento e a privación, seres marxinados e esquecidos na súa dor. Iso é, xustamente, o que nos amosa no poema citado, xa de moi bo feito e medida composición pechada (“Lejos, / la tierra llama / y se hace larga / la esperanza”), unha *estampa* que dá representación a unha “triste caravana / de la ausencia” á procura dunha “última esperanza” e que, ó cabo, atopará tódalas portas pechadas e volverá, dispersa, vencida, “con el deseo final / muerto entre los brazos”.

Tamén en castelán, e máis ou menos do mesmo tempo de escrita, está unha triloxía dedicada ó pintor José Luis de Dios, amigo do grupo dos “artistiñas”. Nela volven ó protagonismo do poema eses “Ellos”, para nos dar outra *estampa lírica* e un *íntimo prego*. *Estampa* —dunha banda— dos marxinados que viven “en el monte aquel”, en “chozas blancas, / almacenes de tristeza”, unhas “pobres gentes” que “comen muerte” e “nada tienen”. Un *prego* logo —na terceira composición— (“Vengo / ante sus tumbas / a entonar un miserere”), implorando “un reino nuevo” para aqueles outros pobres que, sen fogar, vítimas do desamparo social, malviviron indo de porta en porta pedindo esmola.

Nesta palabra comprometida e da solidariedade non podía faltar, claro é, o tema de Galicia, a patria asoballada, a misteriosa e fúnebre “carabela de xeadá” que cantou Pimentel, a “Penélope” (“Un paso adelante e outro atrás”) de Díaz Castro, a Terra-Nai aldraxada e desposuída. Nesa liña de denuncia e reivindicación, de esperanza nun futuro de liberdade que se soña, hai un poema publicado no catálogo dunha exposición (1964) de escultura e pintura de Quesada, de Dios, Manzano e García Vázquez, con fermosa presentación de Otero Pedrayo, nota de Antón Tovar e final de Julio V. Gimano. Ese poema danos unha ferida visión de Galicia (“Galicia, terra coxa / polo pé / do pan / sangrando”), mais érguese nunha chamada, nunha apóstrofe invocativa para que a dorida patria escoite á xente moza que lle fala “co corazón furado de amar tanto”, para que atenda ó seu berro de rebeldía (“a latigazos / de liberdade i o amor / cos que soñamos”).

O tema de Galicia volve estar nun poema que se publicou (cun meu) nunha tarxeta dobre co gallo da inauguración da Fundación Penzol (1963), acto que tivo lugar en Vigo, na sede de Galaxia (Reconquista, 1) cunha conferencia do profesor Rodrigues Lapa, mais logo un xantar de irmandade xunto á praia de Samil. Poema —que quedou, asemade, pintado nunha parede do Volter— de cinguida composición e intensidade, cunha modulación que, en tres tempos, dá testemuño da actitude do falante (“ollada/espranza”) intérprete do sentir da mocidade galeguista, e amósanos, logo, unha Galicia esperta, aberta de horizontes, co seu anxeio cara o lonxe, para rematar coa imaxe da “Terra do solpor / que agarda / a luz lonxana...”, cuns signos de dilación que deixan un final ben cheo de suxerencias.

3. Da homenaxe á sátira

Un pequeno feixe de poemas son *homenaxes* que, xa que logo, non só teñen interese polo seu propio valor intrínseco, senón tamén polos destinatarios e mesmo o momento e mailas circunstancias da súa escrita.

Temos así, en primeiro termo, “Verbas de esperanza pra Rosalía”, escrito con motivo do primeiro Día das Letras Galegas e lido no acto académico que tivo lugar en Fonseca o 17 de maio do 1963, no que interviu —como mantedor— Carballo Calero, e —como poetas— Xohana Torres (coa composición que lle dedica a Rosalía en *Do sulco*), Salvador García-Bodaño, Carlos Casares e mais eu (con poemas que, logo, recolleranse no nº 1 do *Grial*).

As “Verbas” do noso amigo levan —moi significativamente— unha cita de Pimentel (“Non convén chorar máis, / ela chorou por todos e pra sempre”), pois foi o gran poeta lugués quen deu a mellor representación lírica de Rosalía como figura emblemática de Galicia, figura que asume e acerta a interpretar a dor do seu pobo, o desvaleamento que o aguilloa, a “noite” na que está asolagado.

O poema, rexido por unha apóstrofe declarativo-mostrativa (“Olla, Rosalía, iste novo abrente de esperanza”), rexeita o pranto (“endexamais voltaremos hastras bágoas”) e citando escenarios emblemáticos (“Dende Padrón a Trasalba”) e figuras de persoeiros vivos da galeguidade (“Otero, Piñeiro, Carballo, Celestino, / García-Sabell, Tovar, Celso Emilio, Novoneyra...”), proclama que “Eiquí estamos ergueitos” e anuncia “o trunfo que se albisca / sobre das torres da Compostela Santa”. É, en definitiva, unha orquestrada hímica, levada sobre unha asoancia (“á/a”) de rica suxerencia, máis a rima de relevo temático que trae sobre o seu eixe de recorrencia a termos-clave da tensión opositiva entre negatividade (“bágoas-sulagada”) e positividade (“sementaras-esperanza [2]-arelanzas”), coa que tenta dar testemuño da “Galicia da esperanza”, “froito —dirá— da túa sementeira, Rosalía”.

A “Elexía a Luis Cernuda” escribiuse baixo o impacto inmediato da morte do poeta no seu exilio de México. Trala noticia —que moito nos impresionou ós dous— fomos ver a Borobó coa intención de dedicarlle unha páxina en *La Noche*, proposta que o lembrado director aceptou encantado. Xa que logo, toda aquela tarde de novembro estivemos na pensión de Xelmírez

preparando as colaboracións, el co seu poema, eu cun artigo sobre da poesía cernudiana. Ó día seguinte saíron en *La Noche*, e —se non me trabuco— foi unha das (moi) poucas homenaxes que se publicaron na prensa do momento.

Cernuda —convén recordalo— non era daquela un poeta moi valorado na nómina da xeración do 27, pero a Carlos e a min atraíanos a súa personalidade crítica e rebelde, a exemplaridade da súa actitude, e, por suposto, léramos con devoción a edición de *La realidad y el deseo* (no FCE, 1958). Para nós, era un grandísimo poeta (como moito máis tarde se recoñeceu).

O poema que lle dedicou Casares (recollido logo na antoloxía de *Claraboya*) —intenso, moi melódico sobre da pauta do hendecasílabo—, diríamos que toma, do que é o modelo estrutural da *elegía funeral*, á parte que actúa como eixe, o que vén ser o *lamento dos sobreviventes*. Nese sentido, pois, a composición desenvólvese ó xeito dunha dorida ladaíña na que o falante lírico, cos verbos “ser” (“eres”/“non eres”) e “ter” (“non tes”), vai desgranando toda unha cadea de imaxes para nos dar a representación dese corpo —desa vida— desposuída pola morte:

eres esquezo xa, corpo valeiro,
boca prá soedá, frente sen soño,

*

E ti non eres carne de tristeza,
non tes un corazón nin para o cansancio

*

Eres arbre fendido, non tes seiva,
non che quedan nin follas pra un Outono.

Nas páxinas de *Antonio Machado na nosa voz*, unha homenaxe que preparou Alonso Montero (Lugo, 1966), figura un moi interesante “Poema de emerxencia para Antonio Machado” (que sería logo musicado por X. Moscoso). Atendamos á composición:

Aiqué silencio,
ó norte
Colliure
i unha morte
que enxendra corazóns prá liberdade.

O milagre
 de un pobo en pé de amor
 ó calor
 da túa cinza quente
 que nos ergue
 contra *pérez-*
 osos tempos.
 Na terra da charanga e dos pandeiros
 hai unha esperanza que inda agarda
 encher de futuro este silencio.

Estamos doutra volta, tal nas “Verbas” a Rosalía, nunha apóstrofe declarativa que o falante lírico lle dirixe ó mestre morto (“ó norte / Colliure”) para amosarlle como, sobre do silencio opresivo, a súa morte “enxendra corazóns prá liberdade” e pon ergueito (“en pé de amor”) un pobo firme na esperanza de futuro. Dende a razón expresiva, amais da eficacia eufónica da rima e dos emparellamentos léxicos que motiva (“norte-morte” / “liberdade-milagre” / “amor-calor” / “(cinza) quente-ergue”), hai dúas moi atractivas montaxes intertextuais. Unha, o v. 1 de “El mañana efímero”, imaxe desa negativa España de “charanga y pandereta”; outra, motivada polo encabalgamento léxico que rompe o adxectivo “pérez- / osos tempos”, de maneira que ese “contra *pérez-*” (marcado, por máis, coa cursiva) lévanos asociativamente ó poema guilleniano “Potencia de Pérez”, de *Maremágnum* (1957), libro primeiro do ciclo de *Clamor*, diterio terrible contra o Caudillo, e onde podemos ler restes versos:

Hay tantos cadáveres
 Sepultos e insepultos,
 Casi vivientes en sus concentraciones
 Mortales,
 Hay tanto encarcelado y humillado
 Bajo amontonamiento de injusticia,
 Hay tanta patria reformada en tumba
 Que puede proclamarse
 La Paz.
 Culminó la Cruzada. ¡Viva el Jefe!

Dese xeito sutil, pois, co procedemento que comentamos (ruptura léxica e motivación intertextual), o noso poeta acadou dar sorprendente

disemia ós versos cun escondido significado (que, por suposto, escapou á ollada da censura). Isto é (prosificando a mensaxe): a *túa cinza quente* — vénlle dicir a Machado—, *faí que nos ergamos —milagre dun pobo en pé de amor— contra destes tempos de preguiza e de silencio, e mesmo tamén que nos poñamos en loita contra [o tirano] Pérez [Franco]*. Velaí a eficacia e riqueza expresiva que un procedemento lle pode dar á mensaxe poética, moito máis, por suposto, que tiradas de burdo prosaísmo con disface versal.

O contrapunto destas *homenaxes* témolo no manexo da *sátira*, que o noso autor utilizou con humor branco, suave (sen chegar nunca ó negro) e con fina ironía —tan súa— (presentes, tamén, nas súas mellores páxinas de prosa). Citaremos —como exemplo— a que lle dedicou “a un tal GonGó”, cun lema explicativo verdadeiramente xenial:

A un can que me declarou a guerra a ladros —non me acorda o seu nome—, porque seica non sei versificar nin son poeta. Na cuestión do poeta, non me meto. No que atinxe á primeira acusación, aquí vai algo vero e tal vez ben trovat. En canto á poesía, ben abonda quizaís para a finura do destinatario.

Quen ladra máis non pon maior respecto,
por moito que o ladrar leve altavoces,
e nunca ó can de acenos máis atroces
lle deu ningún raposo moito creto.

Por Raposo, a un tal Can hoxe arremeto,
e anque con el non quero moitos roces
(xa di o refrán: *barullo e poucas nocés*),
doulle aquí este consello de alfabeto:

Se o Can quere botar man do Raposo,
debe deste aprender a ser paciente.
Non sempre chega a máis quen máis apura.

Ás veces é mellor facerse o oso
que regañarse máis da conta o dente,
pois mesmo ladrar ben quere medida.

A eficacia —e graza— da *sátira* está, sen dúbida, non seu acerto de trazar esa especie de *fábula* coa protagonización do “Can” (ti) e máis do “Raposo” (eu) —ben certos disfaces— e a ensinanza moral que dela

se desprende. Doutra volta, o noso poeta mostra asemade —de aí, tamén, a eficacia da *sátira*— un grande esmero compositivo co uso do soneto, que amais acerta a deconstruír (rompendo a simetría da poliestrofa) nunha unidade inicial —que establece a base da “sentencia” cos seus protagonistas— e, logo, unha moi trabada formulación explicativa, analizadora, coas varias “recomendacións” que o “eu-Raposo” vaille facendo ó “ti-Can”. En resumo, unha sátira prodixio de ton —ironía, humor suave—, de forma interior (debuxo desa *fábula* do Can e o Raposo) e da forma exterior (eficacia compositivo-expresiva do soneto).

Coda

Do 1960-1961 —curso seu do Preuniversitario e chegada a Compostela— ó 1965-1966 —comezo da súa segunda estadía— van cinco anos decisivos no que foi a *formación* e maila a *manifestación* do Casares creador. Curiosamente, neses anos o noso amigo mostrouse sobre todo como poeta, merecendo significativos recoñecementos (importantes premios e presenza en representativas antoloxías do momento).

Segundo vimos, foi —a súa— unha palabra poética comprometida, fiel ós supostos da época, ás circunstancias que lle tocou vivir naqueles tempos de tanta necesidade. Ora ben, procurando sempre, no seu traballo creador, que esa palabra acadase a meirande dignidade estética, a súa máis alta razón artística. Como logo faría coa súa prosa narrativa, a función do creador estaba para el, por riba de todo, en ofrecer ós seus lectores acabadas e eficaces obras de arte literaria.

A. L-C.



Casares. Tres apuntamentos

MARINA MAYORAL

1. Unha confusión

Polas datas de nacemento —el en 1941, eu en 1942— Carlos Casares e mais eu deberíamos ter coincidido nos anos de estudantes en Compostela, pero non foi así. Carlos foi á universidade un pouco tarde, ós vinte anos, e cando chegou a Santiago no ano 1961, eu xa fixera os comúns e marchara para Madrid para estudar Filoloxía Románica. En Santiago daquela non había esa especialidade e, aínda que o catedrático don Enrique Moreno Báez nos asegurara a un grupiño de estudantes escritores, no que se atopaban tamén Arcadio López-Casanova e Xavier Carro, que poderíamos estudar alí Literatura, a min pareceume máis seguro ir a unha universidade onde aquela disciplina levaba moitos anos impartíndose.

A miña marcha a Madrid desvinculoume do ambiente universitario de Santiago coa única excepción do vínculo irrompible que me unía a Ramón Piñeiro, verdadeiro pai espiritual para min. Foi el quen me aclarou anos despois a confusión que eu tiña respecto a Carlos Casares.

Nos primeiros anos da década do setenta, cando xa comezara a publicar algúns estudos sobre Rosalía, alguén me dixo que Casares fixera unha crítica moi eloxiosa dun traballo meu. Eu xa tiña oído falar del, tamén con eloxio, pero nunca o identifiquei cun rapaz da miña idade. Dende o primeiro momento confundino nada menos que co lexicógrafo Julio Casares, autor entre outras múltiples obras do *Diccionario ideológico de la lengua española* e da *Introducción a la lexicografía moderna*, que morreu, sen que eu tivese noticia, en 1964.

Non me explico como cheguei a tal disparatada confusión, tendo en conta que eu tiña lido algúns traballos de crítica literaria de don Julio Casares, que non era santo da miña devoción pola obtusa acusación de plaxio que verteceu sobre Valle-Inclán. Por outra parte, amigos comúns e o propio Piñeiro tíñanme falado de Carlos Casares. Pero a cousa foi así. Durante certo tempo eu fundín nunha aquelas dúas persoas tan dispares en tantas cousas.

O equívoco mantívose mesmo cando me comentaron o seu eloxioso comentario ao meu traballo. Eu manifestei estrañeza de que tal personaxe

se ocupase de min e de tal tema, pero o meu informante replicou que Casares era home de amplos coñecementos. Eu insistín en que, aínda que tiña feito crítica literaria, o seu interese centrábase sobre todo nos temas lingüísticos. E o outro respondeume que iso era normal dadas as circunstancias (referíase ás circunstancias da regularización do galego por aquelas datas), pero que os seus intereses abranguían toda a literatura. En fin, que a conversa non resolveu en absoluto a miña confusión. Foi Ramón Piñeiro quen, ao comentarlle eu o asunto, botouse a rir e díxome: “Éche outro Casares, e máis atinado na súa crítica literaria”. Aclarado o equívoco, iniciouse entre nós o que cos anos había de ser unha longa relación amigable e profesional. Morto Ramón Piñeiro, Carlos Casares foi para min a persoa a quen acudín con frecuencia para pedir información e opinión sobre o que estaba ocorrendo en Galicia. A súa claridade de xuízo e a súa ponderación, o seu amor á terra, compatible cun gran sentido realista e crítico, son calidades que raramente coinciden nunha persoa. Coa súa morte non só perdín un amigo senón un punto de referencia na miña relación con Galicia.

2. O humor de Carlos Casares

Carlos era un bo novelista, un bo xornalista, un bo editor, un bo amigo. E un excepcional conversador.

Todos cantos o tratamos recordamos que comezaba sendo un máis nas xuntanzas e acababa sendo o centro dun auditorio fascinado pola súa maneira de contar. Carlos comentaba a actualidade, expoñía ideas, escoitaba o que dicían outros falantes, e el ía engadindo anécdotas, historias, retratos de personaxes, evocación de sucesos, nos que sempre destacaba o humor.

Estas notas son un intento de ver como esa maneira oral de contar se reflectía tamén na súa narrativa.

Os escuros soños de Clío

Os contos teñen en xeral certo ton cunqueiriano: son historias na súa maioría fantásticas, pero nas que aparecen mesturadas fantasía, realidade e humor. Dentro dese clima especial, as esaxeracións e os contrastes son procedementos narrativos que intensifican o humor nos retratos de personaxes pintorescos.

Como exemplo de esaxeración podemos citar no conto “Luis de Morgade, curador de don Carlos II”, a escena na que o curador recoñece o doente e chega á conclusión de que os demos que posúen o monarca son moitos máis dos que se cría:

Alí mesmo lle dixo que eran dezaseis e non sete, como se pensaba ata entón, os demos que se paseaban por dentro de El Rei, e que os había que ir botando fóra un por un e con certo tento, sen demasiada présa, para lle dar tempo ao enmeigadiño de se ir afacendo ao seu novo ser” (páx. 25).

No conto “Un enigma histórico” é un bo exemplo de humor a enumeración das maldades de don Xohán Pardo de Castro, na que aparecen mesturadas grandes e pequenas maldades, como andar de sacaúntos e rirse dun coxo (páx. 54). A enumeración da variedade de xentes malas ou pouco atractivas coa que encheu unha cidade é ademais un exemplo da riqueza da linguaxe de Casares (páx. 55).

Foina enchendo de eivados, de tolos, de borrachos, de ananos, de tísicos, de cabróns, de marautallos, de putacos, de pandugueiros, de pegurrias, de cotrosos, de merdiñas, de andoscas, de preas, de chichimecos, de maricallos, de zampóns, de piollosos, de bocapodres, de caloteiros, de lambóns e de curas malos.

A utilización do contraste é tamén frecuente e vai unido a outros procedementos. No conto “Dous normandos”: un deles é moi forte e moi cruel cos seus inimigos e o outro “trataba aos inimigos con certa consideración” (páx. 18). Esa diferenza prolóngase ata a morte: o primeiro é moi difícil de matar e morre entre gargalladas, en contraste coa facilidade e discreción do segundo.

O contraste ten ás veces un efecto poético. No conto “O xudeo Xacobe” o humor está na enumeración das barbaridades atribuídas ao personaxe, que contrastan coa verdade que se fai patente xusto ao final do relato, onde se consegue un ton realmente poético.

Este mesmo procedemento atopámolo no conto “De cando executaron a Porlier”. Fai unha enumeración das maldades, algunhas moi pintorescas, que se lle atribúen, que contrastan de modo poético coa presenza e a actitude moi digna do cabaleiro no momento de ser axustizado. O relato

baséase nun documento dun crego que primeiro dá conta das supostas maldades e despois da súa equivocación cando veu por si mesmo ao xeral Porlier. Remata cun golpe de humor inesperado e magnífico. Tan bo é Porlier que ata lle fai o favor de aparecérselle nas noites de sábado para darlle parola. “E por riba ten o aforcado a fineza de me vir visitar coa lingua recollida dentro da boca” (páx. 65).

Como exemplo dos retratos de personaxes pintorescos citaremos o do tío avó do narrador do conto “Un escritor didáctico”, que escribiu un tratado de contabilidade en verso, titulado *La contabilidad por el método argentino al servicio del comercio orensano, gallego, español en general y también de Rivadavia* (páx. 79).

Ilustrísima

A novela está narrada en terceira persoa por unha voz onnisciente neutral. Os trazos de humor aparecen en historias que non son contadas por esa voz narrativa, senón por un personaxe que relata algo que el viviu ou que leu nun xornal, reproducindo deste xeito o que Casares facía nos faladoiros. Así o bispo Ilustrísima, o personaxe central, cóntalle ao cura don Xenaro a historia de don Braulio, un misacantano “tan parviño como santo” (páx. 24).

Pouco despois, le no xornal *El Liberal* na páxina de sucesos a pelexa entre o mestre da escola mixta de Sarois e o alcalde pedáneo ao que lle arrinca unha orella dunha trabada e sae fuxindo con ela entre os dentes (páx. 49). Estas historias son celebradas polos oíntes con grandes gargalladas. Don Xenaro constitúese á súa vez en relator da éxtase de sor Sabina, episodio que, en contra das intencións do cura, gran defensor da monxa, resulta sumamente cómico (páx. 29).

Os mortos daquel verán

O relato constrúese cos informes policiais dun funcionario instrutor sobre a “organización encargada de facer circular rumores tendentes a destruír a honra de determinadas persoas de boa conducta e coñecidas polo seu entusiasmo, adhesión e axuda á nova causa” (páx. 11).

O humor imponse dende as primeiras palabras e xorde do contraste entre a pretendida obxectividade do funcionario instrutor e a tendenciosidade

do punto de partida: dá por feito que se trata de rumores para destruír a honra de persoas inocentes, cando a realidade é que son culpables, pero xente do réxime. Ao fondo está a morte do boticario e a implicación que tiveron nela o dono da Fábrica e o cura da parroquia. Os sospeitosos deses rumores son o sindicato e Abelardo Pampín, alias Iscariote.

O primeiro informe recolle a denuncia do xastre Avelino López Furelos, que é defensor do dono da Fábrica, contra os rumores que circulan pola cidade e contra a persoa que os difunde. Un procedemento de humor moi repetido é a inclusión de detalles de tipo costumista, innecesarios en tales declaracións. Por exemplo, a enumeración dos clientes do xastre e dos seus gustos: “o capador de Laroá, moi escollido en cuestión de chalecos”; o tendeiro da costa, que lle paga en especie, “quérese dicir en xamóns de Dacón, folla de bacalao de Noruega, e aceite de Puente Genil” (páx. 15).

O acusado de recibir cartos para organizar a Folga Xeral Revolucionaria enumera na súa defensa as súas débedas: un peso en misas non pagadas, dous pesos na taberna... (páx. 38). O señor cura na súa declaración manifesta que el ten un papel, anónimo e manuscrito, no que se detalla en que gastaron os cinco pesos recibidos os que interviñeron na desfeita da procesión do Carme: xabrón da Toxa, auga de colonia, unha botella de anís, medio quilo de figos pasos... (páx. 57).

Un procedemento moi eficaz é a reprodución textual das palabras dos denunciante ou dos detidos:

Unha cousa era discutir de dereitos e pagas e outra moi diferente botarlle merda, con perdón, á xente no seu nome (páx. 16).

O industrial agora atacado lle mercara verbigracia ó Silverio Lamas Codesal un burro, unha caixa de peixe e unha corneta, converténdoo en próspero negociante do ramo da alimentación ó se negar o seu protector a practicar con el a simple caridade da esmola... (páx. 19).

Disgusto de ver como a Fabrica se esfarelaba por culpa do porco teixo do seu home, un merdaseca, con perdón, tirado da miseria por obra daquela muller de lei que o convertera en señorito (páx. 31).

os insultos ao cura: “abisinio”, “fodesantas” (páx. 75)

Un procedemento tradicional, moi característico de Casares, é a creación de personaxes secundarios pintorescos, por exemplo o peón chamado o Caralladas, que recomenda non bautizar os nenos porque “moito atraso viña precisamente de que a auga fría que lles botaban na cabeza perturbaba a intelixencia e que despois se volvía moi difícil todo o que fose de escritura e de números” (páx. 17) ou o señor párroco de Rouzós co que os do Sindicato queren substituír o abade que apoia o dono da Fábrica: “Ademais do exercicio do seu sagrado ministerio se sabía que poñía inxeccións, capaba porcos, gobernaba membros dislocados, facía enxertos e amolaba coitelos e tesouras” (páx. 74) ou o capataz da Fábrica, moi estrito na defensa dos bens do seu patrón, que expón as malas calidades do acusado Pampín González: “Fora sempre lento e bastante desplomado, que el, quérese dicir o exprimente, dispuña de notas e apuntes que demostraban que o antedito mexaba non menos de sete veces por xornada, a razón de varios minutos por desaugue, ademais do tempo que se lle ía no camiño” (páx. 114).

Deus sentado nun sillón azul

Nesta novela a voz narrativa é unha primeira persoa, un eu periférico que conta o que ve no presente e o que veu e oíu no pasado. O humor aparece só nas historias que contan os personaxes, pero aquí cunha complexidade técnica maior que a que viamos en *Ilustrísima*.

O personaxe feminino, que a través dun balcón observa o personaxe central masculino, é a relatora do que este conta. Hai por tanto un dobre narrador: ela relata o que el contou en determinados momentos. Por exemplo, nas ceas ás que é invitado e onde, para disimular a súa timidez e nerviosismo, relata historias divertidas da súa familia como as do tío Daniel e a tía Mercedes (páxs. 90-91).

Tras a súa volta a España, tamén critica os berlineses, que colocan nun bosque “un letreiro que avisaba do perigo de tropezar nas pedras, e nos lavabos do Café Kranz había un rótulo que contiña, perfectamente situado debaixo da chave da luz, a palabra *luz*” (páx. 130). Aínda que as críticas son duras, en comparación cos españois saen beneficiados (páx. 139).

Nalgún caso a narradora evoca directamente algún episodio, como a anécdota do concelleiro da República, que para celebrar a proclamación, en vez de botar un discurso, fuma dende o balcón da casa do concello un

puro que lle regalou Alfonso XIII e que el gardou para a ocasión. Algunha xente ponse a ornear, e salva a situación un personaxe que lanza berros a favor da República (páxs. 103-104).

O sol do verán

A voz narrativa é un eu central, a voz dunha personaxe feminina que fala de si mesma. Igual que en *Deus sentado nun sillón azul*, o humor aparece na evocación dos relatos, comentarios ou bromas que gastan os personaxes, fundamentalmente Carlos, seu pai Leopoldo e o criado Anselmo. Trátase de novo dun narrador dobre, dun relato indirecto, pois todo nos chega a través dos recordos do personaxe narrador.

Leopoldo conta a historia do criado que se mantiña boca abaixo sostido só polo dedo gordo (páx. 69). Carlos inventa sucesos nos que o centro das súas burlas é un personaxe do clero. Son historias inverosímiles que inventa para tomarlle o pelo ao pai da narradora, home moi relixioso. Por exemplo, que van nomear un novo bispo que fai calceta e punto de cruz nun faladoiro de mulleres (páx. 17) e que “é máis perigoso rezarlle unha novena á Virxe do Carme que dar unha volta na moto. Eu coñecín a unha beata que, cando entraba na igrexa para cumprir con esa devoción, foi matada por Deus cunha tella que lle tirou desde o alto do tellado” (páx. 201).

As historias que conta o criado Anselmo son ás veces simples alusións na conversa doutros personaxes, como a que se refire a un cura vasco que pelexaba a cabezadas cun carneiro (páx. 83). Outras veces oímos a propia voz do criado, como sucede no relato das pegas que falan e dos mosquitos que tosen (páxs. 97-98). Asegura Anselmo que só os que oen tusir os mosquitos teñen o oído completo, aos outros fáltalles unha herba pequeniña que nace na parte de dentro da orella, que permite tamén oír o canto das pulgas e o alento dos morcegos. Ese final da historia recorda o conto de Cunqueiro “A cabeza de Bouso”.

Historias parecidas son as que conta o tío Alfonso sen poñelas en dúbida, por exemplo, as supostas estatísticas dos españois que van ao inferno (páx. 84). Pola súa parte, Carlos, o protagonista masculino, conta con humor e certa frivolidade a súa participación nun acto clandestino contra Franco. Ten que entregar un paquete, que non sabe que contén. A muller que debe recibilo tampouco sabe nada. En vez de entregar o paquete e desaparecer,

vaise a tomar viños coa rapaza, esquecendo unha e outra vez o paquete e provocando a indignación de Arturo, o seu amigo militante. Ao recordar o episodio, describe así a muller que recibiu o paquete:

Unha muller moi atractiva, moi diferente ás pasionarias rabudas que pasaban constantemente polo cuarto de Arturo, que parecían todas a mesma, con aqueles tabardos negros cheos de caspa e unhas botas insufribles, de soldado, e aquelas faldas longas de popelín, con caídas tipo peringallo (páx. 161).

Cando Helena lle pregunta qué pasou despois con aquela rapaza. El responde: “Pois que lle botei o polvazo da miña vida” (páx. 164).

3. “Carlos Casares chega ao alén”

Cando abriu os ollos, mirou ao redor. Non se vía nada. Só unha néboa luminosa e espesa. Pouco a pouco foise afacendo á claridade e distinguiu perto del unha encrucillada con moitas direccións. Achegouse e comezou a leer: “envexosos e mezquinos”, “lacazáns, larpeiros e preguizosos”, “embusteros e cizañentos”, “violentos”, “xente de malvivir” “pasotas e egoístas”, “trepas”, “vanidosos e soberbios”, “soñadores”, “intelectuais, artistas, ideólogos de oficio”... De súpeto oíu berrar: ¡Carlos, por aquí!

A voz viña dun camiño estreito que se vía pouco frecuentado e no que un letreiro anunciaba: “Bos e xenerosos”. Por el baixaba a toda presa Ramón Piñeiro. Abrazáronse emocionados. Don Ramón palmeoulle as costas.

—Estás máis delgado e tes aínda mala cara. Ven, senta aquí un pouco mentres te poño ao día.

Carlos sinalou o letreiro dos intelectuais.

—¿Está seguro de que eu non teño que ir para alá?

—Segurísimo. Aquel é un dos camiños do inferno. Alí están todos os que puxeron o seu talento ao servizo de causas rastreiras. A sorte de cada un decídese mentres vai vindo cara a aquí. Cando chega, xa ten marcado o camiño que ha de seguir, e entón un dos seus, un amigo ou un da súa corda está a agardalo. Torrente tamén quería vir recibirte, pero como a túa viaxe foi de repente e ata o último momento non se sabía si viñas ou quedabas aló, pois vin eu, porque Gonzalo, xa sabes, anda con dificultade...

—¿Tamén aquí ?

—Pois claro. O dos corpos gloriosos é un dicir. Aquí vives co corpo co que chegas, cousa lóxica.

Carlos, xa afeito á nova luz, ollou ao lonxe: ¿Aquelo son vacas?

—Sí, temos vacas e cas e gatos, de todo. Según me contaron, antes non había árbores, nin ríos, nin montañas, nin siquiera o mar. Pero chegou Unamuno e plantóuselle ao Mandamáis. Díxolle que a ver que clase de outro mundo era este non que non había nada do que fai á xente feliz. E o Mandamáis fíxolle caso, e dun día para outro amañou todo isto.

—Parece a Terra Chá.

—Filgueira di que é tal cual Pontevedra. Cada un vémoscho dunha maneira.

—¿E que vida se fai aquí?

—A mesma que Aló.

—¿A mesma?

—Verás. Eu, como teño aquí a Isabel, vivo exactamente igual. Os outros teñen que agardar pola muller. Eso tamén é loxico. Imaxina que chegara Fernanda e atopara a Gonzalo con outra... Ti, de momento, botarás de menos ós teus. Pero xa verás como enseguida te serenarás, porque eso é a gran diferenza co Aló. Aquí sabes que tes toda a eternidade por diante e iso dáche paz. O tempo mídese doutra maneira cando se sabe que o que queda por vir e xa para sempre.

¿E pódollo dicir aos rapaces e a Cristina ? Quedaron moi tristes...

—Podes facelo, pero teñen grandes dificultades para entendernos, así que hai que mandarlles mensaxes moi sinxelas: “volveremos a vernos”, “ten ánimo”, “non te peches na tristura”; cousas así. Ao comezo molesta moito esta incomunicación, pero se o pensas verás que é lóxico, hai que deixar que cada un manexe o tempo da súa vida á súa maneira.

Carlos suspirou: ¿E hai tertulia?

—¡Pois claro! Estabamos agardando por ti como polo Santo Advenimento. Primeiro terás unha pequena recepción e despois xa quedamos os amigos de sempre. E agora se che parece, imos andando

—Unha recepción... Esto recórdame unha vez que...

E as dúas figuras, de ganchete, perdéronse entre a néboa, nunha revolta do Alén.

M. M.

Bibliografía

Casares, Carlos (1987): *Os mortos daquel verán*, Vigo: Galaxia.

_____ (1994⁷): *Ilustrísima*, Vigo: Galaxia

_____ (2004): *O sol do verán*, Vigo: Galaxia

_____ (2005): *Deus sentado nun sillón azul*, Vigo: Galaxia

_____ (2006): *Os escuros soños de Clío*, Vigo: Galaxia

Mayoral, Marina (2003): “Carlos Casares chega ao Alén” en Francisco Díaz-Fierros e Henrique Monteagudo (coords.), *Carlos Casares: a semente aquecida da palabra*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 115-116

A miña relación con Carlos Casares. De Galaxia a Martín Sarmiento

HENRIQUE MONTEAGUDO

Os meus primeiros contactos co círculo de Galaxia foron tardíos, cando eu xa rematara a carreira de Filoloxía Galega (1981) e comezara a traballar como bolseiro no Instituto da Lingua Galega e profesor axudante na propia Facultade (1982). A primeira vía de relación foi a revista *Dorna. Expresión poética galega*, que daquela comezamos a editar Luís G. Tosar, Ramiro Fonte e mais eu, ao abeiro da cátedra de Lingua e Literatura Galegas que acababa de ocupar Ramón Lorenzo, que viñera a substituír no posto ao meu antigo profesor da carreira, Ricardo Carballo, despois da xubilación deste (1980). A publicación de *Dorna* debeu de espertar o interese de Ramón Piñeiro, pois asistiu desde o comezo á presentación dos seus números, que se facía sempre na vella Filoloxía, sita na Praza de Mazarelos. Pouco despois, Piñeiro, sendo xa flamante presidente do Consello da Cultura Galega (finais de 1983), dado que esta institución, acabada de fundar, carecía de local, instalouse durante un tempo nun despacho da nova sede do Instituto da Lingua Galega, recentemente inaugurada na casa de López Ferreiro (Praza da Universidade), sede que aínda hoxe ocupa. Ese feito deu azo a un contacto máis asiduo co veterano galeguista, incluso con visitas á súa casa, como xa contei noutro lugar¹.

O meu primeiro contacto con Carlos Casares produciuse en paralelo, sendo el deputado no Parlamento de Galicia, co gallo das primeiras oposicións para profesores de lingua e literatura galega no ensino medio (se non me engano), por volta de 1982 ou 1983. As oposicións tiñan lugar en Santiago e el formaba parte do tribunal. Indignados polo resultado da oposición, na que gañara praza un antigo compañeiro meu de carreira, tristemente célebre na Facultade pola súa militancia ultradereitista (Fuerza Nueva), un activo proselitista con pasado violento —personaxe que despois fixo carreira política en Alianza Popular e máis tarde no Partido Popular, incluso chegando a

¹ “Retallos da amizade con Ramón Piñeiro” en VV. AA., *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, A Coruña: Fundación Caixa Galicia, pp. 237-246.

sentarse durante décadas no Senado—, unha noite, casualmente, Tosar e mais eu cruzámonos con Casares e Luís Mariño, que viñan camiñando pola Calderería, preto da casa do segundo. O propio Tosar ten relatado o encontro, en que recriminamos a Carlos que aprobasen aquel individuo, pero en vez de incomodarse, el e Mariño tomaron o asunto con humor e convidáronnos a tomar un gin-tonic e todo rematou nunha conversa simpática, chea de rexouba e inzada de gargalladas². A partir daquel momento, acompañado da poetame de *Dorna*, encontreime outras veces, sobre todo pola noite, no pub Tamboura ou no Modus Vivendi, con Casares, quen ás veces ía acompañado por Alfredo Conde, pois naqueles anos eran compañeiros de escano no Parlamento.

Após deses contactos esporádicos e informais con Casares, a relación cobrou outra dimensión cando, nos tempos en que el se facía coas rendas de Galaxia, Rosario Álvarez e eu recibimos dous encargos importantes da editorial. Un era a elaboración da *Gramática galega* que ía formar parte daquela monumental Biblioteca Básica da Cultura Galega, en cincuenta volumes, que Galaxia publicou naqueles anos. Este traballo encargáraselle ao ILG, pero, por razóns que non veñen ao caso, Constantino García non tiña un grande interese en cumprilo, de xeito que a final Charo Álvarez—que estaba ao cargo das clases de Lingua galega na recentemente creada Sección de Filoloxía Galega, e por tanto precisaba un manual que superase o moi avellentado de Carballo— tomou o asunto da súa man, propúxome axudarlle a facelo, e así o fixemos, coa colaboración de Xosé Luís Regueira, daquela en Alemaña, que se sumou á empresa. Aquela Gramática, que tiña bastante de obra pioneira—foi a primeira en galego dunha certa extensión e con certo rigor científico— deu moito traballo, tanto de elaboración como de edición, pero finalmente apareceu en 1986, cun notable suceso, pois coñeceu seis edicións ata 1995.

O outro encargo de Galaxia—isto é, de Piñeiro e de Casares— que realizamos Rosario Álvarez e mais quen subscribe estas liñas, foi a tradución do manual *A poesía lírica galego-portuguesa*, de Giuseppe Tavani, outra obra de referencia para os estudantes e, neste caso, tamén os estudosos da nosa

² “Cando e onde coñecín, en realidade, a Carlos Casares” en VV. AA., *Carlos Casares: os amigos, as imaxes, as palabras*, Vigo: A Nosa Terra, pp. 199-201.

literatura medieval, publicada no mesmo 1986, que, por certo, coñeceu tres edicións ata 1991. Xa teño evocado a presentación desta obra no Hostal dos Reis Católicos, co propio G. Tavani (artigo citado). Como é lóxico, co gallo das devanditas tarefas, a nosa relación con Casares —agora xa plenamente dedicado a Galaxia, como o seu director desde os finais de 1985— intensificouse considerablemente. Máis se intensificou aínda, des que no ano 1987 coincidiu que Carlos foi galardoado co premio Losada Diéguez de creación literaria (que no 85 gañara Ramiro Fonte con *Designium* e no 86, Tosar, con *A caneiro cheo*) pola súa novela *Os mortos daquel verán*, ao tempo que tamén o eramos os autores da *Gramática*, distinguidos por esta obra co mesmo premio na modalidade de Investigación. Recollemos en Boborás e celebramos xuntos no Carballiño o Losada Diéguez, aínda que o acto de entrega se vira un tanto alterado por unha protesta dunha grea de militantes do BNG contra Casares por causa dun artigo deste na prensa.

Como é sabido, en 1988, ao chegar número 100 de *Grial*, Carlos se fixo cargo da dirección da revista e decidiu renovar o seu consello de redacción. Daquela, fun convidado a formar parte del. Naquel momento, eu estaba dando clases no Reino Unido (Universidade de Birmingham), pero el convenceume de que aceptase de todos os xeitos. Así fixen, e ao meu regreso, en 1989, comecei a colaborar de xeito regular na revista, asistindo ás xuntanzas trimestrais de *Grial*, que el presidía e que remataban decote nunha cea, seguida de demorada sobremesa, nalgún restaurante próximo á vella sede de Galaxia, na praza de Compostela de Vigo. A pesar de que eu, orientado por Antón Santamarina, me estreara con Edicións Xerais, coa que colaborei todo ao longo da década dos oitenta (especialmente na época que a dirixiu o esquecido Luís Mariño), na segunda metade desta a miña implicación con Galaxia ía a máis: en 1988 aparecía o *Diccionario normativo galego-castelán*, que eu dirixín; en 1989, con *Teatro de máscaras* comezaba a editarse a serie “Obras de Otero Pedrayo”, que eu coordinei, e na que saíron quince títulos ata 2001, incluíndo a miña propia edición d’ *A romaría de Xelmírez* (1991); en 1992 aparecían tres títulos dunha nova colección, “Xograres e trobadores” (entre outros, o *Airas Nunez*, de Tavani) que non tivo continuidade pola súa escasa acollida. Máis ou menos por aqueles anos, o saudoso Xoán González-Millán chegaba de Nova York co proxecto dunha revista especializada en estudos sobre literatura galega, e Dolores Vilavedra e mais eu puñámolo en contacto con Casares para que

Galaxia asumise a súa edición: así nacía o *Anuario de Estudos Literarios Galegos*, que comezou a publicarse en 1993.

En fin, non se trata agora de esgotar o asunto da miña relación con Carlos Casares arredor da Editorial Galaxia. Abonda co dito, e con subliñar que ao tempo que a nosa relación intelectual e profesional se intensificaba, os lazos de amizade ían estreitándose. Fenómeno, por certo, que non ten nada que ver coa aloia absurda que aínda circula acerca do piñeirismo e o neopiñeirismo. Pola miña banda, cando coñecín a Piñeiro e Casares, como antes dixeran, rematara a carreira e tiña unha militancia política consolidada no nacionalismo, formalizada desde 1976, o ano de inicio da miña carreira universitaria; o curso anterior militara brevemente nas Xuventudes Comunistas, nas que ingresara con 16 anos, aínda vivo Franco, e despois en Bandera Roja. Aínda que é innegable que de Piñeiro e Casares aprendín moitísimas cousas sobre Galicia e a súa cultura, sobre o mundo e sobre a vida en xeral, non por iso deixei de formar parte de partidos nacionalistas; nomeadamente, durante todos aqueles anos, do PSG /EG, do que incluso fun responsable local de Compostela durante un tempo.

Xa que logo, se por piñeirismo se entende un afán de empatar o nacionalismo contemporáneo coa vella tradición democrática, europeísta e progresista do galeguismo republicano —en contraste coa tendencia nacionalista-integrista e sectaria do galeguismo de dereitas de anteguerra, herdada por un nacionalismo presuntamente de esquerdas nacido na década dos sesenta—, non teño reparo ningún en recoñecerme piñeirista. Se por piñeirista se entende unha estratexia de disolución do galeguismo en partidos de obediencia estatal, eu gábolle a intención pero entendo que o principio de autoorganización e soberanía das forzas políticas galegas é irrenunciabile, sen mingua de que estas poidan e deban chegar a pactos, acordos e alianzas con forzas de ámbito estatal ou doutras nacións. En todo caso, estiven e estou convencido de que en materia de defensa, cultivo e promoción da lingua e a cultura galega —unha cultura necesariamente plural— cómpre a colaboración sen receos de todos os galeguistas, sexan do partido ou tendencia que foren. E nese eido, ninguén poderá discutir seriamente o papel fundamental de Ramón Piñeiro, de Carlos Casares e da Editorial Galaxia. Por parte, xamais as diferenzas políticas me supuxeron ningún tipo de problema na colaboración ou no trato persoal con eles ou coa Editorial.

No Consello da Cultura Galega

E, invocando a paciencia do lector ou lectora e pedíndolle desculpas polo anterior excuso, apresúrome a falar da miña relación con Casares na etapa en que este presidiu o Consello da Cultura Galega, após o falecemento de Xosé F. Filgueira Valverde (1996). Máis ou menos por este tempo, eu pasei a formar parte da Sección de Lingua do Consello, por convite do que daquela era o seu coordinador, o meu profesor Antón Santamarina, que dirixira a miña tese de doutoramento, defendida precisamente en 1995. Desde esa Sección e por suxestión dun grupo de antigos alumnos de Filoloxía Galega que comezaran a traballar nos anos previos en concellos, universidades e outras institucións realizando tarefas de normalización e promoción da lingua galega e que se vían desasistidos pola Xunta de Galicia (a cabeza daquel grupo de traballadores naquel tempo era, se a memoria non me engana, o bo amigo Valentín García Gómez), propúxenlle a Casares a creación do que primeiro se chamou Arquivo de Planificación e Normalización Lingüística e máis tarde Centro de Documentación Sociolingüística de Galicia. Por impulso de Casares, coa axuda de Antón Santamarina e vencendo algunhas reticencias dunha parte da directiva do Consello, en 1997 o CCG creou este Centro, que vén prestando notables servizos ao galego ata hoxe en día, entre outros, organizando uns encontros anuais de normalización lingüística.

Tamén dentro do Consello, e grazas a unha importante subvención conseguida nunha convocatoria europea (daquela, a Comisión Europea aínda concedía axudas ás linguas minoritarias, pero despois, por culpa dun eurodeputado conservador británico, esta liña foi paralizada), puxemos en marcha o estudo “O proceso de normalización da lingua galega (1980-2000)”, do que se publicaron catro volumes, o primeiro dos cales (vol. I, *Política lingüística: análise e perspectivas*, de 2002), tivo un forte impacto en Galicia e fóra dela. Unha extensa recensión deste libro en *Leer*, sumamente eloxiosa, que asinaba Miquel Siguan, chamou a atención de Manuel Fraga, quen tomou nota dalgunhas conclusións do traballo e evacuou consultas sobre o tema co Consello da Cultura, as cales non son alleas ao lanzamento posterior do Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega. Unha relación aínda máis directa con esta importante iniciativa da Xunta tivo o informe que o CCG elaborou por volta do ano 2000 con destino á UNESCO a través de Linguapax de Bilbao, informe que foi determinante para que o

galego fose incluído no Atlas de linguas en perigo de 2001, coa conseguinte alarma da opinión pública. O daquela Presidente da Xunta, de quen se poden facer moitas, xustas e severas críticas pero de quen non se pode dicir con xustiza que non se informase, e incluso que, á súa maneira, non estivese preocupado polo idioma do país, comezou a concienciarse naquel momento da necesidade dun novo impulso para a política lingüística. O seguinte paso foi convencelo de que cumpría elaborar o tantas veces reclamado Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega, que comezou a redactarse o ano seguinte e rematou sendo aprobado por unanimidade no Parlamento de Galicia en 2004; pero que desde 2009, coa nova política de des-imposición (isto é, des-normalización) do galego, dorme o sono dos xustos.

Non é agora o momento de relatar as graves vicisitudes polas que atravesou o Consello da Cultura, afectando directamente ao propio Casares, en 1998-99, unhas vicisitudes que tiveron un altísimo custo persoal e político para el —podo dar fe— e, no plano institucional, para o propio Consello. Abonde con dicir que aqueles problemas provocaron a dimisión da Secretaría do CCG e a inopinada asunción pola miña banda, inicialmente con carácter provisorio, daquel cargo. Explícoo brevemente: en 1998 entrara a formar parte do Pleno do Consello en substitución de Antón Santamarina e por proposta deste, proposta á que Carlos Casares foi alleo (el mesmo mo asegurou e Santamarina confirmoumo), aínda que, unha vez presentada, obviamente, defendeuna, xa que sen o seu apoio activo resulta dubidoso que puidese saír. Deste xeito, cando se produciu a dimisión da persoa que ocupaba a Secretaría do CCG, acordouse que provisoriamente exercese a secretaría o membro máis novo, que era eu, de xeito que inopinadamente me vin cargando con aquela responsabilidade. A parte boa disto é que a miña relación con Casares naqueles anos —os tres últimos da súa vida— gañou en intensidade e asiduidade. Non pretendo alardear disto, pero estou certo de que son unha das persoas que viviu máis de preto o día a día de Carlos Casares nese período, inesperada e traxicamente final, da súa existencia; un período que a min me pareceu moi complicado, por dicilo suavemente. Pero este é outro capítulo, sobre o que non procede que nos estendamos aquí. Algunha cousa, aínda que non moita, deixei escrito sobre isto noutro lugar³.

³ “Con Carlos Casares no Consello da Cultura Galega” en VV. AA., *Carlos Casares: os amigos, as imaxes, as palabras*, Vigo: A Nosa Terra, pp. 179-181.

Martín Sarmiento: A colección Medina Sidonia e o autógrafo das Coplas galegas

Foi nese contexto que, a mediados de 2001, a Real Academia Galega anunciou que o persoeiro a quen se dedicaría o Día das Letras Galegas no ano seguinte sería Martín Sarmiento. Esta era unha figura que a Carlos o entusiasmaba, e debo dicir que a min tamén (uns anos antes, eu gañara un premio de ensaio convocado pola UNED cun traballo sobre o frade ilustrado, que despois se publicou na revista *Verba*). El púxose a redactar unha fermosa biografía para a colección “Letras Galegas” con tanto pulo que a publicou aínda en 2001 (logo apareceu unha 2ª edición no ano seguinte), ao tempo que a min me encargaba unha antoloxía dos seus escritos sobre a lingua galega, que apareceu en marzo de 2002, nas vésperas do Día das Letras Galegas, baixo o título *Martín Sarmiento: Sobre a lingua galega*. Sobre esta obra volverei ao final do presente artigo. O caso é que, falando sobre Martín Sarmiento, a partir da constatación do anómalo feito de que boa parte da súa obra permanecese aínda inédita e os seus fondos andasen espallados en arquivos e bibliotecas por España e polo mundo adiante, no Consello chegamos á conclusión de que sería moi oportuno poñer en marcha un proxecto para recoller estes fondos e promover a edición das súas obras, comezando pola máis importante das inéditas. Refírome á oceánica, labiríntica e digresiva miscelánea que o seu autor titulou *Obra de Seiscientos Sesenta Pliegos*. De Historia Natural y todo Género de Erudición, unha especie de compendio xeral, rebordado e incompleto —ou mellor, pretendido e imposible compendio—, da súa dispersa e variadísima erudición, que redactou entre 1762 e 1766 e que nós reitulamos, por recomendación do profesor Manuel Díaz y Díaz, asesor científico do proxecto, trocando título e subtítulo: *De Historia Natural y todo género de erudición. Obra de seiscientos sesenta pliegos*.

Como é sabido, o groso da obra sarmentina foinos legada en tres coleccións, unha delas hoxe incompleta (a chamada Colección Los Heros, que para na Real Academia da Historia), outra máis ou menos completa pero bastante desordenada (a coñecida como Colección Dávila, custodiada na Biblioteca Nacional de Madrid) e a terceira e máis importante, como matriz das anteriores, a hoxe coñecida como Colección Medina-Sidonia, mandada compilar polo duque de tal título. Da terceira, só eran accesibles tres tomos

soltos, que chegaran ao Museo de Pontevedra en 1961 por doazón de José Fernández López (tomos II, XII e XVI; dos cales o terceiro é o último dos cinco que abrangue a *Obra de seiscientos sesenta Pliegos*), despois de que o dito mecenas os adquirise dun anticuario en Madrid. Do paradoiro do resto da Colección Medina Sidonia dera circunstanciada noticia o profesor vilafranquino e gran experto sarmentiano José Santos Puerto precisamente nas actas do Congreso sobre Sarmiento que organizara o Consello da Cultura Galega en 1995, baixo a presidencia de Filgueira Valverde.

Casares encargoume que, como coordinador do proxecto, me puxese á fronte da procura dos fondos, e concretamente, neste caso, que me puxese en contacto coa Duquesa de Medina Sidonia, Luísa Isabel Álvarez de Toledo y Maura, a célebre aristócrata coñecida como Duquesa Roja. Era esta unha dona famosa polo seu carácter indómito e anticonvencional (opuxérase abertamente ao franquismo e convivía coa que daquela era a súa secretaria, Liliane Dahlmann, coa que contraería matrimonio no seu leito de morte). A duquesa, que daquela andaba polos sesenta e pico anos pero aparentaba algo máis (falecería en 2008) era unha persoa que de primeiras ofrecía un trato seco, reservado e un tanto ríspeto, pero logo resultou ser unha muller culta, boa coñecedora da súa impresionante biblioteca e perfectamente consciente do valor intelectual dos escritos de Sarmiento. En fin, cumprindo o encargo de Casares, fun a Medina Sidonia e conseguín superar con boa nota o meticuloso exame a que me someteu a severa duquesa, quen avaliou as miñas intencións —tortas ou dereitas— e a miña “simpatía” (ou sexa, se lle caía ben a ela), antes de escrutar minuciosamente os meus coñecementos sobre a casa Medina Sidonia, en particular, sobre o seu devanceiro o Duque Pedro Alcántara Alonso Pérez de Guzmán, que foi discípulo, amigo, admirador e protector de Sarmiento, e que foi quen ordenou copiar en dezaioito volumes a dita colección. Por fortuna, esa lección levábaa moi ben aprendida, o que satisfizo visiblemente á duquesa.

Superada a proba selectiva, na negociación coa duquesa unha das bazas que xogaba ao noso favor era o alcance do proxecto, que ela soubo calibrar, e outra era que nos comprometíamos a facilitarlle a copia dixital dos tres volumes gardados no Museo de Pontevedra, en troca de que nos permitise facer a copia dixital dos quince volumes da colección que tiña no seu poder. A duquesa, que disertou longamente sobre o seu arquivo e

biblioteca ao tempo que mos mostraba con orgullo, explicoume que os tres volumes falantes llos subtraera, co gallo do seu despido, un criado desleal, quen despois os puxera á venda. Mostrouse moi doída con esta perda, pero en ningún momento acusou a Fernández López nin moito menos ao Museo de Pontevedra de complicidade co lampantín. En definitiva, cun pouco de man esquerda e grazas á boa sintonía que se estableceu coa notable señora —a verdade, persoa interesante e atractiva— conseguimos facer a copia daquela valiosísima colección, proceso que demorou por tres meses. Carlos Casares estaba entusiasmado con aquela xestión e seguiu todo este asunto coa curiosidade e interese que é de supor.

Outra fronte do noso traballo sarmentino era a pescuda de fondos noutras bibliotecas e arquivos. Así, botei quince días aloxado en Santo Domingo de Silos, facendo vida cos monxes de clausura e traballando man a man co seu estupendo arquivista, un grande estudoso da obra de Sarmiento e encantadora persoa, Dom Lorenzo Maté Sadornil, quen, por certo, en 2012 sería nomeado abade daquel convento. Non podo estenderme na experiencia que supuxo vivir en clausura en Silos e traballar naquel arquivo, que Lorenzo Maté me ensinou con agarimo e deleitación, pois alí custódianse varias das máis preciosas xoias da coroa do patrimonio documental hispánico. Traballando cóbado a cóbado, compartimos ideas e interesantísimos achados sarmentinos, sobre todo relacionados co papel do noso admirado Sarmiento dentro da Orde beneditina, na súa condición de Cronista oficial desta, así como a súa carreira como frade.

Pero o que toca máis directamente a Carlos Casares foi o que, coido que sen esaxero, podemos chamar a “descuberta do ano Sarmiento”. Eu tiña especial empeño en revisar coidadosamente os fondos sarmentinos da Biblioteca Nacional de Madrid. A primeira vista, parecía un tanto escusado facelo, pois alí traballara durante anos o maior sarmentólogo do século XX, o profesor José Luís Pensado, que, lamentablemente, nunca puidera consultar a *Colección Medina Sidonia* para realizar as súas magníficas edicións da obra filolóxica —e non só filolóxica— do gran sabio. De feito, a base fundamental do traballo de Pensado era a Colección Dávila, que como dixeran, está gardada na Biblioteca Nacional. A miña guía para levar a cabo aquela revisión sistemática dos fondos sarmentinos, en xeral e especificamente desta Biblioteca, era a colosal *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*, de

Francisco Aguilar Piñal. Despois de botar alí moitas e longas xornadas de traballo intenso, de sol a sol, durante viaxes a Madrid que facía a intervalos, aproveitando pausas do calendario académico, nunha ocasión coincidiu que viaxamos á capital xuntos Carlos e eu, pois el tiña un xantar con xornalistas madrileños, ao que me pediu que o acompañase. Accedín de mala gana, xa que quería aproveitar o día na Biblioteca e non estaba seguro de que me fose agradar a compañía.

A primeira hora da mañá dirixinme á Biblioteca Nacional, sentei na sala de investigadores e solicitei que me trouxesen un códice manuscrito que na dita Bibliografía de Aguilar aparecía rubricado algo así como *Etimologías gallegas*, título que me intrigaba un tanto porque non correspondía con ningunha das obras coñecidas de Sarmiento, sendo que as etimoloxías aparecen en moitas delas. A bibliotecaria trouxo un estoxo, que depositou na mesa e que abrín con certa sorpresa e bastante curiosidade. Dentro viña un volume encadernado en pel, de non grande formato pero de grosor considerable. Abrín a tapa do libro, que renxía conforme eu a ía despregando; o mesmo aconteceu cando abrín o códice: aquel volume non fora tocado nin aberto por ninguén desde había un século, polo menos. O texto estaba escrito do puño e letra de Martín Sarmiento, diso non cabía dúbida —naquela altura, eu xa estaba totalmente familiarizado con ela—. Pero conforme examinaba o volume, íame decatando con crecente asombro de que estaba diante do autógrafo do *Coloquio en coplas galegas*, seguido do seu extenso *Comento*. Non paraba de fretar unha e outra vez os ollos, pois non daba creto ao que estaba vendo. Chamei á bibliotecaria, que como me vira máis veces por alí xa me coñecía e sabía ao que andaba, pero que, notando que me pasaba algo raro, se achegou un chisco intrigada. Díxenlle: “Mire, este é o orixinal autógrafo da obra de Martín Sarmiento máis importante para os galegos”. Regalou os ollos, e proseguín: “Como pode ser que ninguén a vira, se esta obra foi editada en varias ocasións en tempos recentes, e nesta Biblioteca traballou durante moito tempo o maior experto en Sarmiento?”. Encolleuse de ombros e contestoume: “Estas cousas pasan de cando en vez nesta casa”. Volvín examinar o exemplar para convencerme de que non estaba soñando ou alucinando, reservei a obra para a tarde e saín á rúa.

Cando cheguei ao restaurante onde quedara citado con Carlos Casares, este estaba xa arrodeado dos tales xornalistas galegos en Madrid

cos que se citara. Tendo en conta as circunstancias, morto de impaciencia, mordín a lingua e calei a nova, ardendo en desexos de darlla canto antes. O xantar foi unha tortura sen fin. Os comensais —ao menos, os que máis falaron naquela ocasión— eran insoportables, e naqueles momentos a min facíanseme moito máis. A sobremesa prolongábase e eu xa temía que non nos fose dar tempo de ir á Biblioteca Nacional, pois quería que Carlos vise o códice, entre outras cousas para asegurarme de que a descuberta era real, non unha febril fantasía miña. Por fin, Casares, coa súa santa paciencia, deu despedido ao último daquel interminable cortexo de pretensiosos xornalistas. Cando finalmente quedamos os dous sós, fíxeno partícipe da nova. Quedou sorprendidísimo. “Estas seguro?”. “Estou, totalmente; pero, por favor, ven canda min á Biblioteca Nacional a comprobar o que che digo”. Alá fomos. Entrementes, a novidade correra entre o persoal técnico da Biblioteca Nacional, xente, polo que tiven ocasión de comprobar, moi competente. Xa tiñan o libro en reserva e algúns deles, expertos, fixeran pescudas sobre a procedencia do códice, compararan a letra con outros autógrafos indubitados de Sarmiento e fixeran outras comprobacións. Leváronnos directamente ao despacho da Subdirectora técnica da Biblioteca —a quen eu xa coñecía por outro asunto que non vén ao caso—, que estaba radiante de contenta, pois todo apuntaba a que a miña primeira impresión podía confirmarse sen sombra de dúbida.

Carlos e eu celebramos a descuberta en Madrid. Eu de min non podo dicir como estaba, el parecía un cativo con zapatos novos. Á volta, grande revoeira dos medios de comunicación en Galicia, pois a noticia era realmente bonita, grande e moi oportuna. A verdade é que foi a ledicia dos dous naquel momento foi inenarrable... non teño palabras para expresar o que significou para min poder partillala con Carlos... E, menos dun mes despois de tanta felicidade, o grande e admirado amigo falecía dun ataque ao corazón! O mazazo foi brutal. Para rematar este artigo, só se me ocorre acudir ao prólogo do libro que naquelas datas editei sobre Martín Sarmiento por encargo do propio Carlos, prólogo que finalizaba coas seguintes palabras: “O venres 8 de marzo rematabamos de realizar a corrección de probas definitiva deste volume e antes de entregalo ao prelo decidimos dedicarllo a Carlos Casares. Facíamolo conscientes de que isto podía violentalo un pouco, pero convencidos de que o seu entusiasmo pola figura de Sarmiento inclinaría a súa benevolencia ao noso favor, e aceptaría cun sorriso amigable

a nosa modesta oferta. No momento en que tecleabamos aquelas liñas que daban a cima ao noso libro, mal podíamos sospeitar que unhas horas máis tarde Carlos nos deixaría para sempre. Agora que desgraciadamente non está connosco, a dedicatoria cobra un novo significado, impensable hai só uns días”. A dedicatoria do volume, que eu escribira o 8 de marzo, xusto antes de entregar as segundas probas á editorial e poucas horas antes do seu pasamento, rezaba: *A Carlos Casares, un pouco por todo.*

H. M.

Encontros e reencontros

CAMIÑO NOIA

A miña lembranza de Carlos Casares sitúame en dous espazos diferentes: Santiago de Compostela hai cincuenta anos, nun tempo de idealismo e de aprendizaxe cando eramos universitarios, e Vigo-Nigrán, nun tempo de realismo e actividade frenética na etapa de adultos comprometidos coa cultura galega non sempre desde o mesmo lado. Lembranza que remata, cousas do destino, a tarde do 8 de marzo de 2002 nas derradeiras horas da vida de Carlos, contándome que pola mañá acabara a revisión dunha novela e deixáraa na editorial para levar ó prelo. Era a súa obra derradeira, *O sol do verán*.

Reflexionando nos momentos de vida compartidos e nas moitas conversas con el, teño a percepción de que o proxecto de vida de Casares foi ser escritor. E de que, na consecución dese obxectivo, sacrificou todo o demais: amigos, familia, convicións políticas e, finalmente, a vida. Foi un final prematuro, mais co obxectivo proposto conseguido e convertido en personaxe público, con grandes admiradores e feroces detractores.

No curso 1961-62 matricúlase na universidade de Santiago na carreira de Filosofía e Letras. Asiste ó parladoiro do café Español ó que ían os novos poetas Arcadio López-Casanova e Salvador García-Bodaño para coñecelos. En Ourense faláranlle daqueles mozos galeguistas que, con Xosé Manuel Beiras, Ramón Piñeiro, Xosé Luís Franco Grande e outros, se reunían para falar de literatura e de Galicia. Está feliz, comparte as súas lecturas e faise amigo de Arcadio. No curso seguinte aloxarase na súa pensión, na costa de Xelmírez, e compartirá o seu cuarto. Conservo un poemario de José M^a Valverde, o cantor relixioso das cousas cotiás, que anos despois me dera Casares dicindo que era un dos poetas queridos de Arcadio. E foi este quen o levou á casa de Ramón Piñeiro, con quen axiña se sentiu identificado, tanto no nivel persoal coma no ideolóxico, segundo as súas palabras. En Compostela parece feliz, goza das lecturas e das conversas con amigos, mais, rematados os dous primeiros anos de Filosofía e Letras, queda en Xinzo e non se matricula no curso seguinte na universidade.

Coñecín a Casares en Compostela na súa segunda estadía na universidade, en febreiro de 1966, matriculárase en terceiro de Linguas

Románicas, no mesmo curso que facía eu. Pero non foi nas aulas onde o coñecín. Vino por primeira vez nunha asemblea de estudantes na Facultade de Ciencias. Dicía que acababa de chegar de Madrid e contaba as terribles torturas coas que a policía franquista obrigaba a ‘cantar’ os estudantes.

As lembranzas da súa intervención naquela asemblea axilizan a miña memoria dos tempos de estudante universitaria, de loita na esperanza dunha España sen Franco e dunha Galicia “ceibe e socialista”. Daquela, os acontecementos políticos e as actividades culturais fóra das aulas tiñan tanta forza que as clases eran só unha obriga para recoller os apuntamentos; o importante estaba na rúa, nas xuntanzas, nas asembleas, nas conferencias e nos parladoiros dos cafés.

Descoñezo a razón de Casares para deixar a carreira no curso 1963-64; cando lle preguntaba, aludía a problemas persoais sen concretar. E nas entrevistas refírese á súa etapa de universitario nun período de tempo indefinido, xuntando acontecementos vividos nunha e noutra etapa en Compostela.

Casares só asistía ás clases dos profesores cos que compartía interese pola literatura ou dos que cría que podía aprender algo. E, mentres o resto do alumnado estabamos nas clases, el adoitaba quedar lendo na biblioteca da Facultade. Moito lle amolaba ó catedrático de Filoloxía Románica, don Constantino García, que non asistise ás súas clases. “¡Qué, tu amigo el intelectual tampoco hoy se digna a venir a clase!”, dicíame. Ó rematar as clases eu ía á biblioteca, sabía que Carlos había ter un libro que me recomendar, de literatura ou de análise política. O futuro escritor vivía, practicamente, nas rúas, nas librerías e nas cafeterías compostelás. A Facultade frecuentábaa máis para asistir a xuntanzas do estudantado que ás aulas.

Daqueles anos de amizade con Carlos Casares nos días composteláns das revoltas do 67 e 68 gardo no imaxinario unha magnífica lembranza das vivencias comúns, das divertidas anécdotas, das historias que contaba e das persoas que me presentaba. Quizais a máis importante fose Ramón Piñeiro, co que temos merendado en varias ocasións falando de literatura ou política, e onde coñecín a Fermín Penzol, Agostiño dos Santos, Andres Torres Queiruga e outros personaxes que xa non recordo. Con Carlos aprendín historia do galeguismo, literatura e mesmo a coñecer quen era quen na

fauna revolucionaria que participaba na loita estudantil. Eu, que daquela militaba na JEC, tiña o compromiso cristián de participar nas actividades universitarias, fosen académicas, culturais ou políticas, coa consigna de levar as ideas evanxélicas ó estudantado, mais ignoraba todo en política e nas conversas con Carlos e coas lecturas que me recomendaba trataba de informarme. Ademais dos libros que collía na biblioteca da Facultade, mercaba outros nas librerías de Porto ou na do Xudeo do portal 52 da Rúa do Vilar, onde se podían atopar obras galegas publicadas en Arxentina e Montevideo, de literatura ou de política, que non había noutras librerías. Alí merquei *Sempre en Galiza*, a *Poesía completa* de Cabanillas e a tradución castelá da editorial Losada de *El mito de Sísifo*, *La peste*, *El ser y la nada...* que foron esenciais na miña formación galeguista e literaria. A casa de Luís Mariño era outro lugar onde atopar libros de ciencia política, que líamos e comentabamos. Acórdame *Universidad y sociedad* de Ángel Latorre, no que se dicía que a crise universitaria era unha das consecuencias da crise política que sufría España e que a institución académica era o espello no que se reflectían as outras crises (social, económica e política). Aprender a razón dos feitos permitíanos debater cos demais sobre os sucesos da universidade de Santiago, se respondían ás esixencias de cambio social ou, simplemente, a que o señor Ocón, o decano da Facultade de Ciencias, actuara como un fascista.

Recordo os paseos con Carlos pola Ferradura nos que me falaba de Risco e da historia do nacionalismo. Por el tiveron noticias das Irmandades da Fala, información que el recibira de Vicente Risco, e dicíame que o móbil que levara a Villar Ponte a organizar a xente de distintas ideoloxías nas IF para galeguizar o país fora a constatación de que os partidos de esquerdas se negaban a asumir en Galicia as reivindicacións nacionais. Tiña unha carta de Risco a Viqueira, cando este era conselleiro primeiro da Irmandade da Coruña no ano 1920, pedíndolle que puxera paz entre os grupos da Irmandade da Coruña e a de Ourense, enfrontados polo discurso de Losada Diéguez na Semana galega en Madrid. Unha información hoxe coñecida pero non en 1967.

O ambiente literario de Compostela e a súa relación cos novos escritores fixo, quizais, pular en Carlos o desexo de ser escritor. Casares probou a ser poeta e, despois de coñecer a Arcadio e a Piñeiro, escribe varias composicións e publica en *Grial* (1963) “Verbas de esperanza a Rosalía”, o

longo poema de inspiración pimenteliana. E nos Xogos Florais de 1964, organizados por universitarios galeguistas, prémianlle outra composición poética xunto a López-Casanova e García-Bodaño. E contábame a admiración que sentía por eles dous e por Otero Pedrayo, o mantedor dos Xogos, porque nas súas intervencións na entrega dos premios no Hostal dos Reis Católicos se atreveran a denunciar a marxinación de Galicia por non instalar aquí un dos “Polos de desarrollo”, co alcalde de Santiago e os Gobernadores civil e militar presentes. Referíase con emoción ás filigranas que Otero fixera no seu discurso para denunciar o feito sen atacar directamente o goberno.

En 1965, Casares publica catro contos na revista *Grial* (nº 7), tres dos cales recolle en *Vento ferido*, e en 1966 (*Grial*, nº 13) saca dous poemas máis sen título. A partir daquela non volveu publicar poesía, aínda que lle gustaba ler poemarios. Era un lector reflexivo e, coa mesma actitude que George Steiner atribúe ós xudeos, aproveitaba a lectura dun libro que lle gustaba para pensar en facer outro ou, polo menos, para escribir un conto. A lectura entusiasta de *L'après-midi de Monsieur Andesmas* de Marguerite Duras, que me deu para ler, serviulle de inspiración do fermoso conto “Agarda longa ao sol”, publicado en 1965 en *Grial*. Posiblemente, seducido pola escrita da Duras, que en poucas frases deixa a impresión de que pasaron moitas cousas, Casares aprende a contar historias intensas en breves narracións. Como por exemplo o relato citado, no que non hai acción e, aparentemente, non sucede nada pero vívese a historia da fonda soidade do ancián e o seu desencanto pola ausencia do neto. É un dos contos seus que máis me gustara cando o lin por primeira vez, hoxe hai outros que compiten con el.

As lembranzas do tempo da universidade encadéanse e unhas tiran por outras. En xaneiro de 1967, uns estudantes de ADE, por mediación de Domingo García-Sabell, convidaran a José Luis Aranguren a dar unha conferencia en Santiago sobre a ética na universidade, creo, e reservaron o auditorio do Burgo das Nacións onde cabían 500 persoas. O problema era que non había permiso da Delegación do Goberno e ningún quería presentar o conferenciante. Pensouse en Casares e aceptou encantado mais, cando o acto estaba para comezar e o auditorio abarrotado con xente de pé, presentouse a policía, anulou o acto e levou detidos o conferenciante e o presentador. Un grupo de estudantes fomos manifestarnos á comisaría pero marchamos cando a policía nos disolveu. Grazas ás xestións de García-Sabell,

Aranguren saíu da comisaría contra as once da noite, pero Carlos quedou retido ata o día seguinte ás 10 da mañá. Cando saíu eu estaba na porta da comisaría e fun testemuña do aterrorizado que estaba malia quedar libre. Acompañeino a visitar o Santísimo que as monxas do convento das Orfas tiñan exposto para agradecerlle a solución do asunto sen problemas maiores. Nos días seguintes Casares contaba con orgullo o acontecido. Contaba tamén con fachenda unha viaxe a Madrid cun membro de ADE para falar con dirixentes do Felipe (Frente de liberación popular) da posibilidade de montar unha célula da organización en Santiago, que non chegou a callar. Carlos quedou impresionado da magnífica biblioteca que tiña Pedro Altares, o director de *Cuadernos para el diálogo*, na súa casa. E desexoso de seguir conversando co seu dono, botou uns días máis en Madrid; cando volveu contaba marabillas daquela viaxe.

A publicación de *Vento ferido* en marzo de 1967 foi un acontecemento, non só para Casares, senón na vida cultural de Santiago. A Editorial Galaxia mandoulle por correo postal desde Vigo os primeiros dez exemplares saídos do prelo; fun con el recollelos a Correos e regaloume un. Aquela noite lin todos os contos do libro, aínda que algúns xa llos escoitara contar ó autor ou léraos nunha copia escrita a máquina. O libro tivo boa publicidade. A librería Porto, hoxe convertida en tenda de recordos de Compostela, dedicoulle un escaparate completo a *Vento ferido* durante quince días. Eu pasaba decote pola Rúa do Vilar e teño visto, en non poucas ocasións, a Carlos contemplando a súa obra a través do vidro do escaparate como un pai amoroso. Fixéronse presentacións do libro en toda Galicia e correu de man en man entre o estudantado universitario con moito éxito. “A mellor obra de narrativa despois d’*A esmorga*”, díxéralle Basilio Losada nunha carta que Carlos me lera, e nesa liña de loanzas se situaban o resto das recensións que aparecen nos meses seguintes: a de Paco Carro, a de Arcadio López-Casanova e a de Xan Facal. En opinión de Piñeiro e López-Casanova, cos contos de *Vento ferido* a nova narrativa galega conseguira un nivel de excelencia do que carecían os libros anteriores sometidos a un absurdo vangardismo que nada tiña que ver con Galicia. O éxito de *Vento ferido* foi o pulo que levou a Carlos a tomar a decisión de ser escritor en lingua galega.

A promoción do libro e a sucesión de acontecementos vividos nos meses seguintes na universidade impediulle estudar e sacar todas as materias do curso e tivo que volver examinarse en setembro.

No curso 1967-68 as revoltas na universidade incrementáronse e continuaron os parladoiros no Cantábrico e as conferencias no Mercantil organizadas polo Galo. Non quedaba tempo para o estudo. Casares adoitaba asistir a todo e participar coa súa opinión. Sempre cun libro ou un exemplar de *Cuadernos para el diálogo* nas mans, era parte do universo cultural e político de Compostela. Podíase atopar na cafetería Gaiola cos militantes do Partido Comunista, no Derby cos galeguistas, na bodega do Compostela ou no Cantábrico cos chamados “cristianos pola revolución” (afiliados da JEC ou dos Avelinos). Con uns e con outros pasaba horas en distendida conversa, comentando as noticias que chegaban da Guerra do Vietnam, das guerrillas hispanoamericanas ou da deriva do Goberno español. O estudantado que ía ás xuntanzas desas cafeterías estaba contra os americanos e a favor das loitas de liberación dos vietnamitas, de Hispanoamérica e dos países africanos. Lembrando hoxe as intervencións de Casares naquelas xuntanzas e nas asembleas de ADE (Asociación Democrática de Estudantes) opinando sobre todo, contando o que sucedía noutras universidades españolas e no resto do mundo, creo que non o facía tratando de deseñar estratexias de actuación revolucionaria, senón polo mero goce que lle producía contar e demostrar que sabía máis que a maioría de nós. Mais, fose cal fose a intención, Carlos convertíase no centro de atención co seu discurso fluído e cargado de información da que a maioría do estudantado carecíamos.

Non sei como, pero Carlos tiña relacións extraacadémicas en ámbitos como o do sindicalismo ou dos concellos e algunha vez chamábano para que fose falar a algún lugar sobre literatura ou política. Recordo ir dúas veces con el, unha creo que foi a Vilagarcía para falar sobre a loita do estudantado compostelán, na que argallou con habelencia unhas ideas tiradas dos panfletos que redactaban os distintos grupos políticos que había na universidade. A outra foi con motivo do Día das Letras Galegas dedicado a Curros Enríquez. Uns sindicalistas de CC.OO convidaron a Carlos a falar en Ferrol sobre o poeta celanovés, nun local clandestino no barrio de Esteiro, e alá fomos con el nun taxi Paco Carro, unha amiga miña e mais eu; toda unha experiencia que rematou nunha tasca a onde fomos cear cun grupo de obreiros do naval.

Non podo dicir que lle deba totalmente a Casares o meu compromiso galeguista, xa iniciado cando o coñecín, mais el deulle un pulo importante e un certo xiro ó poñerme en contacto con Ramón Piñeiro e o seu mundo. Grazas á súa influencia, o meu compromiso cristián activouse na defensa da lingua do país e da súa literatura. E foi el quen me animou a estudar a nova narrativa galega cando en Galicia ninguén sabía que existía.

A lectura de *Tiempo de silencio* de Martín Santos foi para el unha epifanía. Era unha novela moi valorada pola crítica española porque utilizando estruturas narrativas de vangarda facía denuncia social situando a acción nun espazo coñecido da urbe madrileña. Era o que Carlos quería facer e con ese modelo escribe *Cambio en tres*. Nunha dramática historia dun mozo emigrante na que se denuncia a falta de traballo na Terra e o problema do rural, o autor incrementa o vangardismo discursivo e estrutural. Unha boa narración falida pola sobrecargada de xogo experimentalista calcado de Martín Santos. Os críticos entusiastas con *Vento ferido* calaron ou lamentaron a publicación do novo libro e Casares non quixo reeditalo. Só despois da súa morte, corenta anos despois da primeira edición, apareceu a segunda.

A última vez que estiven con Carlos en Santiago foi en setembro de 1968. A través de amigos comúns fun sabendo algo da súa vida, do encontro no tren con Kristina Berg, do seu namoro e casamento, dos traballos de profesor. E seguino na súa carreira de escritor realista a partir de *Xoguetes para un tempo prohibido*, premio de novela dos 25 anos de Galaxia, onde se refire, desde a súa percepción de actor dos feitos, ós anos de estudante en Compostela:

Días e noites de incansable traballo a favor da humanidade, peligrosas visitas a non menos peligrosos pisos, encontros sixilosos con apóstoles inter pares, atentas escoitas e sospeitosos pasos, devota aceptación das nobles palabras lanzadas cal proclama por un cóengo malagueño, ou por un profesor madrileño, ou por un filósofo bilbaíno, ou por un periodista entregado á semente do diálogo, ou por un abogado defensor de estudantes malos, ou por un escritor vanidoso que buscaba ali o eco musical pró seu nome inxustamente hastra entón ignorado.

Da súa incursión na narrativa fantástica con *Os escuros soños de Clío* sei por Luis Mariño como foi. Cando Mariño asume a dirección de Edicións do Cerne, pídelle a Carlos, que daquela era un devoto lector de

Borges, un libro para publicarlle. Mandoulle dous contos que escribira e gustáronlle, pero quería máis para facer o libro. Carlos ía escribindo con moito vagar e facíalle os envíos sen présas exasperando o editor que non daba tido abondo para un libro; chamábao decote para que continuase mandándolle textos ata que considerou que o número de contos abundaba e sacou o libro en xuño de 1979.

Foi, creo, en outono dese ano cando volvíñ atopar a Casares. Sacara as oposicións de catedrático de Literatura española e era profesor no instituto de Cangas do Morrazo, onde se instalara con Kristina Berg e os dous fillos, que tiña sona na vila por ser estranxeira e falar galego. Carlos viña a Vigo con frecuencia e atopábanos en calquera acto cultural. Mais aqueles eran tempos que marcaban ideoloxicamente as persoas envurullando as relacións humanas. Os galeguistas de Galaxia quixeron lexitimar o control que tiñan da cultura galega e a aparición de Edicións Xerais de Galicia foi para Ramón Piñeiro e Xaime Isla unha traizón ó grupo. A aposta de Casares por eles impediu que a nosa vella amizade se restablecese.

Por outra parte, a decisión de presentarse con Piñeiro ás eleccións ó Parlamento galego nas listas do PSOE a Casares creoulle conflitos coa militancia nacionalista, que o consideraban un traidor e a rapazada de Erga íao insultar nos actos en que interviña. Recordo a súa intervención no foro “O Feito Galego”, organizado polo PSOE vigués en febreiro de 1981, no que un militante nacionalista se achegara ó estrado cando Casares ía falar, quitoulle o micrófono e partiuno no chan. Unha situación que presenciéi. O enfrontamento de Casares cos nacionalistas na década dos anos oitenta foi lamentable. Casares publica artigos en *El País* contra eles, como “La comedia humana” e “¿Colonia o champú?”, no que se burlaba das consignas dos militantes de Galiza Nova e criticaba o posicionamento de Xosé Manuel Beiras no Parlamento. Un artigo que uns días despois tivo a réplica de Beiras en “Ni colonia ni champú: desodorante”, tamén nas páxinas de *El País*.

Na década dos noventa Carlos faise coa xestión do galeguismo cultural da man de Piñeiro. Ocupa o lugar de Fernández del Riego en Galaxia e faise presente en todo tipo de actos organizados desde as institucións. Non deixa de viaxar para asistir a encontros con escritores españois e estranxeiros. Preside o Consello da Cultura colaborando sempre en boa relación co Goberno da Xunta, estivese o PP ou o PSOE.

Ademais dos cargos que ocupa escribe no xornal *La Voz de Galicia*, primeiro recensións de libros en “A ledicia de ler” e logo nas columnas de “Á marxe”, cheas de humor e boa literatura que lle deron sona en toda Galicia. Foi un compromiso, primeiro semanal e logo a diario, co lectorado galego que lle foi fiel ata o final. Ás críticas que recibía por falar só de anécdotas e contiños da vida cotiá, Carlos dicía que cos seus escritos quería contrarrestar as abundantes noticias de violencia, de inxustiza e de asuntos desacougantes que había no xornal, para darlle acougo ó lectorado ante tanta desfeita.

A súa vida sen acougo converteuse nunha carreira de fondo, xestionando Galaxia, o Consello da Cultura, asistindo ás sesións da Academia, entrevistándose con autores, sempre dun lugar a outro: de Nigrán a Vigo, de Vigo a Santiago e de alí a Bruxelas, Frankfurt, Suecia, Verines, Moscova ou Nova York. E, ademais diso, a tensión de escribir a súa obra. Non había tempo para a familia, as amizades limitáronse ás que estaban con el nos lugares de traballo, de decisión cultural e no ámbito literario. Unha vida difícil de aguantar por longo tempo e unha noite, afectado por un forte desgusto, o corazón non resistiu e parou cando Carlos Casares tiña só sesenta anos.

Pasados quince daquela morte prematura, a RAG homenaxe a escritor que un día pensou:

Eu ben sei que non hai volta.
Iste é o nó derradeiro no camiño.
Todo é presente como pedra
niste hoxe
con dimensión de adios nos horizontes.

C. N.

“Cita de fantasmas”. *Fantastique* e xogo literario nunha columna de Carlos Casares

FLORENTINO PÉREZ GARCÍA

Neste traballo propomos unha lectura do texto “Cita de fantasmas”, publicado na columna “Á marxe” de *La Voz de Galicia* o domingo 4 de xullo de 1993, en relación con algunhas das reflexións do propio Carlos Casares sobre a súa práctica literaria. No artigo, Casares combina algúns dos trazos caracterizadores da súa escrita xornalística con convencións temáticas e estruturais típicas de certo xénero fantástico para construír un relato lúdico, que funciona ao mesmo tempo como anécdota humorística e como recreación paródica dun determinado tipo de literatura. Reproducimos a continuación, tomado do volume *Á marxe, 1993. Obra xornalística II*, o texto:

De todas as persoas que me aseguraron ter tratos con fantasmas, a única á cal escoitei sen a desgana que normalmente producen este tipo de historias aburridas, foi ao escritor Joan Perucho, tan amigo de Cunqueiro. Ceando unha noite na miña casa, el e a súa muller faláron con tal convicción dun espectro que se lles aparece na residencia de campo que teñen fóra de Barcelona, que seguí o relato con interese e con respecto. Estaba claro que non pretendían pasar por orixinais nin eran un par de farsantes.

Non recordo todos os detalles da historia, pero estou vendo o escritor catalán de pé, no medio do salón, cos brazos abertos en aspa, como se fose un anxo ou unha avioneta, tratando de reproducir cunha seriedade exemplar os leves movementos da aparición, que teño a idea de que era unha figura feminina, radiante e transparente.

Onte, en Madrid, dormín na Residencia de Estudiantes, o célebre edificio da rúa do Pinar onde viviron García Lorca, Juan Ramón Jiménez, Unamuno, Dalí, Buñuel, Einstein e tantas figuras importantes da historia cultural española e universal deste século. No momento de apagar a luz do cuarto, acordeime de Perucho e do seu fantasma. Algo flotaba no aire que me fixo pensar que nalgún momento podía suceder calquera cousa. O misterio, xa se sabe. Desgraciadamente non sucedeu nada (Casares, 2005: 191).

A estrutura narrativa do artigo baséase na creación dunhas expectativas que culminan no efecto final, neste caso un desenlace que, desde a perspectiva do fantástico, podería considerarse anticlimático, pero que funciona como remate irónico. O xogo establecido por Casares lévanos a pensar na tipoloxía xenérica que para a literatura fantástica propuxo Tzvetan Todorov (1970), articulada en torno á resolución, ou non, da dúbida a propósito do carácter sobrenatural dos feitos que se narran. O *fantastique*, segundo Todorov, caracterizaríase pola persistencia da ambigüidade. Esta teoría é unha das máis coñecidas e contestadas, e non nos valeremos dela agora para etiquetar o artigo de Casares. O que nos interesa é pór de manifesto o xeito en que algúns dos elementos que Todorov emprega para definir o xénero son utilizados por Carlos Casares tanto no texto que nos ocupa coma noutros de tipo autopoético.

En “Cita de fantasmas”, o xogo de identificación do lector co narrador testemuña dos feitos, postulado por Todorov para o relato fantástico, vén dado polo contexto comunicativo, pragmático, implicado pola columna de prensa, que contribúe a diluír a distinción entre narrador e autor. Neste sentido, o artigo non se afasta da escrita xornalística familiar ao lector de Carlos Casares: están presentes a anécdota, a viaxe e, en resumo, a narración das vivencias cotiás que fan aproximarse o artigo á escritura diarística¹.

A relevancia do final na estruturación do relato, que xa apuntamos, tampouco é allea ao resto da produción para a prensa de Casares². Con todo, no capítulo “Os meus avós e a literatura” de *Un país de palabras*, o escritor

¹ Noutra columna onde Casares leva a cabo un xogo similar, publicada en *La Voz de Galicia* o 6 de febreiro de 2002, vemos como se narra a propia interacción cos lectores: “Un amigo co que falei onte pola tarde estaba convencido de que a columna do día que lle dediquei ás fotografías de fantasmas, incluído Lincoln, era un invento literario. Tiven que enviarlle un fax coas probas” (Casares, 2003a: 55). Ademais, observamos como se repite o recurso humorístico da xustaposición do sobrenatural coa tecnoloxía, que o autor empregara para describir a Joan Perucho acenando “como se fose un anxo ou unha avioneta”.

² É indicativo da conciencia que Casares ten da importancia do final o feito de que o emprega como criterio para o xuízo valorativo: “Sucede o mesmo con *O filósofo de Tamarica*, aínda que se trata dun relato non tan logrado como o anterior, en parte pola solución que o autor lle dá á historia, na que hai certa inxenuidade, vulnerando ademais o principio da sorpresa, tan ben estudiado desde que a crítica literaria, a través da lingüística, se dedicou a estudar determinados recursos retóricos á luz da teoría da comunicación” (Casares, 1990: 12).

limiao salienta a importancia na narración dunha exposición gradual de detalles por riba do valor do efecto final no relato. Neste ensaio, Casares expón dous estilos literarios. Vexamos o que identifica como propio:

Desde o primeiro momento, sen reflexión previa de ningún tipo, cunha inocencia que me houbese gustado conservar ata o día de hoxe, pero que xa non resulta posible manter, entendín que a substancia do relato non estaba nin na orixinalidade da historia nin no carácter insólito do final, senón nas pequenas miudezas descritivas e na súa xerarquización gradual e ordenada. [...] En términos técnicos considérome un narrador lineal, o que non ten para min outro significado que o puramente instrumental, nunca o dun valor estético de tipo estrutural. Que unha historia se conte de forma deliberadamente caótica ou desordenada, ou que pola contra sexa exposta dun modo semellante a como adoitan ocorrer os acontecementos no mundo exterior, rexidos pola orde condicional do reloxo, das estacións naturais ou dos ciclos biolóxicos, carece de relevancia desde o punto de vista artístico (Casares, 1998: 140).

O estilo oposto interésanos porque vai asociado a elementos propios do *fantastique* (o medo e os fantasmas) que se vencellan con técnicas narrativas diferentes das que Todorov propón como definitorias do xénero. Segundo Casares, “Entre estas dúas formas de contar, sempre me seduciu a primeira, tal vez porque a miña curiosidade infantil se sentía máis atraída pola concreción evidente do real que pola vaguidade neboenta do fantástico” (Ibídem, 139). No estilo descrito por Casares, a indefinición propia da imaxinería do conto fantástico esténdese aos procedementos narrativos:

Miña avoa, en cambio, prefería as historias con misterio, especialmente as que incluían un trato sinxelo e doméstico cos mortos. Os seus relatos tiñan o interese do medo, nunca o sabor minucioso do detalle. Contaba dun modo inconcreto e difuso, no que os feitos non ocorrían nunca a ningunha hora determinada, perdidos case sempre na nebulosa intemporal da expresión obrigada coa que adoitaba iniciar as súas lembranzas: “Lembro que unha vez...” A continuación, unha ferverza de palabras como de gasa, sen carne, exactamente iguais á transparencia luminosa dos corpos resucitados que poboaban os seus contos. Se me mantiña ó seu carón, non era tanto polo interese do que me contaba,

como polo temor que me producía a posibilidade de separarme dela e sentirme abandonado entre pantasmas (Ibídem, 138-139).

Comparemos estas palabras coas consideracións de Todorov, para quen “le fantastique sert la narration, entretient le suspense : la présence d’éléments fantastiques permet une organisation particulièrement serrée de l’intrigue” (Todorov, 1970: 98). O teórico retoma as consideracións doutros críticos sobre a importancia da gradación e do desenlace da narración³ para falar dunha “temporalidade irreversíbel”, que compara coa dos chistes e a novela policial, necesaria para que funcionen os artificios do xénero fantástico no sentido en que el o define. Alén disto, véxase a seguinte observación:

Il existe une coïncidence curieuse entre les auteurs qui cultivent le surnaturel et ceux qui, dans l’œuvre, s’attachent particulièrement au développement de l’*action*, ou, si l’on veut, qui cherchent d’abord à raconter des histoires. Le conte de fées nous donne la forme première, et aussi la plus stable du récit : or, c’est dans ce conte-là qu’on trouve d’abord des événements surnaturels. *L’Odyssée*, *le Décaméron*, *Don Quichotte* possèdent tous, à différents degrés, il est vrai, des éléments merveilleux ; ce sont en même temps les plus grands récits du passé. A l’époque moderne, il n’en va pas autrement : ce sont les *narrateurs*, Balzac, Mérimée, Hugo, Flaubert, Maupassant, qui écrivent des contes fantastiques. On ne peut affirmer qu’il y ait là une relation d’implication ; il existe des auteurs d’histoires dont les récits ne font pas appel au surnaturel,

³ “Le troisième trait de la structure de l’œuvre qui nous intéresse ici se rapporte à son aspect syntaxique. Sous le nom de composition (ou même de « structure » pris en un sens très pauvre), cet aspect du récit fantastique a souvent retenu l’attention des critiques ; nous en trouvons une étude assez complète dans le livre de Penzoldt, qui y consacre un chapitre entier. Voici, en résumé, la théorie de Pendoldt : « La structure de l’histoire de fantômes idéale, écrit-il, peut être représentée comme une ligne ascendante, qui mène au point culminant. (...) Le point culminant d’une histoire de fantômes est évidemment l’apparition du spectre (páx. 16). La plupart des auteurs essaient d’atteindre une certaine gradation, en visant le point culminant, d’abord d’une manière vague, ensuite de plus en plus directement » (páx. 23). Cette théorie de l’intrigue dans le récit fantastique est en fit dérivée de celle qui Poe avait proposée pour la nouvelle en général. Pour Edgar Poe, la nouvelle se caractérise par l’existence d’un effet unique, situé á la fin de l’histoire ; e par l’obligation pour tous les éléments de la nouvelle de contribuer à cet effet. « Dans toute l’œuvre, il ne devrait pas y avoir un seul mot d’écrit qui ne tende directement ou indirectement à réaliser ce dessein préétabli » (cité par Eikhenbaum, páx. 207)” (Todorov, 1970: 91-92).

mais la coïncidence reste trop fréquente pour être gratuite. H. P. Lovecraft avait relevé le fait : « Comme la plupart des auteurs du fantastique, écrit-il, Poe est plus à son aise dans l'incident et dans les effets narratifs plus larges, que dans le dessin des personnages » (pág. 59). (Todorov, 1970: 171).

Precisamente a propósito dos personaxes ocuparémonos agora doutro aspecto de “Cita de fantasmas”. Xa nos referimos á peculiaridade pragmática da columna de prensa: o lector pode identificar os referentes reais das persoas de que se fala. Neste caso, Casares xoga coa imaxe de Joan Perucho como escritor e, por extensión, coa de Cunqueiro e a da literatura galega. Desde o punto de vista da literatura española, é frecuente que se identifique a Perucho e Cunqueiro como os representantes dunha especie de *realismo máxico* autóctono. No caso do mindoniense, non é estraño que esta caracterización vaia acompañada dunha imaxe de Galicia como terra misteriosa inzada de maxia e lendas⁴. Podemos entender a ironía do artigo como unha resposta a esta imaxe⁵, sobre todo se temos en conta o peso que poida ter unha certa vontade de reacción, recoñecida polo propio Carlos Casares, á hora de definir o seu proxecto literario:

Tiña, por tanto, unha vocación cara a ironía, cara a unha visión escéptica do mundo, e pouco a pouco empecei a reflexionar sobre ela. Así, descubrín un día que a cultura española, no seu conxunto, estaba caracterizada polo dramatismo, pola solemnidade e polo seu corolario case inevitable, que era o dogmatismo e a violencia; entón, en verdade pensei que a miña obra literaria quería construíla en contra desas características, que a min, dunha maneira vital, me resultaban difíciles de soportar (Casares, 2003b: 273).

⁴ Pode verse como esa imaxe é exportada no seguinte fragmento do prólogo da antoloxía *The Deadalus Book of Spanish Fantasy*: “Both Cunqueiro and Ferrín (like Dieste and Fole in this anthology) write in Galician, one of Spain’s four official languages. [...] Galicia is a region particularly rich in fantasy, a land of storytelling and superstition (see Valle-Inclán’s atmospheric tale ‘My sister Antonia’). Writers like Dieste and Fole were keen collectors of oral folk tales and drew on this fertile source in their own writing” (Jull Costa e McDermott, 1999: 11-12).

⁵ Son ilustrativos a este respecto os textos sobre Cunqueiro incluídos en *Un país de palabras*, onde a imaxe máis tópica do escritor é discutida por Casares.

Casares adoita definir a súa literatura como unha ollada á vida, pero tamén por oposición a outras opcións estéticas. Entrevistado por Luís Rei Núñez⁶, maniféstase partidario dunha posición fronte á vangarda que nos remite á inocencia perdida que xa vimos mencionada nunha cita máis arriba. Noutro lugar⁷, o autor emprega o símil dunha ventá transparente para caracterizar a súa literatura fronte á representada por unha vidreira gótica, que xulga máis común no conxunto da literatura galega. Estes discursos

⁶ “—A vangarda é experimentación: é, en gran medida, aburrimiento. Ten dito vostede que dificulta-lo contacto cos lectores é desatender unha das razóns esenciais da literatura. ¿“Volver á tradición”: pensa que é unha consigna que pode callar nos cenáculos do mundo das letras?

—Coido que sí. Non sei se exactamente volver á tradición. Pero sí recupera-lo pracer tanto de contar como de ler. Naturalmente, o pracer de ler pódese sentir lendo unha novela vangardista, pero o lector común xa está canso de ler novelas que non lle contan nada, que esixen un enorme esforzo. Diría que nos obrigaron a vivir unha etapa demasiado seria, demasiado adulta, e a xente quere buscar agora uns espazos onde aínda sexa posible manterse á marxe do drama, e ve-la vida a través da fiestra da literatura, e que esa fiestra non te leve a ver monstros. Isto semella ser un signo dos tempos. Eu teño falado dunha recuperación actual da virxindade como valor, que é unha proba da volta á tradición. ¿“Volver á tradición” é un lema que se pode lanzar? Eu preferiría que non o fora, porque para min escribir como agora o fago non obedece a unha moda, senón que eu sempre crin nesa literatura, o que pasa é que cando a iniciiei ía a contracorrente. En definitiva, do que se trata é de ser auténticos” (Rei Núñez, 1990: 168).

⁷ “Hai dúas maneiras de entender a literatura: unha, eu identifícoo co que é un vitral gótico, que é aquela ventá que nos pide que nos fixemos nela mesma, na súa deslumbrante fermosura, no seu corido; en cambio hai outro tipo de ventá, que é a ventá transparente, co cristal absolutamente limpo, que é o que nos permite ver o que ocorre no mundo, máis alá da ventá. Eu admiro a literatura do vitral gótico, e admiro a moitos escritores que entenden a literatura como unha especie de fermosa complicación ou exuberancia imaxinativa, pero eu prefiro pra min, como escritor (non digo como lector), como escritor prefiro a ventá transparente que me permite ver o que ocorre máis alá no mundo. Pra min a literatura consiste en ver a vida, en sorprender a vida e contar a vida. Isto dalgunha maneira inflúe tamén no estilo. É dicir, unha literatura coma esta procurará que a ventá sexa o máis transparente posible, o máis limpa posible, así como o escritor que entende a literatura dende o vitral gótico procurará que a lingua sexa tamén o máis fermosa posible, o máis complicada (no sentido programático), pra que o lector se quede na propia ventá, porque é do que se trata: non de ver o mundo senón de fixarse na propia ventá.

Na literatura galega eu penso que abunda a obra que eu chamo do vitral gótico, e ten producido mostras exemplares. Un dos grandes autores nosos, Álvaro Cunqueiro, podía encaixar dentro desa literatura pero sempre pensei que era necesario, polo menos na miña época de estudante universitario, facer unha literatura que consistira en contar a vida” (Casares, 2003b: 276).

poden ser indicativos das estratexias de distinción que determinan as *tomas de posición* de Carlos Casares no *campo literario* (Bourdieu, 2004: 61 e ss.). Ademais, se insistimos en lembrar as ideas de Todorov sobre o *fantastique*, é porque nos fan conscientes de que, por unha parte, Casares está manexando convencións e, por outra, tanto os escritos de Todorov como os de Carlos Casares están suxeitos ás lóxicas dos seus respectivos campos de produción. O feito de que certas prácticas literarias se queiran transparentes, tradicionais ou virxinais fálanos da conformación e posición xerárquica de certos *repertorios* (Even-Zohar, 1999: 31).

Unha vez dito isto, volvamos, para finalizar, a “Cita de fantasmas” e comprobemos ata que punto podemos considerar esta peza como un exemplo metaliterario da posta en práctica da autopoética de Carlos Casares. En tres parágrafos sintetiza a estrutura que, como xa vimos, coincide coa que Todorov considera canónica do conto fantástico, reservando o final para subverter as expectativas do lector e, de seguirmos a perspectiva todoroviana, a propia adscrición xenérica do texto. A técnica empregada coincide basicamente coa que Todorov identifica como propia do *fantastique*. Agora ben, reparemos en que, cando Casares ten que presentar a historia de Perucho, non recorre ao recurso clásico do relato encadrado, senón que substitúe a suposta narración, equivalente ás que identifica co estilo disperso da súa avoa, por unha serie de pequenos datos que preparan o efecto final, isto é, pola gradación de detalles que Casares coida esencial no relato e que identifica coa súa propia práctica literaria. Desta maneira, o texto funciona como unha crítica do fantástico en dous niveis: como unha parodia do *fantastique* e como unha refutación das historias de fantasmas no sentido en que as describe o propio Carlos Casares, máis próximas tal vez da noción de *marabilloso* de Todorov ou, desde outro punto de vista, relacionadas coa representación da irrupción do fantástico na realidade cotiá que en ocasións se identifica co realismo máxico.

F. P. G.

Bibliografía

- Bourdieu, Pierre (2004 [1991]): *O campo literario*, Santiago: Laiovento.
- Casares, Carlos (1990): “Introducción” en Carlos Casares (ed.), *Antoloxía da novela curta*, Vigo: Galaxia, pp. 9-14.
- (1998): *Un país de palabras*, Vigo: Galaxia.
- (2003a): *Á marxe. Palabra de escritor (2 de xaneiro-10 de marzo de 2002)*, Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións e Intercambio Científico.
- (2003b): “O morcego e as bolboretas. Ensaio de autopoética” en Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo (coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 273-277.
- (2005): *Á marxe. 1993. Obra xornalística II*, Vigo: Galaxia.
- Even-Zohar, Itamar (1999): “Factores y dependencias en la cultura. Una revisión de la teoría de los polisistemas” en Montserrat Iglesias Santos (comp.), *Teoría de los polisistemas*, Madrid: Arco, pp. 23-52.
- Jull Costa, Margaret e Annella McDermott (1999): “Introduction” en Margaret Jull Costa e Annella McDermott (eds. e trads.), *The Dedalus Book of Spanish Fantasy*, Sawtry: Dedalus, pp. 11-14.
- Rei Núñez, Luís (1990): *Oficio de escribir*, Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- Todorov, Tzvetan (1970): *Introduction à la littérature fantastique*, Paris: Seuil.

A superación do tráxico n' *Os mortos daquel verán*

LAURA PIÑEIRO PAIS

Á altura dos anos oitenta do século pasado, Carlos Casares era xa un narrador maduro e dabondo recoñecido cunha carreira literaria iniciada a finais dos anos sesenta¹ coa publicación dos relatos de *Vento ferido* (1967), cos contos infantís d' *A galiña azul* (1968), coa experimental *Cambio en tres* (1969) e posteriormente coa aclamada *Xoguetes pra un tempo prohibido*, unha novela que veu a luz o mesmo ano da morte do ditador e foi premiada en dúas ocasións, a primeira en 1975 co Premio de Narrativa “Galaxia 25 anos” e a segunda en 1976 co Premio da Crítica Española, un galardón que volvería obter anos despois por *Deus sentado nun sillón azul* (1996).

Porén, non será ata a década dos oitenta cando Carlos Casares se consagre definitivamente como narrador, continuando así o periplo iniciado nos anos setenta coa xa mencionada *Xoguetes pra un tempo prohibido* e cos contos d' *Os escuros soños de Clío* (1979). Nesta segunda etapa da súa angueira literaria nace *Ilustrísima*, unha das novelas máis recoñecidas do autor, traducida a diversas linguas, construída cun gran dominio do ritmo e do tempo da narración e conducida a través duns personaxes de gran profundidade e *Os mortos daquel verán* en 1987, o primeiro texto autotraducido de Carlos Casares², unha novela multiperspectivista escrita en clave xurídico-administrativa pola que recibe o Premio Losada Diéguez de creación ese mesmo ano. Tomando este texto como punto de partida, o presente artigo analizará a función do compoñente humorístico como elemento mitigador da traxedia.

Os mortos daquel verán inaugúrase cunha cita de Albert Camus: “A dor e o seu rostro ás veces innoble”, unha frase que anticipa e resume o que será contido da obra. A manifesta predilección de Carlos Casares polo

¹ Porén, antes da aparición de *Vento ferido* Carlos Casares xa percorrera un efémero, aínda que frutífero camiño como poeta, xa que fora galardoado en varias ocasións nas Festas Minervais e constaba nalgunhas das máis destacadas antoloxías poéticas do momento. Ademais, deixou constancia do seu labor como poeta, narrador e ensaísta na revista *Grial* coas composicións “Verbas de esperanza pra Rosalía” (1, 1963), “Narraciós” (7, 1965), “Os evanxelos en galego” (11, 1966) e “Poemas” (13, 1966).

² Para máis información véxase Navaza (2003), Dasilva (2009) e Galanes Santos (2014).

pensamento e a obra de Camus³ está presente na súa creación, ben en forma de paratextos —como o que inaugura *O sol do verán*, “A verdade de ser e de sentir”— ben como retrato literario, poñamos por caso o relato “Cando cheguen as chuvias” de *Vento ferido*, onde a contenda entre Tino e Ruco evoca a morte do árabe a mans de Mersault en *L'Étranger*. Ademais desa imaxe, a presenza do sol como símbolo de morte e opresión, o protagonismo do individuo marxinal e a dicotomía entre espazos interiores e exteriores son elementos que vinculan as narracións dos dous autores.

En canto á trama, *Os mortos daquel verán* é o resultado dos dez informes que escribe o funcionario encargado de esclarecer as causas do pasamento do boticario Modesto Vilarinho Dacal, que fora atopado morto en estrañas circunstancias o 21 de xullo de 1936. A medida que o funcionario escribe os informes que enviará á súa Xefatura, o lector irá coñecendo os distintos personaxes que compoñen a novela a través dos seus testemuños dos feitos. En primeiro lugar, Avelino López Furelos, xastre, que denuncia na Xefatura que un home que vive na rúa dos Peligros andaba a dicir que o boticario non morrera de accidente, senón a mans ou por mediación de Andrés Fuentes Iglesias, dono da Fábrica. A persoa que afirma a relación do empresario co crime é Abelardo Pampín González, alias Iscariote, que ademais de difundir os rumores de culpabilidade do dono da Fábrica era acusado de participar, directa ou indirectamente, noutros sucesos anteriores —os relacionados coa profanación da igrexa parroquial en 1931, os da procesión da Virxe do Carme de 1932, os da Folga Xeral Revolucionaria de 1935 e as represalias contra a Comisión Investigadora do Milagre—. Tras o interrogatorio a Abelardo Pampín González e, despois de descubrir a relación deste con acontecementos a prol da República e da defensa dos traballadores, sendo contrario ás ideas e accións do clero e a organizacións vinculadas a este, preséntase o relato do párroco Bernaldo Pérez Seara, que padecera en varias ocasións distintos actos vandálicos que atribuíu aos membros do sindicato; o de Anunciata Romero Figueirido, que presenciara o milagre da novena da Virxe do Carme e fora a principal defensora do mesmo diante da Comisión

³ Casares era afervorado lector e coñecía tanto a literatura galega coma os clásicos da literatura europea, así como afirmou nunha entrevista a Ana María Platas Tasende: “Eu lía sen orde e sen devocións e sen fobias. Unhas veces gustábame un tipo de literatura e outras veces outra. Tiña, non obstante, algunhas fidelidades: Albert Camus, Cesare Pavese, algunhas cousas de Faulkner, os contos de Hemingway” (1998: 21).

Investigadora; o de Andrés Fuentes Iglesias, dono da Fábrica, así como o da súa muller, Rosa Lorenzo Sulleiro, doente de enfermidade cardíaca por mor dos rumores contra o seu marido, e o de Isolino Madarro Fernández, capataz da Fábrica; o de Antonio Pérez Cid, alias Ciudadano Peseta, presidente do Comité Revolucionario; o de Isidoro Couto Sotelo, presidente da Comisión Investigadora do Milagre e, finalmente, os de Anselmo Vidal Dafonte e o seu cuñado, Florencio Suárez Naveira, relacionados coa desaparición de Abelardo Pampín González e a súa posterior aparición.

Desde o comezo observamos que estamos diante dunha novela coral en que cada personaxe vai encaixando as pezas que compoñen as diferentes historias que se entrelazan dentro da principal —que comprende a tentativa de esclarecemento da morte do boticario Vilariño Dacal—, que é un pretexto para denunciar os sucesos comprendidos entre os últimos anos da Segunda República e os meses seguintes ao alzamento militar de 1936. O conflito dos personaxes co seu tempo está marcado pola violencia verbal e física entre as forzas políticas e a clase obreira, non só representada nos *accidentes*⁴ que sufriron Abelardo Pampín González e o boticario Modesto Vilariño Dacal, senón tamén polo trato que os traballadores reciben por parte dos responsables da Fábrica:

Demandados detalles a este respecto, afirmou o señor Pampín González que o despedido lle viñera por ter el denunciado ó patrón no xulgado e no sindicato: que estando un día padecendo carbón na boca do primeiro torno, coincidiu pasar por alí don Andrés Fuentes Iglesias a inspeccionar a presión do manómetro e ao ver que unha bomba estaba fumegando, empredeuna a patadas e a golpes con el, mallándoo de tal xeito que se viu obrigado a gardar cama por tres días, cun ollo totalmente danado e dores fortes no peito e nos cadrís [...] (Casares, 2004: 29)

[...] e que había ademais o dato de que o día vintecinco de xullo pola noite alguén vira o capataz Isolino Madarro Fernández collendo polo pescozo a Pedro López Sarandeses, xusto na esquina que fai a rúa Cega ó se xuntar co calello das Ánimas [...] e que

⁴ Como explica Sánchez Ferraces (2009: 246) “a palabra *accidente* era e é o vocábulo encubridor que usaban e usan habitualmente as forzas policiaco-represivas de todas as ditaduras para velar, tapar, encubrir un asasinato político”.

o tal Madarro Fernández lle estaba dicindo unhas frases [...] as cales frases contiñan ameazas contra o individuo mentado, que choromicaba e aludía ao crime cometido na persoa de don Modesto Vilaríño Dacal [...] (Ibídem, 112).

En canto aos feitos relatados, o lector aprecia desde o comezo da redacción dos informes unha gran falta de obxectividade por parte do funcionario⁵, que filtra as palabras dos declarantes para preservar a honra “de determinadas persoas de boa conduta e coñecidas polo seu entusiasmo, adhesión e axuda á nova causa” (Casares, 2004: 13). É evidente que o punto de vista do que escribe está condicionado pola súa orientación política porque parte da base de que Andrés Fuentes Iglesias é inocente, unha vítima da clase obreira e das súas intrigas. Non podemos pasar por alto a influencia de Blanco Amor na literatura de Carlos Casares, sobre todo nesta novela, que, segundo afirma Anxo Tarrío (1994: 373), “dá voz a aquel xuíz inquisidor que, en *A esmorga*, silenciara maxistralmente Blanco-Amor”, pero non só na elección da voz narradora, senón tamén no que atinxe á creación dos ambientes e dos personaxes, xa que ambos autores introducen nas súas creacións individuos fortemente ideoloxizados, marxinais e oprimidos, en constante conflito cun tempo e unha sociedade que os rexeitan e na utilización de formas lingüísticas explicativas para reiterar a exposición dos feitos.

Nesta novela, e en xeral en toda a obra de Carlos Casares, observamos a confluencia de dous elementos: a memoria e a Historia. Nos contos de *Vento ferido* —por exemplo “Como lobos⁶”, “O Xudas” ou “A tronada”— a tensión dos protagonistas co seu tempo está narrada a partir das lembranzas para criticar unha Historia que é contraria a eles. Nos relatos d’*A galiña azul*, dirixidos a Ana, o narrador escribe para preservar que a súa interlocutora

⁵ “A obxectividade é, pois, aparente porque, aínda tomando declaración a moitos para esclarecer a verdade dende perspectivas diferentes, son maioría os que están de parte das forzas conservadoras (empresario, a súa dona, capataz, crego, vidente...) e todos os testemuños, mesmo os contrarios, están relatados polo funcionario narrador” (Basanta, 2012: 24).

⁶ Nunha carta a Francisco Fernández del Riego con data 15-XII-1966, Casares fala da inminente aparición de *Vento ferido* e das últimas modificacións da obra. En concreto falan deste relato e é o propio autor quen teme que a censura prohiba a súa publicación: “[...] é posíbel que o conto titulado «Coma lobos» poida ter dificultades ca censura. Deixo a decisión de suprimilo ou non nas súas mans. O que faga vostede dareino por feito. De todos os xeitos sería unha pena que non se publicase ise conto”.

non esqueza as súas raíces. Malia tratarse dunha obra para a infancia, o autor introduce unha serie de motivos temáticos de gran transcendencia social como son a reivindicación da galegitude⁷, a desigualdade racial⁸, o abuso de poder⁹ ou a represión lingüística¹⁰. Os conceptos de memoria e Historia fúndense tamén en *Xoguetes pra un tempo prohibido*, unha novela que a crítica cualificou como autobiográfica¹¹ e que conta a peripecia vital de Elías Paz no Ourense dos seus primeiros anos e a xuventude nunha Compostela universitaria de movementos sociais, ideolóxicos e artísticos, da resistencia antifranquista en tempos da ditadura.

Casares reflexiona sobre o concepto de Historia noutras obras e desde perspectivas diferentes, por exemplo, nos relatos que compoñen *Os escuros soños de Clío*, inaugurados por unha cita do *Das Zeichen* (1927) de W. Lübbe, onde se explica que Clío era a musa da Historia á que os súbditos agasallaban “con cantos e poemas, pero sobre todo coa escritura e a lectura de textos apócrifos. Destes últimos pensaban que tiñan o poder de modificar o Pasado e cambiar para ben o curso da Humanidade” (Casares, 1980: [15]). Estes “son

⁷ O autor utiliza o formato epistolar como estratexia narrativa e diríxese a Ana, retornada a Santander tras residir un tempo en Galicia coa súa familia: “Cando subiches ó coche, eu díxennlle á túa nai: «Que non se esqueza nunca de que é galega»” (Casares, 1977: 12-13)

⁸ O relato que dá título á obra, “A galiña azul”, narra a persecución das autoridades a unha galiña de plumaxe azul e peculiar cacarexo. A historia do animal conclúe no relato “O final da historia da galiña azul”, onde os habitantes da vila tinguen de azul todas as galiñas excepto unha, a do excéntrico Leoncio, que decide pintala de vermello. O final da obra manifesta a pretensión do autor de denunciar as diferenzas raciais, simbolizadas en Leoncio e a súa galiña, que fan apoloxía da liberdade e reivindicán a súa propia identidade.

⁹ Un dos relatos d’*A galiña azul*, que leva por título “A formiga esquiadora”, conta a historia dunha formiga que morre intentando levar unha pedra de azucre ao seu formigueiro. Observamos nesta narración a tensión entre a formiga (animal pequeno) e a mosca (animal grande), símbolo da opresión e do abuso de poder mediante a forza.

¹⁰ A galiña de Lorenzo, ademais de facer gala dunha peculiar plumaxe, cacarexaba de xeito diferente ao resto de galiñas da vila. Novamente Casares introduce o motivo temático do conflito lingüístico, neste caso entre o galego e o español, para enfocar de xeito humorístico a confrontación idiomática.

¹¹ Non obstante, malia observarmos coincidencias entre a biografía do autor e a do seu protagonista, é o propio Carlos quen decide “desvincularse” do seu texto de creación, como explica a Víctor F. Freixanes: “Si, pero moi relativamente. Mais ben recreo o ambiente daquela nenez, o que non quer decir que as cousas que se din na novela sexan necesariamente vivencias miñas” (1976: 282).

contos galegos polos seus personaxes e os episodios recreados, documentados con rigorosas ou inventadas referencias bibliográficas, protagonizados por curandeiros, alquimistas, avisadores, emigrantes, militares, nigromantes [...]” (Basanta, 2012: 20). Esta confluencia entre memoria e Historia está presente tamén en *Ilustrísima*, que narra a historia do bispo liberal Fernando Fanego, “Ilustrísima”, que se enfronta ao conflito de aceptar ou non a chegada do cinematógrafo á súa diocese e vese obrigado a loitar contra o resto de cargos eclesiásticos que representan a intolerancia, o fanatismo e a represión ideolóxica. Esta tensión entre memoria e Historia tamén está presente n’*Os mortos daquela verán* porque o informe que subscribe o funcionario é produto dos sucesivos relatos dos testemuños, que modifican deliberadamente a súa realidade para reconducir o rumbo da historia.

Porén, a novela, malia ser un retrato de dous mundos en constante conflito marcados por unha crúa realidade común, observamos que non está exenta de humorismo, retrans, sátira e ironía. En xeral, a literatura galega é debedora dunha fonda tradición humorística que se orixinou na lírica medieval coas cantigas profanas de escarnio e maldizer e que tras o longo período de decaemento do Galego Medio, volve aparecer nos textos da Ilustración —lembremos, por exemplo, as coplas de Sarmiento ou a peza teatral *A casamenteira* de Antonio Benito Fandiño— e culmina nas obras do Rexurdimento. En 1945, co remate da Segunda Guerra Mundial, Wenceslao Fernández Flórez ingresa na Real Academia Española co discurso “El humor en la literatura española”, que centra a súa atención no humorismo benévolo, tamén chamado “humor” e “humorismo”, pero sen incidir na comicidade e na sátira¹². Anos despois, a comezos dos anos sesenta, Celestino Fernández de la Vega escribe un ensaio titulado *O segredo do humor*, publicado por primeira vez en Galaxia en 1963¹³. O ensaio versa sobre o humorismo, que

¹² Vid. Siro López Lorenzo (2016): *Cadernos Ramón Piñeiro (XXXVI). Cervantes e o Quixote. A invención do humorismo*, Manuel González González (ed.), [Santiago de Compostela] Xunta de Galicia: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, pp. 61-64.

¹³ Ramón Piñeiro, nunha carta dirixida a Ricardo Carballo Calero con data 5-VI-56, anos antes da publicación do ensaio, fala da obra de Celestino nos seguintes termos: “Trátase dun traballo realmente valioso e orixinal. Non creo que, hoxe por hoxe, haxa ningún traballo no que o tema se leve á profundidade que o leva Celestino, de tal xeito que o desenrolo pleno das súas ideas requiriría un libro. Estou moi ledto. Con il xa temos garan-

segundo afirma Ramón Piñeiro nas palabras limiares é “a expresión máis lograda da sabiduría verdadeira” (páx. 9). O autor estuda o concepto do humor desde as súas orixes e proporciona exemplos do humor da tradición literaria europea —Cervantes, Dostoievski, Brecht, Charlot, Nabokov...—, pero tamén da galega —Cunqueiro, Camba, Fernández Flórez...—, onde xoga un importante papel Afonso R. Castelao. O humor en Castelao está representado na convivencia antagónica de dous elementos, o trágico e o cómico, e a este respecto son reveladoras as palabras que inauguran *Un ollo de vidro. Memorias dun esquelete* (1922), atribuídas a Mark Twain: “Debaixo do humorismo hai sempre unha grande door; por iso no ceo non hai humoristas”.

Seguindo o camiño iniciado por Castelao na súa narrativa breve —non só na citada *Un ollo de vidro. Memorias dun esquelete*, senón tamén en *Cousas* (1926, 1929)¹⁴ e posteriormente en *Retrincos* (1934)—, Carlos Casares emprega o humor como un mecanismo esencial, en maior ou menor medida, na creación literaria, que así mesmo será reflexo da alma galega. Así o comprobamos, por exemplo, nalgúns dos relatos de *Vento ferido* como “Monólogo”, onde o protagonista analiza a súa sociedade a través da visión difusa que lle provoca a borracheira: “[...] o carteliño da estación de Madri iii, pi iii, que estou trompa e qué, se son de provincias e qué, porque ao mellor non somos xente e temos o ángulo facial outuso e falta de vitamina D, algún vaise acordar de min e do chotís [...]” (Casares, 1981: 39) ou incluso na odisea do protagonista de “Vou quedar cego” ao que os seus pais ofrecen a unha santa para lle curar a cegueira: “Ben se ve que é que me vou quedar cego. Onte rifáronme porque dixeran que ao Camilo xa non se lle quería por me dar coa pedra, pero sóio me rifaron onte [...] A mamá fala así porque sabe que quedo cego e para que non lle garde xenreira ao Camilo para toda a vida” (Ibídem, 62-63); no xa mencionado libro de contos *A galiña azul*, representado no pobo pero en particular no extravagante Leoncio e no

tizada unha orixinal aportación teórica ó problema do humorismo. Ademáis, está escrito con gran sinxeleza, craridade e rigor” (Alonso Girgado *et al.*, 2015: 107). Cfr. Bibliografía.

¹⁴ En palabras de Antonio Villar Ponte, co gallo da publicación do segundo volume de *Cousas*: “El alma de Galicia tiene su abreviatura egregia en el alma de Castelao [...] Humorismo puro, todo gallego, tan preservador de corrupciones, como la sal ática de los antiguos griegos [...] En los dibujos y en los cuentos de Castelao se aprende, acaso como en nada, el arte de ser gallego” (*El Pueblo Gallego*, 12-6-1929, páx. 1).

retrato que o narrador fai das autoridades encargadas de capturar a galiña de Lorenzo; na comedia teatral para a infancia *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas* (1973), que relata a mobilización dunha veciñanza a causa dunhas estrañas laranxas que nacen do limoeiro dun deles, Elías, ou en *Ilustrísima*, a partir do suceso da mordida do mestre de Sarois á orella do alcalde: “O mestre da escola mixta de Sarois mordera nunha orella ao alcalde pedáneo, o apéndice auditivo do cal lle quedara ao agresor entre os dentes [...] A orella sae voando polo aire e vai caer nunhas silveiras. Un can correu máis que os mozos que correron a buscala” (Casares, 2004: 45), na descrición do avogado “Perrechas”: “Solteirón irredutible, conquistara merecida sona de mullereiro. Coñecíanselle dez amigas, a maioría delas rústicas. Algúns contábanlle ata dezaioito fillos bravos, todos feitos en tempo de caza [...]” (Ibídem, 96) ou mesmo nas procesións en honra da alma de sor Sabina ao final da obra.

Porén, na nosa opinión, o tratamento do humor en Casares acadou o seu máximo esplendor nos relatos d’*Os escuros soños de Clío*, por exemplo, na tentativa do frade Luis de Morgade por curar o mal do rei Carlos II, para o cal mantén sucesivas conversas co demo, unha delas nunha cela, que evoca a imaxe do filme sueco *O sétimo selo* (1956) de Ingmar Bergman; a hostia faladora que denuncia os xudeos de “O avisador e o avisado”; nas maldades de Xohán Pardo de Castro, que “matou, roubou, enganou, cambiou de nome, traficou con xente, andivo de sacauntos na rexión de Pucallpa, profesou de bruxo entre os indios do Amazonas, fíxose frade, renegou, inventou blasfemias...” (Casares, 1980: 64-65); no retrato de Fernando VII, do que se di que “era extremadamente feo e vulgar, que se movía cunha torpeza maciza e pesada, que facía desagradables ruidos coa boca ao comer e que se rodeaba de xente de pouca monta e aínda menos educación” (Ibídem, 110) ou nas falcatuadas de Luis Meruéndano del Campo, que bautizara un can co nome de San Pablo, e a súa posterior e esperpéntica morte “de resultas dunha enchenta solitaria, con moito de porco e bastante de viño, para celebrar o acontecemento” (Ibídem, 127-128).

Do mesmo xeito que Castelao, Carlos Casares representa n’*Os mortos daquel verán* esa convivencia entre o trágico e o cómico a partir do retrato dos personaxes e das accións que xiran arredor da morte do boticario Vilariño Dacal. O comezo do informe do funcionario recolle

as palabras de Avelino López Furelos, do que se coñece de antemán que é home “sen antecedentes e con boa conduta” (páx. 13), que acode á dependencia policial para denunciar uns feitos que oíra dicir no seu negocio. Desde o inicio do relato do xastre o lector observa que a declaración é de dubidosa veracidade porque nela se conxugan, por unha banda, o rumor do oído e o falsario descoñecemento da identidade dos que afirman que o acusado estaba agochado en terras da Pedrosa e, por outra, a exactitude coa que proporciona datos da persoa culpable, como o nome completo, a residencia, o oficio que desempeñaba ou a orientación política. En ningún caso se preserva a presunción de inocencia de Abelardo Pampín González, alias Iscariote, senón que o único que confirma o declarante é a constancia de que Andrés Fuentes Iglesias é inocente, algo que “era cousa sabida de cantos o trataban” (páx. 15). É interesante a alusión dunha veciña ás circunstancias da morte do boticario, que oíra dicir que a don Modesto o foran matar xentes do catolicismo da capital por mor da súa posición contraria ao milagre de Nosa Señora. A diferenza das afirmacións do xastre, o testemuño da veciña non ten validez e incluso é considerada “persoa de pouca capacidade de discernimento” (páx. 17) pola relación do seu home co sector revolucionario do sindicato. Neste primeiro punto da narración preséntase xa o conflito entre a Igrexa e o Sindicato, entre o fanatismo e a intelixencia, e mostra diso é a prédica do Caralladas en contra do cura da parroquia, non exenta de humor:

empezou con prédicas en contra do señor abade da parroquia e acabou por pedir que non se bautizasen os nenos, porque moito atraso viña precisamente de que a auga fría que lles botaban na cabeza perturbaba a intelixencia e que despois se volvía moi difícil todo o que fose de escritura e de números, de onde viña a ignorancia, e que cumpría ir enterrando para sempre a Idade Media dos tempos pasados (Casares, 2004: 17-18).

Non obstante, o absurdo da declaración do xastre culmina coa enumeración dos feitos que demostrarían a magnanimidade (e, xa que logo, inocencia) de Andrés Fuentes Iglesias, descritos de forma satírica e irónica:

Citando a continuación o denunciante a modo de exemplo entre os primeiros a don Celestino Tejada Sabucedo, do comercio e amigo íntimo do señor Fuentes Iglesias, ao cal se refería dicindo que fora sempre cabaleiro acrisolado, tal como podía el testemuñar

desde o ano mil novecentos vinte e nove, cando o industrial agora atacado lle mercara verbigracia ao Silverio Lamas Codesal un burro, unha caixa de peixe e unha corneta, converténdoo en próspero negociante do ramo da alimentación ao se negar o seu protector a practicar con el a simple caridade da esmola, poñendo nas súas mans os instrumentos necesarios para laborar un porvir; que podía igualmente testemuñar sobre o caso de dona Arminda Alonso Lavandeira, presidenta da Confraría de Devotos de Nosa Señora, á cal en mil novecentos trinta don Andrés Fuentes Iglesias lle sufragara tódolos gastos dunha viaxe en peregrinación a Lourdes para solicitar da Gloriosa a curación dunha enfermidade pola que desprendía cheiro e a comprimía a levar unha vida de encerro e apartamento por causa de non producir contrariedades nos veciños, véndose obrigada, ata o día que se produciu a súa curación milagrosa, a seguir a santa misa separada da xente e metida nun confesionario, o que lle ocasionaba os naturais sufrimentos e tristezas; e que finalmente testemuñaba tamén sobre o neno Anselmo Ludovico Castro Arminza, saído de nacemento coa condición dun testículo gordo de máis, o que motivaba, ademais das molestias persoais que debía padecer a vítima, o escándalo correspondente, que se iniciara coa graza de lle poñer o infeliz unha nomeada indecorosa e que continuara durante tres anos co costume adquirido por grandes e pequenos de lle ofrecer cantidades variables en especie ou metálico para que mostrase o seu mal, práctica que rematou felizmente o día en que o señor Fuentes Iglesias lle pagou unha operación en Santiago (Ibídem, 19-20).

A declaración de Abelardo Pampín González, alias Iscariote, inaugura o segundo capítulo da novela. O funcionario comeza “denunciando” a falta de colaboración cidadá coa nova causa e, tomando como referencia o anterior informe de Avelino López Furelos, procede á detención do acusado. A medida que o narrador presenta a Abelardo Pampín González, o lector percibe que a detención é un pretexto para que pague pola súa insurrección, polo que non vai ser só acusado polas inxurias contra o dono da Fábrica, senón que é considerado sospeitoso de varios “crimes” máis relacionados coa sublevación política: participación activa e principal dos sucesos da Virxe do Carme de 1932, “durante a cal se lanzaron impropiedades e blasfemias contra a Sacratísima Imaxe e se proferiron ameazas verbais contra o clero, ademais de

numerosos incidentes que ocasionaron vinte feridos de distinta consideración e gravidade” (Casares, 2004: 26); a participación igualmente activa (aínda que encuberta) nos actos que culminaron coa profanación da igrexa parroquial de 1931, sendo indutor e cómplice moral do grupo que actuou vandalicamente no interior do templo; a participación importante e destacada na Folga Xeral Revolucionaria de 1935 e, por último, as intervencións durante as sesións da Comisión Investigadora do Milagre e as inxurias vertidas sobre a persoa de don Andrés Fuentes Iglesias.

O interrogatorio ao acusado comeza cunha irónica pregunta que versa sobre a afirmación categórica dos feitos relatados, os que sosteñen que o boticario non morrera de accidente. É interesante observar o xogo textual que se produce entre o funcionario e o acusado e o cambio de discurso do primeiro (se temos en conta o relato anterior do xastre), que lle pregunta ao acusado que quere dicir coa expresión “todo o mundo” (para referirse a que todos sabían as causas da morte de Vilariño Dacal). Abelardo Pampín González, alias Iscariote, comeza a relatar os pormenores da súa relación co dono da Fábrica, ao que se dirixe cos termos de “porco teixo” e “merdaseca”, e os abusos que sufrían os empregados por parte del e do capataz Isolino Madarro Fernández. Aínda que os sucesos que conta o acusado son de extrema dureza, algúns non están faltos de humor, como por exemplo o relato da peregrinación dos xitanos durante as xornadas da Folga Xeral Revolucionaria:

Interrogado sobre o seu comportamento en particular nos sucesos de novembro de mil novecentos trinta e cinco, respondeu Pampín González dicindo que durante os sete días que durou a Folga Xeral Revolucionaria non se produciu nin unha soa alteración de orde na cidade, encargándose o comité correspondente de evitar excesos e asistir á poboación na solución das súas necesidades máis urxentes e inmediatas, que mesmo determinadas persoas baixo o control do sindicato axudaron a remolcar unha camioneta chea de xitanos que acudían en peregrinación a rezar diante da Virxe do Carme, sendo posteriormente invitados a unha merenda nas dependencias do Concello e regalados con viño e con tabaco, sen que ninguén tratase en ningún momento de impedir nin de palabra nin de obra o exercicio inocente da súa piadosa crenza (Casares, 2004: 35-36).

O terceiro capítulo da novela coincide coa declaración do párroco Bernaldo Pérez Seara, citado para testemuñar a mala conduta de Abelardo Pampín González. O comportamento irónico e meticuloso que o funcionario mantiña co acusado no capítulo anterior cambia de novo, permitíndolle ao declarante a posibilidade de non interromper a súa rutina alimenticia, adiando o proceso durante horas “en atención á dignidade por aquel ostentada” (páx. 39). Ese introito anticipa a caricaturización do posterior relato. O párroco lembra a súa chegada á diocese tras sacar o número un no concurso correspondente “os cales datos persoais el expresaba non por debilidade humana de ningún tipo, senón para que a narración dos sucesos [...] puidese ser máis xustamente valorada” (Casares, 2004: 40). Desde un primeiro momento pretende “convencer” o seu interlocutor da impecable traxectoria que o precede, polo que a declaración partirá, xa que logo, da máis absoluta veracidade. Velaquí novamente o conflito entre Igrexa e Sindicato, representado na dicotomía entre a redención necesaria do pecador (segundo os preceptos cristiáns) e o castigo pola súa actitude contra a institución. O milagre acontecido durante a novena do Carme do ano 1934 que anunciara a berros “a vidente” Anunciata Romero Figueirido provocara un gran rebumbio nos fies do lugar, cuxas reaccións son descritas polo cura nos seguintes termos:

en menos dun ano se traduciú en máis de cento cincuenta mil comuñóns, novecentas sesenta e dúas misas, trinta mil rosarios, seiscentas novenas, cento vinte e catro procesións e outros actos diversos de fe como foron os que consistiron en dar voltas arredor da igrexa de xeonllos, transportar doentes en procura de curación, pousar a man na porta da casa da Anunciata Romero Figueirido ou mercar relicarios e outros obxectos para a piedade e a devoción dos asistentes (Casares, 2004: 47).

O final do terceiro capítulo enlaza co cuarto, que se corresponde coa declaración da aludida Anunciata Romero Figueirido, “muller de nervios sans, de proceder mental hixiénico, correcta de xuízo e asisada” (páx. 53), que vivira en primeira persoa a aparición do milagre da Virxe do Carme. O relato da “vidente” está marcado pola retranca, sobre todo cando explica en detalle o benaventurado nacemento dunha flor no seu peito, que disque desprendía “un intenso cheiro vexetal” (páx. 54). Os actos vandálicos producidos na igrexa parroquial e os insultos ao cura don Bernaldo, ao que se dirixen nos termos de “abisinio” e “fodesantas”, conclúen este cuarto capítulo.

Os tres capítulos posteriores podemos agrupalos dentro dun macrotexto centrado nas relacións entre a Fábrica e os seus dirixentes e os traballadores do sindicato. O funcionario recolle en primeiro lugar as palabras de Andrés Fuentes Iglesias, que comenta a relación que mantiña con Abelardo Pampín González e o xeito de desempeñar este os seus labores na Fábrica. A narración dos feitos non está exenta de pequenos retallos de humor, sempre na oposición entre o sector eclesiástico e os sublevados, que afirmaban que o párroco tiña “cara de hostia consagrada” (páx. 73). A confrontación entre Igrexa e Pobo novamente queda presente na suposta confabulación do sindicato para cambiar a María dos Accidentes pola Virxe María o día do Entroido, sobre todo “para acentuar o aspecto irreverente da entroidada” (ídem). A este macrotexto ao que aludiamos con anterioridade engádese o testemuño de Rosa Lorenzo Sulleiro, muller do dono da Fábrica, cuxa saúde se vira “agravada pola sublevación republicana” (páx. 87). Ao despropósito da doenza da muller súmanse os relatos da xenerosidade de Andrés Fuentes Iglesias co resto de conterráneos e tamén as manifestacións sobrenaturais a partir do milagre de Anunciata Romero Figueirido, descritos ambos os dous de xeito irónico, hiperbólico e profundamente cargado de retranca. A declaración que pecha este gran bloque é a de Isolino Madarro Fernández, capataz da Fábrica, posiblemente a representación máis lograda do binomio violencia/humor desta novela. O empregado inicia o discurso expresando a súa grande indignación pola ingratidade de Abelardo Pampín González cos seus xefes, xa que un día escoitara que o acusado andaba falando pola cidade dos amores extramatrimoniais de Fuentes Iglesias, así descritos:

Abelardo Pampín González andara correndo pola cidade que o señor Fuentes Iglesias enganaba á súa dona cunha rústica de Tralaira, de nome Ramona Pousa García, casada, boa moza, lista e zumezuga, que lle lambía máis de mil reais tódolos meses, e que era montada, con perdón, cada feira do vinte e sete na fraga da Abeleda, a onde lle saía o señor Fuentes Iglesias con dous homes que, mentres o amo facía a ocupación, mantiñan vixilancia por culpa e medo do burlado, un cangallón brután e destemido que din que sospeitaba [...] ninguén era sabedor dos amores do señor Fuentes Iglesias que os que a lei lle autorizaba e que soamente desde que a señora se derramara do corazón se atrevera el a buscar remedio por outro lado, acompañándoo o propio dicente cada xoves a fin de mes á capital, pola mañá cedo e sen que se soubese,

para descargar cunha madrileña moi limpa, solteira e da profesión do pecado, que o señor Fuentes Iglesias mantiña en exclusiva; pero que esas eran cousas que calquera home podía facer, uns pola discreta e con decencia e outros pola bárbara e sen coidar do escándalo, que unha cousa era ir de puras, con perdón, e outra moi diferente embarrancar en amores por detrás do matrimonio (Casares, 2004: 92-93).

A ampla e grotesca digresión que Isolino Madarro Fernández fai sobre as relacións de Andrés Fuentes Iglesias chega á súa fin coa exposición detallada das tensións entre a Fábrica e o Sindicato por mor das mortes dos traballadores polas malas condicións laborais e tamén pola decisión de certos membros do sindicato de permitir, sen revoltas, que Rosa Lorenzo Sulleiro fose sacramentada.

O oitavo capítulo d’*Os mortos daquela verán* recolle o testemuño de Antonio Pérez Cid, alias Ciudadano Peseta, entón encarcerado, que explica o papel xogado por Abelardo Pampín González dentro do Sindicato e enxalza as virtudes do mesmo. O humor que marcaba a exposición dos feitos nas anteriores narracións cambia no momento en que se relatan os distintos episodios de violencia producidos durante as revoltas contra o sector eclesiástico e político, representados por Andrés Fuentes Iglesias e o cura don Bernaldo. Este capítulo da novela entronca co décimo —o noveno recolle as palabras de Isidoro Couto Soutelo, presidente da Comisión Investigadora do Milagre—, que se inicia coa desaparición de Abelardo Pampín González e a xuntanza do boticario Vilariño Dacal co empresario para remediar as discrepancias existentes entre os traballadores e a Fábrica. Este mesmo capítulo recolle tamén as palabras de Anselmo Vidal Dafonte, que se atopara por casualidade co conflito cando “estaba el no transo de facer unha necesidade urxente no muro da horta do [s]eu sogro” (páx. 132) e que tamén vivira en primeira persoa, á súa vez, o seu cuñado Florencio Suárez Naveira, a sazón fuxido, quen finalmente relata a traxedia e anticipa o desenlace dunha investigación que non consegue o seu propósito inicial, esclarecer as mortes daquela verán de 1936.

Tras a lectura d’*Os mortos daquela verán* observamos que Carlos Casares novamente fusiona os conceptos de memoria e Historia nunha novela que recolle os diferentes testemuños dunha vila que experimenta as

miserias dunha historia común evocada a partir das lembranzas. Así, o tránsito da Segunda República ao alzamento militar de 1936 aparece filtrado por un narrador plenamente subxectivo que escribe e modifica a realidade dos feitos segundo a orientación política da nova causa. Esta é unha novela de conflitos marcados pola burguesía e o clero, que representan a intolerancia, o fanatismo e a ignorancia e o proletariado e as súas organizacións, que loitan por salvagardar os seus dereitos como pobo. Esta confrontación entre fanatismo e liberalismo observámola xa noutros textos anteriores de Carlos Casares, quizais de xeito máis evidente en *Ilustrísima*, onde o final da novela, igual que acontece n' *Os mortos daquela verán*, non consegue resolver o conflito. O relato policial deste texto conxuga a traxedia, representada na violencia física e ideolóxica que encarnan os sectores máis conservadores —lembremos que a trama principal é esclarecer as causas da morte de Modesto Vilariño Dacal— e a comicidade, como elemento mitigador das sucesivas miserias que padecen os personaxes. O tratamento do humor nesta novela céntrase na descrición dos individuos e o autor válese así de recursos como a hipérbole, a ironía, a retransa e a loita de contrarios para elaborar o retrato coral que representa o pobo. En canto á presenza do humor nos personaxes é necesario destacar, na nosa opinión, a dous deles, por unha banda ao capataz Isolino Madarro Fernández, que conxuga á perfección o binomio violencia/humor, e, por outra, ao peón Caralladas, que malia ser un personaxe secundario na novela se erixe para denunciar a hipocrisía da Igrexa e da Comisión Investigadora do Milagre. Non obstante, deste gran grupo que é o pobo, o sector máis satirizado na novela, e por extensión en toda a creación literaria de Carlos Casares (lembremos *Vento ferido*, *Os escuros soños de Clío*, *Ilustrísima* ou *Xoguetes pra un tempo prohibido*, por citar algúns exemplos), é o eclesiástico, representado fundamentalmente en Anunciata Romero Figueirido, que garda certa similitude coa sor Sabina de *Ilustrísima*, ou no cura don Bernaldo. Carlos Casares ironiza sobre o comportamento dos pastores de Deus e o seu labor para reconducir as almas apartadas dos seus camiños, entre as que se atopaba a do boticario Vilariño Dacal e a dos membros do sector revolucionario do Sindicato. O autor non renuncia ao humor nin sequera nos últimos capítulos da novela, onde a tensión narrativa aumenta polo inminente desenlace e, deste xeito, culmina nun final esperpéntico onde o conflito non se resolve, senón que suma unha peza máis ao crebacabezas, a desaparición e posterior morte de Abelardo Pampín

González. Así pois, coa publicación desta novela Carlos Casares continuou o camiño de reconstrución histórica que iniciara a comezos da década dos oitenta con *Ilustrísima* e que posteriormente concluiría con *Deus sentado nun sillón azul*, introducindo unha serie de innovacións formais como son o multiperspectivismo e a linguaxe xurídico-administrativa para narrar, desde os recordos, unha Historia que era preciso silenciar.

L. P. P.

Bibliografía

- Alonso Gargado, Luis *et al.* (2015): *Epistolario Ricardo Carballo Calero Ramón Piñeiro (Historial dun libro)*, [Santiago de Compostela] Xunta de Galicia: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Basanta, Ángel (2012): “A traxectoria narrativa de Carlos Casares”, *Grial*, 196, pp. 17-27.
- Casares, Carlos (1977²): *A galiña azul*, Vigo: Galaxia.
- (1980): *Os escuros soños de Clío*, Santiago: Edicións do Cerne.
- (2004⁴): *Os mortos daquel verán*, Vigo: Galaxia.
- (2004⁴): *Ilustrísima*, Vigo: Galaxia.
- Dasilva, Xosé Manuel (2009): “Carlos Casares como autotradutor *Deus sentado nun sillón azul* en castelán” en Camiño Noia *et. al* (eds.), *Actas Simposio Carlos Casares*, Vigo: Fundación Carlos Casares, pp. 103-123.
- Fernández de la Vega, Celestino (1963): *O segredo do humor*, Vigo: Galaxia.
- F. Freixanes, Víctor (1976): *Unha ducia de galegos*, Vigo: Galaxia.
- Galanes Santos, Iolanda (2014): “Carlos Casares y la traducción: obra dispersa e inédita”, *Quaderns. Revista de Traducció*, 21, pp. 183-198.
- López Lorenzo, Siro (2016): *Cadernos Ramón Piñeiro (XXXVI). Cervantes e o Quixote. A invención do humorismo*, Manuel González González (ed.), [Santiago de Compostela] Xunta de Galicia: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Navaza Blanco, Gonzalo (2003): “Carlos Casares e a traducción literaria ó galego”, *Revista de Estudos Miñoranos*, número monográfico, pp. 51-54.
- Platas Tasende, Ana María (1998): “Conversación con Carlos Casares”, *Revista Galega do Ensino*, 21, novembro, pp. 15-27.

- Sánchez Ferraces, Xosé Luís (2009): “Os mortos daquel verán vinte anos despois da súa publicación” en Camiño Noia *et al.* (eds.), *Actas Simposio Carlos Casares*, Vigo: Fundación Carlos Casares, pp. 239-259.
- Tarrío Varela, Anxo (1994): *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*, Vigo: Xerais.
- Villar Ponte, Antonio (1929): “El gallego, todo gallego”, *El Pueblo Gallego* (12-6-1929), páx. 1.

Carlos Casares e Torrente Ballester

XOSÉ ANTONIO PONTE FAR

Cando unha mañá chuviosa de sábado do mes de novembro de 2002 un bo número de cidadáns, amigos, lectores e admiradores de Carlos Casares nos reunimos nunha praza no campus universitario de Ferrol que ía levar o nome do escritor, falecido uns meses antes, eu tiven a constancia de que estaba a asistir a un acto de xustiza e recoñecemento como non hai moitos no mundo da vida política e social. O Concello de Ferrol rendíalle unha homenaxe xusta a un escritor que sempre tivera moi boa relación con esta cidade. Sempre que o propio concello ou calquera asociación cultural e mesmo benéfica lle pedía a súa colaboración para un acto público, Carlos Casares non faltaba á cita. Facía o longo traxecto de Vigo a Ferrol sen ningún reparo e, por suposto, sen ningunha contraprestación económica nin de ningún outro tipo (agradecía moito, iso si, que os que o convidáramos a vir ata aquí o acompañáramos a tomar un café e a conversar un pouco sobre o que fora xurdindo no tempo dispoñible, que nunca tiña présa). Movíao un afán de ser útil á xente, neste caso, falando en público da cultura galega, da súa literatura, das moitas cousas que tiñamos que emprender todos xuntos. Por iso, aquí en Ferrol, como en outras moitas partes de Galicia, Carlos Casares era unha persoa querida pola súa afabilidade, a súa dedicación á causa cultural e a súa sinxeleza e naturalidade. Tamén Carlos tiña unha especial simpatía pola cidade ferrolá: vía nela un exemplo permanente da Ilustración, non só urbanisticamente, senón sobre todo porque este pobo soubo encontrar a convivencia racional e civilizada entre a tradición militar e a tradición sindical obreira.

Unha gran conexión entre Casares e Ferrol foi Torrente Ballester. Carlos coñecía un número grande de historias locais de boca do seu amigo ferrolán. Falar sobre Torrente, o home ou a súa obra literaria, era para Carlos un compromiso que non podía eludir. Nunca deixou de atender unha invitación para falar do seu vello amigo. Eu mesmo inviteino a vir ata Ferrol, estando vivo Torrente e, sobre todo, despois da morte deste, máis de media ducia de veces ó longo duns oito ou dez anos, e non fallou nunca. E, dende logo, non deixou de vir o día que había que facelo: o día do enterro de Torrente foi dos primeiros en chegar ó concello, onde estaba depositado o cadaleito, e dos últimos en marcharse do cemiterio de Serantes. El foi tamén o que xestionou que Carlos Núñez viñese ó acto e interpretase

unha sentida “Negra sombra”, no momento no que introducían o féretro no panteón, que emocionou a tódolos presentes.

Xa daquela éramos moitos os que coñecíamos, tamén, a devoción que Torrente sentía por Casares. Don Gonzalo non esquecía que en Carlos tivera a un dos seus primeiros admiradores entre os escritores en galego, dende os primeiros anos 70. Non eran tempos propicios aqueles para defender a un escritor de aquí que optara polo castelán. Casares fíxoo dende o primeiro momento. Con esa xenerosidade e sentido común dos que sempre fixo gala, defendeu o dereito de cada quen a escribir na lingua que mellor coñecese, na que lle permitise un bo manexo da mesma porque iso habería de redundar nunha máis alta calidade da obra literaria. Non foron moitos, especialmente entre os escritores máis novos, os que tiveron a valentía de facelo, pero aí estiveron na defensa reivindicativa de Torrente Ballester, seguindo a decidida iniciativa de Carlos Casares, escritores mozos como Víctor Freixanes, Manolo Rivas e Xosé Carlos Caneiro, ou máis maduros como Carlos G. Reigosa, Xavier Alcalá e Alfredo Conde. Todos eles —e algúns máis, aínda que non se significaran tanto— souberon apreciar a calidade novelística e a sabedoría literaria do vello Torrente.

Casares e Torrente chegaron a ser moi amigos, a pesar da diferenza de idade entre eles. Tíñanse un recíproco aprezo e disfrutaban falando do que se terzase. Coincidín con ámbolos dous nalgúns ocasións, das que gardo un especial recordo. Non porque pasase algo excepcional, senón xustamente polo contrario: eran capaces de facer da normalidade tema de conversación, conseguindo sempre que esta resultase interesante. Sempre agudos, irónicos, tolerantes, intelixentes. No caso de Casares, a conversación sen présas ía con el a tódalas partes. En palabras súas, o faladoiro era “o ocio agradable de discutir cousas que non serven para nada, é dicir, asuntos importantes”. Era, sen dúbida, a expresión sinxela do seu sentido lúdico da vida, da manifestación de toda a súa capacidade de ver o mundo e o ser humano coa bondade dos xenerosos, coa mirada tenra da xente nobre, coa tolerancia dos conciliadores.

Carlos Casares e Torrente Ballester coñecéronse persoalmente en 1981. Por suposto, Carlos coñecía perfectamente a obra literaria de Torrente. *Los gozos y las sombras*, *Don Juan* e, especialmente, *La saga/fuga de J.B.*, gustáranlle moito e alertárano de que estaba diante dun gran novelista. O momento no que se coñecen vén propiciado porque é o ano no que Carlos se instala coa familia en

Vilariño, no Val Miñor. Este tiña 40 anos e Torrente, 71. O don da palabra que tiña Casares, a arte natural para a narración oral e a gran cultura literaria que atesouraba foron os valores que o ligaron a Torrente, tamén gran conversador, persoa dunha vasta cultura literaria, artística e histórica e observador agudo da realidade. Nada máis coñecerse, Carlos Casares sumouse ó faladoiro matinal que nos meses de verán xa mantiñan na cafetería Monterrey de Baiona (Vigo) Torrente e Miguel Viqueira, un estudante de Letras, máis tarde escritor tamén, e profesor universitario en Lisboa, que acabaría sendo un grande amigo dos dous. A ese encontro de tres fixos, sumábaselle de vez en cando algún amigo que ía a propósito ata Baiona, como era o meu caso. Máis tarde (1982) a esa reunión acudiu outro personaxe moi importante, que encaixou moi ben cos tres de sempre. Era o pintor ourensán Manuel Prego de Oliver, Manolo Prego, como o coñecía todo o mundo, tamén un bo conversador, cheo de graza e intelixencia, dunha vitalidade desbordante. Asistiría cada día de verán ata 1985, ano no que o sorprendeu unha morte prematura.



O autor deste artigo, con Carlos Casares (ao seu carón) e Torrente Ballester

Pero o faladoiro continuou, cada vez con máis gusto. Ás veces, seguiu na casa de Carlos ou na de Torrente, comendo ou ceando xuntos con toda a familia da casa respectiva. Así, cada verán, practicamente ata que morreu Torrente (1999), foise consolidando unha fermosa amizade, traballada día a día dende o respecto e a admiración mutua e dende a

normalidade da conversa e do trato cordial. Unha das veces que estiven con eles no Monterrey, recordo que Casares contou unha anécdota que acababa de vivir, antes de saír da casa. Un obreiro estaba amañando o camiño á porta da súa casa. Ía unha calor de xustiza e o peón, que suaba a gota gorda cun pano atado á cabeza con catro nós, traballaba mesmo diante da porta de Casares, que estaba de pé, coas mans nos petos, mirando para el. Despois dun tempo e dunhas miradas furtivas e outras de fronte, o obreiro deixou de traballar e, apoiado no cabo do pico, preguntoulle: “E vostede, a que se dedica?”. “Son escritor”, respondeu Carlos. O peón meneou a cabeza e, segundo retomaba o traballo, refungou: “Oficio de moito traballo non é”. É aí o pragmatismo realista do paisano galego, sinalaba Casares. De todo se podía deducir algunha filosofía para a vida.

Torrente e Casares coincidían en moitas cousas. Nas importantes e tamén nas pequenas, nesa maneira sinxela de ver a vida e de gozala. Homes cultos, sensibles, razoadores ó mesmo tempo que imaxinativos, lóxicos e máxicos no mesmo todo. Cun gran sentido lúdico, ámbolos dous sentíanse irremediabilmente atraídos polo anecdótico disparatado, porque a imaxinación dos dous disfrutaba recreando situacións grotescas ou prodixiosas. Torrente tiña debilidades polas historias de loros. A súa estancia en Pontevedra, co loro Ravachol na farmacia de Perfecto Feijoo, diante mesmo da igrexa da Peregrina, serviulle de aliciente para interesarse por estes paxaros. Casares falaba de plataformas de trens eléctricos, de gatos e cans..., pero o que máis lles atraían eran os personaxes pintorescos, xente co sentido máis na fronteira da loucura que do sentido común. Torrente falaba dos que coñecera el en Ferrol e Casares do abundante mostrario que descubriu en Xinzo de Limia e en Ourense. Ás veces, os dous coñecían ó mesmo personaxe e, entón, a conversa era unha festa inesgotable de anécdotas. Tal foi o caso daquel célebre don Juan de la Coba (personaxe popular en Ourense, sobre o que hai abundantes artigos na prensa galega de finais do XIX e principios do XX, a quen José Ángel Valente lle dedicara un poema), que chegou a inventar unha lingua nova, o Trampitán, un idioma que contradí a Saussure, pois baséase na arbitrariedade e non na lóxica, e na que escribiu varias obras de teatro. E mesmo inventara tamén un aparato, o pirandárgallo —unha especie de globo aerostático— que permitía viaxar por todo o mundo sen moverse de Ourense. El dicía que tendo en conta que a Terra ten o natural movemento de rotación, era moi sinxelo: sobe un en Ourense, espera a que pase a China por debaixo e baixa.

E neste punto hai que recordar que Torrente tamén inventa en *La sagalfuga de J.B.* unha lingua na que o personaxe principal, José Bastida, escribirá poemas que só el entende. Os críticos falaran da influencia de Julio Cortázar, que en *Rayuela* inventa unha lingua, pero, segundo o propio Torrente lle confesou a Casares, a linguaxe na que se inspirou foi no Trampitán de Juan de la Coba. Este personaxe, coma outros moitos raros e esquinados, era o favorito dos dous amigos, enormes fabuladores ámbolos dous, á hora do parladoiro e da distracción faladeira. As gargalladas de risa que estalaron no café Monterrey nunha das charlas á que eu puidera asistir aquel día de verán, cando Casares recitou un poema do célebre Juan de la Coba, do que ese día estaban a falar, resoaron en todo o local. Carlos púxose en pé, e con toda a seriedade do mundo —pois tratábase dun poema de amor— recitou con voz potente:

Vente, niña, conmigo
a La Agudiña,
la hermosa aldea
donde la nieve abunda
y el pino...
tea.

Tanto en Torrente como en Casares eu encontraba unha calidade á que sempre lle dei moita importancia e que ámbolos dous compartían: eran capaces de disimular a súa enorme cultura debaixo dunha sinxeleza asumida con naturalidade. Dende hai moitos anos sei que non é unha combinación doada entre persoas de valía artística ou intelectual, especialmente se se trata de homes. Intelixencia e bondade, outras dúas virtudes que os adornaban, tanto a un coma ó outro. Esta anécdota a contaba Carlos de Torrente, pero moi ben podía ser ó revés. Contaba Casares que, estando Torrente e el sentados na terraza do Monterrey, en Baiona, pasaron dúas señoras e miraron sen disimulo para Torrente, mentres bisbaban algo entre elas. Casares bromea con don Gonzalo sobre o popular que é, que xa o coñece a xente da rúa, e Torrente, que sempre tivo moi bo oído e que escoitara perfectamente o comentario dunha das señoras, contestoulle: “Claro que son coñecido. Unha díxolle a outra: mira, ves, ese viejo que está ahí es Miguel Delibes”. O sabio escepticismo dun home intelixente. Así eran os dous.

X. A. P. F.

Tradutor de Casares

XESÚS RÁBADE PAREDES

Moito antes de sermos amigos e de facérmonos tantas confidencias, Carlos e mais eu dialogamos pola literatura. Eu tiña lido coa emoción e devoción que cómpre a súa obra breve, *Vento ferido* particularmente, que ano tras ano do meu labor docente encomendei como lectura a milleiros de alumnos. El, nas súas recensións literarias na prensa do momento, saudaba con xenerosidade *A terra prometida*, a miña primeira contribución á narrativa curta, que publicara Akal polo 75 e que Galaxia (Carlos) reeditou máis tarde, converténdose a casa no meu prelo mentres el tivo vida.

Entón os editores preguntábanche aínda que andabas a escribir para se acaso brindarche estampación. Daquela o editor, por enriba de intereses mercantís lexítimos, lía con esixencia literaria. Carlos Casares era un destes que lía e que esixía. Conservo aínda o orixinal de *Saraverde* anotado por el con grafía miúda sobre as marxes, imperceptible case, con breves correccións ou suxestións tan oportunas sempre.

Nas súas frecuentes viaxes a Santiago, en Vilariño, no faladoiro con Torrente en Baiona ou no camiño de horas ó Encontro de Verines, Carlos e eu temos falado moito. Tamén de traducións. O primeiro exercicio de versión literaria que eu andaba ensaiando neses anos oitenta, nada menos que *L'Étranger* de Albert Camus, poñía a proba calquera habilidade nas artes deste oficio, por máis que quen traslade posúa a necesaria competencia nas linguas de partida e de chegada. Nada disto é suficiente se non penetras no ton e na intención, virtudes creativas que definen o persoal estilo do autor e do seu mundo, ó que ti tratas en definitiva de lle poñer asedio. Conviñemos en que non abundaban as traducións satisfactorias deste escritor francés ó castelán e ambos a dous sentáramos o acordo de que calquera texto de ficción debe ser cando menos vixiado no traslado a outro idioma pola mirada atenta tamén dun creador ou autor que acredite sensibilidade nas esixencias da tensión literaria.

Traducir literatura non consiste nunha función mecánica de verter literalmente un texto dado a outro sistema de convencións culturais e signos diferentes. Son necesarias acomodacións innumerables de pautas rítmicas,

xiros estilísticos, rexistros adecuados, por non falar de particulares estratexias que o narrador Casares, neste caso, desprega con frecuencia na disolución do grave e do dramático no rego da ironía ou ben do humor. En efecto, o seu mundo narrativo dáse en tensión constante entre o verificable e o ideado, propóndose plasmar de modo verosímil unha realidade fantástica posible. Nisto o adaptador ha de fiar moi fino, non perder o lector e non perderse. En certo modo consiste en facer túa a obra que traduces.

Cando en 1984 Ediciones Alfaguara se ofrece a publicar *Os escuros soños de Clío* (1979) en castelán, Carlos Casares chamou para dicirme: “Quero que o tradutor do libro sexas ti, se che parece”. Non cabe a negativa cando un autor esixente e tan mirado che confía un dos textos escrito con máis arte.

El non o soubo, pero a responsabilidade levoume, antes de dar por boa a tradución, a ensaiar a recepción dun dos relatos memorables de *Vento ferido* (“O xogo da guerra”) nas aulas dun colega do departamento de Lengua y Literatura, que inseriu no programa de literatura española de posguerra, un pesadelo da vida que agroma na creación dun narrador sereno que plasma a violencia dunha parte esencial do ser humano. O ensaio ó que parece tivo a eficacia agardada entre os alumnos.

Deste modo é como eu pasei a ser o tradutor de boa parte da narrativa breve de Casares. A outra parte versionouna el mesmo, salvo excepcións contadas nalgunhas homenaxes e revistas. En 2012, a editorial Libros del Silencio publica en Barcelona a *Narrativa breve completa* de Casares e encoméndaseme por indicación de Xabier, o irmán do autor, a versión ó castelán da produción curta do escritor non traducida aínda. Con tal motivo, ademais dos doce relatos do libro de Alfaguara, que revisei para esta nova xeira, adaptei as seguintes narracións que enumero: “Diante do retrato”; “O lagarto roxo”; “Recordo de Manolo Estremera, fiscal de paz” e “O galo de Antioquía”.

En definitiva, a voz de Carlos Casares segue contando contos en diferentes linguas con capacidade de síntese, graza e precisión e visitando a historia.

Con esa habilidade tamén propia dun Torrente ou Cunqueiro.

Los oscuros sueños de Clío



Querido Xesús:

Em realidade este é un libro novo.
Unha parte da súa anterior (firma
e sensibilidade da tradución) correspóndelle
a ti. Moitas grazas e unha aperta.

Carb Corrales

X. R. P.

Contra o vento ou baixo o sol. A narrativa de Carlos Casares nos camiños do campo literario galego de posguerra

MARIO REGUEIRA

A clasificación de Carlos Casares dentro do que se deu en chamar a Nova Narrativa galega é tan frecuente na historiografía literaria (Forcadela, 1993: 10; Noia Campos, 1992: 133; Salinas Portugal, 1988: 31) como problemática. Por unha banda resulta un aspecto que contribúe a dar unha diversidade complexa a unha etiqueta creada cun fondo lexitimador de tomas de posición político-editoriais, e que foi reforzándose e persistindo como tal na medida na que o propio campo literario galego precisou das súas propias ferramentas de auto-validación. Ao mesmo tempo, e aínda que ningunha das figuras autorais implicadas na Nova Narrativa mantivo unha coherencia absoluta de obra co pretendido movemento¹, poucas delas proclamarían tampouco a súa vontade de exención deste, ou un marcado escepticismo, como si fixo o autor ourensán en varias ocasións (Tarrío, 2003: 19-21). Unha calidade que, entre outras, permite marcar un antes e un despois na obra de Casares, a miúdo delimitando unha primeira fase experimental que remataría coa publicación, en 1975, de *Xoguetes para un tempo prohibido*. Esta forma de presentar a evolución do autor supón moitas veces unha oposición tácita entre esta fase inicial e unha traxectoria que inicia unha canonización paralela á paulatina actividade do autor no campo editorial, concretamente na Editorial Galaxia, así como unha evolución ideolóxica que o afastaría da primeira liña do marxismo anti-franquista para aliñarse nunha sorte de social-democracia non moi afastada de certos postulados do propio proxecto cultural do galeguismo.

Con esta achega pretendemos, non tanto impugnar totalmente esta visión, como puntualizar, matizar e ofrecer unha análise concisa do papel do Casares narrador no contexto do campo literario galego, atendendo moi particularmente a esa fase inicial que coincide coa propia conformación deste durante a posguerra. Consideramos que unha parte do papel do autor dentro da narrativa galega futura depende da forma na que xestionou o seu

¹ A única excepción, por comprensíbeis circunstancias biográficas, sería a obra de Xohán Casal, coutada pola súa temperá morte en 1960.

proxecto literario durante os primeiros anos, particularmente na escolla de influencias e na forma de actuar ante os proxectos colectivos que estaban en xogo, tanto os que representaban as propostas literarias da nova xeración de figuras autorais como ao corpus ideolóxico do proxecto de Galaxia, identificado cunha certa oficialidade. O papel que estas escollas teñen para o autor deberían ser lidas á luz dos conceptos bourdieanos de autonomía individual e autonomía do campo (Bourdieu, 1995). O segundo deles, máis na liña do definido por Antón Figueroa (2001; 2010; 2015: 150-151) en función da súa dependencia dun subcampo de produción ideolóxico

A relación de Casares coa cultura galega disidente é temperá e axiña pasa a formar parte do arco representativo desta. Antes da súa chegada a Compostela, o autor xa trataba en Ourense a Vicente Risco ou Ramón Otero Pedrayo, relacións construídas en ocasión ao amparo dunha incipiente carreira literaria e que sen dúbida fortaleceron a súa carta de presentación ante o galeguismo cultural que rodeaba a Ramón Piñeiro, mesmo naqueles casos nos que non se identificaban completamente co seu programa. Chegado a Compostela, a inicios dos anos sesenta, o autor entra axiña en contacto, a través do seu compañeiro de pensión Arcadio López-Casanova, co propio Piñeiro.

Desta forma, a historia de Casares narrador ten un longo prólogo no que destacan, entre outras cousas, a súa aparición como poeta no primeiro número da revista *Grial* en 1963, aquela que retomaba, esta vez legalmente, o ritmo da publicación (García-Bodaño *et al.*, 1963). A aparición de Casares, xunto a Salvador García-Bodaño, Xohana Torres e Arcadio López-Casanova en “Poemas a Rosalía” ten unha intención claramente protocanonizadora, xuntando novos valores literarios próximos a Galaxia nunha homenaxe á principal figura do panteón galeguista. Non é o único exemplo do papel central que o autor ten para a editora, como proba a súa propia sorpresa en 1964 ao ser reclamado para representar a Galiza nun encontro literario en Cataluña, por diante de autores con obra editada e ao lado de figuras consagradas como Celso Emilio Ferreiro ou Xosé Luís Méndez Ferrín (Casares, 1998: 11).

O debut editorial de Carlos Casares como narrador no ano 1967 vén precedido á súa vez pola aparición de catro relatos curtos no número 7 da revista *Grial*, no ano 1965, concretamente “Cando cheguen as chuvias”,

“Agarda longa ao sol”, “Monólogo” e “Didiante do retrato”. Destas pezas só a última non formará parte da primeira edición de *Vento ferido* e por estilo anuncian algúns dos elementos xa presentes nas obras da Nova Narrativa que o precederan. Entre eles a superación da terceira persoa para optar polo fluír de conciencia e elementos de aparencia exótica, como nomes estranxeiros ou produtos da técnica contemporánea asociados á cultura urbana.

Alí onde o núcleo de Galaxia mantivera un forte enfrontamento coas novas propostas literarias, erguendo un modelo baseado na imaxinación de Álvaro Cunqueiro e o relato rural de Ánxel Fole, e identificando as novas tendencias coa deshumanización e os valores alleos á cultura galega², parece haber o recoñecemento ao dereito á existencia dunha forma nova de narrar. Para entender esta mudanza, é necesario situar tres feitos relevantes que preceden ou rodean a aparición da primeira obra narrativa de Carlos Casares.

En primeiro lugar a ruptura que supón a expulsión dos membros marxistas do Consello da Mocidade (1963-1964), que daría lugar á fundación da Unión do Povo Galego, como organización explicitamente marxista coa liberación nacional como obxectivo. Esta ruptura dunha organización xuvenil que trataba de ser un instrumento máis do proxecto galeguista de Galaxia e que era seguida de preto polo propio Piñeiro. Esta ruptura entre dous grupos de mozos galeguistas ten como protagonistas actores culturais da relevancia de Xosé Luís Méndez Ferrín do lado da organización revolucionaria ou Arcadio López-Casanova, dentro do núcleo máis próximo á social-democracia anti-marxista defendida desde o piñeirismo. O feito de que algúns dos membros expulsados tivesen un historial de tensións editoriais con Galaxia no marco das innovacións propostas pola chamada Nova Narrativa acentúa a dimensión literaria da ruptura, que se manifestará tamén en distintos medios culturais da época.

² En 1962, en datas próximas a unha dura crítica de Carvalho Calero a *O crepúsculo e as formigas* de Méndez Ferrín, Piñeiro escribíalle: “Comparto plenamente as consideracións que fas tocante o desequilibrio que se bota de ver nas nosas letras, demasiado entregadas ás correntes ultrapirenaicas e pouco arraizadas no chan galego. Confío en que non pasará de ser unha simpática petulancia xuvenil da nosa cultura, sin chegar a se converter en doenza crónica. Mais tamén me parece moi san e comenente que os que temos algunha responsabilidade no decorrer aital da nosa cultura nos preocupemos de tal fenómeno no que ten de aberrante. As tuas observacións son moi diñas de seren meditadas [...]” (Alonso Girgado *et al.*, 2004: 50-51)

En segundo lugar, a aparición da etiqueta “Nova Narrativa” en 1965, nun artigo asinado por Xan Sucasas na revista *Vieiros* (Sucasas, 1965) e referido particularmente ás recentes novelas de Méndez Ferrín e María Xosé Queizán³. A definición toma a Nova Narrativa como un fenómeno con dous momentos. Do primeiro formaría parte Gonzalo Rodríguez Mourullo e do segundo, os dous autores sinalados, que nese momento experimentan cunha influencia explícita do *Nouveau Roman* francés. Da mesma forma, neste segundo momento menciónanse tamén figuras como a de Camilo Gonsar ou a do, aínda inédito, Carlos Casares.

Finalmente, o artigo que en 1966 asina Méndez Ferrín na revista *Presencia* de Girona (Méndez Ferrín, 1966: 6) no que analiza o estado da cuestión en relación á Nova Narrativa galega, realizando unha auto-crítica á paradoxal situación de que, se por unha banda refugaban dun imaxinario esencialista e anquilosado no pasado, por outra, a aposta por unha literatura altamente intelectualizada os afastaba do público popular. Entre as posibilidades que cifran o futuro da literatura galega, o autor ourensán reconece explicitamente os modelos da emigración (Eliseo Alonso, Xosé Neira Vilas e Eduardo Blanco Amor) e a posibilidade dunha novela con intención social como a que estaba ensaiando Manuel María. Da mesma forma conta, como parte da Nova Narrativa, a un (aínda inédito) Carlos Casares.

Neste contexto é no que se produce a iniciación editorial de Casares. Non cabe dúbida de que o seu punto de vista e a súa capacidade de escolla permítenlle valorar máis modelos, posibilidades e implicacións para o seu proxecto literario que os que tiveron as persoas que practicaron a narrativa en galego nos anos previos. Entre estas posibilidades está a importancia da cuestión do público, algo que o autor destacará en relación a *Vento ferido* anos despois:

[...] *Vento ferido* nace un pouco como resposta ao mito-Mourullo, que entón estaba moi de moda. Todo o mundo falaba de Mourullo. Eu lin *Memorias de Tains*, que é do 57, e non me convencéu. Vin que dificultaba moito o contacto cos lectores, que pra min debe

³ *Arrabaldo do norde* (1964) e *A orella no buraco* (1965), respectivamente, ambas parte da colección Illa Nova de Galaxia.

ser sempre condición esencial á literatura, vía que a súa lectura era máis un esforzo da vontade, unha obriga moral que se impuña a sí mesmo o lector que un placer (Freixanes, 1976: 284).

O papel de *Vento ferido* será rapidamente instrumentalizado como un elemento de oposición á etiqueta creada en 1965. Unha das primeiras críticas que recibe está asinada por Arcadio López-Casanova, non por acaso, a persoa que puxera, anos antes, en contacto ao autor con Ramón Piñeiro.

[...] o feito representaba un tentador perigo no que desgraciadamente viñeron caer outros escritores da súa mesma xeneración. Nunha palabra: foise establecendo unha “escola mimética” que non se limitou a recoller as innovacións técnicas —enfoque, construción, expresión—, sinón que, amais, fixo seu o mundo deses escritores-modelo (hasta desembocar na simple imitación do ouxetivismo), cando o certo é que, como agudamente suliñou hai tempo Ramón Piñeiro, ise mundo non podería corresponder nunca a unha auténtica cosmovisión do home galego [...] entre outras cousas porque a imaxe que se nos amosa, pra nada i en nada é coincidente ca imaxe espritoal, co “talante” que se nota de vez na nosa comunidade” (López-Casanova, 1967: 5).

Outras críticas como a de Xavier Carro (1967: 14) ou a de Xan López Facal (1967: 14; esta última en *Grial*, medio de Galaxia) inciden respectivamente en elementos como o seu achegamento ao lirismo ou a identificación cunha verdadeira realidade galega, aspectos que formaban parte do corpus ideolóxico e filosófico co que Galaxia construíra o seu proxecto e onde radicaban as principais críticas ás voces da Nova Narrativa. Esta tentativa de traer a narrativa dun novo valor á órbita de Galaxia é coherente con outras relecturas que neses anos o corpo crítico próximo á editora realizará sobre literaturas novas. Entre varias posibilidades, podemos deternos no prólogo que Salvador Lorenzana (Francisco Fernández del Riego) fai para *Xente no rodicio* de Xosé Neira Vilas, no ano 1965: “amosa, como narrador, unha enteira fidelidade ás esenciais da súa casta; pero, claro está, sintonizando o pulo da creación co ritmo do tempo que lle tocou vivir”. (Neira Vilas, 2001: 13). Se a postura de Galaxia se relacionase previamente cunha sorte de “terror da historia” tomado do pensamento de Mircea Eliade (Regueira, 2016: 406), na que o mundo contemporáneo era unha sorte de realidade degradada dun pasado idealizado nas esenciais, a mediados dos

sesenta as novas circunstancias políticas promoven unha mudanza. Desta forma, as esencias, a casta e a cosmovisión galega seguen sendo vitais á hora de valorar as propostas literarias, pero ábrese a posibilidade de introducir o tempo actual e as novas técnicas narrativas, unha moderación na que tamén habería que valorar o estado das obras individuais e a relación coa editora dos que foran os referentes durante os anos cincuenta e parte dos sesenta: Cunqueiro e Fole. Consciente ou inconscientemente, este novo modelo recoñecido en Casares ten moitos elementos en común co que figuras como Eduardo Blanco Amor ou o propio Neira Vilas estiveran facendo na emigración: técnicas innovadoras da literatura contemporánea internacional sen perder de vista a realidade galega, dous elementos que no seu momento serviran para tomalos con certo escepticismo desde a Galiza territorial por ser contrarios ao tradicionalismo imaxinativo de Galaxia (Alonso Nogueira, 2009: 28) e que, en certa medida xa estaban sendo ensaiados timidamente por autores como Méndez Ferrín⁴.

Proba da importancia que *Vento ferido* ten na segunda parte dos anos sesenta é que en 1969, paralelamente á aparición da segunda obra do seu autor, aínda merece un estudo crítico en *Grial* por parte de Camino Noia Campos (1969: 98-100), no que se destaca unha dimensión social realista que non precisa do simbólico e se reafirma a súa pertenza á Nova Narrativa, sinal de en que medida a etiqueta fixera fortuna en tan pouco tempo. Esta vixencia de *Vento ferido* contrasta coa escasa atención que ten, sinaladamente desde os medios da editora, a súa novela *Cambio en tres* (1969), unha tentativa que, tomando a mesma mestura de elementos sociais e vangarda narrativa da súa primeira obra, dá nun produto máis complexo e no que o elemento experimental destaca sobre os valores que a crítica próxima a Galaxia identificara con lirismo e apego á terra. O propio autor acabaría por abxurar, poucos anos despois, desa obra (Freixanes, 1976: 285).

Na propia lectura do autor deste momento histórico aparece unha escolla de influencias sutil e con afán sincrético. Sen renegar da puxanza de Franz Kafka ou William Faulkner, que en certa medida marcaran as primeiras obras da Nova Narrativa, Casares menciona (Freixanes, 1976: 284) entre

⁴ Sería o caso dalgúns dos relatos de *O crepúsculo e as formigas* (1962), duramente criticada por Ricardo Carvalho Calero.

os seus modelos autores como Vasco Pratolini ou Cesare Pavese, un autor capaz de combinar as técnicas do neorrealismo cun fondo lírico, ou Albert Camus, escritor non por acaso enfrontado ideoloxicamente en máis dunha ocasión con Jean-Paul Sartre por temas relacionados coa cuestión nacional. Desta forma, a primeira etapa do autor está caracterizada por unha actitude que sabe facer fronte simultaneamente ás dúas grandes correntes enfrontadas na Galiza territorial: por unha banda abraza o compromiso artístico que supón a literatura contemporánea, dirixida conscientemente a un público minoritario. Por outra, renega (case simultaneamente que os seus coetáneos) á redución ao mínimo do subcampo de produción restrinxida que rozaba o elitismo intelectual e convertía as figuras produtoras en practicamente o seu único público. Esta dupla estratexia evita, tanto o público obxectivo procurado por Galaxia nos anos previos (centrado na burguesía), como o papel de alegoría nacional que a editora daba a unha literatura que tiña, como primeiro obxectivo, representar as esenciais identitarias galegas (Piñeiro, 1956; 1959). A acción de Casares, no contexto dunha práctica literaria afastada da gran produción, pode lerse como un exercicio de autonomía individual, sendo capaz de procurar unha alternativa creativa aos seus coetáneos sen a necesidade de caer nun programa ideolóxico editorial que, a pesar de estar sendo revisado naquela altura, seguía a ser escéptico ante determinadas innovacións.

A cuestión fundamental á hora de analizar a obra narrativa de Carlos Casares é, porén, a súa actitude ante o subcampo de produción ideolóxica. O autor comeza, a principios dos anos setenta, un longo traxecto de evolución ideolóxica que o afasta da militancia nun anti-franquismo revolucionario a perspectivas máis moderadas (Calvo, 2003), unha mudanza que vai acompañada dun paulatino recoñecemento dentro das incipientes institucións culturais galegas. En 1975, Carlos Casares publica *Xoguetes para un tempo prohibido*, unha obra liminar que aínda pode ser lida en termos continuístas coas anteriores. O feito de gañar o Premio Galaxia, que conmemora o 25 aniversario da editora, funciona como un elemento canonizador ao que seguirá moi axiña, o seu ingreso na Real Academia Galega en 1978. Paralelamente á súa obra narrativa, Casares comeza nos anos setenta unha serie de monografías para Galaxia, a maior parte delas acabarán encadradas na colección Conciencia de Galicia e non verán a luz até a os anos oitenta. Curros Enríquez, Otero Pedrayo e Vicente Risco

inician unha tarefa de respaldo a figuras canonizadas polo proxecto editorial de Galaxia, tarefa que se ve complementada pola súa participación na preparación dun libro de entrevistas con Cunqueiro que se truncaría coa morte do mindoniense en 1981, así como coa edición de *Conversas con Ánxel Fole* en 1984. Esta boa posición dentro de Galaxia fai que chegue a desprazar a figuras históricas da editora como Francisco Fernández del Riego (Fernández del Riego, 2003: 228-229), ao tempo que acumula cargos como a dirección de *Grial* ou da propia editorial a final dos anos oitenta, unha década na que comeza tamén unha carreira política que o leva a formar parte, como personalidade estratéxica do Parlamento Galego. Esta posición vese reforzada co pasamento de Ramón Piñeiro en 1990, ao tempo que converte o autor ourensán no organizador das súas memorias, colaborando á súa memoria co volume *Ramón Piñeiro, unha vida por Galicia* (1991). O autor acaba por ser así un firme defensor e continuador do legado ideolóxico de Galaxia.

A participación de Casares nos entes responsábeis do subcampo de produción ideolóxica (Figueroa, 2001; 2010; 2015: 150-151) podería supoñer unha ameaza para unha autonomía individual exercida fundamentalmente durante o seu papel como autor nos anos sesenta. A pesar disto, e de que a participación de Casares nunha entidade de poder político e editorial como Galaxia implica servidumes innegábeis, como a súa propia participación apoiando as figuras canónicas da editora co seu traballo ensaístico, o xuízo que nos merece o seu papel como narrador consegue sobordar estas cuestións. Casares aborda, a partir de 1975, unha obra profundamente afastada dos postulados clásicos de Galaxia. Non hai un regreso ao ruralismo de Otero Pedrayo, nin se rescata a postura esencialista que Piñeiro tomaría do primeiro Risco. Tampouco Cunqueiro e Fole, a pesar do traballo persoal con eles, chegan a ser algo máis que pequenas referencias nun proxecto literario que segue loitando por manter unha voz individual e independente.

Fronte ao “terror da Historia” do primeiro piñeirismo e a refutación xeral de todo o que tivese que ver coa memoria da Guerra Civil, a obra de Carlos Casares decide seguir explorando un camiño propio. Moi polo contrario, aínda que de forma un tanto lúdica, a Historia pasa a ser unha das preocupacións do Casares narrador desde *Os escuros soños de Clío* (1979), formalizando o problema da irrupción da técnica nas sociedades tradicionais

en *Ilustrísima* (1980), até abordar a cuestión da represión durante a guerra en *Os mortos daquel verán* (1987) e a posguerra en *Deus sentado nun sillón azul* (1996). Por outra parte, non existe en ningunha desas obras unha obriga de facer da literatura unha alegoría nacional que poñer ao servizo dunha ideoloxía determinada, da mesma forma que non se enxalza un mundo rural que sería espello da alma orixinaria da Galiza.

Nese sentido, e desde unha perspectiva xeral, podemos dicir que Casares conseguiu avanzar contra o vento desde o comezo da súa carreira, conseguindo abrirse paso cun modelo sincrético formado por aqueles que se enfrontaban no momento do seu debut editorial. En que medida Casares se libera dun subcampo de produción ideolóxica como o do primeiro piñeirismo (e en menor medida, o do marxismo revolucionario galeguista), para acabar formando parte dunha maquinaria ideolóxica distinta, é unha tarefa que precisaría dunha análise máis minuciosa do seu papel, tanto como editor, como na política. Non cabe dúbida de que o seu aliñamento cunha proposta lingüístico-normativa, institucional e editorial que pulou por construír unha nova normalidade na cultura galega, transformando os eixes da súa política cultural e da súa propia memoria, lle procurou un lugar baixo o sol que lle era negado a moitas outras persoas. Se cadra baixo el, o autor atopou o lugar no que construír a súa propia independencia e prestar servizo a un campo literario colectivo que porén, non deixaba de ser impugnado na súa natureza concreta, non só externa, senón tamén internamente.

M. R.

Bibliografía

- Alonso Girgado, Luís, María Cuquejo Enríquez e Carmen Fariña Miranda (eds.) (2004): *Cartas de Ramón Piñeiro a Ricardo Carballo Calero, Cadernos Ramón Piñeiro V*, [Santiago de Compostela] Xunta de Galicia: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Alonso Nogueira, Alex (2009): “Blanco Amor e a constitución do campo literario galego durante os anos de Galaxia”, *Grial*, 184, pp. 28-35.
- Bourdieu, Pierre (2004): *O campo literario*, Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- Calvo, Tucho (2003): *Carlos Casares: O conto da vida*, A Coruña: La Voz de Galicia.

- Carro, Xavier (1967): “La densidad lírica de la prosa de Carlos Casares”, *La Noche*, 6 de abril, p. 14.
- Casares, Carlos (1965): “Narraciós”, *Grial*, 7, pp. 48-55
- _____ (1967): *Vento ferido*, Vigo: Galaxia.
- _____ (1969): *Cambio en tres*, Vigo: Galaxia.
- _____ (1984): *Conversas con Ánxel Fole*, Vigo: Galaxia.
- _____ (1996): *Deus sentado nun sillón azul*, Vigo: Galaxia.
- _____ (1998): *Un país de palabras*, Vigo: Galaxia.
- _____ (2002): *O sol do verán*, Vigo: Galaxia.
- _____ (2004): *Conciencia de Galicia: Risco, Otero, Curros: tres biografías*, Santiago de Compostela; Vigo: Fundación Caixa Galicia; Galaxia.
- _____ (2004): *Os mortos daquel verán*, Vigo: Editorial Galaxia.
- _____ (2005): *Ramón Piñeiro: unha vida por Galicia*, Vigo: Editorial Galaxia.
- _____ (2006): *Os escuros soños de Clío*, Vigo: Editorial Galaxia.
- Casares, Carlos e Álvaro Cunqueiro (1981): “Leria con Álvaro Cunqueiro”, *Grial*, 72, pp. 202-209.
- Fernández del Riego, Francisco (2003): *Camiño andado*, Vigo: Editorial Galaxia.
- F. Freixanes, Víctor (1976): *Unha ducia de galegos*, Vigo: Galaxia.
- Figuerola, Antón (2001): *Nación, literatura, identidade: Comunicación literaria e campos sociais en Galicia*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- _____ (2010): *Ideoloxía e autonomía no campo literario galego*, Brión: Laiovento.
- _____ (2015): *Marxes e centros. Para unha socioloxía do campo cultural*, Brión: Laiovento.
- Forcadela, Manuel (1993): *Manual e escolma da nova narrativa galega, Literatura e crítica*, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- García-Bodaño, Salvador, Arcadio López-Casanova, Xohana Torres e Carlos Casares (1963): “Poemas a Rosalía”, *Grial*, 1, pp. 96-101.
- López-Casanova, Arcadio (1967): “Vento ferido, de Carlos Casares”, *El Progreso*, 4 de xuño, p. 5.
- López Facal, Xan (1967): “Un acercamento a ‘Vento Ferido’”, *Grial*, 16, pp. 252-253.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1966): “Nueva Narrativa y compromiso social”, *Presencia*, 14 de maio, p. 6.

- Neira Vilas, Xosé (2001): *Xente no rodicio: contos*, Vigo: Galaxia.
- Noia Campos, María Camino (1969): “‘Vento ferido’: que representa o libro de Casares na prosa galega contemporánea”, *Grial*, 23, pp. 98-100.
- _____ (1992): *A nova narrativa galega*, Vigo: Galaxia.
- Piñeiro, Ramón (1956): “Carta a Daniel Cortezón Álvarez” en Daniel Cortezón, *As covas do Rei Cintolo*, Vigo: Galaxia, pp. 11-26.
- _____ (1959b): “Factores esenciales de la literatura gallega”, *Ínsula*, 152-153, p. 13.
- Regueira, Mario (2016): *A narrativa na reconstrución co campo literario de posguerra. Repertorios e imaxinario nacional no proxecto de Galaxia*. Tese de doutoramento dirixida por Arturo Casas Vales, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Salinas Portugal, Francisco (1988): “A ‘Nova Narrativa’ galega” en Ricardo Carvalho Calero *et al.*, *A nosa literatura: unha interpretación para hoxe*, A Coruña: A. C. “Alexandre Bóveda”, vol. II, pp. 29-45.
- Sucasas, Xan (1965): “María Xosé Queizán na Nova Narrativa Galega”, *Vieiros*, 3, [s/p].
- Tarrío, Anxo (2003): “A obra narrativa de Carlos Casares”, *Revista Galega do Ensino*, 38, febreiro, pp. 15-25.

Algúns retallos en lembranza de Carlos Casares

MANUEL RODRÍGUEZ ÁLVAREZ

Hoxe está dito case todo o que se pode expresar en forma de palabras de homenaxe. Palabras e xestos de colegas e de amigos que lle querían ben ou que, sen máis, o respectaban.

Dixeron que era intelixente, lúcido, sensato. Que sabía escribir coma os escollidos, que estaba aberto sempre ó novo, que nunca foi interesado, que contaba os contos mellor ca ninguén, que a súa compañía era unha festa, que era mestre de sedución, neno listo e pillabán. E sobre todo que era bo, que tiña un corazón, o de querer, non esoutro noxento que lle fixo a última traizón, tan grande que non lle cabía no peito. Está case todo dito.

Eran tempos de miseria. Pero el xa estaba disposto a non deixarse acovardar neses anos cando provisionalmente nos perdemos a pista durante un tempo longo, ó entrar el no faladoiro de don Vicente Risco, mentres eu andaba por outros camiños máis de fóra.

Penso que don Vicente Risco foi un referente fundamental na súa biografía literaria. O outro foi Piñeiro. Non sería difícil asentar o seu perfil literario-biográfico dándolle preferencia a esas dúas coordenadas. Dun lado a carga literaria, o talento periodístico, o refinamento e a apertura a canto esteticamente atractivo se lle cruzase no camiño, xunguido a un coñecemento etnográfico e cultural do país, que Risco sempre amosou.

Doutra banda, a presenza de Piñeiro si que foi absolutamente decisiva. O rigor, o compromiso con Galicia, a seriedade, a austeridade e esa coherencia que nunca lle permitiu ser escravo das modas, fosen as que fosen, e que nunca, como lle ocorría a don Ramón, lle permitiu abandonar o camiño da prudencia, aínda que por veces resultase tan pouco gratificante. Esa intensa e valente moderación foi característica tan súa como o fora do seu mestre.

Don Vicente apartounos, aínda que fose de maneira transitoria, e Piñeiro acercounos. Aquel home austero e cheo de férreos proxectos, máis teimudo aínda ca el, propiciou que nos aproximásemos na discrepancia. Xuntounos co seu maxisterio vivo, malia que ideoloxicamente andásemos daquela algo lonxe. E malia que para min fose un encontro moi tardío o

que tiven con Piñeiro. E despois, para soldar máis as nosas coincidencias, alí estaban as súas fobias, que tamén eran as miñas: dogmatismos, intransixencias, descualificacións agresivas, proclamacións narcisistas de pureza case sempre sospeitosas de deshonestidade. Malditos predicadores. Foi tamén nese territorio no que se deron, creo que sempre, experiencias compartidas.

O reencontro tivera lugar en Cangas, no Instituto. Eu viña dunha andaina complicada. Pero a partir de aí todo foi doado. A amizade asentouse e madurou. Compartín con el, e ata hoxe, aquel empeño en facer un país libre con vida propia, aberto e moderno —sempre a súa Suecia mítica como norte—. Había que recuperar con firmeza e con dignidade a condición, ameazada e aldraxada, de galegos e ó mesmo tempo de europeos. Era a teima de Piñeiro e tamén a súa e iso había que facelo traballando, resolvendo, construíndo sen violencia e sen espaventos, con esperanza e con convencemento. Desalí nunca se afastou, e con ela mantivo un coherente e fondo compromiso nunca traizoado. E foi na liña na que, ó meu xeito, sempre intentei seguilo.

Pero, política á parte, tamén compartimos gustos literarios, e as emocións polos saberes novos. Lembro coma se fose hoxe, outro flash que neste momento me asalta, unha noite na que alá pola unha da madrugada recibín unha chamada, nada infrecuente, de Carlos, esta vez para contarme que andaba encandeado coa lectura dun libro de Paul Davies, *Dios y la nueva física*, que eu lle acababa de prestar. Accedía por vez primeira ó mundo apaixonante da física contemporánea, e aquel universo misterioso que se lle abría arrebatouno de tal maneira que dende ese momento devorou todo canto libro de divulgación dos novos saberes se lle cruzaba no camiño. Chegou a ter tan importante información que lle permitía falar con comodidade de todos eses temas, incluso con especialistas na materia. A súa curiosidade, unida a unha portentosa memoria, converteuno nun informadísimo coñecedor das cuestións conceptualmente máis relevantes da física relativista ou da mecánica cuántica. A bioloxía foi outra das súas grandes curiosidades. E a historia, da que non só sabía case todo, senón que ata a inventaba, oniricamente inspirado pola mesmísima Clío. E o cine, o jazz, e a fotografía, e a pintura, e a arquitectura, e a xeografía e... Un sabio dos que hoxe non están de moda. E todo iso con tanta humildade que moitos dos seus achegados ignoraban a maioría dos rexistros do saber que Carlos chegou a dominar.

Sigo a pensar que algún día debería facerse un estudo sobre todas esas facetas non estritamente literarias ou políticas que tan ben coñecía e que tanto o apaixonaban.

Pero de tódolos xeitos, en trinta anos tan longos e tan cheos o único que quixemos de verdade foi convivir. ¿É que hai algo máis serio que falar, entender, rir, namorar; espantar *á traidora* con historias divertidas, con neurais, con xogos, con proxectos solidarios de liberdade? As preocupacións máis fondas foron sempre as mesmas: o misterio de morrer e o entusiasmo de querer. Algunha vez houbo outra cousa que puidese importar máis? Sabíao moi ben el, eu aprendino non sei se ó mesmo tempo ou antes ou despois. Pero soubémolo xuntos e ese foi o noso segredo compartido. Os dous sentiamos a ferida aberta de andar por este mundo, e xogabamos a ser nenos, ou vellos, ou pais, ou amantes e nese xogo esquecíamos as bágoas que mollan a cotío a humilde festa inventada da amizade. O Casares e mais eu eramos tan orfos coma calquera muller ou calquera home. E na desgraza rotunda e inevitable enredabamos coas risas, coas palabras, coa tristeza, coa axuda confiada. Sabiamos que, sendo como somos compañeiros de naufraxios, era unha sorte inmensa, inmerecida, atopar aquela luz dentro de tanta escuridade. Sabiamos o que se podía perder, que ía ser todo, cando rematase a festa de estar vivos. Por iso aínda sigo co rumbo algo perdido, porque o compañeiro dos meus xogos xa non volveu xogar. Nunca máis acudiu á miña cita, nunca máis a súa voz volveu aparecer ó outro lado do teléfono. Porque ós veráns, dende aquel último con sol, fáltanlles as palabras e os acenos que prometan a ledicia cotiá de compartir en sosego unha sensata aventura de palabras, amizades e paseos. Haberá quen entenda e quen goce, como el fixo, a desgraza afortunada de ver o sol cada mañá? Eu non atopei ninguén para quen vivir fose tamaña regalía. Por iso era humilde e comprensivo e entusiasmado e teimudo e amador. Por iso o admirei tanto e o quixen tanto.

M. R. A.¹

¹ Unha primeira versión deste artigo foi publicada en 2003 co título “Na lembranza de Carlos Casares: doloroso privilexio dun pasado compartido” no *Boletín da Real Academia Galega*, nº 364, pp. 321-325.

A utopía de Verines

REXINA RODRÍGUEZ VEGA

Verines ou a saída natural de Casares ao mundo

Corría o ano 1983 cando o ministro de Cultura socialista, Javier Solana, solicitou a Víctor García de la Concha, daquela catedrático da Universidade de Salamanca, a organización dun encontro de intelectuais que reflexionase verbo do ano 2000. García de la Concha convocou catedráticos das catro culturas e na reunión xurdiu a idea de establecer un encontro anual. Do relevo da participación de Carlos Casares nesta fase embrionaria dá testemuño o propio De la Concha (Sainz, 2015), quen, ademais, como sinala Casares, adoitaba bromear no discurso inaugural nos seguintes termos:

Hai tempo, alguén con sentido do humor, lanzou a especie de que a Casona de Verines é da miña propiedade, que a dedico xenerosamente a estes mesteres, para o cal conto co talento do director dos encontros, a quen contrato ano tras ano polo ben que o fai. Este, no discurso inaugural, alude sempre a esa broma e eu sígolle o xogo. Normalmente, todo o mundo entende, pero non falta nunca algún despistado que o cre e que me supón propietario altruísta desta marabilla. Lamentablemente, pertence á universidade de Salamanca (Casares, 1997).

Os encontros anuais de Verines, en cuxa organización tamén colaboraba o Centro das Letras Españolas, dirixido polo escritor José María Merino, obedecen a unha nova orientación cultural por parte do Estado. A diferenza dos Encontros Galeusca (que desde 1983 e a través da Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, a Asociación de Escritores en Lingua Galega e Euskal Idazleen Elkarte reúnen só as tres literaturas minorizadas), en Verines procurábase un espazo de integración e de coñecemento mutuo entre a literatura dominante e as dominadas. Cómpre lembrar aquí que son estes os anos nos que, por exemplo, as linguas catalá, vasca e galega se incorporan aos Premios Nacionais e ás axudas institucionais para a creación e tamén os que marcan o espectacular desenvolvemento da produción editorial, feito que garante a presenza destas linguas nas grandes feiras internacionais. En xeral, o contexto dos anos oitenta deseña un espazo no que comeza a ser posible o intercambio e o diálogo, visibilizando no panorama estatal os autores “periféricos”.

Como indica Víctor Freixanes:

En Verines coñecémonos uns e outros: Bernardo Atxaga, Manuel Rivas, Carme Riera, Lourdes Ortiz, Mateo Díez, Suso de Toro, Anjel Lertxundi, Jon Juaristi, Javier Reberte, Juan José Millás, Gustavo Martín Garzo, Rei Ballesteros, Bieito Iglesias... Foi moi importante a presenza de Carlos Casares, animador xunto a García de la Concha, daquelas xornadas, que se celebraban no mes de setembro. Era unha nova filosofía, unha nova idea, unha especie de proxecto aberto, unha actitude, que non obstante despois esmoreceu (aínda que non está soterrada), pero que ía dirixida a construír un novo espazo de relacións entre ámbitos diversos que durante tanto tempo actuaron como vasos non comunicantes, foro de discusión e debate de discursos simbólicos que podían construír, malia as dificultades, un imaxinario posible e común (Freixanes, 2007: 21).

Neste espazo, Casares brilla con luz propia. Se repasamos a lista de participantes na páxina do Ministerio de Cultura dedicada aos Encontros¹, decatáronos de que o escritor ourensán é un dos nomes con maior presenza (ata oito relatorios no período comprendido entre 1986 e 1995). Significativa é tamén a decisión de dedicar un monográfico á súa figura no mesmo ano do seu pasamento, a primeira homenaxe que se rendeu nas letras estatais logo do especial da revista *Quimera*², que eu coordinei baixo as ordes do seu director, Fernando Valls, outro dos seareiros de Verines.

Para o escritor Suso de Toro, participante no Encontro do 2002 titulado: *Encuentros de encuentros: Verines 1985-2002. (Homenaje a Carlos Casares)*, Verines era “a saída natural de Casares ao mundo”, unha afirmación que basea en cinco argumentos claros:

¹ <http://www.mecd.gob.es/cultura-mecd/areas-cultura/libro/mc/encverines/portada.html>

² O número 217, correspondente a xuño de 2002 da revista literaria *Quimera*, acolle o monográfico *Carlos Casares. Memoria y homenaje*. Baixo a miña coordinación escriben neste número especial Basilio Losada, Jon Kortázar, Víctor Freixanes, Suso de Toro, Bieito Iglesias, Luisa Castro, Dolores Vilavedra, Camiño Noia, Xan Bouzada, Silvia Gaspar e Marcos Valcárcel. Tamén se inclúe unha parte da derradeira entrevista extensa concedida por Carlos Casares a Belén Fortes e publicada en *Tempos Novos*.

1) era un espacio literario, 2) la comunicación era a través de la conversación, 3) el “tempo” lento y tranquilo del Encuentro se acomodaba a sus biorritmos, 4) el componente fundamental era el factor humano, el trato y el conocimiento personal, más que el contenido literario, 5) se daba un reconocimiento natural, sin forzamiento alguno, de las “otras” lenguas (De Toro, 2002a).

De Toro conclúe de xeito taxativo: non é que Casares se sentise en Verines coma na casa, senón que Verines era a súa verdadeira casa, “o seu lugar”. Nas páxinas que seguen imos tentar achegarnos á súa concepción deste espazo cultural a través tanto das súas propias declaracións como da dimensión dialóxica que manifesta na súa tarefa como (auto)tradutor.

O espazo ibérico como comunidade interliteraria

Como sinala Víctor Freixanes (2003) o seu sucesor no labor editorial á fronte da Editorial Galaxia, Carlos Casares converteuse a través de Verines nun dos animadores máis eficaces dos intercambios editoriais e do contacto entre os autores das literaturas galega, catalá, castelá e vasca. Así pois, o seu talento como mediador, que en Galicia substanciase nunha posición “entre dúas xeracións e entre poderes fácticos e non fácticos” (Rodríguez Vega, 2003: 50), na súa proxección estatal axuda a construír un espazo cultural no que se afirma unha vigorosa realidade plurinacional e plurilingüística.

Neste sentido, Casares colabora activamente no afianzamento no espazo xecultural ibérico do que o teórico Ďurišin denomina unha comunidade interliteraria específica (Ďurišin, 1993: 22), concepto que agrupa literaturas que presentan características como a interacción de evolución moi intensa e directa, a tendencia cara ao achegamento e a complementariedade, as relacións de contraste e afinidade na súa configuración ou a afinidade tipolóxica baseada nos trazos comúns das distintas sociedades así como das correntes literarias, estilos, xéneros etc.

A conciencia da necesidade de proxección (e tamén de converxencia) é unha constante tanto no discurso como na praxe de Casares. Así, Jon Kortazar, un dos máis asiduos participantes dos Encontros de Verines, salienta na descrición que realiza do escritor:

La reciente desaparición de Carlos Casares ha supuesto para mí una pérdida, de un gran amigo y de un gran escritor, de quien aprendí, sobre todo, la necesidad de que las literaturas que se realizan en lenguas minoritarias, él hablaba del caso gallego, yo, del vasco, necesitaban de una comunicación con el exterior. Ese afán de conciliación entre literaturas y personas distintas es lo que más me llamó la atención en su corriente vital (Kortazar, 2002a: 24).

A (auto)tradución ao castelán como necesidade

Na consideración das estratexias de proxección, Casares amósase moi consciente da asimetría de forzas entre os diferentes sistemas culturais. Con todo, e fronte á resposta endogámica das literaturas minorizadas, aposta por entrar no espazo estatal para reconfiguralo. Esta vontade de ocupar o centro ten como necesaria peaxe a práctica da tradución ao castelán posto que, como ben sabemos, tanto no discurso crítico e historiográfico como no mercado editorial para a literatura de expresión española, a literatura das nacións sen estado peninsulares só adoita existir se aparece refrendada pola versión na lingua dominante³.

A tradución ao castelán aparece, pois, para Casares como un requisito para a propia consolidación dunha literatura emerxente cuxa calidade se define tanto polas obras que produce como polo seu recoñecemento exterior. Así, interrogado por Belén Fortes no mes de xaneiro de 2002 verbo dos desafíos da literatura galega, Casares afirma con rotundidade:

Hai varios problemas. Uno de ellos, que la literatura gallega fuera de Galicia prácticamente se desconoce, y si la conocen es a través del castellano. El primer paso que dar por un escritor gallego es saltar del espacio gallego al español. Necesitas un editor, y no uno cualquiera sino uno bueno, porque si no tampoco te hace caso nadie (Fortes, 2002: 44).

³ Como sinala Mario Santana: “To a large extent, current scholarship seems to regard as unproblematic the restriction of the object of study to Spanish-language cultural production. Even in the few instances in which a work in another language finds its way into the field of vision (with the award of the text is translated into Spanish that it attains admission into the ‘national’ canon” (Santana, 2000: 164).

Unha das consecuencias desta concepción do espazo ibérico como comunidade interliteraria é, loxicamente, a da altísima presenza do fenómeno da autotradución, unha práctica que tamén Casares abordará a partir de 1987, ano da publicación en español de *Los muertos de aquel verano*⁴.

Resulta significativo cotexar aquí as posturas verbo do problema de adscrición identitaria (algo que, inevitablemente, trae consigo a práctica autotradutora) entre o noso autor e un compañeiro xeracional, Alfredo Conde, co que comparte un grao semellante de proxección no ámbito estatal do inmediato posfranquismo.

Casares xustifica a súa práctica do seguinte xeito:

He decidido que de todo lo que escriba haré yo mismo la versión castellana. Creo que la traducción está justificada cuando alguien no conoce el idioma, pero si se conocen los dos, es absurdo buscar un traductor. El mejor traductor es uno mismo. Porque, más que una traducción, lo que haces es otra versión (Riera, 1997: 73).

Pola súa banda, Alfredo Conde, afirma o seguinte:

Llegado aquí es cuando ya puedo confesar que empecé traduciéndome para hacerme valer como escritor, para poder reconocermme como tal, sabedor que era ya entonces de dos verdades, a saber: que no somos lo que somos, sino lo que nos reconocen que somos, la primera; y, la segunda, que una novela que no funciona en otro idioma distinto de aquel en el que fue escrita es porque tampoco lo hace en el original [...]. A mí las mías no me parecían malas, como ya dije antes, y necesitaba constatarlo, sometiéndolas al banco de pruebas de la traducción y de la crítica. Fue así de simple (Conde, 2002: 25).

O carácter co que cada autor aborda a súa pertenza a unha literatura periférica difire. No caso de Casares, o escritor sente a responsabilidade simbólica de ser a voz dunha nación negada e concibe, xa que logo, a autotradución como una vía de mediación efectiva para dar a coñecer a

⁴ A este respecto cómpre facer referencia ao documentado artigo da investigadora Iolanda Santos Galanes: “Carlos Casares y la traducción: obra dispersa e inédita”, *Quaderns. Revista de Traducció*, 21, 2014, pp. 183-198.

súa cultura. Nunha situación de conflito e dominación lingüística, o autor decántase pola defensa da identidade “raíz”:

Síntome escritor dunha lingua minorizada e responsable por iso. Doutra maneira escribiría en castelán [...] Para min é clarísimo que pertenzo a unha lingua non normalizada, e esa conciencia é a que me inclina a limitarme e a perder oportunidades (Carballa, 1996: 13).

No caso de Alfredo Conde, a duplicidade lingüística e cultural formúlase como unha alternativa lexítima, sen connotacións sociolingüísticas ou políticas:

Son un escritor galego. Outros son escritores ingleses. Entre eles e mais eu, coma tales escritores, non hai diferencias. Entre a súa fala e a miña tampouco non as hai, máis ca de orde sintáctica, prosódica... e así. [...] O feito de que escriba non quere dicir, nin máis, nin menos ca iso: que escribo en galego. Amén. Non penso nin en salvar a lingua, nin en salvar o país, nin en salvar ningunha outra cousa semellante. Nin sequera a min mesmo, e mira ti que me quero ben (Conde, 1996: 254).

O rexeitamento das implicacións da práctica da lingua minorizada na escrita que exhibe Alfredo Conde e que atopa un correlato en non poucas das declaracións doutros autores con proxección estatal como Álvaro Cunqueiro ou Suso de Toro, por exemplo, contrastan coa posición amosada por Casares. Así, é común que os autores galegos con versión castelá amosen unha vivencia da identidade máis difusa, dinámica e cambiante, acorde á concepción rizomática que Deleuze e Guattari (2002) definen de acordo aos principios de conexión, heteroxeneidade, multiplicidade, desterritorialización e ruptura asignificante.

Pensem, por exemplo, nas declaracións de Suso de Toro que en 2002 respondía así a unha pregunta verbo da súa dobre presenza nas letras galegas e castelás:

En relación conmigo hay un tema que sale siempre, el tema de la identidad nacional. Yo sólo digo que soy escritor, ni gallego ni castellano, escritor sin apellido. Ahora bien, soy gallego de nación, por origen y por convicción cívica. El gallego es mi idioma nacional, pero al mismo tiempo el castellano es también

un idioma mío, con lo cual podría decir que soy español en sentido amplio [...] (Rodríguez Vega, 2002b: 58).

Como puidemos comprobar máis enriba, a opción de Casares é outra, aínda que tampouco desbote, nunha aparente incoherencia, o desligar lingua e sistema literario e admita a posibilidade de cuestionar o criterio filolóxico de acordo a unha visión máis porosa e complexa:

Creo que la literatura de un país se define por una lengua, aunque no siempre sea así como en el caso de la América Hispana, donde todos escriben en español y lo único que decide a qué literatura pertenecen es el pasaporte. Pero, en nuestro caso, pienso que nos debemos acostumbrar a separar bien, es decir, que lo que está escrito en gallego forma parte de una literatura, que es la literatura en lengua gallega, y lo que está escrito en castellano no forma parte de esa literatura. Ahora bien, no le veo sentido a negarle la condición de escritor gallego, en todo el sentido de la palabra a una persona de aquí que escribe en castellano [O subliñado é noso] (Fortes, 2002: 45).

Bilingüe e/ou binacional?

Para clarificar a postura de Casares semella útil acudir de novo a Đurišin, quen diferenza o concepto de “biliterariedade” do de “binacionalidade”. Se ben ambas nocións expresan un certo grao de aceptación de dous sistemas literarios e abranguen aqueles autores que ben escriben para dúas literaturas distintas, ben escriben para unha lingua e traducen para a outra, a diferenza está no tipo de apropiación que realiza o sistema literario dominante.

Tal e como sinala Mario Santana (2000: 167), no estado español conviven as dúas tendencias: aquela que presenta a literatura española como unidade e cuxo canon inclúe obras escritas noutras linguas sempre que estas estean sancionadas pola literatura castelá, considerada como central; e outra que reivindica a existencia de varias literaturas nacionais cos seus canons propios. No primeiro dos casos, a versión castelá adoita considerarse como obra definitiva; no segundo, permanece, pola contra, a conciencia da procedencia dun campo configurado de maneira distinta, malia que o coñecemento que del se demostra sexa en exceso vago.

Sen dúbida ningunha, na recepción de Casares semella predominar esta segunda tendencia, biliteraria, pero non binacional, presente nas dúas literaturas, pero mantendo unha adscripción identitaria clara e, probablemente por iso mesmo, pouco lido. A consulta dos relatorios do Congreso de Verines dedicado á súa memoria resulta abondo reveladora. Unha simple lectura diagonal fai que axiña xebremos a orientación dos textos galegos (entre os que figuran os de Basilio Losada, Ramón Loureiro, Marina Mayoral, Suso de Toro ou José María Paz Gago), apoiados maioritariamente en citas das súas obras literarias; dos non galegos. Neste segundo grupo (entre os que se inclúen os relatorios de nomes como Antonio Pereira, Francisco García Pérez, Bernardo Atxaga, Jon Kortazar, Miquel de Palol, Marta Pesarrodonna ou Milio Rodríguez Cueto), a referencia á obra literaria pasa a un segundo plano fronte á descrición humana e a faceta de narrador oral do homenaxeado.

Vexamos, por exemplo, os termos nos que se expresa o narrador leonés Antonio Pereira:

El caso es que no conozco mucha obra del escritor orensano. Veía ocasionalmente sus artículos de periódico, y hace quince años leí —y luego releí— una novela en edición modesta, que guardo como oro en paño (Pereira, 2002).

O valisoletano Gustavo Martín Garzo, que centra a súa intervención “El carterista amable” nunha anécdota relatada por Casares e Miquel de Palol, volve incidir súa dimensión oral:

Prefiero quedarme, pues, con recuerdos objetivos dentro de lo posible. El más inmediato, el primero que se me ocurre, es el de Casares como gran contador de historias (De Palol, 2002).

Por máis que poidamos atopar o nome de Casares incluído no repertorio do que se deu en denominar a “Nova narrativa española”, xurdida nos anos oitenta e na que o autor adoita figurar como representante da cota periférica ao carón de Alfredo Conde, o discurso crítico en español amosa a persistencia de moitos dos *topoi* que caracterizan a lectura do texto estranxeiro. Así, obsérvanse a miúdo dificultades na decodificación dos implícitos culturais, feito que impide percibir verdadeiramente a novidade en relación co xogo de normas e modelos da obra no seu sistema orixinario.

A inclinación xeral a valorar o escritor, identificado coa súa obra, como representante global dunha nación e non dunha tendencia do sistema, característica, como indica Yves Chevrel (1977), do discurso da crítica sobre as obras estranxeiras, únese á consideración da realidade foránea como inferior á cultura meta. Así, a deriva etno-psico-sociolóxica tende a simplificar a lectura e a pregala aos tópicos que operan sobre a cultura periférica no imaxinario central. O tratamento da galeguidade do texto aparece daquela non tanto como un vector de coñecemento, senón de recoñecemento.

Biliteraria, pero non binacional, a obra de Casares non escapa, pois, a esa tendencia cara á lectura redutora (esa mesma contra a que os Encontros de Verines pretendían reaccionar) e que impide ás literaturas sen estado xogar de modo pleno no campo da literatura de expresión española.

Fonte de melancolía

Transcorridos trinta e catro anos anos, o espírito de Verines, que Casares alentou de maneira extraordinaria, dá síntomas de esgotamento. Así, nunha entrevista concedida o ano 2015 e que, significativamente, ten como titular “Todos sabemos que en España el problema no es la lengua”, Víctor García de la Concha, interrogado sobre a actualidade dos Encontros de Verines, responde:

—Todos los que hoy son algo en la cultura catalana, gallega, euskérica... pasaron por Verines. Y nunca hubo ningún problema. Hace dos años, retomé desde el Cervantes esos encuentros. Fueron mucho más tensos [...] (Sainz, 2015).

Nese ano 2013, no que De la Concha retoma a dirección dos encontros, Víctor Freixanes escribe unha columna en *La Voz de Galicia* na que se pregunta “¿É viable o espírito de Verines? ¿Hai espazo (aínda) para encontrarse?” Por tras, a constatación do truncamento ou da ralentización na configuración dunha literatura plurinacional no Estado que coincide coa chegada ao poder do Partido Popular.

Xa antes, no 2002, Suso de Toro soubera ver o desencanto nas palabras de Casares:

Carlos tenía un racional y mesurado escepticismo, aún así en los años ochenta se estaba definiendo un nuevo marco para la

literatura y cultura española y Carlos abrigaba la esperanza de que se refundase un espacio literario sobre criterios de valor artístico y donde se reconociese como algo común, se sumase, la existencia de las literaturas en otras lenguas distintas de la castellana. En su última entrevista publicada, en “Quimera”, Casares se mostraba desencantado y desanimado. Es decir, la utopía implícita en su Verines no se realizó (De Toro, 2002a).

Malia o desencanto compartido, tralo pasamento de Casares tanto Freixanes como Suso de Toro continuaron acreditando nesa idea de vasos comunicantes. Desde o seu posto como novo director de Galaxia, Víctor levou a termo algunhas das ideas de Carlos, o selo Mar Maior, por exemplo, creado no 2014 e destinado, en parte, a visibilizar estatalmente a cultura galega; Suso, pola súa banda, continuou dando ao prelo novelas coa pretensión de que fosen xulgadas de acordo con criterios estritamente literarios nas dúas literaturas nas que se inscribían. O resultado non invita ao optimismo. O selo editorial non acaba de ser quen de superar barreiras e prexuízos e Suso de Toro anunciou que deixaba o oficio de escritor porque constataba a imposibilidade de ocupar un espazo nun sistema cultural que se reprega sobre si mesmo:

Ser un autor en lengua gallega en España significa que no saben lo que hacer contigo, o que sí saben lo que hacer, meterte en la bodega. Yo me sentí muchos años un polizón a bordo de ese barco. Cuando se hablaba de literatura española se podía hablar de un autor peruano o argentino, y yo que soy ciudadano español, que pago los impuestos al Estado español pues por ser autor en lengua gallega no me consideraban parte de la cultura y de la literatura españolas. Acabé hasta los cojones de todo, del sectarismo ideológico y del nacionalismo, del españolismo (Pais, 2014).

Como vemos, a real integración no discurso literario dun paradigma multilingüe, dista de ser aínda unha práctica habitual no seo da comunidade interliteraria específica do espazo ibérico. A disociación entre bilingüidade e binacionalidade enfronta o autor periférico a unha contradición polo de agora irresoluble que vai camiño de converter o soño de Verines nunha fermosa utopía.

R. R. V.

Bibliografía

- Carballa, Xan (1996): “Carlos Casares”, *A Nosa Terra*, 720, pp. 12-13.
- Casares, Carlos (1997): “Final dos encontros”, *La voz de Galicia*, 20 setembro.
- Chevrel, Yves (1997): “Le discours de la critique sur les oeuvres étrangères: littérature comparée, esthétique de la réception et histoire littéraire nationale”, *Cahiers d'histoire des littératures romanes*, 3, pp. 337-353.
- Conde, Alfredo (1996): “Autopoética”, *Boletín Galego de Literatura*, 15-16, pp. 253-257.
- (2002): “La autotraducción como creación”, *Quimera*, 210, pp. 20-26.
- De Palol, Miquel (2002): “Carlos Casares” en *Encuentro XVIII: Encuentros de encuentros: Verines 1985-2002. (Homenaje a Carlos Casares)*. Disponible en liña: http://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/V02_PALOL.pdf
- De Toro, Suso (2002a): “Carlos Casares” en *Encuentro XVIII: Encuentros de encuentros: Verines 1985-2002. (Homenaje a Carlos Casares)*. Disponible en liña: http://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/V02_TORO.pdf
- Deleuze, Gilles e Félix Guattari (2002): *Mil mesetas. Capitalismo y esquizofrenia*, Valencia: Pre-textos.
- Đurišin, Dionýz (1993): *Communautés interlittéraires spécifiques 6: notions et principes*, Bratislava: Académie Slovaque des Sciences.
- Fortes, Belén (2002): “Carlos Casares. Palabras de escritor” (Escollado e traducido por Rexina Rodríguez Vega), *Quimera*, 217, pp. 43-45.
- Freixanes, Víctor (2007): “Literatura galega e identidade nacional: unha reflexión sobre a convivencia das literaturas en España” en Helena González Fernández e María Xesús Lama López (coord.), *Actas VII Congreso Internacional de Estudos Galegos*, Edición do Castro: Asociación Internacional de Estudos Galegos: Universitat de Barcelona.
- (2013): “O espírito de Verines”, *La Voz de Galicia*, 29 setembro. Disponible en liña: http://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/opinion/2013/09/22/espiritoverines/0003_201309G22P21993.htm.
- Galanes, Iolanda (2014): “Carlos Casares y la traducción: obra dispersa e inédita”, *Quaderns. Revista de Traducció*, 21, pp. 183-198.

- Kortazar, Jon (2002): "La voz y la escritura", *Quimera*, 217, p. 24.
- Martín Garzo, Gustavo (2002): "Carlos Casares" en *Encuentro XVIII: Encuentros de encuentros: Verines 1985-2002. (Homenaje a Carlos Casares)*. Disponible en línea: http://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/V02_GMARTIN.pdf.
- Pais, Mario (2014): "Susó de Toro: 'España vive una crisis nacional porque no tiene cultura nacional'", 24 novembro. Disponible en línea: http://www.eldiario.es/cultura/Suso-Toro-Espana-nacional-cultura_0_326867743.html.
- Pereira, Antonio (2002): "Carlos Casares" en *Encuentro XVIII: Encuentros de encuentros: Verines 1985-2002. (Homenaje a Carlos Casares)*. Disponible en línea: <http://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/201.pdf>.
- Riera, Miguel (1997): "De lengua, tradiciones literarias y otros Griaes", *Quimera*, 158-159, pp. 69-74.
- Rodríguez Vega, Rexina (2002): "La modernidad amordazada de Galicia. Entrevista a Susó de Toro", *Quimera*, 213, pp. 56-63.
- (2003): "La fragil salud de una lengua que crece: la edición en Galicia. Entrevista con Víctor Freixanes", *Quimera*, 231, pp. 43-50.
- Sainz, Karina (2015): "Víctor García de la Concha, director del Cervantes: 'Todos sabemos que en España el problema no es la lengua'". Disponible en línea: http://www.vozpopuli.com/cultura/Culturas-Instituto_Cervantes-xx-Catellano_2_842935705.html.
- Santana, Mario (2000): "National Literatures and Interliterary Communities in Spain and Catalonia", *Catalan Review*, 14 (1/2), pp. 159-171.

Carlos Casares, un clásico contemporáneo da LIX galega

BLANCA-ANA ROIG RECHOU

MAR FERNÁNDEZ VÁZQUEZ

Carlos Casares Mouriño (Ourense, 1941–Vigo, 2002) iniciou o seu compromiso coa Literatura galega a finais dos anos sesenta do século XX e mantívoo como unha constante ao longo da súa escrita e do seu amplo labor como axente sociocultural a prol da valorización e visibilidade da cultura galega, de aí que sexa un dos autores “clásicos contemporáneos”¹.

A súa produción responde a un *continuum* macrotexto temático que reitera na escrita para os máis novos, o público adulto, os ensaios, as edicións críticas de relevantes autores galegos, as columnas xornalísticas ou “artícontos” (Basanta, 2012: 27), as traducións e os textos publicados en libros colectivos e publicacións periódicas. O macrotexto aséntase nunha anécdota *a priori* intrascendente que xera un conflito, o cal se consegue transformar ao final da trama, unha vez enfiadas as actitudes dos personaxes, os espazos, o tempo histórico e o do discurso e as situacións suxeridas ou detalladas. Cada obra presenta unidade a nivel da temática, forma, personaxes, xerarquización gradual e ordenada das situacións ficcionalizadas, linearidade no desenvolvemento da historia narrada, voz narrativa, localización xeográfica, temporalización e valencias identitarias.

A seguir ofrécese unha análise da aposta de Carlos Casares pola Literatura Infantil e Xuvenil galega como autor, tradutor e editor literario e encádrase a súa produción nas dúas etapas establecidas para a Literatura de adultos ou institucionalizada por estudosos como Anxo Tarrío Varela²

¹ Termo aplicado por Blanca-Ana Roig Rechou (2002a: 382-501; 2007: 54) a “aqueles autores e autoras que ademais de ter unha vida socio-político-cultural activa en xeral escribiron obras de considerábel calidade estética que abriron tendencias e correntes, que cubriron ocos e que se converteron en modelos a imitar por futuras xeracións literarias”.

² O único que precisa, na “Introdución aclaratoria” da súa monografía *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*, que nin a literatura infantil e xuvenil nin a literatura popular ou literatura de tradición oral eran motivo da súa atención (Tarrío, 1994; 1998: 12), “máis que en casos esporádicos ou anecdóticos”, ao “considerar que o seu estudio necesita dunha metodoloxía diferente, xa enxergada por algúns estudosos, e que merece un tratamento monográfico”. Un cambio importante, sobre todo respecto á Literatura

(1994, 1998; 2003a; 2003b), Silvia Gaspar (2000), Camiño Noia (2000) e Ángel Basanta (2012).

Producción narrativa e dramática

Casares decantouse polo xénero narrativo³, ben por medio de novelas ben de contos ou relatos⁴, de distinta extensión e fasquía, mais tamén sacou do prelo a peza dramática infantil *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas* (1973).

A súa primeira obra infantil foi o volume narrativo *A galiña azul* (1968), composto polo conto homónimo⁵ ao que se lle engadiron tres contos ou microrrelatos⁶. Viu a luz nun contexto adverso, xa que a Literatura Infantil e Xuvenil galega aínda comezaba a se conformar como tal sistema literario (Fernández Vázquez e Ferreira Boo, 2015b: 67-81) igual que o resto da literatura galega que tentaba, “como unha encarnación do mito de Sísifo [...] comezar a penosa ascensión que a erguese, polo menos, até os niveis alcanzados durante a Época Nós” (Tarrío, 1994: 303); só estaban publicadas once obras para os máis novos (Roig, 2009: 118) e non se permitía o ensino da lingua galega no sistema educativo, polo que era case inexistente o lectorado infantil e xuvenil.

A galiña azul constituíu a primeira resposta de Carlos Casares á Editorial Galaxia que, desde a súa creación en 1950, estaba a desenvolver “todo un modelo do que a teoría dos polisistemas, fundamentalmente a través

Infantil e Xuvenil, dado que este estudoso foi o único, nunha historia da Literatura de adultos nos anos oitenta, *Literatura gallega* (Taurus, 1988), que fixo unha panorámica sobre a Literatura Infantil e Xuvenil.

³ Agás nos poemas iniciais, para público adulto, publicados na revista *Grial*: “Verbas de esperanza para Rosalía” (*Grial*, 1963, 11, pp. 96-100), “[Roula, muiño triste, ...]” e “[Ame-mos...]” (estes dous últimos en *Grial*, 1966, 11, pp. 103-104).

⁴ Xa que as columnas xornalísticas poden considerarse relatos ou “articontos” (Basanta, 2012: 27).

⁵ Que merecera ese mesmo ano o primeiro galardón no I Concurso Nacional de Contos Infantís “O Facho”, o primeiro certame canonizador da LIX galega, que se estableceu coa pretensión de contribuír a fomentar e estimular a creación nese sistema literario (Agrelo 1999: 38-41), e que se publicou subdividindo a trama en dúas historias: “A galiña azul” e “O final da historia da galiña azul”.

⁶ “O peixe da fonte do xardín”, “A bomba da felicidade” e “A formiga esquiadora”.

dos escritos de Itamar Even-Zohar, denominou ‘estratexia de planificación cultural’” (Tarrío, 2006: 78), consistente entre outras accións en “tomar contacto cos mozos universitarios e atraelos cara ós valores e problemas da realidade social e cultural de Galicia” (Calvo, 2003: 51) e crear coleccións dirixidas ao lectorado infantil e xuvenil, coa intención de dotalo de materiais de lectura, para que así se achegase á tradición e á modernidade (Roig, 1996: 411).

O volume pertence cronoloxicamente á primeira etapa casariana, que abrangue desde *Vento ferido* (1967) ata *Xoguetes pra un tempo prohibido* (1975) e que se caracteriza, segundo o propio autor, pola tendencia “a ver como ideal a narración poética sintética, de momentos, de detalles significativos, de grandes elipses sen necesidade de explicar moito as cousas...” (Calvo, 2003: 121) e pola súa ollada persoal, “na que a agudeza e a perspicacia para captar detalles esenciais do vivir humano, así como o humor, na súa manifestación máis sutil e pura, son filtros e ingredientes de primeira importancia” (Tarrío, 1994: 369).

Os contos deste volume encádranse (Roig, 1996: 458) dentro dos contos infantís⁷ e inauguran a tendencia fantástica e, sobre todo, a fantástico-realista, seguindo o exemplo de Lewis Carroll, que permitía achegarse máis á psicoloxía das idades dos receptores (Roig, 1996: 463). O éxito de crítica e público determinou que se sucederan as edicións⁸ e que esta obra fundacional⁹ e clásica se considere “o arranque da modernización da Literatura Infantil e Xuvenil galega” (Fernández Vázquez e Ferreira Boo, 2015b: 94), sobre todo pola escolla novidosa nesta literatura, como

⁷ Entendidos como “aqueles contos que se ben teñen a súa orixe na transmisión oral, responden de forma realista, fantástico-realista ou fantástica ós novos argumentos e temas da sociedade do momento, incorporando todo tipo de personaxes e novas técnicas narrativas con máis ou menos fortuna”.

⁸ Xa reimpresións, xa reedicións na propia Editorial Galaxia, datadas nos anos 1977, 1979, 1983, 1988, 1991, 1993, 1996, 2002, 2003, 2007 e 2012 e caracterizadas pola adaptación do texto á normativa vixente no galego, por supresións da dedicatoria inicial, por cambios de ilustrador e de colocación das ilustracións (Roig, 2002b: 235-243; 2009: 117-137; Fernández Vázquez, 2011a: 61-69).

⁹ Como afirma Ramón Piñeiro nunha carta escrita a Francisco Fernández del Riego (2000: 241), en Santiago de Compostela, o 30 de decembro de 1968: “O libro de Casares quedou marabillosamente ben. Comenza a xurdir unha literatura infantil en galego”.

protagonista e destinataria, dunha nena, só precedida polo conto de fadas *Margarida a do sorriso da aurora* (1927), de Evaristo Correa Calderón (Roig, 1996: 459); e dun animal cotián, unha galiña que se converteu en personaxe clásico do imaxinario infantil, símbolo e referente identitarios na Literatura Infantil e Xuvenil. Ademais esta obra canónica presenta trazos do mencionado *continuum* macrotexto temático de Casares, como a variedade temática (Roig, 1996: 460), inquedanzas vitais e culturais recorrentes na súa escrita (Roig, 2009: 122; Fernández Vázquez, 2011: 64), a reiteración de personaxes recuperados en textos *a posteriori*¹⁰ e un humor retranqueiro.

Casares, retomando a preocupación dos homes da Época Nós polo teatro (Roig, 2009: 122), concorre de novo á primeira edición doutro galardón convocado pola citada Asociación Cultural O Facho: I Concurso infantil de teatro d'O Facho, onde tamén mereceu o primeiro premio coa peza dramática *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas* (1973)¹¹, ben cualificada pola crítica¹² e na liña de escritores como Lewis Carroll respecto ao uso da fantasía e o humor, apoiados no disparate, *nonsense* e o surrealismo, como xa fixera en *A galiña azul* (Roig, 2009: 122-124).

¹⁰ Caso dunha anécdota contada por Leoncio, un tolo bondadoso que Casares coñecera cando aquel aparecera no seu pobo para revolucionalo todo, que deu orixe á diéxese dos contos “A galiña azul” e “A bomba da felicidade” e lle inspirou tamén o discurso das colaboracións xornalísticas para o público adulto “El loco, la gallina y el pluralismo” (*La Región*, 24 de maio de 1970) e “A historia dun tolo” (*La Voz de Galicia*, 24 de xuño de 1992).

¹¹ Que exemplifica e condensa os trazos definitorios do teatro (Gómez, 2014: 38): “un formidable juego simbólico, especular, que devuelve o suscita en el espectador imágenes de la vida, de sí mismo, de la sociedad; imágenes del defecto y del exceso, del pasado y del presente”.

¹² Blanca-Ana Roig Rechou (2007: 249-250) afirmou que “estamos diante dunha obra hoxe canonizada tanto no canon xeral coma no escolar e temático, non só por ser a primeira senón polos seus méritos intrínsecos, tanto literarios como plásticos” e Manuel F. Vieites (2009: VIII) considéraa “unha pequena obra mestra no eido da literatura dramática para a infancia e a mocidade, ou para persoas adultas dispostas a pensar que a realidade ao mellor non sempre é verdadeiramente real, ou que o real non é o que é”.

Esta comedia hiperbólica e fantástica¹³, con referentes intertextuais da mitoloxía grega, dos contos de *As mil e unha noites* (Roig, 2009: 124), do cinema mudo, a *commedia dell'arte*, Carlo Goldoni, Eugène Ionesco, Edgard Allan Poe, Julio Cortázar, Jorge Luis Borges, *Alicia no País das Marabillas* e *Alicia a través do espello* de Lewis Carroll (Fernández Vázquez, 2011: 61-69; 2014: 197-207) e intratextuais con *A galiña azul* (Roig, 2009: 124), simboliza “la derrota del hombre que sólo emplea la fuerza como argumento”, como respondeu Casares nunha entrevista de Maribel Outeiriño (*La Región*, 1 de abril de 1973).

A trama xorde dunha anécdota protagonizada por Elías, quen actúa silencioso e despistado como Buster Keaton, Charles Chaplin ou os irmáns Marx. A anécdota inicial dá paso a un incidente de transgresión e engano, ocasionado polo estoupido dunha laranxa, limón ou toromelo, que desencadea, á súa vez, conflitos tamén cómicos e hipérbolicos, onde interveñen novos arquetipos, protagonistas doutras subtramas enraizadas no incidente desencadeante (Fernández Vázquez, 2014: 197-207).

Desde os anos oitenta do século XX comezou a mudar a estreita comunicación existente, ata entón, entre a literaturización do imaxinario nacional e a nacionalización do discurso literario (González-Millán, 2002: 231) e a Nova Narrativa Galega procurou “a internacionalización mediante o diálogo artístico formal e a importación de ideas teóricas transmitidas de formas moi diversas” (Figueroa, 2015: 138-129). Desde a publicación de *Ilustrísima* (1980), Casares reflectiu na súa escrita “estar farto de que a literatura falase sempre da infancia e das referencias persoais”. Por iso, optou por “basearse fundamentalmente na imaxinación, aínda aproveitándose de vivencias, de experiencias e de recordos” (Calvo, 2003: 130) e ser “máis

¹³ Foi obxecto de postas en escena por distintos grupos teatrais, desde o mesmo ano da súa publicación. A primeira foi na clausura da 1ª Mostra de Teatro Galego, promovida e organizada pola Agrupación Cultural Abrente, por parte do Grupo Teatral O Facho o 27 de maio de 1973, en Ribadavia (Ourense) e o 2 e 9 de xuño na Coruña; ás que lle seguiu outra representación o 6 de agosto, na vila ourensá de A Rúa, a cargo da Asociación Os Cigurreos. En 2004, o Centro Dramático Galego conmemorou o seu vixésimo aniversario representándoa baixo a dirección de José Caldas, converténdose na primeira peza dramática infantil levada á escena por esta compañía; e en 2014 representouse unha nova versión, tamén dirixida por José Caldas, quen mudou o texto e as cancións creadas como complemento da peza.

realista e convencional na súa forma, sen teimas experimentais, na procura dunha comunicación máis doada cos lectores” (Basanta, 2012: 17), como se observa nas restantes narracións casarianas.

Ao ano seguinte de asumir a dirección da Editorial Galaxia, inaugurouse a colección A chalupa, coeditada pola editorial viguesa, en consorcio coa vasca Elkar e a catalana La Galera. E precisamente foi unha obra de Casares a que a iniciou: *O can Rin e o lobo Crispín* (1983), un conto irónico e crítico co clero e o facer da clase médica nas aldeas galegas, cheo de intertextualidades coas “historias de Ánxel Fole ou de Álvaro Cunqueiro”, nunha conxunción harmónica de descrición, diálogo e ilustración (Roig, 2002b: 239).

Casares iniciou en 1991 a primeira serie da Literatura Infantil e Xuvenil galega, composta polo volume de presentación dos personaxes principais, *Este é Toribio* (1991), ao que engadiu *Toribio e o contador de contos*, *Toribio contra o profesor Smith* (1991), *Toribio ten unha idea* (1992) e *Toribio revoluciona o tráfico* (1994). Este ciclo literario de aventuras científico-fantásticas, protagonizadas por Toribio e inseridas na colección Árbore, salienta pola defensa da lingua galega, trazo identitario desde a primeira obra casariana; pola creación de neoloxismos e a mestura de palabras, semellantes ao idioma papapío dun conto d’*A galiña azul*; e pola modernidade temática dos relatos ao incluír avances técnicos de finais do século XX e a referencia a cidades, pobos e obras artísticas de interese xeral (Roig, 2009: 129).

En 1996 publicou *Lolo anda en bicicleta*¹⁴, coa que inaugurou a colección Bambán da Editorial Galaxia en coedición con Editores Asociados. Casares relata unha anécdota da vida dun neno de seis anos, a modo de *exemplum* das fábulas tradicionais: por castigo a unha trasnada, os Reis Magos non lle deixan o xogo desexado mais, ao ano seguinte, si premian o seu esforzo, valentía e obediencia á autoridade.

¹⁴ A versión orixinal apareceu no volume colectivo *Os contos da campaña* (2) (1992). En 2004 reeditouna a Editorial Galaxia na colección Árbore/Galaxia e en 2007 o diario *El País*, mantendo maioritariamente os cambios producidos na reedición de 2004. No ano 2011 o grupo de teatro da Escola Superior de Arte Dramática de Galicia (ESAD) escenificou *Lela anda en bicicleta*, baseada maioritariamente no relato *Lolo anda en bicicleta*, aínda que tamén bebe doutras obras casarianas.

E xa no século XXI, deu ao prelo dúas obras ambivalentes (Shavit, 1999): *Un polbo xigante* (2000)¹⁵, unha historia semellante ás contadas ao redor da lareira sobre temas que causaban medo, misterio e morte e *O galo de Antioquía* (2003)¹⁶, un conto de tendencia fantástica-histórica onde aborda o mundo do clero, recorrente na súa escrita, e que escribiu o domingo 20 de xullo de 1993, como resposta a un “encargo” sobre “a lenda da Lagoa de Antela”, segundo refire o autor (Casares, 2006: 179) na colaboración xornalística “Escribir un relato¹⁷”.

Casares tradutor

O escritor ourensán tivo en mente unha planificación da tradución á lingua galega, tanto da Literatura Infantil e Xuvenil como da Literatura de adultos, que pasase por combinar obras clásicas universais e obras de autores contemporáneos, xa recoñecidos nos seus sistemas literarios respectivos (Fernández Vázquez, 2015b).

Alternou as facetas de escritor e tradutor (Roig, 2009: 131) desde 1972, cinco anos despois do seu debut literario con *Vento ferido* (1967), ata 2000, dous anos antes do seu falecemento. Realizou traducións, como veremos a seguir, e autotraducións¹⁸ de Literatura Infantil e Xuvenil e

¹⁵ Publicado orixinariamente en *De letras do mar. XIV Festival Intercéltico do Morrazo* (Moaña: Concello de Moaña, 1998). Tivo unha reedición póstuma no ano 2003, que se mantén igual á edición de 2000 e só engade un CD, que contén a lectura de Casares do seu conto e un limiar do seu fillo Håkan Casares Berg.

¹⁶ Cuxa versión orixinaria se publicara en 1994 na colección Contos do Castromil e a segunda, en 2001, inserida na revista *Lethes. Cadernos culturais do Limia*, pp. 175-184.

¹⁷ Correspondente ao martes 22 de xullo de 1993 e reeditada no volume recopilatorio *Á marxe, 1993* (2006: 193), ao que corresponden as citas.

¹⁸ Do conto infantil *Lolo anda en bicicleta* (1996, editado en galego e en castelán) e a do conto ambivalente “Un pulpo gigante” (no volume colectivo *Los mares de Iberia*, col. Los narradores y el mar, Lisboa: Sociedad Estatal, 1998), unha versión da publicada inicialmente en galego co título *Un polbo xigante* (1998).

tamén de Literatura de adultos¹⁹, sempre a partir da lingua orixinal²⁰ de escritura de cada obra²¹.

Comezou a planificación tradutolóxica da Literatura Infantil e Xuvenil galega co transvase da obra clásica universal *Le Petit Prince* (*O Príncipe*, Galaxia, 1972), cun grande éxito de crítica e público ata chegar a ser considerado por Gonzalo Navaza (2003: 51) “un dos fitos senlleiros da historia da tradución en Galicia”, o que explica que continúe reeditándose, superando no ano 2013 a sétima reedición da terceira reimpresión da edición en capa branca, na colección Árbore. E a finais desa década, colaborou no proxecto dunha serie de dez títulos inspirados en temas da natureza, iniciado por Ediciones Altea en 1979, transvasando tres libros ilustrados de carácter didáctico para primeiros lectores *Eu son un neno*, *Eu son un paxaro* e *Eu son un peixe* (1979), de Miguel Ángel Pacheco e José Luís García Sánchez (Roig, 2009: 131; Fernández Vázquez, 2015a).

A comezos dos anos oitenta transvasou ao galego as páxinas iniciais das obras clásicas da Literatura universal, *The treasure island* (*A illa do tesouro*), de Robert Louis Stevenson, e *Alice's Adventures in Wonderland* (*Alicia no País das Marabillas*), de Lewis Carroll (Luna Alonso e Galanes Santos, 2012: 45-46), e ao remate da década saíu do prelo a tradución, desde a propia lingua orixinal sueca, da obra clásica universal *Tordyveln flyger i skymningen* (*Os escaravellos voan á tardiña*, 1989), de Maria Gripe.

¹⁹ Traduciu as obras *The Old Man and the Sea*, de Ernest Hemingway (*O vello e o mar*, Editorial Galaxia, 1999) e *La Bella Otero*, de Gonzalo Torrente Ballester (*A Bella Otero*, Raíña Lupa e Consorcio de Santiago de Compostela, 2000, que inclúe ademais a versión en francés, transvasada por Ramón Chao e Ignacio Ramonet). E autotraduciu en 1976 dúas versións aumentadas do seu debut literario, *Vento ferido* (1967): *El juego de la guerra y otros cuentos* (que non se publicou ata 2012 no volume *Narrativa breve completa*), as novelas *Os mortos daquel verán* (*Los muertos de aquel verano*, 1987) e *Deus sentado nun sillón azul* (*Dios sentado en un sillón azul*, 1997) e a aínda inédita *El cumpleaños feliz de Ricardo Romero* (Luna Alonso e Galanes Santos, 2012: 41-42).

²⁰ Agás no caso de *Le Petit Prince*, traducido a partir do texto e das ilustracións da edición francesa de 1946, que é unha reimpresión póstuma realizada a partir da reedición publicada en francés pola Librairie Gallimard en 1945.

²¹ A raíz da súa segunda autotradución, *Dios sentado en un sillón azul* (1997), afirmou: “Creo que la traducción está justificada cuando alguien no conoce el idioma, pero si se conocen los dos, es absurdo buscar un traductor. El mejor traductor es uno mismo” (Riera, 1997: 73).

Na mesma década, colaborou coa editorial Argos Vergara, unha das primeiras editoriais en levar a cabo unha política de edición expansiva mediante a tradución de versións de autores clásicos universais e sobre todo de obras de narradores e ilustradores cataláns que estaban tentando naqueles anos darse a coñecer fóra do seu ámbito lingüístico e que na actualidade son considerados autores clásicos contemporáneos. Entre 1982 e 1983 Casares transvasou para unha colección da mesma editorial, “O Dragón Bermello”, sete títulos²² que se caracterizan por seren historias realistas sobre vivencias cotiás, protagonizadas na súa maior parte por nenos que respectan as normas que rexen o mundo adulto aínda que non as entendan e que se moven polo amor á familia, a amizade e o respecto ás tradicións e ao medio (Fernández Vázquez, 2015b).

Ademais colaborou de novo coa editorial Argos Vergara transvasando os dous primeiros títulos que inauguraron en 1983 a colección Os libros da gata: *Bestiario fantástico*, con texto de Joan Manuel Gisbert e ilustracións de Àngels Tomàs, e *O can e a Anduriña*, escrito por Ricard Creus e ilustrado por Luïsa Jover. As obras caracterízanse por recrear o valor das figuras mitolóxicas no texto e nas ilustracións; e por trazos característicos da escrita casariana para os máis novos: o protagonismo animal, a tenrura, a amizade, o humor e a fantasía, tan relevantes en *A galiña azul*, *As laranxas máis laranxas de tódalas laranxas*, *O can Rin e o lobo Crispín* e *O galo de Antioquía* (Fernández Vázquez, 2015b).

O labor tradutolóxico de Casares evidencia o seu convencemento de que a Literatura Infantil e Xuvenil galega, para completar o proceso de configuración, precisaba de obras de calidade para lograr formar lectores competentes desde as primeiras lecturas. Por iso apostou por engadir, á produción propia en galego, a transferencia (máis alá da importación) de obras de referencia na Literatura universal e nas linguas de España, que

²² *Güenkel e Kunta-ta*, de Ricardo Alcántara Sgarb e ilustrados por Carme Peris; a versión de José Luis Giménez Frontín de *O rei Lear*, de William Shakespeare, ilustrada por María Teresa Cáceres; *A cidade das estrelas*, de Mercè Company, con idea e ilustracións de Valentina Cruz; a versión de Francesc d’Assis Sales de *A lúa*, dos irmáns Jakob Ludwig e Wilhelm Grimm, ilustrada por Eulàlia Sariola; *Trasnocubernafres*, de Ester Jaume, ilustrada por Dominique de Cacqueray; e *Globo de lúa chea*, de Mercè Canela i Garayoa, ilustrada por Carme Solé Vendrell.

achegasen innovacións á Literatura Infantil e Xuvenil propia en galego; e por exportar as obras de autores galegos a outras linguas, unha vez configurado o polisistema literario galego.



Casares como editor literario

O escritor ourensán asumiu a dirección da Editorial Galaxia desde 1982, unha vez rematada a súa actuación pública como deputado independente das listas electorais do PSOE elixido por Ourense, ata o seu falecemento en marzo de 2002.

Neses vinte anos, a editorial viguesa apostou por ampliar o seu proxecto cultural nunha dobre liña, para atender as diferentes franxas etarias do lectorado infantil e xuvenil: por unha banda, asinou acordos de coedición, iniciados coa catalana La Galera nos anos sesenta con escaso éxito de aceptación das obras por parte dos lectores galegos²³; e por outra, seguiu a crear e reelaborar as coleccións propias.

No caso das coedicións, Galaxia incrementou os acordos con grupos editoriais de ámbito nacional, publicando entre 1983 e 1992, coa La Galera, de Barcelona e Elkar, de Donostia, a colección infantil *A chalupa*, que se

²³ Posiblemente debido a que a editorial barcelonesa fora a encargada de seleccionar textos do seu interese e de decidir o ritmo de publicación (Domínguez, 2009: 43).

abriu co citado conto casariano *O can Rin e o lobo Crispín*; e entre 1984 e 1988, a colección O barco de vapor, resultado do acordo asinado coa editorial SM para sacar do prelo as obras premiadas e finalistas do galardón homónimo. A primeira que se publicou foi *Das cousas de Ramón Lamote* (1985), de Paco Martín, merecedora da edición inaugural do premio e a primeira obra galega galardoada co Premio Nacional de Literatura Infantil e Xuvenil, en 1986. Galaxia decidiu en 1996 integrarse en Editores Asociados, xunto a Bromera, Elkar, La Galera, Libros del Peixe e Tàndem, para publicar a colección infantil Bambán, que de novo se inaugurou cunha narración casariana, *Lolo anda en bicicleta*.

No século XXI Galaxia apostou de novo por coeditar, con Editores Asociados, dúas novas coleccións de libros didácticos: *¿E que?*, desde o ano 2000, sobre a diversidade, e *¿Que corpo!*, desde 2002, para abordar o coñecemento das partes do corpo. No mesmo ano 2002, antes do falecemento de Casares, tamén se encargou, en coedición con Ediciones Salamandra, de transvasar a exitosa serie protagonizada por Harry Potter.

Respecto ás coleccións propias, Galaxia creou en 1985 a colección Tartaruga para acoller obras para os primeiros lectores nas series Popular, Universal e Galega, e en 1988 a emblemática colección Árbore, que iniciou a súa andaina (Casares, 1990: 58-59) tras unha xénese longa e laboriosa respecto á concepción e deseño. Debido a que a única finalidade era promocionar a cultura galega, desbotaron as obras clásicas e só inseriron as de autores galegos e foráneos, dirixidas ao lectorado infantil e xuvenil. A publicación de vinte títulos nos dous primeiros anos de andaina da colección Árbore permitiu constatar o incremento do número de autores en lingua galega e propiciou ampliar a colección²⁴ a dúas novas franxas etarias: prelectores e primeiros lectores, Serie Amarela: para ler e escoitar, e lectorado de menos de nove anos, Serie Laranxa. O éxito propiciou que en 1996 se crease, dentro da colección, unha serie que cubriu unha carencia do sistema da Literatura Infantil e Xuvenil galega: as obras sobre autores recoñecidos o Día das Letras Galegas. A serie iniciouse con *A vida de Ánxel Fole* (1996), unha biografía que se axusta “á perfección ás normas deste xénero narrativo-histórico de

²⁴ Que é obxecto de reelaboración continua, en canto ao formato, á tipografía e ao cambio de ilustrador e que ademais creou a Serie Rosa para acoller obras de fronteira entre o lectorado xuvenil e o público adulto.

orixes moi antigas” (Roig, 2002b: 243) e mestura a biografía de Ánxel Fole con trazos propios da “ficción novelesca” casariana.

A finais dos anos noventa, Galaxia atendeu o lectorado xuvenil, creando para eles as coleccións propias Costa Oeste, en 1997, para acoller obras de fronteira entre o lectorado xuvenil e o público adulto, de autores galegos e foráneos de renome; e Sete mares, desde 1999, que publicou obras xuvenís de distintos xéneros, sobre todo reedicións. Foi tamén nesa década cando deu entrada a obras formativo-literarias para os máis novos, tanto nas coleccións O ciclo da vida, centrada desde 1995 nos relatos para os primeiros lectores, coma en Así é a vida, na que viron a luz desde 1997 contos en banda deseñada de Dominique de Saint Mars. E no século XXI creou outras coleccións propias, caso de Edicións especiais en capa dura (2000), para acoller obras de autores recoñecidos e de noveis da Literatura Infantil e Xuvenil galega; e de Árbore. Álbum (2001), unha aposta polo álbum de autoría galega, tras o éxito acadado polo proxecto interdisciplinar de Kalandraka editora desde 1998 respecto ao libro-obxecto e ao álbum infantil, coa adaptación de textos clásicos da transmisión oral e a tradución de autores clásicos universais.

A xeito de conclusión

A análise realizada da Literatura Infantil e Xuvenil galega e do papel de Carlos Casares na súa configuración permitiu cualificalo como un clásico contemporáneo da Literatura galega e evidenciar a necesidade de estudar en conxunto a súa produción para apreciar a existencia dun *continuum* macrotexto temático na súa escrita, que latexa así mesmo nas súas facetas de tradutor e editor literario. Este *continuum* reflicte o pracer do escritor ourensán polo propio acto de narrar, aprendido de seu avó (Casares, 1998a; 2006: 138), e o seu desprezo e crítica do dogmatismo opresor, violento e fanático do grupo respecto ao suxeito individual; innovación fundamental para o desenvolvemento da Literatura Infantil e Xuvenil en galego.

B-A. R. R.
M. F. V.

Bibliografía

- Agrelo Costas, Eulalia (1999): “O Facho e a literatura infantil e xuvenil galega”, *Fadamorgana*, 2, pp. 38-41.
- Basanta, Ángel (2012): “A traxectoria narrativa de Carlos Casares”, *Grial*, 196, outubro, novembro, decembro, pp. 17-27.
- Calvo, Tucho (2003): *Carlos Casares. O conto da vida*, A Coruña: La Voz de Galicia.
- Casares [Mouriño], Carlos (1990): “Árbore. Literatura infantil de hoy”, *CLIJ*, 23, pp. 58-59.
- Domínguez Pérez, Mónica (2009): “As primeiras traducións de literatura infantil e xuvenil ao galego: normas de tradución, difusión e recepción”, *Boletín Galego de Literatura*, 39-40 (1º e 2º semestre 2008), pp. 37-60.
- Fernández del Riego, Francisco (2000): *Un epistolario de Ramón Piñeiro*, Vigo: Galaxia.
- Fernández Vázquez, Mar (2011): “Los premios literarios, una estrategia en Carlos Casares”, *Anuario de Investigación en Literatura Infantil y Juvenil*, 9, pp. 61-69.
- (2014): “A literatura dramática nas aulas. *As laranxas máis laranxas de tódalas laranxas*, de Carlos Casares. Visualización da versión teatral” en Ana Cristina Macedo, Eulalia Agrelo e Sara Reis da Silva (coords.), *Formação leitora. Obras imprescindíveis / Formación lectora. Obras imprescindíveis*, Porto: Tropelias&Companhia, pp. 197-207.
- (2015a): “Las traducciones de Carlos Casares Mouriño para la editorial Argos Vergara” en G. Bazzocchi, P. Capanaga, R. Tonin (eds.), “Perspectivas multifacéticas en el universo de la literatura infantil y juvenil”, *mediAzioni*, 17, 27-04-2015. Disponible en línea: <http://mediazioni.sitlec.unibo.it>
- e Carmen Ferreira Boo (2015b): “III. 1. Contexto e estratexias presistémicas” en Blanca-Ana Roig (coord.), *Historia da Literatura Infantil e Xuvenil Galega*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, pp. 67-81.
- Figuerola, Antón (2015): *Marxes e centros. Para unha socioloxía do campo cultural*. Ed. ao coidado de Alejandro Alonso Nogueira, Arturo Casas, Manuel Forcadela, Teresa López, Laurence Malingret e Elías Torres Feijó, Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.

- Gaspar [Porras], Silvia (2000): “A novela dende 1975” en Anxo Tarrío Varela (coord.), *Proxecto Galicia. Literatura*, A Coruña: Hércules de Ediciones, cap. 3, pp. 99-142.
- Gómez, José Luis (2014): “Breviario de teatro para espectadores activos. Discurso leído el día 26 de enero de 2014 en su recepción pública en la Red Academia Española de la Lengua” en Real Academia de la Lengua Española, 31 xaneiro. Dispoñible en liña: http://www.rae.es/sites/default/files/Discurso_de_ingreso_Jose_Luis_Gomez.pdf
- González-Millán, Xoán (2002): “Nacionalismo literario y teoría del campo literario: la experiencia gallega de las últimas décadas” en Silvia Bermúdez, Antonio Cortijo Ocaña e Timothy McGovern (eds.), *De naciones sin estado a la España postnacional*, Boulder: Society of Spanish and Spanish-American Studies, pp. 223-236.
- Luna Alonso, Ana e Iolanda Galanes Santos (2012): “As traducións inéditas de Carlos Casares”, *Grial*, 196, outubro, novembro, decembro 2012, pp. 38-47.
- Navaza Blanco, Gonzalo (2003): “Carlos Casares e a traducción literaria ó galego” en VV. AA., *REM (Revista de Estudos Miñoranos)*. *Carlos Casares*, Nigrán: Instituto de Estudos Miñoranos, pp. 51-54.
- Noia [Campos], M^a Camiño (2000): “A narrativa de posguerra” en Anxo Tarrío Varela (coord.), *Proxecto Galicia. Literatura*, A Coruña: Hércules de Ediciones. Vol. XXIV, pp. 88-149.
- Riera, Miguel (1997): “De linguas, tradicións literarias y outros griaes. Entrevista a Carlos Casares”, *Quimera. Revista de Literatura*, 158-159, pp. 69-74.
- Roig Rechou, Blanca-Ana (1996): *A Literatura Galega Infantil. Perspectiva diacrónica, descrición e análise da actualidade*, Santiago de Compostela: USC, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. Teses en microficha, n.º 578.
- (2002a): “A literatura infantil e xuvenil en Galicia” en Darío Villanueva Prieto e Anxo Tarrío Varela (coords.), *A literatura dende 1936 ata principios do século XXI: Narrativa e traducción*, A Coruña: Hércules Ediciones, cap. 8, pp. 382-501.
- (2002b): “Literatura infantil e xuvenil. Carlos Casares *in memoriam* (1942-2002)”, *Revista Galega do Ensino*, 35, maio, pp. 235-243.

- _____ (2004): “O contexto” en Carlos Casares, *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*. Versión e dirección de José Caldas, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/IGAEM, pp. 38-105.
- _____ (2007): “Teatro do absurdo, humor e realismo crítico en *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*, de Carlos Casares” en Blanca-Ana Roig Rechou, Pedro Lucas Domínguez e Isabel Soto López (coords.), *Teatro infantil do texto á representación*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia/Fundación Caixa Galicia, pp. 241-250.
- _____ (2009): “La aportación decisiva de Carlos Casares a la LIJ”, *Anuario de Investigación en Literatura Infantil y Juvenil*, 7(2), pp. 117-137.
- _____, María Jesús Agra, Isabel Mociño, Marta Neira e Teresa Sixto (2007): “Produción canonizada na literatura infantil e xuvenil galega (1960-1985)” en Blanca-Ana Roig Rechou e José António Gomes (coords.), *Grandes Autores para Pequenos Leitores. Literatura para a infância e a juventude: Elementos para a construção de um cânone*, Porto: Deriva Editores, pp. 53-94.
- Shavit, Zohar (1999): “La posición ambivalente de los textos. El caso de la literatura para niños” en Montserrat Iglesias Santos (introd., comp. e bibliografía), *Teoría de los polisistemas*, Madrid: Arco/Libros, pp. 147-181.
- Tarrío Varela, Anxo (1988): *Literatura gallega*, Madrid: Taurus.
- _____ (1994, 1998): *Literatura galega: Aportacións para unha Historia crítica*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- _____ (2003a): “A obra narrativa de Carlos Casares”, *Revista Galega do Ensino*, 38, febreiro, pp. 115-145.
- _____ (2003b): “Casares o el oficio del novelista”, *El Extramundi y los Papeles de Iria Flavia*, XXXV, outono MMIII, pp. 35-64.
- _____ (2006): “Os prólogos de Ramón Piñeiro” en Charo Ferreiro e Inmaculada Pena (coords.), *Encontro Ramón Piñeiro*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 73-82.
- Vieites, Manuel F. (2009): “Na horta dos toromelos. Unha lectura irónica da realidade”, *Faro de Vigo*, “Faro da Cultura”, 288, “Teatro”, 30 de abril, p. VIII.

Lembranza do editor

XOSÉ MANUEL SOUTULLO

A dedicatoria a Carlos Casares do Día da Letras Galegas 2017 é unha boa oportunidade para que nos achegemos a un aspecto, quizais non sempre debidamente valorado, da súa ampla e variada actividade intelectual: os dezaseis anos (1995-2002) que exerceu como director xeral da Editorial Galaxia, unha actividade que compaxinou coas varias fronteiras en que deixou pegada da súa singular personalidade.

Dicimos que non sempre foi debidamente valorado porque, sen dúbida, a súa faceta literaria apagou, como seguramente non podía ser doutro xeito, as luces que tamén iluminaron a súa actividade como editor. Sirva, a modo de exemplo, repasar as dúcias de artigos, estudos, volumes colectivos e escritos de diversa índole que, a raíz do seu pasamento, abordaron a súa obra literaria e a súa actividade pública nos eidos políticos e institucionais. En toda esa extensa colección foron poucos os casos en que se salientou o seu labor como editor ou como director da revista *Grial*: dúas ocupacións ás que dedicou boa parte dos seus esforzos durante eses lustros.



Casares, con algúns persoeiros de Galaxia.

Carlos Casares accedeu a dirección xeral da Editorial Galaxia en 1985. Desde 1982 exercía como subdirector literario, colaborando co director

literario, naquela altura Ramón Piñeiro, con quen, como é coñecido, Casares matíña unha estreita relación desde os seus anos mozos; relación que ía máis alá das afinidades políticas e intelectuais para situarse no plano das afectivas. Casares tiña verdadeira devoción por Piñeiro, do que non se cansaba de manifestar en todo canto foro se presentase, que era a persoa máis intelixente que nunca coñecera.

No ano 1985, Galaxia, fundada en 1950 coa intención de servir de plataforma do galeguismo resistente nos anos da ditadura franquista, era aínda unha editorial de modestas dimensións que tiña que buscar un novo encaixe na sociedade democrática e na Galicia autónoma que neses tempos se consolidaba, unha vez instauradas as institucións propias coa aprobación do Estatuto de Autonomía en 1980. Os retos da nova situación política tamén eran retos para a adaptación de Galaxia, sen perder de vista a filosofía que desde os seus inicios guiou a súa actividade: “Unha institución non lucrativa, estritamente cultural, [que debería seguir sendo] fiel ao que quixeron os fundadores, ao vello ideal de loitar pola cultura do país¹”. Tratábase, pois, de que Galaxia puidese seguir percorrendo camiños da cultura que axudasen a construír un país máis culto, desenvolvido e plural; en definitiva: máis libre e máis de seu.

Ese novo escenario político e institucional reclamaba reformar a editora, tanto no plan editorial como na estrutura organizativa e a esta dupla tarefa dedicou non poucos esforzos.

No plano empresarial, Galaxia acometeu a súa reforma interna coa división da súa actividade en departamentos, fornecéndoa durante a súa dirección da dimensión moderna e profesional da que ata daquela carecía, e pasando a organizarse en departamentos: administración, edición/produción, comercial e distribución/loxística, e co departamento de comunicación, co correspondente reforzo do cadro de persoal, preciso para atender a nova estrutura. En poucos anos, Galaxia multiplicou os seus efectivos e dispúxose, con esta organización reforzada, a responder tamén desde o plan de publicacións. Esta nova etapa da editorial tiña que ser capaz de dar conta dun mercado máis amplo e afrontar tamén os

¹ Tucho Calvo (2003): *Carlos Casares. O conto da vida*, A Coruña: La Voz de Galicia, páx. 165.

retos da competencia, nun sector que aumentou significativamente a súa oferta durante eses anos.

O resultado non puido ser máis proveitoso, pois no período da súa dirección, a editorial publicou máis de mil títulos: do escasos corenta títulos de 1986, en poucos anos pasou a editar preto dun cento deles por ano.

Con Casares, Galaxia tivo un forte pulo, renovou as coleccións e incorporou escritores e escritoras das novas xeracións, nomeadamente na colección Literaria, nunha relación de nomes que sería prolixo detallar en tan limitado espazo. Algúns deses nomes iniciáronse na colección Descuberta, pensada para quen iniciaban a andaina literaria.

Mais tamén chegaron obras clave da literatura universal, respondendo a unha súa preocupación, que xa manifestara uns anos antes nunha columna publicada en *La Voz de Galicia*: “Unha das carencias máis magoantes que se dan no mundo da cultura galega é a falla de traducións dos textos literarios e filosóficos fundamentais da cultura universal. É unha proba da anomalía da nosa historia particular, dependente, tamén nisto, da cultura castelá²”. A esta angueira deu resposta coa chegada á colección de referencia de Galaxia, de autores como Shakespearare, Stendhal, Gustave Flaubert, Honoré de Balzac, Alberto Manzoni, Miguel Torga ou Ernest Hemingway, de quen el mesmo traduciu *O vello e o mar*. Tamén os clásicos grecolatinos tiveron o seu espazo no catálogo de Galaxia coa colección Clásicos en Galego, coeditada coa Xunta de Galicia e dirixida por M. C. Díaz y Díaz. Esta apertura á cultura universal non deixou fóra títulos dirixidos á xente moza: nesas coleccións tiveron acollida obras de autores como J. M. Barrie, Bernardo Atxaga, John Steinbeck, Alice Vieira, Rudyard Kipling, Oscar Wilde ou Graham Green.

Tamén se renovou a oferta para a poesía. A un inicio modesto coa colección Ronsel seguiu unha máis decidida aposta coa colección Dombate, que a partir do número 9, e durante algúns anos, dirixiron Antón G. Dobao, Luís G. Tosar e mais Anxo Quintela. Esta colección acolleu durante varios anos as obras premiadas no certame de poesía Martín Codax, en colaboración coas adegas homónimas.

² Carlos Casares (1983): “Poetas europeos contemporáneos en galego”, *La Voz de Galicia*, 27 xaneiro.

O ensaio, unha das querenzas editoriais máis xenuínas de Galaxia, que a editora coidou desde os seus inicios nos anos cincuenta como forma de prestixiar a lingua, foi, tamén, un dos campos máis queridos por Casares, ata o punto de impulsar o premio de ensaio Ramón Piñeiro, que segue felizmente a súa travesía.

No eido da literatura infantil e xuvenil, ao que, como autor, achegou varias obras imprescindibles, caso de *A galiña azul* e *As laranxas máis laranxas de tódalas laranxas*, creou as coleccións Árbore e Costa Oeste, que contribuíron ao gran desenvolvemento que a literatura infantil e xuvenil tivo na industria editorial galega neses anos inaugurais da autonomía. Non esqueceremos aquí a edición dos álbums de Astérix.

Mais o seu labor como editor foi moito máis amplo: o canon de Sherlock Holmes ou as edicións das obras de Agatha Christie, a colección Galicia no Espello, que rescatou textos coa ollada de viaxeiros estranxeiros sobre Galicia, ou as coleccións de guías, da natureza ou de viaxes, que abriron vieiros pouco transitados antes no noso mundo editorial. Nese tempo da súa dirección, Galaxia abordou proxectos de fondo calado, como as obras completas de Vicente Risco, a obra galega completa de Rafael Dieste, a colección de obras de Otero Pedrayo e a obra completa de Castelao (dirixida por Henrique Monteagudo), sen abandonar a publicación de libros para o ensino, unha actividade que Galaxia non abordara ata a súa chegada á dirección. Coa intención de producir obras de referencia para o estudo das nosas letras, durante a súa etapa publicouse o *Diccionario da literatura galega*, dirixido por Dolores Vilavedra, e o *Anuario de Estudios Literarios Galegos* (este, dirixido por Xoán González-Millán, falecido en Nova York tamén en 2002, nun desgraciado accidente de automóbil; un excelente embaixador da nosa cultura nos EUA). Ambas as publicacións foron patrocinadas pola Fundación Caixa Galicia, nun exemplo da colaboración que Casares logrou con algunhas institucións públicas e privadas e que permitiu emprender proxectos editoriais de difícil financiación.

Capítulo á parte merece a revista *Grial*, fundada en 1963 e dirixida ata 1988 por Ramón Piñeiro e Francisco Fernández del Riego. En 1989 Casares asume a dirección e renova o consello de redacción. O seu obxectivo de ser un vehículo de modernización da cultura galega e de diálogo coa cultura universal cobra todo o sentido na xeira que el dirixiu. Abriuna a eidos que ían máis alá da filoloxía ou a historia e a literatura. Temas da

cultura non especificamente literaria, como a fotografía, a arquitectura ou a filosofía, a socioloxía ou a divulgación científica, por citar algúns, foron comúns nas súas páxinas. Aquí tamén tivo sempre presente a apertura ao mundo actual e a reflexión sobre os seus problemas.

Naqueles días primeiros de marzo de 2002, cando Carlos Casares finou, andaba eu na lectura dun interesante libro de Jason Epstein, publicado daquela en España, titulado *A industria do libro. Pasado, presente e futuro da edición*³. Epstein fora en tempos director editorial de Random House e fundador de *The New York Review of Books*, unha das publicacións sobre libros máis prestixiosas do mundo, lectura habitual do propio Casares, á que estaba subscrito. Inicia Epstein un dos seus capítulos cunha declaración que explica moi ben como enfrota o complexo e apaixonante mundo da edición un editor de cultura:

A edición de libros é de seu unha industria artesanal, descentralizada, improvisada e persoal; realízana mellor grupos pequenos de xentes con ideas afíns, consagradas á súa arte, celosas da súa autonomía, sensibles ás necesidades dos escritores e aos intereses diversos dos lectores [...] a meirande parte prefiren considerarse, coma min, namorados dun oficio que ten como recompensa o traballo en si mesmo e non o seu valor en metálico [...]. As novas tecnoloxías mudarán radicalmente o xeito de distribuír os libros, pero non eliminarán a tarefa esencial de editar e promover. [...]. As ganancias e os procedementos metódicos, na medida en que sexa posible acadalos, son esenciais neste labor, pero non son o seu propósito, do mesmo xeito que respirar non é o obxectivo da vida nin a tarxeta de anotacións a finalidade dun partido de tenis. [...] A decisión de aceptar ou rexeitar un manuscrito, as estratexias de revisión e promoción, a elección de portadas e da tipografía cando finalmente se produce un manuscrito satisfactorio, o apoio moral e económico ao autor: todo isto só poden facelo seres humanos dotados das calidades singulares que conforman un editor consumado.

Desculpen a extensión da cita, mais defende dun xeito preciso un modelo de editor que Carlos Casares, estou seguro, compartiría.

³ Jason Epstein (2002): *La industria del libro. Pasado, presente y futuro de la edición*, Barcelona: Anagrama.

Mais cómpre completala cunha outra motivación para el determinante no xeito de enfrontarse co oficio de editor: a actividade editorial como factor esencial no proceso de normalización cultural de Galicia, de afortalamiento do seu idioma e da súa personalidade. Non se pode entender a súa actividade neste eido cultural sen este compromiso.

Era Casares un editor esixente, tanto nos textos que decidía publicar como nos deseños, nos materiais, nos formatos ou na tipografía. Era tamén un editor apaixonado, que vertía todo o seu amplo saber bibliográfico e intelectual no traballo editorial. Lembro a enorme ilusión que, pouco antes da súa morte, tiña ao poder ver cumprido un dos seus soños culturais: a publicación das obras do padre Sarmiento (un personaxe que moito admiraba e a quen dedicou un fermoso libro: *A vida do padre Sarmiento*⁴, publicado escasas semanas antes do seu falecemento). Esa paixón de editor/lector manifestábase habitualmente: cando recibía un orixinal que lle gustaba, era usual que inmediatamente chamase a algún dos seus colaboradores para compartir fragmentos del. Aínda poucos días antes da súa morte leunos, moi divertido, a Damián Villalaín e a min algúns anacos das memorias de Marino Dónega, por quen sentía un grande afecto e de quen sempre se magoaba porque non se dedicar con maior dedicación á escrita. Era a mesma paixón que poñía nas súas lecturas. Manuel Rodríguez, amigo próximo e fiel, conta unha anécdota nun sentido artigo publicado en *Tempos Novos* ao pouco do seu pasamento:

Lembro coma se fose hoxe [...] unha noite na que alá pola unha da madrugada recibín unha chamada, nada infrecuente, de Casares, esta vez para contarme que estaba impresionado coa lectura dun libro de Paul Davies, *Deus e a nova física*, que eu lle acababa de prestar. Accedía por vez primeira ao mundo apaixonante da física contemporánea, e aquel universo misterioso que se lle abría arrebatouno de tal maneira que dende ese momento devorou todo canto libro de divulgación dos novos saberes se lle cruzaba no camiño⁵.

⁴ Carlos Casares (2002): *A vida do padre Sarmiento*, Vigo: Galaxia.

⁵ Manuel Rodríguez Álvarez (2002): “Memorial de amigo”, *Tempos Novos*, 59, pp. 60-63.

Esa paixón que poñía no coñecemento intelectual animaba toda a súa actividade como editor e como escritor. En ambas as dúas atopábase, sen dúbida ningunha, no apoxeo da súa madurez.

A súa temperá desaparición tivo un grande impacto, que sobordou o ámbito dos medios de comunicación, para estenderse, con rara unanimidade, en amplos sectores culturais e políticos, e mesmo sociais. Sen dúbida, as múltiples actividades que desenvolveu: escritor, presidente do Consello da Cultura Galega, académico da Real Academia Galega, director da Editorial Galaxia e da revista *Grial*, conferenciante e, en moi boa medida, a súa actividade xornalística, ademais da súa engaiolante personalidade, o seu talante amigable e próximo, tiveron moito que ver na súa popularidade. Carlos Casares dedicou toda a súa vida ao servizo da cultura galega, que el axudou a dignificar con rigor, tolerancia e apertura.

X. M. S.

O sol do verán como peche da narrativa de Carlos Casares

ANXO TARRÍO VARELA

Despois de ter realizado unha análise pormenorizada da narrativa conxunta de Carlos Casares (Ourense, 1942–Vigo, 2002) (Tarrío, 2003), centrareime agora na súa derradeira obra *O sol do verán* (2002)¹, publicada postumamente e galardoada no ano 2003 co premio da Asociación Española de Críticos Literarios á mellor obra en prosa en lingua galega e merecedora, tamén no ano 2003, do Premio de Creación Literaria, unha das categorías que forman parte dos premios convocados anualmente pola Fundación Premios da Crítica en Galicia.

Nesta derradeira novela de forma moi similar á anterior *Deus sentado nun sillón azul* (1996), aínda que cunha técnica diferente, á parte da evidente isotopía visual da combinación da cor azul cos dourados do sol e dos cabelos dalgúns personaxes, unha constante que percorre dende o principio ao final este texto compoñendo unha especie de fotogramas moi luminosos², hai unha voz feminina autodiexética narrando (“pechada eu soa nesta vella biblioteca ... onde estou agora”) a base de encadeamentos analépticos, ou *flash-backs* (Vilavedra, 2002: 4-5) a relación entre ela, Helena, casada no presente do relato con Arturo, e Carlos, personaxe este que foca a atención da novela: un especial amigo da familia, dende a infancia, que se suicida aos vinte e sete anos na casa familiar que Helena, dous anos menor ca el, ten en Beiro. A estas lembranzas únense anécdotas ás que non asistiu Helena pero que foron referidas por Carlos e/ou Arturo e que agora, no presente do relato, ela revive para o lector con todo tipo de detalles. Isto achega tamén esta derradeira novela de Casares a *Deus sentado nun sillón azul*, en tanto en canto hai un certo grao de omnisciencia documentada por parte de Helena (a quen Carlos, por certo, alcuma de Periquita, igual que “el” alcumaba a “ela” na novela de 1996, pp. 215, 258) que se mestura coas propias

¹ Reeditada no ano 2004 na colección Biblioteca Carlos Casares, que puxo en marcha a Editorial Galaxia en homenaxe ao escritor.

² Á parte do ceo, tantas veces descrito con esta cor, os personaxes portan prendas azuis cunha frecuencia que non pode ser casual. O simbolismo da cor azul posúe unha enorme riqueza que non podemos desprezar aquí pero que é conveniente consulten os lectores nas fontes convencionais.

experiencias e recordacións, pero que agora está xustificada nalgunha medida polas conversacións e confidencias que efectivamente ocorreron ou que se supón existiron entre ela e mais os outros personaxes, que funcionarían así a xeito de informantes exercendo a función clásica de “manuscrito atopado” ou fontes de documentación. Concretamente, por exemplo, os detalles da peripecia revolucionaria dunha manifestación en Madrid quedan xustificadas polas palabras que a narradora escribe ao remate do relato-río: “A historia que Arturo me acababa de contar sucedera había seis ou sete anos...” (páx. 31), e algo máis adiante Helena atribúe a Arturo moito do que ela nos relata sobre Carlos, a quen non volvera ver dende había catro anos (tendo en conta que o suicidio se produce en 1968), é dicir, dende 1964 (“dende o verán anterior á miña voda, no outono de 1964 (...) un verán un pouco distinto dos anteriores no que cheguei a ter a sensación de que Carlos me ocultaba algún secreto”, páx. 32). Coido que isto é fundamental para comprender a articulación da novela, a tensión dramática que a impregna, o conflito interno que vive Helena e a confusión que existe na súa memoria, na que se mesturan recordos propios, pero como unha realidade “debuxada entre nubes, como aqueles cadros esvaecidos que pintaba papá” (páx. 38), con outros soamente referidos por Arturo aos que ela non puido asistir persoalmente:

Naqueles primeiros meses de vida solitaria con Arturo na casa de Beiro, compartida soamente coa criada Susa, decateime de pronto de que aquel Carlos que fora compañeiro dos meus xogos infantís, o meu amigo da adolescencia, o cómplice da miña mocidade, empezaba a ser nada máis que un montón de palabras pronunciadas por Arturo de cando en vez entre os longos silencios que nos separaban. Era como se, privado daquel marco de luz onde eu o vira vivir e xogar, aquela figura palpitante como un corazón, de súpeto deixase de latir e non fose máis que unha faísca de lume saltando na cheminea diante da cal *Arturo me contou ás veces, no primeiro inverno que pasamos nesta casa, historias como a que me acababa de contar* da súa época de Madrid (pp. 31-32, cursivas miñas).

O conflito amoroso, que en ningunha das dúas novelas chega a expoñerse como tal, pero que o lector sabe da súa existencia agochada no máis íntimo dos personaxes, é semellante ao de *Deus sentado nun sillón azul*, só que o que nesta novela era un conflito triangular agora é un conflito

dobre e moito máis complexo, en tanto en canto determina practicamente a historia e xustifica a gran e continua tensión dramática que se observa no comportamento de moitos dos personaxes e que finalmente desemboca en traxedia. Un destes conflitos é tamén triangular, entre dous homes, Arturo e Carlos, e unha muller, Helena; outro cuadrangular entre dúas mulleres, Elisa (nai de Carlos) e Carmela (nai de Helena), e dous homes, Leopoldo e Indalecio. E se naquela novela nada sabemos dos sentimentos que poderían espertar en Mariana as relacións de “el” con “ela”, aquí tampouco non sabemos nada acerca do que pensa Arturo da “amizade” da súa muller co seu íntimo amigo Carlos, de quen sospeita o lector que se suicida debido a un amor imposible coa narradora, como fora un amor imposible o que se acendera na observadora da fiestra de *Deus sentado nun sillón azul*.

O ambiente duns hábitos de vida propios dunha familia pequeno burguesa acomodada é o mesmo que en *Deus sentado nun sillón azul* e a historia desenvólvese en escenarios (Bóveda, Sabucedo, Beiro) xa coñecidos en parte polo lector desta novela, na que tamén hai unha muller que observa e recorda, ademais de ser portadora agora da voz en primeira persoa. Tamén, como en *Deus sentado nun sillón azul*, hai unha morte violenta, só que aquí se trata dun suicidio que describe nas primeiras liñas da novela unha voz feminina a poucos días de ter ocorrido (“Agora, transcorridos dez días desde a morte de Carlos”), detalle este que, unha vez máis, fai incorrer a Casares en pequenas incoherencias de verosimilitude e de perspectiva escritural en varias ocasións. Algo dende logo que, sen lle tirar mérito á novela, se sente como innecesario, toda vez que quizais situando o tempo da narración e da escritura algo máis afastado dos feitos acontecidos, é dicir, do suicidio de Carlos, todo encaixaría mellor á hora de producir a traxedia e o discurso ou *efecto-melancolía* que se quere conseguir e do que, dende logo, está cargada esta novela que Casares deixou escrita na súa totalidade, aínda que inédita, como unha premonición da súa propia morte³.

³ Sobre todo se temos en conta que o protagonista nacera no mesmo ano que o escritor, 1941, e que hai moitos detalles autobiográficos, que non é do caso expoñer aquí polo miúdo pero que nos levan, por exemplo, a Xinzo de Limia, onde Casares viviu moito tempo, ou a unha motocicleta Harley-Davidson como a que el mesmo posuía e da que ten falado moito e escrito algo.

Neste sentido, por exemplo, as déixes temporais e espaciais que aparecen dende a primeira ata a derradeira páxina da novela poden deixar algo perplexo ao lector: “Desde *aquela* noite (...) porque fora *aquel* día” (páx. 9); “(...) como se o pistoletazo que Carlos disparara naquela madrugada quedase para sempre suspendido no aire, convertido nun sol negro e violento” (páx. 239); “recordo que había bastante xente alí” (páx. 19) etc. É dicir, unha serie de alusións ao día no que por fin estoura a traxedia que non se corresponden na súa expresión deíctica co recente do acontecemento, tan só dez días (sete, dende o enterramento, durante os que, ademais, hai que entender que se escribiu todo o texto que o lector acaba de ler).

Á parte destas cuestións, que poden parecer por demais intrascendentes, velaquí que nos atopamos co universo narrativo no que dá a impresión de que Carlos Casares se sentía máis a gusto ultimamente: as lembranzas da infancia, a evocación dun ideal paraíso azul, de sol, de luz, de alegría e de aire cristalino, que a miúdo lle serviron para a produción do que denominei máis arriba discurso ou *efecto-melancolía*. De feito estamos diante do escritor de *Vento ferido*, aquel libro primixenio de 1967 que en boa medida foi xermolo de moita da escritura do noso autor. E nomeadamente, quizais, do escritor que naquel libro nos refería en poucas e breves páxinas a vida dun vello durante un día calquera que representaba todos os días dunha senectude dependente e sen esperanza. Refírome ao relato titulado “Agarda longa ao sol⁴”, onde lemos como o vello protagonista “prefería estar no balcón, ao sol, á luz clara daquíl ceo azul” (páx. 46), unha imaxe recorrente en Casares que semella revivir aqueles versos de Charles Baudelaire (*Adieu, vive clarté de nos étés trop courts*) que moitos anos máis tarde traduciría libremente e con atinado xenio Jorge Semprún para lle dar título a un dos seus libros de memorias noveladas, *Adiós, luz de veranos...* (1998). E non será por casualidade que a narradora de *O sol do verán* sinta a morte de Carlos como a rotura dun mundo ideal construído entre os dous dende a súa infancia. Fixémonos en que este sentimento abre e pecha a novela, deixando no medio os recordos a través dos que se nos vai perfilando a personalidade de Carlos

⁴ Pp. 43-52 da edición citada. Neste conto, por certo, aparece tamén unha muller servindo na casa do vello chamada Susa, igual que unha das que traballa na casa de Beiro, en *O sol do verán*.

e o tremendo conflito que sobrevoa os personaxes sen que a inocente voz narradora chegue nunca a decatare das causas da traxedia:

Refuxiada na penumbra, penso en Carlos (...) sobre todo penso no Carlos que coñecín nesta casa hai preto de vinte anos, cando eramos nenos e el veu pasar o primeiro verán con nós (...) aqueles días felices de tantos veráns azuis que pasamos xuntos na casa de Beiro, [aquela] luz transparente que rodeou as nosas vidas durante os veráns de Beiro e que aínda iluminaba o ceo dunha límpida color azul turquesa a última noite que pasamos xuntos (pp. 10-12).

(...)

De pronto, cando nos amamos baixo o ceo daquela noite de color azul, foi como se vinte anos da nosa vida se convertesen nun mundo transparente, de cristal. Un cristal que aquel maldito disparo de Carlos esnaquizou para sempre e que nunca máis se poderá recompoñer (derradeiras palabras da novela, páx. 240).

Por iso Helena encérrase na biblioteca detrás “desa fiestra entornada que me defende da intensidade deslumbrante do sol” (páx. 10) e non quere ver a luminosidade do día, unha luminosidade que lle recordaría os tempos felices, o paraíso que o disparo de Carlos transformou nun “sol negro e violento” (páx. 239), é dicir, quizais naquel *soleil noir* de Gérard de Nerval que definía a tristeza melancólica romántica e que Julia Kristeva (1987) relacionou, así mesmo, coa depresión e a melancolía, dúas situacións morbosas do individuo humano que semellan atenazar a narradora pechada na biblioteca. De feito, Carlos era o seu verdadeiro “sol de verán” e, non estando el, todo parecía inverno: “Nos días que seguiron (narra Helena, recordando un verán da súa infancia), aquela tristeza que sentía pola marcha de Carlos foi aumentando (...) aquel verán acabara sendo tan feo como calquera inverno na cidade, aínda que fixese sol...” (pp. 42-43)⁵.

Baixo o meu punto de vista, respecto de *Deus sentado nun sillón azul*, *O sol do verán* ofrece un discurso narrativo moito máis fluído e

⁵ Adolfo Boado (2002: 27) fixo unha interpretación do trágico conflito que aqueixa os personaxes poñendo a novela en relación co *Werther*, de Goethe, e tamén con algúns mitos gregos, entre eles o dos Díoscuros.

consistente e aínda que segue a presentar escenas nas que os personaxes amosan reaccións desmesuradas respecto da aparente pouca importancia da situación, como cando entre as páxinas 25 e 26 nos conta a narradora as labazadas sangrentas que tía Mercedes lle propinou a Carlos e a liorta que acaba tirando polo chan á nai de Helena e á propia Mercedes, o certo é que agora están máis xustificadas, unha vez que sabemos a verdade da historia e as reticencias de tipo moral, ético, psicolóxico e familiar que se agochan detrás dos comportamentos dalgúns deles, como Mercedes ou Elisa. Todo moi cohesionado por varias liñas isotópicas que se van trazando a base de elementos recorrentes que ao autor non lle importa poñer de manifesto unha e outra vez, como a presenza da luz intensa do verán e, xa que logo, do sol; a calor, a cor azul e, quizais sobre todo, a insistencia de Helena na sensación de tristeza profunda que lle empeceu ser feliz, xa non despois da morte de Carlos, senón mesmo en momentos en que todos os elementos parecían achegarse e aportar cadanseu grao para a composición da felicidade. Precisamente, un dos efectos máis importantes da novela conséguese polo contraste entre o sensualismo que desprende o texto en tanto en canto está repleto de sinestesias, de sensacións agradábeis aos sentidos (da vista e do tacto, fundamentalmente) e o paulatino enrarecemento das relacións entre os personaxes. Un enrarecemento nunca exposto dun xeito explícito, pero que o lector vai captando engordíñamente até que comprende as razóns da traxedia, do suicidio e da tristeza que abafa a narradora.

Podemos dicir que esas isotopías van encadrándose, van ensarillándose ou enroscándose unhas nas outras até afogar os personaxes nunha traxedia, na que hai un ambiguo heroe-vítima (Carlos), varios personaxes implicados, e ninguén, propiamente, culpábel.

Nótase que Carlos Casares se atopaba cómodo nun tipo de narración coma esta; un tipo de narración que lle permitiu combinar experiencias literarias propias e alleas e ensarillar anécdotas de todo tipo, da infancia (con *Guillermo Brown* de fondo), da adolescencia, de cando os tempos universitarios (manifestacións, os “grises”, o profesor Aranguren...) etc., entre as que non faltan aquelas que se parecen ás que el adoitaba contar nos faladoiros polos que tanto devecía e que tantas horas amenas nos proporcionou a quen tivesemos a fortuna de poder escoitalas. Un tipo de narración, en fin, que, por outra parte, como xa vimos, sempre defendeu

como a metáfora poética coa que se sentía máis identificado: unha ventá transparente pola que o lector mirase, e así se asolagar na realidade ficcional que se lle quere evocar.

Por todo isto esta derradeira novela de Carlos Casares, disposta en nove capítulos dunha extensión moi parecida todos eles (arredor das vinte e cinco páxinas), é, en boa medida, unha *novela de enigma* ou mesmo de *intriga*, un texto moi compacto, minuciosamente construído, ao que o lector ten que acceder prestando moita atención á *dispositio*, é dicir, aos datos que lle vai achegando o autor implícito a través da inxenua voz da narradora, habitante dunha burbulla de felicidade que un día lle rebenta sen ela saber por que. Unha traxedia, con anagnórise incluída, que finalmente pode revelárselle ao lector minimamente atento pero que non chega a descubrir a personaxe narradora, Helena, sumida nunha profunda melancolía e, como soubo ver Adolfo Boado (2002), nunha “cegueira” que lle impide o acceso ao coñecemento da realidade: ela é medio irmá (adulterina) de Carlos por parte de pai (Leopoldo) e o suicidio non se debe a outra razón que a un remorso ou arrepentimento de Carlos (coñecedor do seu parentesco coa narradora) por ter feito o amor con Helena e, polo tanto, ter cometido incesto a noite inmediatamente anterior á madrugada en que ocorre a traxedia. Nesta mesma liña, ben podería coller aquí unha interpretación da “cegueira” de que fala Abalo, como unha reacción de Helena á *hamartía*, ao erro do heroe trágico aristotélico (quizais tamén bíblico) que estivo a sufrir sen evitar as ocasións de manter relacións sexuais con Carlos, sabedor el (que entón sería castigado pola *hybris* trágica), pero ignorante ela (ou “cega”) de que cometían incesto, até que as cartas finais entre Leopoldo e Carmela dan claves definitivas, por máis que ela siga a negarse a acceder ao coñecemento, pechada na biblioteca e sen querer ver a luz do sol; pechada no que a teoría mística chamaría “noite escura do sentido” ou “noite escura da alma” (Juan de la Cruz, por ex.). Porque Carlos Casares xogou aquí ao ocultamento franco deste dato fundamental para entender as razóns do suicidio do personaxe. Pero tampouco non lle escatima información nin ao lector nin á narradora, a quen se llas vai dosificando todo ao longo do texto, a fin de poderen recompoñer a historia. Unha desas informacións é a insistencia que se pón no feito de que Carlos se parece moito ao tío Adolfo (as fotos de “Adolfo o afogado, irmán de Carmela, nai de Helena, e Carlos, ambos metidos no mesmo marco, como se fosen irmáns xemelgos”, pág. 27), e a tendencia

familiar ao suicidio. Outros datos dáselle ao lector polos comentarios que tía Mercedes fai sobre Leopoldo e a pouca simpatía que este lle inspira, un dato que non obstante queda diluído no xorne amargurado e intolerante con que se nos debuxa a personaxe desta muller acartonada. En fin, as cartas do final da novela, que a propia Carmela proporciona a Helena, onde se desvelan claramente os amores adúlteros entre Carmela e Leopoldo etc. Pero o que parece fundamental é un recurso de información diexética entre a instancia autorial e o personaxe que Casares ben puido tirar dun xogo intertextual coa primeira novela da literatura galega contemporánea: *Majina ou a filla espúrea*. Nesta novela de Marcial Valladares, escrita en 1870 e publicada por primeira vez en 1880, por entregas, na revista *La Ilustración gallega y asturiana*, son unhas lavandeiras que están a lavar no río quen, a través das conversas que manteñen e que escoita por casualidade Salvio nun dos seus paseos polo campo sen elas o saber, informan o namorado de Otilia da existencia de Majina (Tarrío Varela, 1991). En *O sol do verán*, tamén se nos di que Carlos oíu falar a carón do estanque do Carpazal a unhas “criadas”, sen sabermos o contido da conversa, e coincide co momento en que, sen causa grave aparente, o neno desaparece da casa durante “un día enteiro” (“pareceume que ía chorando”, di a narradora), sen lle querer dicir a Helena por qué o fixera (páx. 39), pero non é desaxustado pensar que é nese momento cando Carlos se decata do seu parentesco fraternal con ela.

Xa para rematar esta pequena incursión na derradeira novela do amigo desaparecido hai agora quince anos, é difícil saber se Carlos Casares pensou nun lector xuvenil á hora de se decidir a escribila, pero o certo é que a maior parte do texto desenvolve lembranzas e experiencias moi propias da adolescencia en espazos e sazóns do ano correspondentes aos períodos de vacacións, moi socorridos por este tipo de literatura. Dende logo nada indica nos paratextos da edición de Galaxia que se intentase atraer a ese especial tipo de lector. Pero cómpre ter en conta que, tendo el traducido e escrito libros para nenos pequenos, como *A galiña azul*, *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*, *O can Rin e o lobo Crispín* etc. (Roig Rechou, 2002) o lector xuvenil, entre neno e adulto, era o que lle faltaba atraer algo máis como lector a Casares, malia atoparmos en *Vento ferido* experiencias próximas. E cun texto que xoga con intertextualidades xuvenís nas que se recoñecen tamén moitos lectores adultos da idade aproximada do propio Casares (*Aventuras de Guillermo Brown*, *Tintín*...) ou claramente referencias

a estes últimos (película *Casablanca* etc.) esta novela, *O sol do verán*, podería conseguir sen dúbida un abano lector de moi amplo espectro.

A novela tivo maiormente críticas favorábeis, mesmo entusiásticas, xa dende a súa publicación, como é o caso da realizada por Dolores Vilavedra (2002: 40-41) onde desglosa, sobre todo, as estratexias modalizadoras da historia, á que lle seguiron outras, como as publicadas por:

—Vicente Araguas (2003: 76) quen destaca nesta obra “a historia con poucos personaxes pero chea de intimismo, onde o autor emprega as súas mellores artes narrativas, sobre todo a capacidade de transmitir ao papel historias orais” e que un dos temas importantes é a oposición ao franquismo que manteñen os personaxes, amosada de forma suxerida.

—Olivia Rodríguez González (2004) quen analiza *O sol do verán* en relación con *La madre naturaleza*, de Emilia Pardo Bazán, sinalando semellanzas temáticas e estilísticas e destacando as concomitancias existentes en diversos aspectos: no espazo no que se se desenvolven ambas as novelas e na descrición que se fai das paisaxes; nas parellas protagonistas; no perfil dos distintos personaxes secundarios; no tratamento que ambos os autores fan do mundo da infancia/adolescencia; nas técnicas narrativas empregadas e, sobre todo, no tema central de ambas as dúas obras, o incesto, o que só se descobre ao final.

—Manuel Forcadela (2009: 125-150) quen apunta que con *O sol de verán* se pode falar dun “novo ciclo” casariano emparentado con *Xoguetes para un tempo prohibido* por conter ambas as dúas chaves do “núcleo íntimo” de Casares.

A. T. V.

Bibliografía

- Araguas, Vicente (2003): “Literatura oral”, *Leer*, 140, “Letras galegas”, páx. 76.
- Boado, Adolfo (2002): “De repente o derradeiro verán. *O sol do verán*, de Carlos Casares, entre *Werther* e a traxedia grega”, *A Nosa Terra*, ano XXV, 1031, páx. 27.
- Forcadela, Manuel (2009): “Novela e política en Galicia de 1968 á fin de século: ficción e ideoloxía en Carlos Casares” en Camiño Noia

- Campos, Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra (coords.), *Actas Simposio Carlos Casares*, Vigo: Fundación Carlos Casares, pp. 125-150.
- Kristeva, Julia (1987): *Soleil noir. Dépression et mélancolie*, Paris: Gallimard.
- Rodríguez González, Olivia (2004): “Carlos Casares e Emilia Pardo Bazán: os enigmas da vida en *O sol do verán* (2002) e *La Madre naturaleza* (1886)”, *La tribuna. Cadernos de Estudos da Casa Museo Emilia Pardo Bazán*, 2, “Estudios”, pp. 157-175.
- Roig Rechou, Blanca-Ana (coord.) (2001-2015): *Informes de literatura*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Dispoñible en liña: <http://www.cirp.gal/rec2/informes/>.
- _____ (2002): “Carlos Casares *in memoriam* (1941–2002)”, *Revista Galega do Ensino*, 35, maio, pp. 235-243.
- _____ (2009): “La aportación decisiva de Carlos Casares a la Literatura Infantil y Juvenil (LIJ)”, *AILIJ (Anuario de Investigación en Literatura Infantil y Juvenil)*, 7 (2), “Artículos”, pp. 117-140.
- Tarrío Varela, Anxo (1991): “Estudio literario” en Marcial Valladares, *Maxina ou a filla espuria*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, pp. 11-45.
- _____ (1994): *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- _____ (2003): “A obra narrativa de Carlos Casares”, *Revista Galega do Ensino*, 38, febreiro, pp. 15-45.
- Verga, Giovanni (1973): “Introduzione a *L'Amante di Gramigna*” en P. Pullega (ed.), *Leggere Verga. Antologia della critica verghiana*, Bologna: Zanichelli, pp. 360-361.
- Vilavedra, Dolores (2002): “Ser e sentir”, *O Correo Gallego. Revista das Letras*, 415, 25 abril, pp. 4-5.
- _____ (2002): “La verdad de ser y de sentir, *O sol do verán*. Última novela”, *Quimera*, 217, Barcelona VI, pp. 40-42.
- Zima, Pierre (2002): “Contingency and construction: from mimesis to postmodernism”, *Literator*, 18/2, 1997, pp. 99-114. Foi traducida e publicada no *Boletín Galego de Literatura*, en versión galega de Fernando Cabo Aseguinolaza: (2002): “Continxencia e construción: da mímese ao posmodernismo”, *Boletín Galego de Literatura*, 28, pp. 95-115.

O observador externo-interno en “Á marxe”

XESÚS MANUEL VALCÁRCEL

(TEXTO 1)

Unha estatua para Esterholz

Na pequena localidade alemá de Dagenberg, na costa do Mar do Norte, hai unha estación metereolóxica similar a moitas outras que cobren a totalidade xeográfica daquel país. O seu director, un mestre local xubilado, gozaba dun recoñecido prestixio profesional e dunha fama non menor polo feito de que os seus partes eran dos máis escrupulosos de todos cantos se recibían na estación central e porque na localidade que tiña encomendada chovía máis que en ningún outro punto de Alemaña. Iso ata hai uns días.

Agora acaba de descubrirse que o señor Esterholz era un tramposo contumaz e que os partes que enviaba estaban manipulados. Desde hai máis de vinte anos, este home de aparencia plácida, mirada pícara e rostro vivo e xuvenil engadía uns vasos de auga no pluviómetro para manter a ficción de que Dagenberg era o lugar de Alemaña onde máis chovía.

Por esta razón acaba de ser expulsado do seu traballo e censurado de maneira oficial e pública polos seus superiores. Na súa defensa, o señor Esterholz só puido alegar que o único que pretendía era manter o nome da súa aldea no mapa, aínda que fose polo triste honor de ocupar o primeiro lugar na lista dos lugares onde máis chovía. Os seus veciños, non obstante, non o defenden. Equivócanse; nunha época en que hai tantos patriotas agresivos, o patriotismo inocente deste home merece unha estatua.

(TEXTO 2)

Saír na televisión

Acabo de ler nun periódico que o famoso Henry Lee Lucas, condenado a morte hai xa varios anos, aínda vive. A verdade é que eu o daba por morto e sepultado. Como se recordará, este famoso personaxe estivo acusado de máis de mil asasinatos, incluído o da súa propia nai. O que sucede é que un día se demostrou que aquela inmensa carnicería, a máis grande de toda a historia do crime individual, non fora máis que un invento feito por el mesmo para saír na televisión e converterse nunha celebridade.

A patraña empezou cando a policía o acusou de ser o autor de varias mortes ata entón sen resolver e isto espertou a atención dos periódicos e demais medios, que acudían ao cárcere para entrevistar ao monstro. A este pareceulle tan bonito todo aquilo que decidiu seguir adiante. Naturalmente, para conseguilo, tivo que estudar.

Tratábase de facer verosímiles as súas explicacións, o cal só era posible estudando as páxinas de sucesos dos periódicos. Mentres tanto, elevado á categoría dun mito, o número un do crime mundial, Lucas sentíase tan importante como Elvis Presley. Un día acordou do seu soño: esperábo a cadeira eléctrica. Entón púxose a desmontar os asasinatos un por un, ata quedar só co da súa nai, que tampouco parece claro. Polo visto, Lucas está triste porque xa non sae na televisión. Eu creo que é agora cando tiña que saír.

O novelista oral

O meu primeiro contacto con Carlos Casares foi consecuencia da miña vinculación con Piñeiro e a Editorial Galaxia. Coñecín o escritor na presentación de *Xoguetes para un tempo prohibido*, na librería Alonso de Lugo, que estaba na praza do Campo. A obra recibira o Premio conmemorativo dos 25 anos de Galaxia. A librería estaba ateigada de público (naquela época era así) pero, nesa ocasión, apenas falamos. Creo que mo presentou don Xesús Alonso Montero, de quen eu fora alumno (voluntario) nunhas clases que impartía de galego os sábados pola mañá no Instituto Masculino, agora Lucus Augusti.

Ao ano seguinte, en 1976 ou 1977 (non me acordo ben), como eu facía un programa en Radio Lugo, Cadena SER (por certo, un dos primeiros programas en galego, en Galicia, despois de 1936) e Casares pronunciaba unha conferencia nunha Asociación de veciños da Almaciga, en Compostela, acudín a entrevistalo. Grazas a ese medio radiofónico coñecín tamén a Novoneyra, Celso Emilio, Neira Vilas... e a moitos outros intelectuais e artistas galegos e foráneos, coma o cantante José Afonso, o poeta Vicente Aleixandre ou o dramaturgo Buero Vallejo. Pero tampouco nesa ocasión atopei o novelista oral que Casares era.

O coñecemento e o contacto con Piñeiro naquela época, tamén a través desas entrevistas para a radio, supuxo para min o achado dun mestre. Na mesa *camilla* coincidín nalgunha ocasión con Casares e foi alí

onde descubrín, por primeira vez, o seu portentoso talento como novelista oral, que máis tarde había de confirmar todas as veces (non moitas) que coincidimos. O meu desexo por aquela época era promover a cultura galega e a idea de Galicia (tal e como a concibía Piñeiro) na universidade. Así o conta o meu amigo Antón Mascato no seu libro *Paco del Riego, unha historia da restauración política e cultural*, Edicións do Cumio, 2002: “Un ano despois o meu Irmán Xesús Valcárcel (*tratábamonos de irmáns, entre nós, coma os vellos galeguistas*) e mais eu fomos citados polo xerente de Galaxia para facernos unha proposta de traballo xa que pretendían resucitar a colección *Illa Nova* e buscaban universitarios galeguistas para facer de ponte entre os vellos e as novas xeracións. Nun alarde de mocidade, despois da entusiasta explicación de Bieito Ledo das pretensións e dos obxectivos, preguntámoslle ‘quen sería a persoa que decidiría que libros dos novos se editarían, don Ramón Piñeiro ou nós?’. A resposta de Bieito foi conciliadora, pero nela quedaba claro que Piñeiro era o director literario e a quen lle cumpría esa función. A nosa resposta foi a propia dos poucos anos ‘pois se é Piñeiro quen decide que vaia Piñeiro pola Facultade buscar xente nova’ e marchamos, sen máis. Valcárcel aclarou anos despois o seu respecto e a súa admiración por Piñeiro e eu fíxenlle unha entrevista en *Can sen Dono* coa que polo menos sei que rimos os dous sentados naquela mesa *camilla* da que tanto se leva falado”.

Por esa época, algo despois da entrevista que acabo de relatar, Piñeiro comunicoume nunha das miñas periódicas visitas que Casares se poñía á fronte de Galaxia e o propio Carlos confirmoumo. Facía tempo que eu lle entregara a Piñeiro o meu primeiro libro, *Tránsito*, e Casares comentoume un día que llo tiña pasado a Pura Vázquez, para consultar unha opinión diferente, e que lle gustara moito e, xa que logo, “que o ían publicar”. Eu feliz da vida. Na colección na que se ía publicar o libro, Ronsel, era preceptivo poñer unha foto do autor. Sempre fun moi maniático para as fotos. Moléstanme, non me gusta aparecer en fotografías e eu pretendía que, aínda que as características formais da colección requirisen foto, se me escusase desa obriga. Con tal pretensión acudín a Piñeiro, que non entendía o problema e, para non armar máis barafunda (e para que me publicasen o libro), condescendín. Arriba e abaixo a negociación explícolle a Carlos, por teléfono (xa estaba farto da miña teimosía) que “mira, eu se non hai máis remedio mándoche a foto... pero eu bonito non son”. Esta anécdota,

moi adornada e ampliada, converteuse nun conto que sempre que falaba de min contaba, con moita graza, Casares.

Nunha ocasión, ceando en Ourense cun grupo de xente, púxose a contarnos esta e outras historias e, aínda que a anécdota en si é máis ben eslamiada, era tal a graza, o humor e o talento co que Carlos a contaba, que a mesa enteira paraba de comer para rir. Esa noite contou tamén algunhas anécdotas, igualmente divertidas, sobre algunhas personalidades moi relevantes da cultura galega.

Penso que esa forma de contar de Casares, que veño de describir, é a fórmula que emprega en “Á marxe”. Na miña opinión ese é o arranque dos microrrelatos. É unha forma de contar que afunde as súas raíces na tradición oral galega: é o verbo das tabernas e das sobremesas. Adopta as formas da narración popular tradicional, dos contos que van á feira e volven da feira. As súas bases literarias están na cultura falada, no folclore, nas lendas e no mundo marabilloso, que cega e fascina o receptor. Pero son tamén en gran medida unha invención, unha creación propia do autor.

Os textos que vou analizar compoñen un dietario que, co título de “Á marxe”, Carlos Casares escribiu no diario *La Voz de Galicia* entre 1992 e 2002. O contador preséntase como un portador de memoria, semellante a un *griot* africano que di as palabras da tribo, pero na sociedade actual. Contar historias e contos foi e é celebrar a diversión da vida, que ten perdas e problemas, pero que debe ser vivida con optimismo, esperanza e alegría. É un xeito de abrir as fiestras da realidade ao marabilloso, raro, incongruente e estraño. O novelista oral que era Casares utiliza un medio actual, un xornal, e aproveita tanto as noticias do día cos seus crimes, traxedias, morte e desventuras, como as estancias persoais da memoria, e as tolemias e rarezas da vida.

As estratexias do Pobrecito Hablador

A estrutura formal do argumento do relato responde á tríada dialéctica (tese, antítese e síntese) hegeliana (aínda que non é un termo acuñado polo filósofo e si por outros como Fichte e Engels). A tríada dialéctica concibe a realidade como un proceso circular movido polo principio da contradición. Eses tres momentos do proceso dialéctico correspóndense coa tese (o primeiro momento, o punto de partida), coa antítese (o segundo

momento, a negación ou contradición do primeiro momento) e coa síntese (o terceiro momento, a negación da negación), de forma que esa síntese convértese nunha nova tese. Nos textos que seleccionei:

- *Tese*: “Na pequena localidade alemá de Dagenberg, na costa do Mar do Norte, hai unha estación metereolóxica similar a moitas outras que cobren a totalidade xeográfica daquel país. O seu director, un mestre local xubilado, gozaba dun recoñecido prestixio profesional e dunha fama non menor polo feito de que os seus partes eran dos máis escrupulosos de todos cantos se recibían na estación central e porque na localidade que tiña encomendada chovía máis que en ningún outro punto de Alemaña. Iso ata hai uns días?”.
- *Antítese*: “Agora acaba de descubrirse que o señor Esterholz era un tramposo contumaz e que os partes que enviaba estaban manipulados. Desde hai máis de vinte anos, este home de aparencia plácida, mirada pícara e rostro vivo e xuvenil engadía uns vasos de auga no pluviómetro para manter a ficción de que Dagenberg era ou lugar de Alemaña onde máis chovía”.
- *Síntese*: “Por esta razón acaba de ser expulsado do seu traballo e censurado de maneira oficial e pública polos seus superiores. Na súa defensa, o señor Esterholz só puido alegar que o único que pretendía era manter o nome da súa aldea no mapa, aínda que fose polo triste honor de ocupar o primeiro lugar na lista dos lugares onde máis chovía”.

Este esquema subxacente común a todos os relatos, pero cambiando segundo lle interesa ao autor a orde dos elementos, complétase cun colofón final que incorpora a conclusión de Casares: “Equivócanse; nunha época en que hai tantos patriotas agresivos, o patriotismo inocente este home merece unha estatua”, “Polo visto, Lucas está triste porque xa non sae na televisión. Eu creo que é agora cando tiña que saír”. Dentro do seu brevísimo trazado, a narración segue o esquema tradicional de presentación, nó e desenlace pero ordenando as secuencias ao seu xeito; así, en ocasións, o punto de partida (empezar polo final) é o momento clave da historia: “Cando eu vivía en Xinzo de Limia, alá nos anos da miña infancia

e adolescencia, pasaba varias veces todos os días por diante das grandes ventás do café Antela, moi preto da miña casa...”. Son estruturas adaptables cambiantes.

O relato non é só unha reflexión ou anécdota, ‘conta’ unha historia. A partir desa tripla estrutura dialéctica, que podemos denominar profunda, as súas estratexias formais de narrar son:

- *Ambientar co mínimo.* Casares faino sobre todo co ton, escolle a voz activa, con algunha referencia temporal case sempre imprecisa... ou ás súas amizades e experiencias, utilizando unha linguaxe directa, sen adxectivos, para ‘poñer en situación’ o receptor. Vexamos algúns comezos: “Hai xa bastantes anos, unha noite...”, “Estes días, lendo o serial...”, “Hai uns anos a noticia...”, “No artigo de onte, no que falaba da miña experiencia...”, “Estiven comendo cun amigo...”, “Onte pola noite asistín a unha discusión delirante...”, “Hai un par de semanas atopei nunha tenda de cousas vellas...”, “Un amigo meu que vén agora de percorrer varios países...” etc.
- *Compendiar a través de subtextos.* A técnica é moi coñecida e baséase, coma o cómic e os textos fílmicos, na narración implícita ou, o que é o mesmo, na ‘elipse narrativa’. É a técnica que utiliza Augusto Monterroso no seu coñecido microrrelato: “Cando espertou, o dinosauro aínda estaba alí”. Esta narración ten a secuencia tradicional de calquera historia: presentación, nó e desenlace pero ocúltanse a presentación (o protagonista durmiuse) e o nó (o protagonista soñou cun dinosauro mentres durmía) e, por fin, emerxe unicamente o desenlace (no cal os episodios ocultos se xuntan): “Cando espertou, o dinosauro aínda estaba alí”.

A propósito deste uso de subtextos indicar que toda idea se pode simplificar, sempre, só hai que darlle unha volta e outra volta... e outra, como Henry James. Aínda sendo uns relatos moi curtos, teñen unha introdución, un nó e un desenlace, pero conforme a Casares lle interesa distribuír a información: (Antítese) + (Tese: “A patraña empezou cando a policía o acusou de ser o autor de varias mortes ata entón sen resolver e isto espertou a atención dos xornais e demais medios, que acudían ao cárcere para entrevistar ao monstro. A este pareceulle tan bonito todo aquilo que decidíu

seguir adiante. Naturalmente, para conseguilo, tivo que estudar”) + (Síntese). A estratexia consiste en dosificar a información e levar o lector ata o final da historia, manter o suspense e ofrecer antes do final, da conclusión, a famosa ‘Viraxe’, é dicir, un golpe de efecto, unha sorpresa que deixe o lector noqueado. Vexamos algúns fragmentos: “Acabo de ler nun xornal que o famoso Henry Lee Lucas, condenado a morte hai xa varios anos, aínda vive (...) Polo visto, Lucas está triste porque xa non sae na televisión. Eu creo que é agora cando tiña que saír”, “Moitas persoas aínda se acordarán daquel toliño que no mes de setembro do ano 1968, durante a presentación do ballet ruso de Moiseiev na ópera de Nova York, lanzou unha bomba contra o patio de butacas (...) Se por riba de ser furioso fose tamén intelixente e grande, América podía botarse a tremer”.

O colofón reflexivo incorpórase nos remates: “Quen vive en casa de cristal non debe tirar pedras”, “No ceo da gloria literaria de Torrente non podían faltar bos anxos”, “É unha música grata, na que se percibe o palpito calado de moitos soños”, “Haberá que estar de acordo con Josep Pla en que a algúns intelectuais lles soa un grilo na cabeza”, “A discusión recordábame as cartas daquel toliño de don Prudencio Sarrión que chegou a propoñer tamén que a Deus se lle chamase doutra maneira: penso que Calibageto ou algo así”.

- *Romper as regras, se lle còmpre*. Comezar polo final, no medio da acción... ou deixar aberta, ao albur do lector, a conclusión.

Casares escribe desde un narrador en primeira persoa que viviu o suceso ou ten coñecemento do mesmo. O estilo é directo e no colofón o autor implícase para fortalecer a complicidade co receptor. O título é moi importante e anuncia case sempre a conclusión que finalmente asume o autor. Pero o título vai máis aló do relato: aporta matices e abre novos significados posibles do texto. Serve para esa conclusión ou para un final aberto, tamén frecuente, que invita á reflexión ou lanza unha pregunta para darlle ao lector algo no que pensar.

As estratexias temáticas inclúen:

- *A referenciación.* Entendida como conxunto de referencias, é fundamental no proceso de verosimilización. Aparentemente son asuntos que lle pasan ao autor ou dos que ten noticia a través de amigos ou dos medios. Escolle a sinxeleza (aparente), evita a cultura libresca, dá a visión da persoa común, dun home do montón, de quen observa e mira as asneiras da vida. Non se dirixe ao gran público, cóntacho como se estiveses con el tomando un café, escribe para o lector cómplice, para a xente común e asume o seu punto de vista. O público en xeral non existe, existe o confidente de faladoiro. En realidade, nun xornal o público de verdade non existe, non é un teatro, o público é un só lector e o acto de lectura é íntimo e confidencial. Cando lle preguntei a Casares se elixía a unha persoa (unha persoa real coñecida ou un interlocutor imaxinario) respondeume: “Sen cara si, iso facémolo todos os autores”.
- *O suspense.* Casares empeza, como acabamos de ver, intrigando o lector, lanzándoo ao medio dunha información (acción, situación problemática ou imaxe evocadora) que o leve a seguir lendo porque quere saber o que ocorre. O lector segue lendo e atópase, de súpeto, coa ‘Viraxe’ e un final sorprendente, algo que non espera e que aclaran as palabras anteriores, e déixao pasmado. A baza para manter o suspense consiste en ocultar certos datos e non revelalos ata o final. Agarra o lector a través da curiosidade por saber quen fixo iso e por que. Non o conta todo, só o estritamente necesario para trasladar a historia. Busca implicar o receptor desde o primeiro momento, busca impactalo con moita forza de maneira que a súa imaxinación siga traballando, e meditando, unha vez concluída a lectura.
- *A imaxinación e a suxestión.* Aínda que Casares presenta os relatos como sucesos reais tomados da experiencia ou do cotián, en moitas ocasións trátase con probabilidade de historias inventadas ou de ‘ficción complementar’ (é dicir, con base na realidade). Cando estiven na súa casa por primeira vez puiden comprobar que había cousas das que falaba nos artigos que non existían e outras, como un tren eléctrico moi ben montado, cunha longa catenaria, das que non oíra falar. O relato é tan só a punta do iceberg (dunha

complexidade maior que se oculta) e que pretende estimular o receptor para que sexa el quen se faga preguntas e complete os ocos. Esa imaxinación e suxestión recorre ao marabilloso e frecuente escenas do mundo insólito: “Un can con sombrilla”, “Ligar a Brigitte Bardot”, “Unha muller horrorosa”, “Un home atacado por unha ovella” etc.

A posición que adopta Casares en “Á marxe”, incluíndo eses impulsos imaxinativos, é semellante á de Larra no *Duende satírico* e no *Pobrecito Hablador* e utiliza un parecido estilo lixeiro e ton retranqueiro de dicir as cousas. Pero as diferenzas tamén son grandes. A intención de Larra está ben definida: a crítica da sociedade; a de Casares é moito ampla, máis literaria e filosófica. Casares non é un escritor costumista, é un pensador e un artista.

Un observador externo-interno

Diferenciamos, en antropoloxía cultural, entre punto de vista *émico* e *ético* (a partir de Kenneth L. Pike). O punto de vista émico é o que adoptan os propios participantes, é a visión que eles consideran real e significativa. Consiste en interpretar unha cerimonia, ritual ou calquera outra práctica cultural dentro dos parámetros dos axentes que a executan e, xa que logo, tomando en consideración a xustificación que a propia cultura fai desa práctica. O punto de vista ético é o que adopta o observador externo. É o punto de vista do antropólogo, sociólogo, xornalista etc. cando, desde a súa propia cultura, valora unha situación. Casares combina eses dous puntos de vista.

É só unha contradición aparente, unha máis. Observarse desde fóra da cancha na que xoga é a posición do observador imparcial (presúmese que obxectivamente). As técnicas de autoobservación da psicoloxía non difiren desa concepción. Quen dedicamos longos días ao estudo da física sabemos que os fotóns compórtanse como onda ou partícula segundo o observador; en física, un observador é calquera ente capaz de realizar medicións das magnitudes dun sistema. Casares sitúase “á marxe”, é dicir, adopta o papel do espectador que mira o que sucede no campo pero que, deliberadamente, escolle o papel de observador.

Mirar desde as gradas é unha fórmula frecuente na literatura. Se miramos desde fóra, como espectadores, as cousas vense con máis

tranquilidade. Vendo o espectáculo desde fóra, as cousas pódense entender mellor. Situar-se á marxe ofrece unha perspectiva única... o relator preséntase a si mesmo como un home idealmente sabio, un Sócrates da vida. É unha visión que a filosofía clásica denominou estoica (recorda a Zenón de Citio e Séneca) e observa as características do espírito tolerante e comprensivo: o sabio ideal mantense arredado da confusión producida polos desexos, valora as persoas polas súas accións, afástase dos necios ruidosos e fala cando debe falar e cala cando debe calar, é cauteloso e prudente, reservado e sinxelo, tolerante e acougado etc. Non presume, non se vangloria, non se exalta, é humilde e mantense íntegro, non é impetuoso e nunca perde o dominio de si mesmo, un observador ideal.

Un xénero híbrido interactivo

Non podemos dicir que sexa un xénero novo porque á fin e ao cabo a súa base consiste en contar algo e isto leva facéndose ao longo de toda a historia da literatura. As súas denominacións son múltiples: microrrelato, minitexto, *flash fiction*, ultracortos, minitextos, hiperbreves, brevísimos, ficción mínima... nanorrelato.

É un xénero híbrido, tan antigo como a literatura, porque responde a unha inmemorial tradición popular, e por ese motivo atopou axiña expresión na literatura culta: os contos do *Decameron*, de Boccaccio, ou *As mil e unha noites*; no noso ámbito cultural, que teña eu coñecemento, o primeiro autor que o utilizou e que influíu moito nas autoras e autores da literatura galega das xeracións 60 (Casares), 70 e 80, foi Cortázar que, cando explorou o xénero, denominounos “textículos”. Cortázar deu popularidade ao xénero en Europa con *Historias de cronopios e de famas* (1962) e *Un tal Lucas* (1979), compostos exclusivamente por microrrelatos. Tamén escribiu libros misceláneos como *A volta ao día en oitenta mundos* (1967) e *Último round* (1969). A nivel mundial son incontables os seus cultivadores: Poe, Maupassant, Perrault, Chéjov, Kipling, Saki, Kafka, Bukowski, Bradbury, Borges, Quiroga, Cortázar, Monterroso e Rafael Dieste, entre outros.

A min péreceme un xénero entre a narración e a poesía, como un *haiku* en prosa. É semellante a un poema en prosa, é unha fábula e un conto, e comparte características con ese tipo de textos. Está entre o conto e o aforismo. Conta un suceso, pero sintetízao e suxire interpretacións

no receptor. Permite como ningún outro xénero xogar co lector, facerlle participar. Ofrece un importante ingrediente de sorpresa. Neste caso, como afirma Todorov da novela, “cada novo relato modifica a especie”.

Unha actividade aditiva

O microrrelato ten cada vez máis adeptos, a súa lectura é unha actividade aditiva. Moito. A súa brevidade permite consumilo en calquera lugar. Son reflexións sobre a vida en forma de conto e chisme, reflexións que demandan a complicitade do lector e que o incitan a facerse as súas propias preguntas: un bo microrrelato deixa pegada e, unha vez terminada a lectura, quedan un pouso e un eco interior.

Somos unha sociedade visual de persoas solitarias diante dun ordenador (tableta, *iPad* etc.), os microrrelatos non describen ambientes nin analizan a complexidade psicolóxica dun Raskólnikov (s. XIX), son o xénero característico do século XXI, como *tweets* narrativos. Pasamos a vida contando pequenos sucesos, os microrrelatos de “Á marxe” son flashes, bombóns, abren portas e deitan unha luz nova sobre a realidade, unha mirada diferente. Di Eduardo Galeano: “Eu creo que a función do escritor consiste en axudar a mirar”, iso fai Casares.

X. M. V.

Carlos Casares, Ourense e un roteiro

AFONSO VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ

Cando o 24 de agosto de 1941 nace no domicilio familiar, no número dous da rúa de Cardeal Quevedo, na confluencia coa Avenida da Habana, o neno José Carlos Casares Mouriño, fillo do mestre Francisco Casares Dacal, natural de Santa María de Lamas, Xinzo de Limia, e de Manuela Mouriño Pérez, natural de Santa Cristina de Freixo, Celanova, a cidade de Ourense era gris, pequena e chea de xentes chegadas do rural. Segundo o censo de 1940, das 27.755 persoas que vivían na capital, só naceran nela 12.802. Do resto, 8.770 viñan doutros concellos da provincia e os demais, doutras provincias, e uns poucos estranxeiros, moi maiormente portugueses, e que apenas chegaban a trescentos.

Así pois, o perfil familiar de Carlos, con raíces inmediatas por parte de nai e pai nas terras da Arnoia celanovesa e nas beiras da lagoa de Antela, non podía ser máis habitual. Moitas familias emprendedoras das elites rurais, chegaban á cidade, compraban un terreo e facían unha casa, por exemplo, nas rúas de ensanche ao redor do parque de San Lázaro. E movíanse de xeito natural entre a cidade dos fillos e a aldea dos pais, entre a lingua das raíces e a nova da cidade, entre libros a ler na nova cultura e historias escoitadas na tradicional.

A fasquía da vella cidade antiga pechada en si íase alterando radicalmente. É na nenez e mocidade de Carlos cando se van producir os maiores cambios: a inauguración do cine Xesteira (1941), a fusión do concello de Canedo (1943), os cines Mary (1946) e Avenida (1948), a construción do estadio do Couto (1949), do Seminario Maior e da Estación Empalme (1952), o viaduto e a estación de San Francisco (1957) a apertura de novas rúas como a Diagonal (1959) e a colmataxe progresiva dos soares do ensanche ao norte e sur do Ourense histórico.

E no panorama das ideas era tamén unha cidade gris onde mundo relixioso terá unha influencia se cadra ben maior que noutras urbes semellantes. A razón é o ascendente social do bispo Antonio Blanco Nájera (1944-52) que desenvolve unha grande actividade na que destaca a nova Orde por el fundada xunto coa Madre Soledad de la Cruz, de Monxas do Divino Mestre (1944) dedicadas á educacións dos pobres aquí e nas misións.

Tamén impulsará grandes construcións relixiosas como a igrexa de Fátima ou un Seminario Maior que complementa ao Menor, fundado polo bispo Cerviño vinte anos antes, e onde estudará Carlos Casares. O seu sucesor no cargo, Ángel Temiño Sáinz, será outro bispo emblemático, de longo e transcendente episcopado (1952-1987) con boa formación teolóxica pero con menor empatía social que o seu predecesor.

Pero tamén hai cousas que se moven na cultura. Estes anos corenta serán o tempo do colectivo “Azor” mozos activistas da cultura oficial, desde 1942, que impulsan a revista *Posío* entre 1945 e 46, aberta á colaboración con toda a intelectualidade de Ourense. Será o tempo dos artistas como Manuel Prego de Oliver, Luís Trabazo, Antonio Faílde así como do esforzo de Ferro Couselo na posta en marcha do Museo Arqueolóxico, concretada en 1942 no seu grupo de colaboradores que inclúe a Risco, Cuevillas e Xoaquín Lorenzo. É tempo, tamén, de interesantes colaboracións na prensa dos tres integrantes da Xeración Nós, e de xornalistas novos. No 1947 Otero inicia en *La Noche* a súa sección en galego “Parladoiro”, no 1948 reingresa no Instituto, no 1949 participa en varios e exitosos actos dunhas longas xornadas cheas de actividades e presenzas (Filgueira, Risco, Del Riego, Celso Emilio Ferreiro...) en lembranza de Valentín Lamas Carvajal e que rematan coa súa famosa primeira intervención pública en galego, no xardín do Posío o día 11 de novembro na inauguración do busto do autor feito por Antón Faílde e na que o gobernador civil faría o ridículo polo seu enfado co desenvolvemento do acto.

Obviamente, neste mundo dos anos corenta e inicios dos cincuenta non é Carlos Casares elemento activo, pero é onde medra e do que escoitará falar na casa, porque algúns dos protagonistas, como Otero Pedrayo, son amigos da casa.

O caso é que, como é sabido, Casares trasládase a Xinzo aos catro anos, e vive alí, entre Xinzo onde reside —o pai dá clases e a nai ten unha mercería—, As Lamas, a terra dos avós, e Sabucedo onde a nai ten unha irmá á que debe coidar. Unha nenez na que estará engaiolado pola vida en contacto coa natureza e a liberdade da aldea e coas narracións orais do seu avó e os seus tíos sobre a súa abastada familia, fuxidos, tolos... En setembro de 1951, con dez anos, ingresa no Seminario Menor onde estará ata 1958. As vivencias de neno limiao, da elite rural, influírono non menos ca os tempos do seminario. Moitos dos seus compañeiros, hoxe cregos, lémbранo como

unha persoa moi activa, inqueda e dinámica. De todas maneiras, Casares era un perfil especial no internado. A súa procedencia non era a popular rural maioritaria, de xente cuxa única posibilidade de promoción era esa, senón a dunha familia con boa preparación e con estudos, sen especiais problemas económicos e casa familiar no centro de Ourense. El ingresará no Seminario digamos que por convicción inducida. Decisivo foi o ambiente de relixiosidade que o rodeaba. Na casa da rúa Cardeal Quevedo, tiña a súa avoa materna Mercedes un oratorio particular, e un irmán dela, cóengo da catedral ourensá, ante a unha precoz viuvez dela, era piar central na casa, xa desde que a nai de Carlos tiña dous anos. Ademais, un curmán de Freixo, Enrique Pérez Serantes, era arcebispo en Santiago de Cuba e viña cada tres ou catro anos visitar a familia, algo que fascinaba o neno Carlos. Dous irmáns da súa nai, Faustino e Xosé, tamén eran cregos. Foi bautizado polo primeiro e o segundo foi o seu padriño. Xosé será párroco en Beiro entre 1935 e 1981, e acolle á familia de Carlos, na inmensa reitoral, antigo pazo dos Camarasa, durante os veráns. En Beiro, Xosé casa a seus pais en 1939.

Con este ambiente da familia materna non é de estrañar que ingrese en 1951 no Seminario. E tampouco, que con pouca vocación eclesiástica, aos dezasete, deixe aquel camiño. Pero sempre gardará xunto cos recordos da dureza do internado, o máximo agarimo e recoñecemento para o profesor don Agustín Madarnás, clave no seu achegamento inicial á literatura.

Unha vez saído do Seminario, en 1958, aguilloada a imaxinación polas historias orais da familia limiá, cunha incipiente formación literaria e coa experiencia vivencial de anos de internado e saídas fóra, nacerá nel unha vocación de narrador que non o abandonará xamais. Será nestes anos finais dos cincuenta cando entre en contacto con Vicente Risco e cos artistas, xornalistas e historiadores, novos e vellos que van polo faladoiro do Hotel Parque. Varias veces ten relatado Carlos Casares como o feito de ter gañado un concurso de redacción local lle abriu as portas a ese encontro con Risco, o decorrer deses faladoiros e os seus participantes, a visita a casa de don Vicente na rúa de Santo Domingo, o momento en que lle ensina o álbum *Nós*, o encontro con Uxío Novoneira no Hotel Parque etc. En setembro de 1961 supera con boas cualificacións as probas libres de bacharelato superior e accede á universidade compostelá para estudar Filosofía e Letras, momento no que empezará outra fase na súa vida.

En Santiago, onde chega con vinte anos, será un estudante irregular. Só estuda e só se presenta ás materias que lle apetece, polo que rematará a carreira tarde. O mundo académico non o atrae, pero si as experiencias que o rodean, a participación política e social, os inicios como escritor, o transcendente encontro con Ramón Piñeiro, no que el escoitará un relato que lle resulta novo sobre a historia do galeguismo. Nos dous anos e medio que transcorren entre a súa chegada a Compostela e a morte de Vicente Risco, a finais de abril de 1963, terá contacto con uns e con outros, o que incrementará o seu interese natural na historia das persoas, dos comportamentos, das actitudes. Diso fará un dos eixos centrais da súa produción narrativa, pensemos en *Ilustrísima* ou en *Deus sentado nun sillón azul*, por exemplo, e das esculcas biográficas que se acabarán convertendo en libros e ensaios.

E si, cremos que Carlos Casares ten contribuído como poucas persoas á consolidación dun referente mítico para a cultura galega, como é o de ser Ourense, a súa capital literaria. Desde o punto de vista da investigación, unha parte substancial das súas achegas terán persoeiros e obras ourensáns como obxecto.

A súa tese de licenciatura de 1973 sobre *Aires da miña terra* acabaría convertida na primeira das súas biografías, a de Curros Enríquez, publicada en 1979. Tamén dese ano 1973 é un longo artigo en *Grial* cunha entrevista con Eduardo Blanco Amor, con quen comparte mesa habitualmente no café Miño. Despois de ver a luz o estudo sobre Curros, publica no ano 1980 a primeira biografía ampla de Ramón Otero Pedrayo e ao ano seguinte, 1981, tamén a primeira sobre Vicente Risco. En 1999 fará unha achega moi crítica sobre a poética de Valentín Lamas Carvajal no congreso que sobre el se celebrou en Ourense. Lembremos, tamén, a súa dedicación especial a don Juan de la Coba Gómez, disparatado autor da cidade, o inventor do trampitán, ao que se ten achegado en varias ocasións.

O coñecemento acumulado nas investigacións sobre estes e outros autores do XIX e do XX, engadido ás noticias directas que obtén das fontes orais que manexa, permítenlle participar en todos cantas xornadas, coloquios e homenaxes se fan sobre autores ourensáns (Vicente Risco, Eduardo Blanco Amor, Ramón Otero Pedrayo, Antón Tovar, Manuel Luís Acuña, Florencio Delgado Gurriarán etc.).

Moi apreciable é, tamén dentro da súa obra auriense, a máis fermosa síntese que se ten feito sobre o decorrer histórico e cultural da cidade que o viu nacer e que recolle no libro de colaboración co fotógrafo Manuel López Sendón, de 1990, titulado *Ourense de auga e pedra*.

Carlos usa tamén, en varias ocasións, Ourense como fondo das súas obras. Se *Vento ferido*, 1967, ten localizacións neutras —“A rapaza do circo” pode ser en calquera lugar— *Cambio en tres*, 1969, a novela máis experimental —e seguramente a menos querida de Carlos, nunca quixo reeditala— será unha obra fondamente ourensá na que aparecen constantemente referencias espaciais recoñecibles; rúas, pontes, comercios, parques... Incluso o tema da ruptura da emigración neses anos, é un tema moi de noso.

Nos *Xoguetes para un tempo prohibido*, 1975, a acción iniciática do mozo, sen explicitar referencias locais, transcorre entre o rural ourensán, a cidade onde estuda nun centro relixioso moi disciplinado e o espertar á vida na universidade de Santiago. Non é unha novela totalmente autobiográfica aínda que si son evidentes, e recoñecidas, as fontes de inspiración.

En *Os escuros soños de Clío*, 1979, hai varias homenaxes significativas relacionadas tamén con estes territorios. Un dos relatos, “O avisador e o avisado,” éo en referencia ás terras natais da súa nai, O Freixo, pois o protagonista é un fidalgo desa aldea celanovesa. Outra, a repetida aparición de Xulio Losada Alonso, un dos amigos e confidentes máis recorrentes que ten na cidade de Ourense. Por último, no derradeiro relato do libro, “O republicano de Francelos”, circulan moitos persoeiros reais en comportamentos verosímiles das terras ribeirás.

A seguinte novela, *Ilustrísima*, 1980, é unha das máis ourensás. Inspirada directamente nos varios tipos de cregos que convivían na súa familia, desde o bispo liberal e gozador da vida, Enrique Pérez Serantes, ata os máis conservadores, como o seu tío avó, deán da Catedral. A xeografía urbana da película evoca, de continuo espazos do Ourense, e a humana, esvaecidos persoeiros, algúns recoñecibles como o italiano introdutor do cine na cidade, Eduardo Barbagelatta.

En *Os mortos daquel verán*, 1987, a acción relatada en forma de expediente xudicial, transcorre nas terras de Ourense e Celanova, e hai, tamén, continuas referencias á cidade, ao cuartel, ás industrias.

Deus sentado nun sillón azul, 1996, é, se cadra, a novela onde o territorio máis marca. A figura principal, que nos lembra a Vicente Risco, está inserida nunha cidade escura, diversa e afogada onde máis alá dos evidentes espazos físicos, tamén se recoñecen moitos personaxes concretos e moitas situacións vividas.

E que dicir de *O sol do verán*, 2002, a novela póstuma de Carlos, onde o protagonista se chama, como el, Carlos, e transcorre a acción en boa parte, na casa reitoral de Beiro, onde el pasaba os veráns?

Pero ao lado dos estudos literarios e históricos sobre persoeiros ourensáns e ao lado da literaturización dos seus espazos físicos, está súa presenza viva e activa de Carlos Casares entre nós durante o tempo que viviu en Ourense.

Realmente e aínda que en 1961 marche a estudar a Santiago, aquela será a localización de estudante, pero a “base” é Ourense, onde o seu círculo de amigos incluía entre outros, aos novos intelectuais, artistas e xornalistas que escoitaban a Vicente Risco nos faladoiros do Hotel Parque, na taberna do Volter, (Acisclo, Xaime Quessada, Xosé Luís de Dios, Manuel Buciños, Arturo Lezcano...) ou nas exposicións artísticas que comezaban a facer no Museo Arqueolóxico e que mesmo levaron a don Vicente a Compostela, en 1960, como conferenciante inaugural da primeira exposición colectiva de pintura organizada pola Asociación Cultural O Galo.

Carlos Casares inicia as súas colaboracións na prensa, algo tan importantísimo na súa vida para a comunicación co público, no xornal *La Región* en 1968. Publicará artigos de creación e reflexión cultural, de lembranzas de viaxes a Suecia etc. ata que entre os anos 1972 e 1974 consolidará unha sección titulada “Con esta Lupa” que terá unhas corenta colaboracións, na que combinarán os seus textos sobre personaxes galegos e mundiais de actualidade coas caricaturas de Siro. Desde Golda Meir a Marlon Brando ou desde Eduardo Blanco Amor a Augusto Pinochet.

Dentro desta vida auriense, naceu, foi bautizado polo seu tío Faustino e casado polo seu tío e padriño Xosé, o 30 de outubro de 1971 na Igrexa de Beiro, da que era párroco, como deixamos dito noutro lugar. E tamén naceu aquí á produción intelectual. Publicou, vivindo en Ourense, as dúas primeiras obras (*Vento ferido*, *Cambio en tres*) e comezou as súas colaboracións en *Grial*. En Ourense era personaxe coñecido e recoñecido. Así, con trinta

e un anos e cando aínda non pasara un desde a súa voda, foi escollido polo concello como pregoeiro das festas do Magosto en 1972, publicando logo na prensa local o lírico pregón de circunstancias.

En realidade, ata que Carlos se estabilizou co traballo de profesor de Lingua e Literatura Española, primeiro no Instituto de Rodeira de Cangas (1974-83) e logo no de San Tomé de Freixeiro en Vigo, foi activo cidadán nas rúas e parladoiros de Ourense, así como na organización das Xornadas do cine, colaboración na prensa, viaxes e outras actividades. Nos cursos 69-70 e 70-71 parará pouco na cidade; no primeiro deles será profesor —e subdirector— no Instituto Libre Adoptado de Viana do Bolo, ata que o expedientan, contra a Semana Santa. No segundo residirá en Bilbao onde exercerá a docencia nun colexio privado pero non lle anovarán o contrato ao curso seguinte. De Bilbao, o máis transcendente para a súa vida, foi o encontro no tren con Kristina Berg, que desembocaría, aos poucos meses, en voda. Desde este 1971 dedicouse á preparación de oposicións de lingua e literatura española, que, finalmente, consegue en canto se convocan, en 1974. Desde este momento cambia, loxicamente, a súa relación coa cidade, na que non volverá a residir de xeito estable, seguindo así, unha tendencia que fará que a maioría dos artistas plásticos queden a vivir nela, despois de viaxaren moito —Xaime Quessada, Acisclo Manzano, Buciños, Virxilio... — mentres que os literatos novos daquela —Xosé Luís Méndez Ferrín, Carlos Casares, Alfredo Conde, Xosé Fernández Ferreiro, pero tamén Blanco Amor ou Celso Emilio— marchen. Só os homes de Nós seguiron sempre apegados ao bafo da Burga.

Pero desde Cangas, desde Vigo, e logo desde 1986, que reside en Vilariño, nas terras do Val Miñor, mantén a súa relación familiar (aquí viven seus pais e irmáns, María e Xavier) e a relación cuns amigos que vai ampliando e integrando xeracións. Ao lado de vellos amigos como Xulio Losada Alonso, compañeiro de tantos paseos e faladoiros, outros novos como Xan Fonseca ou, especialmente, Marcos Valcárcel, marcarán esta relación que se estenderá desde o tempos da dirección de Galaxia ata os da presidencia do Consello da Cultura Galega.

A súa casa cultural en Ourense, pasará dos parladoiros do Hotel Parque nos finais dos cincuenta e inicios dos sesenta, ao Hotel Miño e do Cortijo nos sesenta e setenta, ou ao asociacionismo desas épocas, ligado, por exemplo, á actividade do Cineclub e das primeiras xornadas de cine nos inicios dos sesenta.

Logo, sobre todo nos anos oitenta e noventa, será o Liceo de Ourense, o punto de encontro para o faladoiro —no salón do fondo, que hoxe leva o seu nome, despois do patio de columnas—. Alí, organiza desde 1990 os seus “Encontros literarios” e botando man da axenda e amizades, traerá a Ourense primeiras figuras do panorama literario español. Sen dúbida, o outro dos seus puntos de referencia será a actividade do Club Cultural Alexandre Bóveda e do seu *alma mater*, Marcos Valcárcel. Co club participou, creio lembrar, en todas as edicións do Encontros de Escritores Ourensáns, desde 1992, así como noutras actividades como o Roteiro Vicente Risco, as presentacións de libros ou ceas de homenaxes a intelectuais locais. Durante os dez últimos anos da súa vida, a súa presenza foi constante e así, como apuntamentos non exhaustivos, recolle Marcos Valcárcel no capítulo “Apuntamentos para unha cronoloxía de Carlos Casares en Ourense, 1968-2002”, dentro do libro *Casares, punto de encontro*, saído na colección Auria do Concello de Ourense, poucos meses despois da súa morte, en setembro de 2002.

Creo que podemos dicir que Carlos amaba Ourense pero que Ourense tamén o amaba a el e recoñecía nel un dos seus intelectuais que vivían fóra, pero que máis recorrentemente volvían á cidade. Sinalemos uns cantos recoñecementos, tamén como apuntamentos non exhaustivos pero si significativos.

En 1972 foi, como dixemos, o pregoeiro da festa do Magosto.

En 1977 recibe o Premio Otero Pedrayo das Deputacións de Galicia, a instancias da de Ourense, polo seu traballo biográfico sobre o polígrafo ourensán que axiña se convertería en libro.

En 1987 obtén o Premio Losada Diéguez pola súa novela *Os mortos daquel verán* e que lle foi entregado nun acto esperpéntico, o 13 de xuño de 1988, cun intento de boicot do acto por parte do BNG en desacordo cun artigo xornalístico de Casares no xornal *El País*.

O 20 de maio de 1994, o Club Cultural Alexandre Bóveda organiza ao seu redor unha cea homenaxe no San Miguel de Ourense, entre outras cousas pola constante colaboración que mantén co mesmo, baixo o título de “De cea con Carlos Casares”. A partir desa data, Carlos participará e será orador en varia ceas de homenaxe semellantes que organiza o Club (Buciños, 1996; Antón Risco, 1997; Liceo de Ourense, 2000).

O 31 de agosto de 1995, recibe o premio “Celanova Casa dos poetas” na súa décima edición, convocado pola Fundación Curros Enríquez.

O 17 de xuño de 1998, a asemblea de socios do Liceo de Ourense, acorda outorgarlle a medalla de Ouro do Liceo, como recoñecemento ao seu labor e colaboración constante, desde que inicia en 1990 a organización dos “Encontros de escritores” na institución e coa que continuará ata a súa morte.

O día 12 de xaneiro de 2001, celébrase en Xinzo un acto de homenaxe a Carlos Casares, impulsado pola asociación Civitas Limicorum, e no que destacará a presenza de Fernando Sánchez Dragó.

Xusto despois da súa morte, acontecida en Vigo o 9 de marzo de 2002, en Ourense empezan os actos de recoñecemento na súa memoria.

O Liceo de Ourense, convocará anualmente, xa desde 2002, uns premios de microrrelato que levan o seu nome.

En 2002, o IES de Viana do Bolo, onde comezara a súa carreira docente, asume o nome de Carlos Casares. Tamén o fai o CPI de Xinzo de Limia.

O Concello de Ourense inicia o expediente para declaralo Fillo predilecto en 2003.

O 16 de xaneiro de 2003 o Concello de Xinzo faille unha nova homenaxe e imponse o seu nome a unha praza principal da localidade.

En 2003, mediante un convenio asinado entre a Fundación Carlos Casares, a Universidade de Vigo e a Deputación de Ourense, constitúese a “Cátedra Carlos Casares”, para impulsar os estudos académicos sobre o autor desde o campus de Ourense.

En 2004 constitúese o Centro de Estudos Carlos Casares como extensión da Fundación en Ourense para xestionar e desenvolver todas as actividades de investigación ao redor da figura de Carlos Casares dentro da Fundación.

O Roteiro Carlos Casares en Ourense

Con esta vinculación tan intensa coa cidade, parecíanos que unha forma de homenaxe que non podería ter noutra localidade, era facer un roteiro literario pola mesma, no cal a través dun paseo urbano, identificasemos lugares

significativos dentro da súa vida ou con referencias ás súas obras. Queríamos, tamén, contribuír a facer de Ourense un destino de visitas ao redor da literatura que, gústame lembrar, iniciamos con Marcos Valcárcel, Manolo Figueiras e os amigos do Club Alexandre Bóveda co Roteiro de *A esmorga*.

Para facer permanente no tempo este roteiro, para o que contamos co apoio da Fundación Carlos Casares e das institucións locais e autonómicas, pensamos na colocación de placas de cerámica que levasen fragmentos de textos de obras súas en relación co punto no que se encontran e imaxes históricas ou evocadoras do mesmo. A visita será pois, un dos moitos diálogos posibles de Carlos coa cidade. En concreto serán vinte as placas colocadas ao longo da cidade, cun total para as primeiras dezoito visitables normalmente, (as outras dúas son excéntricas á cidade) de dous quilómetros douscentos metros, divididos na metade por unha parada posible no Liceo. Serían as seguintes.

A primeira irá no parque de San Lázaro —un lugar idea de encontro de excursións para emprender un paseo urbano— por fronte do antigo Hotel Parque e levará un texto de *Un país de palabras* falando dos encontros no parladoiro con Risco. A foto, loxicamente, desa xuntanza na que aparecen Vicente Risco, Antón Faílde, Pepe Conde Corbal e outros. E o diálogo explicativo dos que leven ao seu cargo o roteiro xirará sobre o seu nacemento ao mundo das letras e ese faladoiro inicial.



Na segunda, na fachada da casa que ocupa o solar da casa onde naceu, esquina Cardeal Quevedo-avenida da Habana, leva un texto xornalístico sobre unha anécdota sucedida en Suecia e unha foto del e de Kristina o día do pregón no Magosto de 1972. O diálogo xirará ao redor da súa familia de procedencia, da formada, dos seus percorridos vitais, da Fundación como gardiá da memoria, e dos seus inicios da colaboración coa prensa en *La Región*.

A quinta placa, ao lado da fonte do parque de San Lázaro, levará un texto de *Cambio en tres* e unha foto dos anos sesenta desa mesma fonte. A conversa xirará ao redor do nacemento e evolución da narrativa urbana galega desde o centro de Ourense. E desde a posición de Carlos Casares en referencia á chamada Nova Narrativa Galega e ós experimentalismos.



A sexta placa, na rúa do Paseo, incluírá unha foto da cidade e un texto sobre a néboa escrito en “Á marxe” en *La Voz de Galicia*, no que o autor lembra o seu gusto por imaxinar historias á xente que aparecía entre a néboa. A guía de conversa lévanos a esa sedución da imaxinación e da engaiolante narración do cotián e a importancia da colaboración no xornal coruñés.



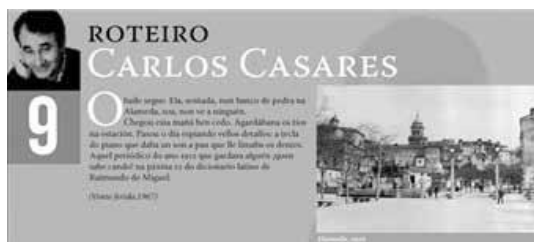
A sétima placa, na rúa do Paseo, na vella fachada do Hotel Miño, leva outro texto da mesma procedencia onde se fala dunha anécdota naquel faladoiro co fotógrafo Xosé Suárez, a famosa foto do neno co barco Javiota na man do alaricense, e poderase falar do humorismo como outro dos encantos da colaboración xornalística de Carlos e dos amigos vellos e novos e dos varios parladoiros nos que participa.



A oitava placa, na rúa do Paseo, na fachada do edificio onde Eduardo Barbagelata montou o primeiro cinematógrafo en Ourense, levará unha foto do fotógrafo xenovés e un texto de *Ilustrísima* e será o pretexto para falar da obra, da importancia dos cegos na familia de Casares, das inercias ante os cambios sociais e do desacougo e incompreensión que suscitan.



A novena placa, na alameda, cunha foto da mesma a comezos do XX, levará un texto de *Vento ferido* e nela evocaremos a súa obra inicial, as inspiracións de moitas obras nas neneces dos escritores, a relación con *Os Biosbardos* de Blanco Amor co relato “O Suso” de Méndez Ferrín, o interese de Carlos pola literatura para os nenos, de creación ou traducións etc.



A décima placa, no interior do Liceo de Ourense, na sala que leva o nome de Carlos Casares, levará xunto cunha foto dun busto perdido de Xan da Coba, un texto sobre o autor que inclúe un fragmento dun poema en

trampitán. A conversa xirará ao redor da atracción de Carlos polos personaxes disparatados, a importancia cultural do Liceo de Ourense e dos encontros que alí se organizaban e a relación de Carlos coa institución.



A undécima situada na rúa de Arcedianos, incluírá un texto de *Ilustrísima* e levará unha foto da fachada da catedral. Podermos ampliar información sobre a novela ao tempo que reflexionar sobre a recreación libre e non lineal dos espazos urbanos nos que se asentan.



A duodécima irá na esquina das rúas da Paz e Juan de Austria, ao pé da catedral, incluírá un fragmento da obra *Ourense de auga e pedra*, feito en colaboración co fotógrafo Manuel Sendón e levará retratos de Otero, Risco, Banco Amor e Cuevillas, autores citados no texto. Ourense cidade de cenáculos, escritores... coñecemento por esculca ou directos. Os libros de colaboración entre artistas plásticos e literarios.



A décimo terceira irá na casa de Otero Pedrayo na rúa da Paz, levará unha imaxe do autor de Trasalba e un texto da súa biografía. O diálogo será sobre as biografías dos autores de Nós, Otero e Risco, escritas por Casares; e das outras biografías e libros e artigos de conversas publicadas por Casares (Piñeiro, Fole, Blanco Amor, Hemingway...). A importancia da transmisión da memoria prestada.



A décimo cuarta, na esquina de Santo Domingo e Cardeal Quiroga, levará unha foto de Ramón Piñeiro e Otero en Trasalba e un texto de “Á marxe” na que relata unha simpática anécdota na que aparecen os tres. Obviamente, é o momento de falar das relacións de Ramón Piñeiro e Casares, do Parlamento, do Consello da Cultura e do cardeal Quiroga como crego próximo aos galeguistas.



A décimo quinta, na suposta casa natal de Blanco Amor na rúa de Lepanto, incluíra un texto da sección “Con esta lupa”, escrito por Casares e cunha caricatura de Blanco Amor. A evocación pode ser das dificultades de encaixe de Blanco Amor na súa volta, da excelente relación entre Casares e Blanco Amor, e das moitas colaboracións entre pintores e autores en Ourense, Vicente Risco e Conde Corbal, Otero Pedrayo e Xaime Quessada, Casares e Siro.



A décimo sexta, na mesma rúa de Lepanto, incluíra unha foto dun carro de vacas por fronte á porta norte da catedral e un texto de *Xoguetes para un tempo prohibido*, relacionado coa foto. A conversa versará sobre as raíces biográficas da obra, o seu triunfo no concurso do XXV aniversario de Galaxia, e como isto inflúe na súa progresiva integración na editorial que chegará a dirixir, emprendendo un labor de xestión cultural que exercerá ata a fin dos seus días.



A décimo sétima, irá preto da fonte da praza do Trigo, e incluíra unha foto histórica da mesma, así como un texto de *Deus sentado nun sillón azul* no que se fai referencia ao lugar. A conversa, obviamente, sobre a novela, sobre a dúbida risquiana, sobre o desacougo da guerra e as conviccións, sobre a bondade e a maldade.



A décimo oitava na praza Maior, debaixo dun soportal, incluírá unha foto histórica da mesma e un fragmento tamén de *Deus sentado nun sillón azul* no que aparecen nenos xogando na praza. Os eixos de conversa serán a continuidade de vida cotiá no medio da voráxine dos tempos, a Praza Maior como eixo da vida da cidade.



Aquí remataría o roteiro urbano realizábelo a pé. Así, pois, desde o parque de San Lázaro ata a praza Maior. Dous puntos facilmente identificables e de concentración. Remátase nun punto que pode ser inicio doutras voltas pola cidade, turísticas, artísticas ou gastronómicas.

Máis alá do mesmo, hai outras dúas placas.

A decimo novena é nos xardíns do Seminario Menor, á beira do Seminario Maior e que ten unha vista impresionante e referencial sobre a cidade. Leva unha fermosísima fotografía escolar de Carlos Casares neno con seu pai —idéntica a postura do pai á habitual en Carlos, idénticos os trazos faciais no neno Carlos aos nove ou dez anos e á fin da súa vida— e un texto de Damián Villaláin, do libro biográfico *Carlos Casares, os amigos, as imaxes, as palabras*. Aquí podemos evocar as vinculacións relixiosas da familia materna, a importancia que algúns profesores do seminario tiveron no seu gusto pola literatura... E a homenaxe á memoria de Carlos por parte dos amigos logo da súa morte.



Por último, a placa número vinte, irá a nove quilómetros de Ourense. Ao pé da ábsida da igrexa de Beiro, no reborde dos Chaos de Amoeiro, logo de subir a Costiña de Canedo ou a zigzagueante estrada de Castro de Beiro. Unha foto da ábsida e da casa reitoral ilustra un texto da obra póstuma *O sol do verán*. A conversa terá como centro a obra e as vivencias do propio Carlos en Beiro; os veráns de vacacións infantís, o permanente trato co seu padriño párroco, súa propia voda. E o sino de ter entregado esta obra para a súa impresión a mañá do propio día da súa morte. O protagonista chamábase Carlos e Beiro é lugar central na obra. Era día sol, pero de inverno.



A. V-M. E.

Casares e as teorías literarias

DAMIÁN VILLALAÍN

1.

Carlos Casares era moi respectuoso coa crítica académica e coa impresionante revolución que se operou no ámbito dos estudos literarios ao longo de todo o século XX. Durante a súa etapa universitaria e nos anos posteriores, polo menos ata a década dos 80, foi un constante lector de literatura crítica e teórica. Porén, a teoría non chegou a converterse nel nunha vocación, nin sequera na materia tocante á súa actividade principal, a literatura. Decía moitas veces que se movía con gran comodidade no terreo dos problemas e das realidades concretas, pero que non se sentía igualmente comfortable no das abstraccións. Decía isto con naturalidade e sen falsa modestia, aínda que moitos dos que o coñecemos non compartiamos na súa totalidade aquela autodiagnose, pois era un lector sutil e culto e posuía unha mente moi analítica e estruturante, se se me permite tal palabra. Pero é indubidable que Casares era un narrador e que o seu modo natural de relacionarse co mundo e de explicarse a vida, a si mesmo e aos demais, era a narración. Deixoullo dito con claridade case rotunda a Ana María Platas Tasende nunha entrevista que esta lle fixo en 1998 para a *Revista Galega do Ensino*:

Eu teño desde sempre unha visión puramente narrativa da vida. En realidade, gústame contar o mundo, máis que pensar nel. Se me piden que fale de algo, que dea unha opinión ou que exprese unha idea, dunha maneira espontánea pónome a contar. Ó final, sen pretendelo e quitándolle á palabra calquera contido didáctico ou moral, acabo facendo unha parábola.

Tíñase, pois, por home pouco inclinado á especulación teórica, aínda que nos seus anos de xuventude frecuentara moitos textos desa condición. Cando eu o coñecín, deixaba enxergar unha relación coa teoría literaria que podería situarse a medio camiño entre a consideración e o escepticismo. Sabía apreciar as arquitecturas teóricas compostas con rigor e talento, expresadas con claridade e, de ser posible, con algo parecido á elegancia. Pero púñaselle unha indisimulable enrugada no entrecello cando daba con algunha daquelas xunglas conceptuais innecesariamente espesas nas que non se mostraba

escasa, nin onte nin hoxe, a bibliografía teórica. Nun momento un tanto indeterminado, aproximadamente nos anos 80, deixou de ler teoría literaria coa avidez coa que o fixera noutrora, aínda que seguiu gozando da crítica e dun tipo de ensaio literario ou cultural menos asertorio.

2.

A súa formación teórica *oficial* era debedora do que constituía o ensino común nas universidades españolas da época, baseado en gran medida nunha historia literaria caracterizada polo positivismo máis rudimentario. Moito máis determinante foi unha aprendizaxe extrauniversitaria rica en fontes, desde a lectura de libros non citados nos rutineiros repertorios bibliográficos da Facultade ata as discusións cos amigos que participaban dos mesmos intereses intelectuais. Casares, porén, lembraba con cariño a algúns dos profesores cos que aprendera cousas, como Benito Varela Jácome, empeñados en iren máis alá daquelas “vastas necrópolis de datos” que, en celebrada expresión de Dámaso Alonso, enchían os avellentados manuais de uso corrente nos estudos filolóxicos e literarios das universidades españolas.

Foi na vida compartida con estes profesores e estes amigos (Arcadio López-Casanova, Salvador García-Bodaño e Xavier Carro, entre outros, ademais dos *vellos* Piñeiro, Del Riego e García-Sabell) como se produciu o seu contacto coa estilística, o coñecemento dos estudos de Dámaso Alonso, a lectura da xa clásica *Teoría literaria* de René Wellek e Austin Warren, completada logo coa *Historia de la crítica literaria*, de Wellek, a *Teoría de la literatura*, de Aguiar e Silva, ou a *Teoría de la expresión poética*, de Carlos Bousoño. Todos estes libros ían aparecendo desde finais dos anos 40 na editorial Gredos, agrupados na Biblioteca Románica Hispánica que dirixía Dámaso Alonso e que foi o máis importante punto de inflexión para a saída dos estudos literarios do pozo ao que os conducira a Guerra Civil, o exilio e a ditadura. Tamén figuraban no catálogo de Gredos os seis volumes dos que se compón *Literatura del siglo XX y cristianismo*, obra dun teólogo belga, Charles Moeller, que permitiu durante algún tempo (polo menos ata a Lei de Prensa de 1966) o acceso fragmentario a textos de autores vetados pola censura franquista. O primeiro contacto de Casares con escritores como Camus, Sartre, Malraux, Gide e moitos outros produciuse a través daquela benemérita e monumental obra do xuízoso padre Moeller, quen desde as súas conviccións cristiás guiaba con espírito aberto e afán de comprender,

máis que de vulgar, as lecturas obxecto do seu estudo. Porén, Casares e os seus compañeiros de paixón literaria non tardarían en descubrir a célebre trastenda da compostelá *librería de Eduardo*, onde accederían aos autores prohibidos (incluídos o Nabokov de *Lolita* e o Henry Miller dos *Trópicos*) nas edicións de Losada, Emecé e outras editoriais suramericanas. Nos últimos anos 60 únense ao labor difusor de Gredos editoriais como Taurus, Anaya ou Guadarrama, con coleccións que amplían moi considerablemente o abano da literatura crítica e teórica dispoñible, propoñendo ao tempo renovadas pautas de interpretación de autores, obras, temas e períodos. Na súa biblioteca conservaba Casares bastantes libros desta época, entre eles numerosos títulos da serie *El escritor y la crítica* da editorial Taurus, excelentes compendios críticos realizados polos máis sobranceiros hispanistas do momento (Germán e Ricardo Gullón, Ildefonso-Manuel Gil, José Luis Cano, Gonzalo Sobejano...), a maior parte deles profesores en universidades estranxeiras.

Por esa mesma época achégase Casares a marcos teórico-críticos máis holísticos, como a semiótica, o estruturalismo francés e italiano e as escolas sociolóxicas, incluído o marxismo (le a Cesare Segre, a Umberto Eco, a Roland Barthes, a Robert Scarpit, a Louis Althusser, a Arnold Hauser...), completados coa descuberta dos formalistas rusos, coñecidos serodiamente en Europa occidental a través da recuperación que dos seus textos principais fai en 1965 Tzvetan Todorov, cuxa antoloxía (*Teoría de la literatura. Textos de los formalistas rusos*) se publica por primeira vez en castelán en 1970, seica moi mal traducida, nunha pequena editorial bonaerense. Durante esa década, editoriais como Alberto Corazón, Siglo XXI, FCE, Seix Barral ou Fundamentos farán máis accesible ao público español a poética dos Jakobson, Sklovski, Tinianov, Propp etc. Casares interesouse cedo polos formalistas, como indica o feito de que na súa biblioteca persoal figure *Significado actual del formalismo ruso*, de Antonio García Berrio, editado por Planeta en 1973. Que tamén figuren exemplares dos números publicados entre 1970 e 1973 de *Poétique*, a revista abandeirada da *nouvelle critique*, é unha proba definitiva do interese que nel espertaba nese tempo a teoría literaria máis anovadora. E, por suposto, unha das lecturas máis importantes para Casares foi a do imprescindible Sartre, cuxo libro *Qué é a literatura?* aventará un conxunto de problemas que traspasan o campo estrito da teoría e os métodos críticos para introducirse nos da ética, o compromiso, a función social do

escritor e a concepción mesma da arte literaria, do seu *por que* e do seu *para que*. Nos ensaios que compoñen ese libro, o existencialismo sartriano, *situado* radicalmente no presente —naquel presente— comparece xa baixo a influencia dun marxismo que aboca ao escritor a facer da literatura un instrumento para a transformación revolucionaria da sociedade no sentido supostamente demandado pola Historia e as súas inexorables leis.

Casares viviu estes tempos de formación nunha época moi bulideira e fecunda, os anos 60 e 70. Sobre todo en Francia, e máis tarde nos Estados Unidos, estes anos son tempos de solapamento e transición entre varios modelos. O modelo formal-estilístico predominante, centrado na análise do texto como artefacto verbal autónomo, dotado das súas propias regras e independente de calquera outra cousa que non sexa a súa construción lingüística, vese matizado, mesturado, ampliado ou contestado pola irrupción do estruturalismo e dun conxunto non sempre converxente de teorías sociolóxicas de impronta marxista. Logo xa veñen os anos da revolución teórica que toma como punto de partida a obra de Foucault e que nas súas formulacións máis radicais conduce a literatura ata a súa subsunción no mundo da comunicación, dos estudos culturais e das *prácticas discursivas*. Con todo, nos ambientes universitarios de Santiago non se soubo de Foucault ata os últimos anos 70, cando editoriais como Siglo XXI e La Piqueta comezaron a traducir e publicar algúns dos seus textos e estes empezaron a circular en ámbitos non necesariamente vinculados á Facultade de Filoloxía.

Casares non mostrou excesivo afán por manterse ao día destas novas correntes do que Terry Eagleton acabou por denominar, sen máis, *A Teoría*. Interesábase polos seus supostos e preocupábanlle algunhas das súas consecuencias. Prestaba verdadeira atención cando lía ou escoitaba falar de postestructuralismo, deconstrución, psicoanálise, teoría feminista, estudos poscoloniais etc. e das intrincadas e non poucas veces escuras relacións que todas estes discursos críticos relativamente novidosos establecían entre si e coa política e coa filosofía e coa antropoloxía e cunha especie de saudosa e fuxidía totalidade. Pero finalmente se deixaba ir sen belixerancia, como en tantas outras cousas, pola senda dun cortés escepticismo, se ben nunca exento de xenuína curiosidade, que en ocasións desembocaba en ironía case sempre benévola, só algunhas veces mordaz.

Con todo, cando eu o coñecín, a mediados dos anos 80, interesábase pola literatura comparada, unha disciplina moi afín ao seu tempero intelectual (esa mestura liberal, civilizada e políglota de galeguismo e cosmopolitismo) que, ademais, conformaba un campo de estudo no que brillaba Claudio Guillén, a quen Casares coñecera a través de Ramón Piñeiro e por quen sentía un grande aprecio persoal e intelectual. Sentimentos similares lle inspiraba outro *comparatista*, Darío Villanueva, a quen tiña por unha das persoas de maior solidez intelectual de Galicia e cuxos libros *El polen de ideas* e *Teorías del realismo literario* me recomendou moi vivamente cando empecei a traballar en Galaxia. O mesmo lle ocorreu despois coa *teoría dos polisistemas*, en certo modo derivada da literatura comparada, á cal é probable que non se dera achegado sen as insistentes e entusiastas suxestións de Montserrat Iglesias Santos, Xoán González-Millán e Dolores Vilavedra, a través de quen coñeceu e tratou a Itamar Even-Zohar, profesor israelí que é o gran referente internacional desa corrente crítica e con quen compartiu conversas e ceas na casa de Vilarinho nunha das súas visitas a Galicia. Iso que agora —desde aquela novela de Graham Greene— se denomina habitualmente *o factor humano* podía adquirir, e de feito así sucedeu moitas veces, unha importancia decisiva na vida intelectual de Casares.

3.

Tiña Casares unha teoría literaria? A resposta a esta pregunta sería negativa se pensásemos na adhesión a unha ou outra construción intelectual coherente e sistemática, carente de cabos soltos e con pretensións de verdade ou de ciencia. A pesar da súa formación na estilística e das aspiracións desta corrente crítica, polo menos da súa rama xermánica, á constitución dunha *ciencia literaria*, o certo é que ao Casares maduro nin se lle ocorría falar da teoría literaria en termos *científicos*. Da literatura e dos seus problemas podía falarse en serio, con coñecementos ben fundados e desenvolvendo argumentacións rigorosas e coherentes, pero ningún discurso, nin sequera o mellor fundamentado, o de maior rigor metodolóxico e intelixentemente construído, podía aspirar a erixirse en demostración científica sobre un asunto tan cambiante, plural e humano como a literatura. Casares sabía algo de ciencia e talvez por iso era tan cauteloso á hora de incluír baixo ese rótulo, prestixioso á vez que fetichizado, actividades como a literatura e as teorías xeradas a partir dela.

Aínda así, a resposta á pregunta sería afirmativa se entendemos as teorías literarias non como ortodoxias pechadas, senón como conxuntos ben estruturados de ideas capaces de fornecer instrumentos críticos e marcos interpretativos para unha lectura máis rica dos textos literarios e para unha mellor comprensión xeral da literatura. Respecto disto, tamén practicaba Casares un eclecticismo razoado. Subscribiría sen dúbida os postulados máis xerais dos formalistas no referente á linguaxe poética e á primacía da función estética na literatura. Pero non compartiría con eles o seu desdén programático cara ás circunstancias individuais, sociais e históricas que rodean a obra literaria. Faría tamén seu o groso das teses manexadas polas escolas sociolóxicas, pero descartaría o entendemento de poemas e novelas como meros produtos superestruturais ou como instrumentos subordinados que desdicesen o carácter autónomo e as finalidades específicas da obra literaria. Podería aceptar con matices a definición da literatura como unha *práctica discursiva* e mesmo admitir a condición ideolóxica de calquera texto, pero isto non o levaba a dar por boa a equiparación ontolóxica entre *Hamlet* e un anuncio publicitario, nin a sobrevalorar a función política da literatura nin a confundila coa propaganda, nin sequera coa da mellor causa.

Era moi pouco esencialista e isto implicaba certo desinterese na procura da *literariedade*, problema que sen dúbida o preocupou nalgún momento pero que rematou situando no inofensivo terreo dos asuntos ociosos, dada a súa condición dificilmente resoluble e, sobre todo, a súa escasa gravidade. Aceptaba con pragmatismo, sen dramatismos nin melancolía, que a literatura é o que practicamente todo o mundo entende por literatura, o que funciona social e culturalmente como tal, independentemente das mil voltas especulativas que se lle dean á palabra e ao concepto no mundo académico.

Cando eu o coñecía non cría que entre as funcións da literatura figurase a de desempeñar ningunha misión social ou política especialmente relevante. Seguramente non fora sempre así, e moito menos nos seus anos xuvenís, pero na súa madurez tendía a pensar que a literatura era unha actividade practicamente inocua desde o punto de vista político e o escritor un ser pouco dotado para cambiar o mundo e menos aínda para gobernalo. Que a literatura fose para el a actividade máis gozosa non a convertía nunha tarefa obxectivamente máis importante que as desempeñadas por

músicos, carpinteiros ou enxeñeiros, por non falar de políticos e científicos. Como editor, desgustáballe o reducido número de lectores co que tiña que sobrevivir a literatura galega e preferiría, por suposto, que os asuntos literarios suscitasen maior interese entre a poboación, aínda que só fose porque así habería máis xente coa que compartir unha das súas maiores fontes de gozo. Pero entendía que a literatura (na acepción do termo que a sociocrítica denomina *restrinxida*) nunca ía ser unha afección social maioritaria e tiña por comprensible, aínda que pouco razoado, o sentimento de frustración que a algúns compañeiros do ensino e do mundo literario lle provocaba a convivencia con estudantes adolescentes aos que causaba preguiza infinita e nulo pracer ler o *Lazarillo* ou *O porco de pé*. El dicía que non había ningunha razón pola que todo o mundo debese desfrutar cunha forma de arte como a literatura e que isto non era de seu ningún drama. Como tampouco o era que moitos letraferidos non tivesen curiosidade ningunha polos problemas da astrofísica ou do xenoma humano.

A literatura entusiasmábao e era para el unha fonte inesgotable de requintado pracer, pero non era nada proclive a esas sacralizacións do literario que desde o romanticismo contan con tantos adeptos. Nunca lle escoitei nada que se achegase nin sequera minimamente a esas frases do tipo “a literatura é o que nos salva”. Non tiña sitio para o que Remo Ceserani chama “as concepcións mistéricas, máxico-órficas, case relixiosas da literatura”. Isto era o que o facía ler con verdadeiro interese pero tamén con algunha distancia irónica a autores como George Steiner, a quen consideraba en ocasións reo dunha retórica espiritualista un tanto pomposa que restaba vigor á súa apaixonada defensa da lectura e da gran tradición humanística europea.

4.

Os seus gustos literarios eran moi variados, tanto como os seus desgustos. El practicaba unha literatura na que predominaba certa sobriedade expresiva e desconfiaba por principio dos novelistas verborreicos e dos poetas *palabreiros*, enleados en concepcións artificialmente escuras e quizais un tanto *snob* da literatura, escritores que se malograban ao sentírense obrigados —frecuentemente por algunha querenza teórica— a unha *experimentación* e a unha *orixinalidade* que non adoitaban ser outra cousa que intentos mellor ou peor executados de adaptación á moda do momento. Aínda así, adoraba

a escritores como Valle-Inclán e James Joyce, obsesionados pola linguaxe e empeñados na experimentación lingüística ou na elaboración dunha prosa artística e brillante. Comenteille algunha vez esta aparente contradición e díxome que Valle e Joyce estaban entre os contados escritores capaces de facer literatura abraiante a partir do xogo coa lingua, o cal a el lle interesaba pouco como escritor pero moito como lector.

Nas súas conferencias diante de públicos amplos recorría con frecuencia a dividir a práctica literaria en dúas grandes áreas, ambas igualmente lexítimas. Na primeira incluíríanse os escritores que entenden a linguaxe como un cristal transparente e límpido que non reclama de seu a atención do observador precisamente porque quere deixar ver o mundo que hai detrás da ventá. Na segunda estarían os escritores que converten ese cristal nunha especie de vidreira chea de cores e formas que pretende ser admirable en si mesma, que acapara toda a luz e non se preocupa moito polo acceso de quen observa ao que está máis alá. El situábase no primeiro grupo, no que tamén facía sitio a algúns dos seus autores de cabeceira, como Ernest Hemingway, Cesare Pavese, Miguel Torga ou Josep Plá. No segundo grupo estarían Valle-Inclán e Joyce. Pero habería tamén un grupo intermedio no que se inscribirían outros escritores que admiraba, como Gonzalo Torrente Ballester. Estas diferenciacións non teñen nada que ver coa relevancia concedida á técnica. Casares era un escritor moi culto e consciente do seu oficio e, polo tanto, moi técnico. Pero do que se trataba era de que a técnica se puxese ao servizo do que se contaba e non de que se convertese na protagonista principal do relato ou da novela.

Casares foi tamén un impenitente lector de biografías, autobiografías e memorias de escritores, aínda que non só de escritores. Era case un vicio. Podía contarche detalladamente a vida de Stendhal, de Baroja, de Valle-Inclán, de Pasternak, de Rosalía, de Camus, de Sartre, de Hemingway, de Risco, de Chateaubriand, de Pardo Bazán e de polo menos unha ducia de escritores máis. Pero tamén a de Chopin, Jackson Pollock, Casanova, Humphrey Bogart ou Olof Palme. Era un goce que ía moito máis alá dun *gossip* cultural que, por certo, tampouco lle desagradaba. Se unha obra lle interesaba, polas razóns que fosen, interesáballe tamén o seu autor e a época na que vivira. Era un amante impenitente do feito concreto, do detalle vivo e revelador.

Estas ideas evitaban actitudes doutrinarias fronte á literatura, que a el lle gustaba avaliar precisamente non desde posicións doutrinarias fortes, solidamente establecidas. O único criterio forte, sólido, establecido e, aínda así, o suficientemente lábil que utilizaba cando se trataba de xulgar materia literaria era o seu *gusto*, formado nunhas abundantísimas lecturas así como na personalizada apropiación e uso selectivo e preciso de certas ferramentas críticas. Era difícil atopar algún autor antigo ou moderno de algunha relevancia ao que Casares non lera. E en certo momento da súa vida, seguramente a principios dos anos 80, decidiu que non tiña moito sentido adscribirse a ningunha escolástica teórica ou metodolóxica, nin moito menos dividir a literatura, como seguen facendo non poucos simples, en *progresista* e *reaccionaria*, pero tampouco en *tradicional* e *vanguardista*. Para Casares, Shakespeare e o duque de Saint-Simon, dous escritores aos que leu con pracer durante toda a súa vida, eran tan contemporáneos seus como Beckett ou Kundera. Ao final, as obras literarias só se podían dividir en boas ou malas, en interesantes ou aburridas. O que o distinguía de moita xente que utiliza eses mesmos rótulos é que el sabía explicar por que de forma moi convincente.

D. V.

Carlos Casares e o Consello da Cultura Galega

RAMÓN VILLARES

A figura escollida este ano para o Día das Letras Galegas é a propia dun creador literario que, ao tempo, foi quen de desempeñar moitas outras actividades na súa, por outra banda, curta vida. Como autor literario ten obra de alta calidade e notable cantidade escrita nos máis variadas rexistros, desde a propia narrativa ou literatura infanto-xuvenil, que é a súa variante máis coñecida, ata o ensaio biográfico, a crítica literaria, a poesía e, de forma moi intensa, a escrita de xornal, campo no que chegou a ser un referente durante moitos anos pola colaboración diaria no xornal *La Voz de Galicia*, na coñecida columna “Á marxe”, que mantivo durante dez anos ata o día da súa morte.



Alén desta dimensión estritamente literaria, na biografía de Casares encóntranse outras actividades de non menor importancia, desde o desempeño de funcións públicas ata a súa condición durante moitos anos como editor e director de *Galaxia* e da revista *Grial*. Tamén pola súa presenza en diversas institucións culturais, como a Real Academia Galega, para a que foi elixido a unha idade temperá (apenas 35 anos) ou o Consello da Cultura Galega, da que foi seu presidente desde 1996 ata o día da súa morte, en marzo de 2002.

Pola miña parte, como responsable actual desta institución, penso que paga a pena prestar algunha atención á relación entre Carlos Casares e o proceso de creación, posta en marcha e, desde logo, xestión directa do Consello da Cultura, proceso que acompañou como parlamentario na elaboración da Lei do Consello (8/83) e no funcionamento posterior da nova institución.

Como é sabido, Casares foi discípulo e amigo de Ramón Piñeiro e un dos seus máis próximos colaboradores desde os anos setenta ata a morte do lancrao en 1990. E mesmo despois desta data, Casares actuou como legatario do seu mestre, editando textos biográficos sobre Piñeiro e, nomeadamente, o libro autobiográfico, *Da miña acordanza*, comezado a redactar polo propio Piñeiro e logo concluído por Casares a partir de conversas, cartas e textos soltos que obraban no arquivo de Piñeiro.

Vén a conto esta referencia a Piñeiro para encadrar debidamente as relacións de Casares co Consello da Cultura, porque está moi espallada a idea, mesmo escrita en letras de molde por ensaístas e historiadores, que a creación desta institución e a súa presenza na mesma de varios membros do chamado “Grupo Galaxia” foi o resultado, cando non o pago, do apoio que este grupo (moitas veces confundido erradamente con Realidade Galega) tería prestado ao proceso autonómico nos seus primordios.

Pois ben, se algo fica claro do exame dos procesos de elaboración dos textos estatutarios e da elaboración da Lei de creación do Consello da Cultura polo Parlamento galego en 1983 —que, pola miña parte, xa expliquei con ocasión do precedente Día das Letras Galegas dedicado a Filgueira Valverde en 2015—, é que os principais protagonistas foron as forzas políticas da UCD, responsábeis do Estatuto de Autonomía desde mediados de 1979 ata o seu referendo en decembro de 1980 e, posteriormente, o partido de Alianza Popular (AP), gañador das eleccións autonómicas e titular do primeiro goberno da Xunta de Galicia, presidido por Xerardo Fernández Albor. Os parlamentarios da UCD colocaron o Consello da Cultura Galega (e un Fondo Cultural Galego) no articulado do Estatuto de Autonomía (artigo 32); o goberno e grupo parlamentar de AP foron os directos responsábeis da Lei 8/83, que desenvolve o mandato estatutario de creación dun Consello da Cultura, con Filgueira Valverde como titular da carteira de Cultura no goberno Albor.

E aquí é onde entran en escena Carlos Casares, Ramón Piñeiro e varios persoeiros da cultura galega da altura, procedentes do Grupo Galaxia, da universidade compostelá co seu reitor Suárez Núñez á fronte, do grupo Sargadelos (Díaz-Pardo ou Parga Pondal), de institucións de recente creación (Museo do Pobo Galego), de fundacións privadas como P. Barrié de la Maza ou mesmo algúns procedentes do exilio (Martínez López). Esta era a composición política da Comisión Asesora da Cultura Galega, creada polo conselleiro Filgueira, que foi a que deseñou realmente as bases da institución: competencias, composición e relación cos poderes autonómicos e locais.

Carlos Casares, como parlamentario independente ou, logo, como representante da Real Academia Galega, formou parte daquela Comisión e, posteriormente, do plenario do Consello da Cultura. Respecto da fase inicial, habería que sinalar que a principal achega que o Grupo Galaxia fixo á lei de creación do Consello foi a de evitar a súa dependencia orgánica do poder executivo (Xunta de Galicia), garantindo deste modo unha independencia institucional que non logrou ningún outro Consello dos que se foron creando no mapa autonómico español. Isto explicaría o acceso, como primeiro presidente, de Ramón Piñeiro á fronte da institución.

A participación de Carlos Casares na historia interna do Consello da Cultura adquiriu uns trazos propios coa súa elección como presidente en 1996, para suceder xustamente a Filgueira Valverde. Non foi unha elección doada, pero a xestión como presidente prestoulle unha lexitimidade de exercicio que se viu reflectida na cómoda revalidación para un segundo mandato no ano 2000 e, claramente, confirmouse con ocasión da súa morte repentina, á metade do seu segundo mandato.

Cales foron as principais achegas ao Consello da Cultura do presidente Casares? Eu entendo que habería que sinalar especialmente tres. A primeira foi a apertura a diversos ámbitos da cultura galega, promovendo a ampliación das súas seccións e logrando que algúns dos seus informes e propostas (no campo da música, da arte contemporánea e do ensino da arte dramática) lograsen ter un respaldo do goberno autonómico. A capacidade de Casares para a mediación institucional foi diferente da de Filgueira, pero non menos eficaz.

Unha segunda achega foi asentar as bases para unha participación activa do Consello na proxección exterior de Galicia e, nomeadamente, da súa cultura. Nos anos anteriores do presidente Filgueira, botáranse as bases para a recuperación de patrimonio cultural galego no exterior (coa creación dos arquivos da emigración e sonoro), mais ao tempo de Casares, que tiña experiencia no Pen Club e nos encontros de escritores, como os de Verines, o Consello abriu unha xanela cara a institucións culturais exteriores e, nomeadamente, cara ao mundo dos países de lingua oficial portuguesa, no que o propio Casares foi decidido e mesmo audaz.

E unha terceira achega, tamén moi vinculada á propia inclinación de Casares, foi a apertura da institución ao uso de novas tecnoloxías e, nomeadamente, na Internet, que, daquela, estaba a dar os seus primeiros pasos. A creación, no ano 2000, do portal *culturagalega.org*, concibido en termos profesionais para actuar como plataforma de difusión da cultura galega e non necesariamente da propia institución promotora, resultou ser, co paso do tempo, unha das decisións máis atinadas do seu mandato.

R. V.

Epistolario

Para min, Piñeiro foi coma un pai e un amigo.
Desde que nos coñecemos, a pesar da diferenza de idade
mantivemos unha relación cordial e intensa.
Eu pasaba días na súa casa de Santiago e el viña pasar días
á nosa casa de Vilariño, ás veces, semanas enteiras.
[...]

Quero dicir que tivemos unha grande intimidade.
Entre os dous non había segredos de ningún tipo.
Sabíamos todo un do outro. Nunca admirei tanto a ninguén,
o mesmo desde o punto de vista intelectual que do humano.

Piñeiro foi un ser excepcional, irrepetible.
Combinaba dúas virtudes que raramente se dan xuntas:
unha intelixencia vivísima e unha bondade extraordinaria.

CARLOS CASARES¹

¹ Platas Tasende, Ana María (1998): “Conversación con Carlos Casares”, *Revista Galega do Ensino*, 21, novembro, páx. 19.

Segunda nota de edición

No ano 2003 o Centro Ramón Piñeiro publicaba un pequeno feixe de cartas¹ que Ramón Piñeiro escribira a quen, en boa medida, ía ser o seu discípulo, amigo e continuador no ámbito do que se ten chamado “galeguismo cultural”: Carlos Casares. Tratábase daquela de ofrecer unha mostra sequera mínima dunha relación que excede do terreo intelectual e cultural para afondar aínda en certos aspectos da intimidade persoal do interlocutor que era Carlos Casares, pois as misivas estaban datadas nos anos sesenta, cando Carlos era un mozo aínda cheo de incertezas, a voltas cos estudos universitarios e nos comezos da súa carreira de narrador, limitada entón por dous libros de relatos: os vangardistas e anovadores de *Vento ferido* (1967) e os infantís d’*A galiña azul* (1968).

Na primeira das misivas² xa advertimos o rol de mestre e guieiro que xogou Piñeiro e, ao mesmo tempo, o afecto co que levou a cabo tal función en situacións difíciles para o seu interlocutor: “Xa vexo que estás mergullado nunha crisis anímica máis ou menos semellante a algunha anterior da que me tes falado. Non te alarmes. Mira, cando se ten unha vida interior moi intensa...”. A motivación da crise, como demostra esa e outras cartas, non era senón as dificultades para conciliar cristianismo e marxismo para un Casares que, recoñecía Piñeiro, sentía a “fascinación que che produce a praxis do marxismo”.

Neste punto, que resoa unha e outra vez no epistolario Piñeiro-Casares, temos que situarnos agora, pasados varios anos, para redactar esta sinxela nota de edición dun novo corpus epistolar, agora xa dotado dunha certa significación, pois son 46 as cartas das que consta, escritas nunha cronoloxía que vai de 1963 a 1978. Do conxunto, 13 son de Piñeiro e as restantes de Casares. A este desequilibrio cuantitativo hai que engadir o irregular da periodicidade, pois constatamos o baleiro epistolográfico de

¹ *Ramón Piñeiro: cronobiografía e cartas. Cadernos Ramón Piñeiro II*, edición de Luis Alonso Gírgado e Teresa Monteagudo Cabaleiro, [Santiago de Compostela] Xunta de Galicia: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 2003. En realidade as cartas recompiladas foron unicamente tres.

² Corresponde á carta número XVI da presente colectánea que agora —moi aumentada— ofrecemos.

varios anos (1966, 1967, 1970 e algún outro). Ao respecto, é rara a ausencia de referencias a certos fitos da carreira literaria de Casares, en concreto a títulos como *Xoguetes pra un tempo prohibido* (1975), que foi Premio da Crítica ao ano seguinte. Polo demais, ningunha circunstancia fai sospeitar a definitiva interrupción da correspondencia, feito que se produce na curta misiva final, sen data, na que Casares anuncia o remate da súa monografía sobre Curros, que Galaxia publicaba en 1980.

Debemos estas 46 pezas epistolares que, anotadas, ofrecemos de seguido ao lector, á xenerosa colaboración da Biblioteca Penzol e mais da Fundación Carlos Casares, que xa noutros casos atenderon as nosas peticións. Estimamos, porén, que faltan cartas, ignoramos se moitas ou poucas. Dícímolo porque a forte relación de amizade, con Galaxia como nexo, continuou ata a morte de Piñeiro en 1990, cando era presidente do Consello da Cultura Galega, cargo que ía ocupar Casares en 1996. Vaia por diante esta apreciación sobre este segundo corpus que recompilamos, aínda que moi superior ao exíguo que presentabamos en 2003.

O asunto destas cartas é certamente predicible. En 1963, data da primeira carta, Carlos Casares, que anda polos vinte e tres anos, vive arrodeado de non poucos problemas, dúbidas e interrogantes. Uns, estritamente persoais, íntimos aínda. Outros, circunstanciais. Estuda Filoloxía na USC un tanto a saltos, por libre. Está mergullado no galeguismo cultural no que traballa activamente para difundir a lingua e a literatura. Atravesa máis dunha crise psicolóxica ou anímica e débátese entre o pensamento cristián e o ideario marxista. Comeza a ser recoñecido como un escritor novo, de futuro. De todo isto escribe a Piñeiro, ás veces en ton nidiamente confidencial. Piñeiro asume o rol de confesor, de guieiro do mozo ao que reserva un futuro de importante protagonismo na Galicia que el ten artellada no seu intelecto.

Ao sucederse das cartas flúe a pequena vida literaria do país e os pequenos pasos a prol da galeguización. Xorden nomes de escritores³ mozos, publicación de novos libros, actos de presentación, iniciativas para divulgar o coñecemento da lingua, actividades de institucións privadas etc. Ao respecto,

³ A carón do mesmo Casares figuran Francisco X. Carro, Arcadio López-Casanova, Manuel María, Salvador García-Bodaño, José L. Fontenla, Bernardino Graña e Ramón Lugrís Pérez, entre outros.

unha das poucas notas disonantes, críticas, xa daquela un lugar común, é a referencia a Vicente Risco⁴ e ao seu posicionamento persoal fronte ao réxime franquista. Nas cartas de Casares son numerosas as referencias a ourensáns (escritores, artistas plásticos, sacerdotes) que comezaban a súa militancia no galeguismo.

Máis alá da esfera do privado hai nunha carta realmente importante, a número XX, na que por primeira e única vez Casares problematiza — discrepante— a estratexia culturalista de Piñeiro ao contemplar a posibilidade de participar “na vida política do país como unha forza definida e radicalmente cristián” e recoñecer que no terreo da vida política do galeguismo, a actitude de Galaxia “seméllame insuficiente”. Está claro, porén, que tal participación política está proxectada nun futuro próximo —“ó franquismo non lle queda moita vida”— dabondo erróneo. Tal diagnóstico *ad futuro*, expresado por moitos coa tópica frase “Isto non pode durar”, foi un desexo, non unha realidade. Aínda así, parte do renovado galeguismo que protagonizaban as xeracións emerxentes afastouse da liña piñeirista de xeito radical. Tampouco o catolicismo progresista tivo un papel significativo na dinámica política, mais o seu labor foi realmente positivo na esfera do social.

Digamos, para rematar estas liñas, que a nosa transcripción dos orixinais epistolares é plenamente respectuosa cos mesmos. Pola nosa conta, engadimos algunhas notas e completamos a onomástica para evitar dúbidas ou ambigüidades.

Luís Alonso Giraldo

⁴ Véxase carta número IV.



I

Xinzo de Limia, 2-VIII-1963

Sr. D. Ramón Piñeiro
Vigo
Benquerido don Ramón:

Hoxe recibín carta de vostede. Xa lle mandéi o poema a nome de Paco del Riego.

Hai moito tempo que lle penséi escribir, pro foi quedando... Dende que saín de Compostela, andiven cáseque sempre de viaxe: Ourense, Beiro... Fixen unhas declaracións pra A Rexión, protestando pola exclusión do galego nos Xogos Florás de Ourense. Caíron ben.

Un dos días que estiven en Ourense, asistín a un viño que lle diron ós do Ballet Galego¹ e levéi unha gran solpresa cando ó rematar, o director dunha axencia de publicidá dixo: “Agora imos cantalo himno”. E cantaron todos, vellos e mozos. Daban ganas de chorar.

Estiven con Tovar². E un home novo. Atopeino moi ben.

Eiquéi atópome moi isolado. Teño ganas de voltar a Compostela para escomenzar a traballar.

Xa saberá pola prensa que me diron o Primeiro Premio i a Fror Natural nos Xogos Frorás de Vilagarcía. O día 7 iréi a recoller o premio.

Saúdos a sua dona. Pra vostede unha aperta longa.

Carlos

¹ Creado na Coruña por José Manuel Rey de Viana xunto coa súa dona, a bailarina Victoria Canedo, en 1949. Presentouse ao público en 1954, para desaparecer en 2005.

² Antón Tovar Bobillo (A Pereira, Reiriz de Veiga, 1921–Ourense, 2004), un dos grandes poetas da segunda metade do século XX. Dos seus poemarios salientamos *Non* (1967), *Calados esconxuros* (1987) ou *A nada destemida* (1991).

II

Xinzo, 5-VIII-1963

Benquerido don Ramón:

Hoxe recibín a súa carta de felicitación. Ben sabe canto a agradezo. Recibo o trunfo en canto supón un trunfo da mocidade.

Alegreime moito ó saber que Cunqueiro é o “mantenedor”. Sinto unha gran admiración por il.

O poema para “GRIAL” xa llo mandei o mesmo día que recibín a súa carta.

Supoño que xa lles chegaría.

Boeno, don Ramón, unha vez máis, moitas gracias pola súa felicitación.

Saúdos para súa dona.

Unha aperta longa,

Carlos

III

Xinzo, 28-VIII-1963

Benquerido don Ramón:

Sei que hoxe lle chegarán moitas cartas, pro eu quixera que nista, vira todo o meu corazón e toda a miña i-alma volcada no papel.

Ben sabe a grande admiración que sinto por vostede. Millor que admiración, diría cariño, porque iste ano en Compostela foi un pai pra mín.

Por eso quero que ó chegar a data do San Ramón, xa que eu no podo estar perto de vostede, ó menos que señan istas liñas as que lle leven a miña felicitación sinceira.

Escribo co corazón e co corazón prego pra que o podamos ter moitos anos antre nos, pra ben dista Galicia que eu adeprendín a amar a veira da sua emoción e da sua integridade galega.

Boeno, don Ramón, hasta logo e que pase un día moi ledó.

Saúdos á sua dona.

Unha aperta moi longa,

Carlos

P. D. / Si fai o favor, cando saia Grial, que me manden un exemplar contra reembolso eiquí a Xinzo. Moitas gracias.

Carlos

IV

Xinzo, 3-I-1964

Sr. D. Ramón Piñeiro
Compostela

Querido don Ramón: Onte cheguei de Ourense e teño algunhas novas que lle contar.

Non sei si o prólogo³ que vostede lle puxo ó libro de Lugrís armou moito barullo ou non. O Faílde⁴ —ca sua voz inconfundíbel de home bó— deume queixas. Como é lóxico nil, non conocía o prólogo nin sabía quen era o autor. Espriqueillo e comprendeu. Pero iste feito non ten importancia. O que a ten é o que lle vou contar.

³ O libro aludido é *Vicente Risco na cultura galega* (1963), de Ramón LUGRÍS PÉREZ, que foi seguidor das teses galeguistas do prologuista e publicou algúns traballos nas páxinas de *Grial*.

⁴ Referencia ao escultor ourensán Antón Faílde Gago (1907–1979), que iniciara a súa formación artística na Escola de Artes e Oficios da súa cidade natal, onde posteriormente traballaría como profesor ata o seu cese voluntario en 1956. Interesado pola arquitectura galega, en especial nos pórticos catedralicios de Ourense e Santiago, Faílde comezou a súa angueira artística a finais dos anos corenta con mostras en cidades galegas como Ourense e Vigo, así como en territorios de Hispanoamérica como Buenos Aires ou Caracas.

Estaba eu no café e chegou Antón, o fillo de don Vicente [Risco], que estaba pasando eiquí as vacaciós do Nadal. Mantivo frente a mín unha postura altiva e lonxana. Cousa que me solprende moitísimo. Craro que axiña dín ca clave: o prólogo. Contoume todo un amigo que falou con il do asunto. (Ten que perdoar que non lle diga o nome diste meu amigo, pois así llo prometín.) Polo visto o Antón está moi ofendido. Dí que seu pai nunca foi un “chaquetista” porque toda a súa vida foi un “carca” dereitista e que a súa evolución se produxo dentro sempre dunha tendencia dereitista.

É posibel que o Antón no conoza algúns “detalles” da vida do seu pai. Penso eu ¿quén llos iba contar? Non sei. O certo é que o corazón nubloulle a intelixencia. Non falei con il porque —como lle digo— mantívose lonxano. Díxolle ó meu amigo que os do “grupo de Piñeiro” éramos unhas “liberales decimonónicas” e que a política de “Galaxia” era a mesma do vello galeguismo.

De tódolos xeitos o máis grave de todo e que VAI DESENCADENAR UNHA CAMPAÑA CONTRA “GALAXIA”. Eu non sei de quén se valerá. É posibel que teña medios pra facer dano. Non sei. Il está xa en Francia de novo.

Esto é todo canto sei do asunto.

Boeno, nada máis por hoxe.

Saúdos a súa dona. Apertas

Carlos Casares

P. D. / Fíxome gracia que iste amigo que me contou todo isto, preguntoume polas ideas distes señores: Herminio Barreiro, Cochón, Domínguez Lores⁵, Alonso Montero, irmans Cuña Novás⁶, Méndez Ferrín e algúns outros dos que non me lembro. Curioso, ¿verdade?

Carlos

⁵ Manuel Domínguez Lores. Pontevedrés. Desenvolveu un meritorio labor como catedrático de Lingua e Literatura españolas de Ensino Medio no Instituto Valle-Inclán de Pontevedra. Mantivo unha estreita amizade con Torrente Ballester, de cuxa obra foi notable coñecedor.

⁶ Manuel Cuña Novás era o pai, autor do significativo poemario *Fabulario novo* (1952), que deu lugar á chamada Escola da Tebra. Os irmáns, Cuña Casasvellas: Jorge, xa falecido, e Miguel Ángel.

V

Xinzo, 17-I-1964

Querido don Ramón: hoxe mandeille por correo o libro i-os folletos que tiña eiquí. Os outros están na casa. Xa lle escribirei a Arcadio pra que llos devolte. Moitísimas gracias por todo.

Tamén lle mandei os periódicos que lle prometera prá “Penzol”. Non sei si terán interés. Ogallá.

Coido que vostede me dixera que as cousas que se donan pra Fundación que levan o nome do donante. Nise caso gustaríame que istes periódicos figurasen co nome de Xosé SANTIAGO E TABOADA, que foi o velliño que mos regalara.

Eu, eiquí estou un pouco alonxado de todo. Adícome a ler i-estudiar. Tamén vou traballando nos meus versiños. O outro día fixen unha “escolma” e rachei cáseque todo. Quedeime con tres poemas.

Por eiquí anda o Bernardino⁷, que me axuda moito. Falamos os dous de Galicia, das nosas cousas. Soilo esí non padecemos de aillamento. Il ten xa centos de contos populares. Non cansa.

Boeno, nada máis. Saúdos a sua dona.

Pra vostede, unha aperta longa,

Carlos

P. D. / O manuscrito de que falamos perdeuse, según me dixeron.

Carlos

⁷ Bernardino Graña Villar (Cangas, 1932). Poeta, dramaturgo, colaborador da prensa literario-cultural e profesor do Colexio Fingoi de Lugo, deu ao prelo o volume *Contos populares da provincia de Lugo*, editado por Galaxia en 1972.

VI

Xinzo, 31-III-1964

Querido don Ramón:

Hai xa moito tempo que non ten noticias destas terras.

Hoxe, cando saín á rúa atopeime cun letreiro que fire. Fire á vista polo feo que é. Pero fire, sobre todo, polo que nil hai de manioobra e de falsedade. É un cartel que di: “Paz, na nosa Terra, agora e sempre (en galego)”. Agora queren usar do noso idioma. Agora. Esto da noxo. ¡Dan noxo! Si tiveran capacidade pra algo inda serían capaces de nos lixar a nosa fala. Bueno, morra o conto.

Estivo eiquí —hai tres ou catro días— o pai Franciscano de quen lle eu falara. Díxome que lles deu unha conferencia ós do Galo⁸. Polo que vín, coñece a todos, ou cáseque todos: Arcadio, Fontenla⁹, Salvador [García-Bodaño], Manteiga¹⁰. Eu dinlle a dirección de vostede. Coido que pode ser un bó pé. É moi galego e moi intelixente. Hai unhos días mandeille un artigo ós de “La Región”. Son unhos porcos. Non o publicaron. Tiduábase: GALICIA: SU IDIOMA Y OTRAS COSAS. Xa llo mandei en castelán pra evitar o que nono publicaran por eso, pero, nada, un noxo.

⁸ Refírese á Agrupación Cultural O Galo, que xurdiu en Santiago en 1961, froito do pulo asociacionista e co inequívoco sinal de reivindicación galeguista. Foron actos fundacionais da Agrupación unha conferencia de Risco, unha mostra de pintura galega, un concerto da coral de Ruada (Ourense) e a representación da peza *As sillas*, de E. Ionesco. A primeira directiva presidiuna Xosé María Castroviejo en 1963.

⁹ José Luís Fontenla Rodríguez (Pontevedra, 1944). Estudou Dereito na USC. Cultivou, no terreo literario, a poesía, o ensaio e o teatro. É un afervorado lusista e participou na fundación de entidades culturais como O Galo e AGAL. Colaborador de *A Nosa Terra* e mais da editorial SEPT. Como poeta é autor de *Poemas de París e outros poemas* (1985) e *Sememas* (1990). As súas pezas teatrais están recompiladas no volume *Teatro* (1989). Utilizou o pseudónimo João do Padrão.

¹⁰ José Manteiga Pedrares (Aro-Negreira, 1934–Santa Comba, 2012). Licenciado en Filosofía pola Universidade de Madrid, onde foi axudante da cátedra de Ética do seu mestre, José Luis López Aranguren. Nos anos sesenta foi profesor encargado de Filosofía na USC. Como catedrático de Ensino Medio traballou en institutos de Ferrol (Concepción Arenal) e Santiago (Xelmírez I e Rosalía de Castro). Colaborou en publicacións galeguistas como *Grial*, *Encrucillada* ou *Teima*. Desenvolveu a súa actividade política nos partidos Unidade Galega, Partido Galeguista e Partido Galego Socialdemócrata.

Voulle escribir ó director, que foi a quen lle remesei o artigo, e voulle chamar porco colaboracionista que é o que é. E voulle dicir que aquí, en Galicia, xentes como il non compren.

Estou desexando que chegue o día de poder facer xusticia con toda esta xente traidora. Como que a nosa xusticia non será unha xusticia inspirada pola mentalidade rencorosa do 36. Non. Somos máis valentes e máis nobres. A millor xusticia que se lle pode facer éstas xentes e votalas fora de sua Terra por non ser merecentes de vivir nela.

Ás veces dan ganas de lles chuspir na cara. ¡Marraus!

Púxenme en relación co profesor sueco aquíl que falara en galego no homaxe ó Quesada en Estocolmo. Chámase Gosta Petersson. Mandeille un libro de Castelao (Cousas da vida II). E pedinlle un artigo en galego. Si mo manda ¿poderíase publicar en GRIAL? Tamén lle pedín un Índice bibliográfico da sua obra. Il sabe o galego i-o portugués. Ten unhos cincoenta anos.

Onte recibín unha tarxeta do Arcadio dende Barcelona. Está o home na groria.

Ó millor mando algún poema ó premio da R. T. F. a París. Ás Minervales non mandei porque non tiña. A París ó millor, mando cousas vellas. Xa veremos.

Bueno, e nada máis. Non é moito, pero polo menos dou sinal de vida.

Saúdos pra sua dona.

Pra vostede unha aperta moito longa,

Carlos

VII

Xinzo, 27-VIII-1964

Querido don Ramón,

Hai moito tempo que non lle escribo. A verdade é que estiven unha boa tempada sin lle escribir a ninguén. Namentras, pensei moito e teño moito que contar.

Andiven polas serras. Cheguei a Larouco i ó pé de Aguionela. Fixen a vida daquelas xentes. Comín patacas soilas e pan con cebola porque había quen non comía outra cousa. Diste xeito atopei a verdadeira Galicia: ó pobo. Así os meus ideais, a miña raiba intelectual atopouse co seu ouxeto. A impresión foi moi violenta. Sentín un forte abalón. Tardei en assimilar aquilo. Despois escomecei a debullar as miñas emocións. E vivín un raro proceso relixioso-intelectual. Canseime das abstraccións e fun bater ó grupo de pensadores de Oxford. Caso que por pouco tempo porque deseguida dín cun pensador que lle iba moi ben o meu intre: J. D. Bernal, un inglés marxista. É posíbel que a súa doutrina non teña a consistencia i a fondura do Heidegger. É posíbel que eu filosóficamente endexamáis poda ser marxista. Pero unha cousa é certa: atualmente coido que unha das pouquísimas posturas éticas que se poden adoutar é a do marxismo. O marxismo como doutrina práctica para redimir ós nosos campesiños. O que non podemos facer é agardar. Non podemos deixalos morrer sin coñecer a súa diñidade de homes.

Estiven nun pobo onde o crego lle pide unha fanega de centeo a cada veciño. (I hai veciños que soilo collen tres fanegas.) Os cregos son os ricos dos pobos. (¿lerán o evanxelio?) Son xentes que queren predicar a doutrina de Cristo, pero teñen unha sensibilidade que é a antítesis dil.

Don Ramón, atópome canso. Ás veces, aquí, soilo, teño tentacións de escepticismo. Loito, pero cánsome. Os meus nervios nunca foron moi fortes. Sinto unha grande nostalxia de Compostela. Non podo esquecer o tempo que pasei alí. Agora non sei onde irei. Ó millor a Madrid. Na casa deixanme ir a París. Pero non sei. É posíbel que non me conveña, pois non sei cómo faría pra seguir estudiando.

Estou escribindo un libriño de contos¹¹. Vou pouquiño a pouco. Non teño presa.

Recibo moitas cartas do Fontenla. ¡Qué bó rapaz é!

Supoño que xa saberá o follón que nos armaron cas conferencias que houbo eiquí. A pouco imos á cadea. ¡Probe xente!

Boeno, o certo é que collín a pluma pra lle por unhas verbas de felicitación e por pouquiño fago todo menos eso. Ben sabe que lle desexo moitas felicidades de todo corazón.

Saúdos a sua dona.

Pra vostede unha longa aperta,

Carlos

¿Cando sai GRIAL?

VIII

Xinzo, 9-X-1964

Querido don Ramón,

Estiven en Oviedo, en León i en Ourense, por eso tardei tanto en escribirlle. A sua carta foi pra mín algo fundamental e non sei como lle dar as gracias. Por vez primeira despois de moito tempo, atópome respaldado. Xa non me sinto soilo. Agora, máis serenamente, sei que eu endexamáis podería ser un marxista. Por moitas razóns: porque son un home relixioso e porque son incapaz de chegar a violencia, etc. De tódolos xeitos eu pensaba no “valor pragmático” (e sigo pensando) do marxismo e non no seu “valor de verdade”. Filosóficamente nono admito. Pero non hai dúbida de que me atrae fondamente a sua capacidade de transformación, a sua eficacia. Con todo, eu síntome cristián e non marxista¹².

¹¹ Refírese a *Vento ferido*, que aparecería en 1967 co selo de Galaxia.

¹² Este rexeitamento está reafirmado na carta XVII.

Fixen un bo ano: aprobei o Latín i o Grego de primeiro i o Latín (notable) e Grego de segundo. Ademáis do Arte, Historia e Literatura. Iste ano quedareime tamén eiquí. Estou moi gordo e síntome millor. Por outra parte, meus hirmans vanse (ou fóronse xa.) O pequeno pro Instituto a Ourense i a miña hirmá pra escola. Non quero deixar a miña nai cáseque soila, porque anda mala. Xa tiña decidido facer iste curso en Compostela, pero onte pensei que debo quedar eiquí, inda que sei que me perxudico.

O catro de novembro irei a Compostela, D.m. O Quesada [Xaime Quesada Blanco], o Acisclo [Acisclo Manzano] i o de Dios [Xosé Luis de Dios] queren que lles presente a súa exposición conxunta no Hostal. Non renunciei á invitación porque coido que coa miña presentación dáselle a exposición un caraiter galeguista que vai comprometer estes “bule-bules” con Galicia dun xeito craro e termiñante. Son tres artistas extraordinarios. (Vostede verá.) E non podemos perdelos porque son nosos. Estaría ben darlle ambiente á cousa. Pra elo conviña que Salvador, Fontenla, etc. foran preparando algo para ganalos (definitivamente) polo camiño da emoción. Iles son galegos e sinten a Galicia inda que moitas veces anden “danando”. Si atopan unha “realidade galega” en Santiago, estou seguro de que serán galeguistas pra sempre, porque xa o son hoxe sin sabelo.

Con iste motivo teño a ocasión de voltar a Santiago, a velos a todos vostedes. Ás veces, sinto ganas de chorar porque sin Santiago, sin vostedes alcóntrome mutilado. O ano que vivín alá forma parte do millor das miñas lembranzas e da miña vida. O curso que ven, si Dios quer, estarei ahí.

Xa vin no Faro o maravilloso artigo de del Riego. Leveime unha alegría inmensa. Coido que é o millor que se podía facer. Se nono estaban xa —despois desto— o Varela¹³ i o Casado Nieto [Manuel Casado Nieto] quedan desprestixiados pra sempre. Êsta xente —pouco seria— haille que repostar con seriedade. Iles pensan que o Risco é diles, que o teñen como

¹³ José Luis Varela Iglesias (Ourense, 1924). Doutor en Filoloxía Románica pola Universidade Complutense de Madrid. Fundou e dirixiu a revista *Posío* na súa cidade natal e foi colaborador asiduo de diversas cabeceiras entre as que destacan *Arbor*, *Papeles de Son Armandans*, *Cuadernos de Estudios Gallegos* ou *Grial*. É autor de numerosos traballos sobre autores galegos como Risco, Valle-Inclán, Cunqueiro, Curros ou Rosalía e sobre cuestións literarias, por exemplo *Poesía y restauración cultural de Galicia en el siglo XIX* (1958) ou *A literatura do exilio galego en América* (1995).

unha prenda persoal, cando o Risco —queiran ou non queiran— é noso. Fíxome gracia o Varela que decía que en Galicia xa non se dí onte nin pechar. ¡Probe home!

Onte estiven con Otero Pedrayo. Está moi contento polo premio¹⁴. Estou pasmado da fortaleza deste home. Falando con il, teño a impresión de estar falando con Galicia. Il é Galicia, como o foron Rosalía e Castelao, mitos pro noso pobo. Otero —como dixo vostede no día— é un mito vivente.

Boeno, don Ramón, hasta pronto.

¿Qué é de Arcadio? Hai tempo que non sei dil.

Unha aperta longa,

Carlos Casares

Lembranzas pra sua dona.

C.

IX

Xinzo 17-XI-1964

Querido don Ramón

Non puiden ir a Santiago, como lle tiña anunciado. Os meus pais non me deixaron. ¡Qué lle vamos facer! Eu síntoo de verdá, pois teño moitas ganas de estar con todos.

Estivo aquí Fontenla. Ó seu lado un síntese forte porque é un home superdinámico. Dixéronme os seus compañeiros de viaxe que, a pouco, galeguiza a unhos cantos parisinos. É o demo.

Tamén me falou do U. P. G. e, gracias a il, sei que é unha trangallada. O outro día estiven con Quesada and Company e dixéronme —cousa que me fixo rir dabondo— que “o U. P. G. era de Piñeiro e G-Sabell”. Negaron que estiveran afiliados a eso e polo visto a sinal que imprimiron no catálogo

¹⁴ Debe tratarse do Premio Galicia da Fundación March, que recibe en 1962.

da Esposición afirman iles que coincide ca do U. P. G. Soilo por casualidade. Non sei. Ó mellor son sinceiros.

Aquí, en Xinzo, teño a un amigo poeta, natural do Ferrol. Viviu sempre en Cartagena e casou aquí. Ten 24 anos i é intelixentísimo. Unha intelixencia fora do normal e unha personalidade fortísima. Nunca conocín a un rapaz tan honesto nin tan sinceiro. Fixo o viaxe conmigo e co Pai Totosaús¹⁵. Supoño que aparecerá nas fotos que lle enviou o crego catalán. Saímos en todas elas, xuntos. Chámase Paco Domínguez Romero¹⁶ e subscribiuse a “Galaxia”. Tamén viviu —vivimos xuntos— a aventura marxista. Il é ateo —fala dun panteísmo moi personal— pero entendémonos moi ben.

Hai tempo que lle prometera enviar unhos contos. Hoxe cumplo a palabra e mándolle dous contos, catro poemas e unha páxina dun diario que escribo de cando en cando. Os poemas é posíbel que os conoza, ó menos algún diles.

Bueno, don Ramón, escíbolle de presa porque é noite e quero botar a carta hoxe.

Saúdos á sua dona.

Pra vostede unha aperta moi forte

Carlos Casares

¹⁵ Antoni Totosaús i Raventós, sacerdote barcelonés que participou na resistencia antifranquista e na defensa dunha igrexa catalá preocupada pola situación dos sectores máis desfavorecidos. Participou en diversas accións a prol da galeguización da igrexa e mantivo fonda amizade con Carlos Casares, Fontenla Leal e Basilio Losada, así como relación cos núcleos da Mocidade Galega Católica durante a década dos sesenta.

¹⁶ Francisco Domínguez Romero (Ferrol, 1939–Santiago de la Ribera, 2005). No Ourense dos anos sesenta mantivo unha fonda amizade con Carlos Casares e Antón Tovar, con quen participou en actos culturais e recitais de poesía. As súas primeiras obras publicounas en Cartagena en edición bilingüe e a mediados dos anos sesenta participou, xunto con Celso Emilio Ferreiro, nun ciclo de conferencias, lecturas e recitais poéticos que tiveron lugar en Barcelona. Algunhas das súas obras son as bilingües *Señales del camino* (1971) e *Herrumbre de los Sueños* (1983) e *Poemas de invierno*, editado en 2011 pola compostelá Follas Novas.

X

Xinzo, 3-XII-1964

Querido don Ramón.

Hai unhos días recibín a súa carta, onde me fala de publicar as miñas “cousiñas” nun número do GRIAL. Xa se pode imaxinar canto me alegrou a noticia. A todos nos gusta ver os nosos traballos publicados. Escribo pouco. Non é por nugalía. É por medo.

Os poemas son cachos de mín. Os contos responden cáseque sempre a unha realidade ouservada. Gústame o relato corto, moi corto, pra lle dar a feitura, o espírito dun poema. Escribín catro ou cinco novelas, dende 3º, no Seminario¹⁷. Son chafalladiñas feitas máis que nada por estribillar. Algunhas morreron no lume. Agora ando a matinar nunha peza de teatro pró Premio Castelao. Xa veremos.

Arcadio invitoume a dar unha charla, en Lugo, encol da narrativa. Si vou, falarei de Otero, Castelao e Risco, e de Cunqueiro e Fole. Dos cinco o que máis me gusta é Fole i o Castelao dos “Retrincos”. Risco paréceme frío. “A Coutada” parece máis un tratado filosófico que unha novela.

Si vou a Lugo considerarei a posibilidade de voltar por Compostela. De tódolos xeitos non quero asegurar nada, non seña o demo que se quede todo en fumo. Xa lle escribín sobre esto ó Fontenla.

Chegoume a novela do Ferrín¹⁸. Está ben escrita, moi ben escrita, pero nada máis. Dende logo, iste libro no fai esquecer ó “Crepúsculo e as formigas”. A formación literaria dos mozos é allea á nosa literatura i así xurden os mimetismos, por culpa dunha formación literaria afrancesada. O Ferrín dí que os meus contos lle lembran —un deles ó menos— a nova novela francesa. É posíbel, porque conozo ben a moderna literatura que se fai hoxe en Francia. Pero o certo é que cando cursaba o Preuniversitario gañei o Concurso Provincial de contos, cunhas narracións do mesmo estilo das que fago hoxe. I entón inda eu non conocía nada da nova novela francesa.

¹⁷ Carlos Casares estudou no Seminario de Ourense, entre os anos 1952 e 1958.

¹⁸ Refírese a *Arrabaldo do norte*, a primeira novela de Xosé Luis Méndez Ferrín, publicada en 1964.

O Fontenla é un gran rapaz i escribeme moito. Agradézollo moitísimo porque diste xeito cáseque me sinto en Compostela.

Lín no Faro que comenzara xa ou que vai comenar a “Campaña do peso”. Ogallá que seña un eixito coma o ano pasado. Agardemos que sí.

Bueno, don Ramón, nono entreteño máis. Unha longa aperta,

Carlos Casares

Saúdos pra sua dona.

XI

Xinzo, 22-I-1965

Querido don Ramón,

¡Ó fin, escribo! Nono fixen antes por diversas razóns. Polo Nadal andiven un pouco malo. Pasei unha crisis relixiosa forte, sin que poda saber por qué. Paseino mal. Despois recibín a súa carta pedíndome algús contos pra GRIAL. Dende entón, que saín de viaxe, no cheguei a casa hastra onte pola noite. Estiven en Vigo e demorei dous ou tres días en Ourense. Fun á Penzol e falei con Paco del Riego. E prometínlle enviar dous ou tres contos máis. Vou ver si llos remeso hoxe.

Pásame cos contos o mesmo que cos poemas: escolmo moito. De tódolos xeitos farei todo canto poida por cumprir a miña promesa o máis pronto posíbel, pois coido que compre o tempo.

Xa sabe que vaise celebrar unha “mostra de arte galego” en Barcelona. Con ise motivo iremos alá, Celso Emilio Ferreiro, Ferrín e mais eu. Arcadio dí que non pode ir. É unha pena. Tamén fallou A. Tovar. A cousa pode ser interesante. Os artistas son bós i a mostra moi diña. Daremos a conocer un anaco de Galicia. O P. Silva é un crego fora de serie. Fai unha gran laboura aquí en Ourense e, sentimental e intuitivamente, é galeguista. É moi popular. Penso que sería comenente tomar contaíto con il. Non había ser difícil que implantase o insino do galego na sua “Cidade dos rapaces”.

Boeno, don Ramón, hastra pronto.

Apertas

Carlos

Saúdos a sua dona

P. D. / Mándolle por correo un catálogo da exposición. Contén moitos erros, pero bueno.

Unha aperta longa.

XII

Xinzo, 18-II-1965

Querido don Ramón,

Hai unhos días que cheguei de Barcelona. Traigo ganas de traballar. Tiven unha serie de contactos por medio de P. Totosaus, moi intresantes. Dende logo a xente sinte unha gran inquietud. Veño contento i animado.

Agora, en Ourense queren comenar as clases de galego e pensaron en mín. Eu non me podo negar, como é lóxico, pero teño un pouco medo. Non conto cunha gramática. ¿Podería vostede conquerirme unha inda que seña prestada? Agradeceríallo moito. Tamén lle agradecería que vostede me trazase un esquema a seguir.

A cousa é intresante e xa era tempo de que Ourense se sumase á tarefa común. Coido que as clases despertarán moito intrés, tanto na xente nova como na vella. Eu aproveitarei pra lles prantexar o problema cultural galego sinxelamente. Voulles facer unha pregunta: ¿Qué eliximos: salvar a nosa cultura ou perdela? Si eliximos salvala —o contrario sería pouco intelixente e suicida— non podemos deixarnos levar pola inactividade. Entón queda claro que pra non nos deixar vencer pola cobardía e pola nugalía soilo podemos elixir un camiño: a loita apaixonada e noble, a acción.

Xa me falará vostede de todo esto.

Aquí, en Ourense, está un rapaz —eu nono conozo— empregado de banco, que agora ven de Barcelona e que según me dixeron é conocido de vostede. Il é o que fixo ou fai todo pra que o das clases se leve a cabo.

Onte lín no Faro a noticia da edición de “As cantigas d’escarnho e de mal dizer” ¿Cómo se pode conquistar?

Escríbolle de presa. Dentro de unhos días fareino máis de vagar.

Apertas

Carlos

Saúdos a sua dona.

XIII

Compostela, 21-II-1965

Benquerido Carlos:

Xa sei que estiveches en Barcelona e que todo resultou moi ben. Informáronme Basilio [Basilio Losada Castro] e máis Manolita Fernández. Alégrome de que aproveitaras a ocasión pra falar co P. Totosaus —un home ben interesante— e que il che presentase outros amigos.

A noticia que me das de que che encomendan o curso de galego encheume de ledicia. Poucas cousas me alegrarían máis. Coido que fixeron moi ben en cho encomendar a tí, porque ninguén millor que os poetas pra despertar a conciencia lingüística da nosa xente. En Lugo está o Arcadio facendo moi bó labor no curso que está a dar. O Manuel María vai comenazar tamén en Monforte. Na Cruña, Santiago e Pontevedra marchan moi ben as cousas. Agora tí farás o mesmo miragre en Ourense. Esto vai ben, querido Carlos.

Os mozos tomaron a língua nas suas maos e dispóñense a convertila en bandeira de diñidade colectiva do pobo galego. Sin duda triunfarán.

A orientación do curso coido que debe estar dirixida por un criterio de sinxeleza i eficacia práctica, ou seña, facer que a xente se convenza de que ler i escribir en galego non ofrece dificultás maiores. Por eso, xunto

coas espricaciós gramaticais débense facer leituras e, de vez en cando, algún exercicio de dictado. Quizáis señan os libros de lectura máis recomendados os de Castelao, Fole i “Escola de Menciñeiros” do Cunqueiro; tamén algunha prosa de Risco, algún conto de Otero, algunha prosa das do Cuevillas, algún anaco do “Villardevós”.

Eu coido que as crases resultarán moi amenas. En realidade, a maioría dos que concurran adeprenderán con moita facilidade a ler i escribir, que é o que lles dá máis reparo por aquilo de que nono teñen estudado na escola nin en ningures. En canto lingoa oral, todos, máis ou menos, a conocen e cultívana; como lingoa escrita, moi poucos a len e cáseque ningún a escribe. Por eso é importante a lectura i o dictado como parte esencial da tua docencia. De Gramática esprícalles o importante sin abrumalos moito.

Si, home, eu conocín en Barcelona a Manolo García, que agora, según me dixo o Herrero, veuse pra Ourense. Alegreime moito de saber que viñera prá terra e alégrame moitísimo de que tomase esta importante iniciativa das crases de galego. Na miña opinión, trátase dun home excelente, de gran corazón, e penso que simpatizaredes moito.

Mándoches o meu exemplar de Gramática Galega de LUGRÍS¹⁹, pois nas librerías non o hai. Menos mal que o Carballo Calero está preparando unha²⁰. Ahi en Ourense seguramente será doado que algún amigo che preste a de Saco y Arce²¹, inda que seguramente te arranxas moi ben coa do LUGRÍS.

Unha forte e cordial aperta do teu amigo

Ramón

A edición das “Cantigas de Escarnho e Mal-dizer” pódese conquistar en Galaxia. Xa lles direi que che envien a propaganda espricativa.

¹⁹ *Gramática do idioma galego* (1922), de Manuel LUGRÍS Freire.

²⁰ *Gramática elemental del gallego común* (Galaxia, 1966).

²¹ *Gramática Gallega* (1868), de Juan Antonio Saco y Arce.

XIV

Xinzo, 22-II-1965

Querido don Ramón,

Onte estiven en Ourense e levei unha gran solpresa. Ó pouco de chegar, un amigo dime que me agardan no café “Parque” pra unha xuntanza. Alá fun. Polo visto, a idea de dar o curso de cultura galega, tivo éisito. Imaxínese, alí estaban os Prego [Manuel Prego de Oliver], López Cid [José Luis López Cid], Faílde, Albino Núñez, E. Gómez del Valle, etc, etc, discutindo, emocionados, o proieuto. Tamén había moita xente nova, que é o que a mín, concretamente, máis me intresa. Pois ben, constituíuse unha comisión e hoxe pensaban ir falar co Gobernador e máis co Delegado de Información e Turismo. Onte sintín unha fonda alegría, pero tamén me rin moito. Estou por ver que si chega a estar alí o Varela, houberase sumado. Alí, o representante de Galicia era eu, pois non se decía nada sin contar coa miña opinión. ¡Hastra o Prego estaba sumiso, homilde e pouco falador! ¡¡¡E falaba galego!!! Craro que, ós poucos, esquecíase e voltaba ó castelán.

Ou seña, que estou moi contento.

Illes queren facer unha cousa amplia; clases de galego, coloquios encol da realidade do país, charlas sobre a nosa literatura, etc. Agora queren que o domingo lles leve un esquema pra estriturar as clases. Eu penso que non estarían mal, ademáis, das clases de gramática, un recital de cantigas medievales, unha lectura de teatro, un coloquio —dirixido por un crego— encol da liturxia, o galego, comentario de textos. Todo elo mixturado. Tamén pensei na posibilidade de grabar en cinta magnetofónica o disco das cantigas do Rei Alfonso, en cuio caso contaría —a poder ser— ca axuda de vostede.

Tamos que aproveitar iste intre. É a ocasión de incorporar a Ourense e limpalo de falsos galegos. Eu estou moi ledo.

Agradeceríalle moito me remesase algúns libros que vostede xuzgue comenentes: Estudios de Filgueira, Rodríguez Lapa, Couceiro [Antonio Couceiro Freijomil], o “Ensayo histórico sobre la cultura gallega” de Otero. Vostede verá.

Bueno, don Ramón, disculpe tanta molestia.

Apertas

Carlos

XV

Xinzo, 30-III-1965

Querido don Ramón,

Hai xa unsos días que recibín a súa carta, que lle agradezo moito. Ten que perdonar por non lle responder antes, pero ando outra vez metido nunha destas crisis intelectuais e relixiosas, que empezo a creer que son cíclicas e que teñen unha raíz neurótica. Síntome impotente pra superar a antinomia materialismo-idealismo. Por unha banda sedúceme a praxis do marxismo, pero pola outra non me podo liberar da miña formación cristiana. O certo é que o cristianismo non se ve por ningures e si alumea nalgunha parte, os mesmos cristiáns se encargan de apagalo. Por outra parte, dudo, ás veces, da eficacia da doutrina evanxélica. (É unha relixión, non unha ideoloxía política.) ¿I o marxismo? Ademíroo, pero nono podo abrazar sin traicionarme. Non sei. Esto é un barullo. ¿Son cristiano ou máis ben supersticioso?

Non sei. Inda que pareza ridículo e pueril teño medo. É posíbel que si hoxe tivera fe, meteríame crego e sería feliz. Entón traballaría de verdá. Repito que esto é un lío.

Don Ramón, perdone iste egoísmo, pero é que estou canso de “monologar”. Necesito algo de diálogo pra non estoupar.

O das clases de galego vai pra largo. Polo visto hai dificultades co Ferro [Xesús Ferro Couselo] por culpa do local. De todolos xeitos a cousa levarase a cabo. Teño pensado catro contos longos pra facer un libríño. Xa veremos.

Apertas

Carlos Casares

Saúdos a súa dona

XVI

Compostela, 4-IV-1965

Benquerido Carlos:

De volta de Lugo, a onde fun pra asistir a un homenaxe que lle fixeron a Luis Pimentel, atópome eiquí coa tua carta. Non che contestei antes por mor da ausencia luguesa.

Xa vexo que estás mergullado nunha crisis anímica máis ou menos semellante a algunha anterior de que me tes falado. Non te alarmes. Mira, cando se ten unha vida interior moi intensa —como tí, de certo, a tes—, de vez en cando prodúcese esta especie de crisis en que un se sente como abatido e confuso. Eu tamén che teño pasado por esa experiencia. Pro eso é pasaxeiro. Xa verás como a fe íntima, a que nace das raíces máis fondas do teu ser, acenderá de novo a súa chama e devolveralle a quentura do entusiasmo ó teu ánimo. Canto máis, que te necesitamos. Tí estás chamado a ser un dos grandes renovadores da prosa galega. Ademáis, pois que eres home de moi sincera convicción relixiosa, tes que axudar á necesaria anovación espiritual do catolicismo galego. Entre outras cousas, por exemplo, traducindo á nosa língoa —á língoa do pobo— as principás oraciós da Liturxia. ¿Quén senón un poeta pode facelo acaidamente?

Fálasme, outravolta, da fascinación que che produce a “praxis” do marxismo. Non dubido que así é. Con todo, si non estou equivocado, non é ise o camiño que mellor cadra ó teu verdadeiro ser. Eu véxote a tí demasiado “humán”, demasiado “cristián” pra te poderes indetificar sin dano coa dialéctica impersoal da “praxis” marxista. A fascinación prodúcese por un erro de perspetiva, pois reparas na súa “eficiencia” eterna máis que no seu custo en valores humás. Naturalmente, eu respeito os teus puntos de vista. Todo o que che digo non é por te contradecir nin por discutir as tuas opinións, senón, máis ben, por che espoñer coa máis amistosa lealtade o meu parecer.

O importante, de momento, é que non te abandoes ó desánimo. Si pra o curso que ven ves a Compostela, como pensas, o mellor será que falemos co noso común amigo Nogueira²² e xa verás como che axuda a

²² Xosé Manuel López Nogueira (Ferrol, 1932–Santiago de Compostela, 1983). Psiquiatra e galeguista ferrolán moi relacionado coa figura de Ramón Piñeiro, que o levou ás páxi-

combatir esas crisis si é que voltan. Xa ves que tamén lle axudou ó Arcadio. Non tes por que rillalas tí solito.

Non sabes canto me alegrou a noticia de que matinas escribir catro contos. Debes escribilos, claro que si. E publicalos.

Escribeme e cóntame como vas de ánimos.

Lembranzas de Isabel. Unha aperta forte e cordial do teu amigo

Ramón

XVII

Xinzo, 26-V-1965

Querido don Ramón,

Hai tempo que non lle escribo. Hoxe atópome contento e vouno facer.

Supoño que saberá polo Fontenla que teño unha pequena lesión cerebral. A cousa non é grave, polo visto, e dende que me puxen a tratamento, alcóntrome millor.

Xa me dixo o Fontenla que algús sospeitaban que as miñas narraciós obedecían a unha manobra do U. P. G. pra se “infiltrar” (?) en GRIAL. A acusación paréceme torpe. Polas nosas cartas vostede ben sabe da miña “simpatía” pra cas posibilidades revolucionarias do marxismo, mais ésto non quere decir que eu seña marxista. Eu son galeguista cristián e coido que á hora de me comprometer con algún partido, faríao co aquil que se axeitase á miña concepción social-cristiana da política.

Penso que o marxismo lévase moita xente porque esa filosofía dalles canle ás aspiraciós e ilusiós dunha mocedad desilusionada. Por eso eu lle teño medo ás posturas “anti”. Por exemplo: ó “anticomunismo”. Temos que opoñer a súa forza expansiva, non nunha barreira de contención, sinon unha forza

nas de *Grial*, onde publicou máis dunha ducia de colaboracións sobre K. Jaspers, Hegel, Castelao e o existencialismo. Cómpre salientar o seu amplo estudo *Dialéctica existencial y psicoanálisis* (Galaxia, 1973).

dinámica, constructiva. O galeguismo —eu téño ben comprobado— ten unha gran capacidade de atracción. Agora ben, coido que nos falta unha política “definida”. De momento, o galeguismo é unha “abstracción” ou un “sentimento” catalizador no que caben todos. ¿Por que non avantar paralelamente ó marxismo loitando codo a codo intentando superalo? Nós ofrecemos á xente unha conceición máis total da vida, poisque ademáis do “materialismo”, da transformación, dámoslles tamén unha metafísica ou cando menos, non lla negamos, non lla “prohibimos”.

España, (Castela) sofre un “cultural-gap”, un esgotamento cultural que non sufrimos nós, que estamos aínda “facendo”, “construíndo”, “escomenzando” unha cultura. Penso que aquí está a nosa forza. Somos, culturalmente, un pobo novo. Isto é, un pobo con futuro e con reservas espirituales. Debemos explotalas intelixente e xenerosamente. Por outra banda, neste intre no que o mundo, a cultura camiña cara a “uniformidade” esterilizadora, nós contamos ca nosa “diversidade” así que chegue a hora de facer unha Europa estruturada con intelixencia.

En canto a miña postura persoal, ben sabe: non me gusta “xogar” con unhos i outros. Non. Podo simpatizar con outros, pero, no fondo, son como vostede sabe: galeguista e cristián.

O sábado marchó a Oviedo. Voume examinar. Hai unhos catro meses que non podo estudar e vou desanimado. Espero que pra setiembre cambien as cousas.

¿Sabe vostede si aínda se edita a Revista de Filoloxía Española? Caso de editarse, agradeceríalle me comunicase a dirección da editorial.

Nada máis por hoxe.

Sáúdos pra sua dona.

Pra vostede unha forte aperta,

Carlos

Compostela, 28-V-1965

Querido Carlos:

Ahora mismo acabo de recibir tu carta y te escribo inmediatamente por si puede llegar ésta a tus manos antes de que partas para Oviedo, aunque me temo que no llegará. Lo primero que quiero decirte es que me alegró mucho tu carta, pues estaba preocupado por tu largo silencio. Lo segundo, que no te preocupes demasiado por esa cosa de tipo nervioso, ya que hoy en día esas enfermedades se tratan con eficacia. Debes, eso sí, hacer con disciplina el tratamiento adecuado. Afortunadamente, el avance de la Medicina va siendo sólido en muchos terrenos, y además, gracias al prodigioso avance técnico y científico, su eficacia progresa de año en año. Las dolencias de tipo nervioso, que antes eran tan confusas y que estaban relegadas al nivel de los tratamientos empíricos, hoy son diagnosticadas con asombrosa precisión y tratadas con segura eficacia.

No sé cuáles son los datos en que se basa José Luis Fontenla para esa interpretación tan extraña de tu colaboración literaria en GRIAL. Lo que yo te puedo asegurar es que cuantos comentaron conmigo tus narraciones, lo hicieron con entusiasmo. Muchos me preguntaron si preparabas algún libro. A todos —y también a mí, desde luego— gustó mucho tu original y extraordinaria prosa, una de las de más autenticidad literaria que hemos publicado. Todos estamos convencidos de que estás llamado a ser el gran renovador de nuestra novelística. Trabaja y no defraudes a quienes confiamos en tí.

Estoy muy conforme con lo que me dices del anti-comunismo. Los que como tú o como yo, no somos comunistas, no podemos caer en el error del siempre negativo anticomunismo. Es necesario ir mucho más lejos. El comunismo es una fuerza histórica muy importante y poderosa, muy amenazadora en suma, y no se destruye su poder simplemente con negarlo. Eso es lo mismo que cerrar los ojos delante de un peligro que se nos viene encima. En lugar de negarlo, de combatirlo por vía negativa, lo que hay que hacer es superarlo, quitarle las armas. Si nos limitamos a negarlo, pasará por encima de nosotros. Y no es tan difícil arrebatarle las armas más

²³ Esta é a única carta do epistolario escrita en castelán.

poderosas, que no son precisamente las de la dialéctica materialista, sino las del profundo sentimiento de justicia social que alienta en los corazones nobles y sencillos.

¿Por qué ese poderoso, profundo y cristiano sentimiento colectivo, tan vivo por fortuna, en los jóvenes, se llegó a convertir en el arma más poderosa del comunismo? Sin duda por la hipocresía y por la negligencia de los no comunistas. Esa hipocresía es lo primero que tenemos que combatir, así como la comodidad y el anti-cristianismo que muchas veces se esconde detrás del anti-comunismo. La ética cristiana tiene respuestas válidas para esa sana y santa sed de justicia que siente la humanidad desvalida y que sienten todos los corazones buenos y generosos que con ella se solidarizan. Pero no basta con esas respuestas válidas; es necesario darles plena vigencia social y política. En este sentido ahí tenemos las últimas Encíclicas Pontificias. Por ahí es por donde se destruirá de verdad el poder temible del comunismo.

Cuando vuelvas de Oviedo no dejes de escribirme. Muchos saludos de Isabel y un fuerte y cordial abrazo de tu amigo cierto

Ramón

XIX

Xinzo, 23-VI-1965

Querido Don Ramón,

Hai xa ben días que cheguei de Oviedo e si non resposteí a sua garimosa carta que aquí me agardaba, non foi máis que polos pequenos viaxes que teño feito, día sí, día non, por estas terras da Limia. Tamén teño estado en Ourense, onde vexo moito a Don Ramón.

Agora estou máis tranquilo, pois o tratamento médico vaime moi ben. O parecer, non existe lesión. Soilo un desequilibrio psicolóxico motivado por algunhas ouseiros. Estou, xa lle digo, máis contento e menos preocupado. Teño moitísimas ganas de voltar pra Compostela, o que agardo que poida ser pró próximo outubro. Esa é unha das máis grandes ilusíons que teño. Lémbrome moitísimo de Santiago e dos amigos. Esas son cousas que non se esquecen fácilmente. Ahí pasei algú dos intres máis fermosos da miña vida.

Unha vez máis, vouno molestar. Necesito algúns libros dos que non dispoño. ¿Poderíamos remesar vostede caso de télos? Trátase dos seguintes: Un manual da Historia da Filosofía. Sírvenme os de Fraile, Brehier²⁴, Abbagnano²⁵, Windelband, Chevalier..., eu que sei... Calquera. Tamén me compre algo sobre a filosofía grega. Pode ser un libro de W. Capelle, Robin, Mondolfo²⁶...; outro sobre o medievo: Gilson²⁷... i outro sobre a Filosofía moderna: (La filosofía en el mundo de hoy, de Ferrater [José Ferrater Mora] ou “Introducción a la Filosofía contemporánea” de Von Aster.) Deixo a elección o seu criterio.

Perdoe por tanta molestia. Pronto lle devoltarei a Gramática de Lugrís i o libro de Couceiro.

Bueno, nada máis por hoxe. Unha vez máis pídolle disculpas por todo. Saúdos a sua dona. Pra vostede unha forte aperta.

Carlos

²⁴ Émile Bréhier (1876–1952). Filósofo francés que centrou o seu labor na investigación da filosofía clásica e a historia da filosofía, á que legou, entre outras obras, a *Histoire de la philosophie allemande* (1921) e os sete volumes que compoñen a *Histoire de la philosophie*. Traduciu, en edición bilingüe (grego-francés), as *Enéadas* de Plotino.

²⁵ Nicola Abbagnano (1901–1990) foi un dos máximos representantes da filosofía existencialista. Doutorouse en Filosofía en 1922 e exerceu como profesor de ensino medio en Nápoles durante o período 1927-1936. Colaborou no xornal turinés *La Stampa*, coincidindo co período en que exerce como docente de Historia da Filosofía na Universidade de Turín. Interesouse profundamente pola filosofía de Kierkegaard e foi fonte de inspiración dos intelectuais do Neoiluminismo italiano.

²⁶ Rodolfo Mondolfo (1877–1976). Filósofo italiano de prolífica obra ensaística e historiográfica, que se centrou fundamentalmente no estudo da filosofía grega, no pensamento marxista e no Renacemento do seu país. Tras o comezo da Segunda Guerra Mundial exiliase en Buenos Aires e exerce a docencia nas universidades de Córdoba e Tucumán. Algunhas das súas obras máis destacadas son *El problema del conocimiento desde los presocráticos hasta Aristóteles* (1940), *Ensayos sobre el Renacimiento italiano* (1950) ou *Materialismo histórico. Bolchevismo y dictadura* (1962).

²⁷ Refírese aquí ao filósofo e historiador francés Étienne Gilson (1884–1978), experto medievalista e gran coñecedor da obra de Tomás de Aquino. Impartiu unha serie de conferencias na Universidade de Harvard que posteriormente foron compiladas e traducidas ao castelán baixo o título *La unidad de la experiencia filosófica*, publicada na editorial Rialp en 1960.

Xinzo, 26-VIII-1965

Querido don Ramón,

Unha vez máis deixei afundir no silencio. Estoume volvendo un egoísta dos grandes. De tódolos xeitos, de cando en cando, desperto e pónome a escribir unha carta que levaba tempo madurando. Quixera ser máis lóxico e máis ordeado, pero bueno. Son así.

Estiveron por aquí o P. Totosaús, o Fontenla e moita máis xente. Pasamos unhas días ben interesantes. O día 19 tiveron unha xuntanza con algúns cregos da Limia. Teñen unha boa fe que pasma. O malo é que se sinten isolados e con certo complexo de fracasados. Admiran ó clero vasco i ó catalán i están dispostos a unha acción conxunta i eficaz. Son realistas. Fáltalles cultura, pero si se lles fala claro toman conciencia da realidade do país.

O Fontenla faloume da fundación dunha editorial católica galega²⁸ e da nova aparición da revista “Logos”²⁹. A idea é extraordinaria e penso que é unha oportunidade que non podemos perder. Compre facer un estudio intelixente da orientación que se lle debe dar a “Logos”. En principio sorprendeume que, según me dixo o Fontenla, se quera facer unha revista do tipo da francesa “Espirit”. (É dicir, formato “Grial”.) Paréceme un erro. Nós necesitamos unha revista popular, de penetración e de acción, máis modesta e máis eficaz ó tempo.

Máis ou menos veño seguindo a evolución do catolicismo en Francia e no resto do mundo por medio da revista “Informations Catholiques Internationales” e doume conta das posibilidades que se nos abren por diante. Do 9 ó 14 de xullo celebrouse en Brest a 52 semana social de Francia. Tratouse do home i a revolución urbana. O secretario de Estado, cardeal Cicognani, no nome de Pablo VI, dirixiu unha carta ós argaizadores, na que se decía

²⁸ A editorial SEPT.

²⁹ *Logos*: “Revista de cultura relixiosa” e “Boletín católico mensual”. Pontevedra, 1931-1936. Tirou un total de 49 números. Ao seu nacemento contribuíron Filgueira Valverde, Amor Ruibal, o arcebispo Lago González e Iglesias Vilarelle. A editorial compostelá Sotelo Blanco publicou unha edición facsimilar de *Logos* en 1983.

que “o dereito de propiedade non se debe exercer nunca en detrimento do ben común”, alentando ós poderes públicos a provocar os sacrificios persoales indispensables pra que a aglomeración urbana seña construída ó servizo do home. O meu modo de ver esta actitude adoptada pola Igrexa é moi clara e ven apoiar ás tesis sustentadas polos máis eminentes pensadores católicos de hoxe, tales como o P. Ivez Calvez que di: “a propiedade social, certamente, non se opón á propiedade privada. Máis ben se trata dunha nova forma de propiedade, adaptada ós tempos e máis conforme á maior conciencia do home”. Por outra parte, a Igrexa sudamericana está fomentando un verdadeiro clima de revolución cristiá. ¿Quén soñaría nunca que un arzobispo, —neste caso o de Bogotá— dispensase temporalmente ó P. Torres³⁰ da celebración da misa e da administración dos sacramentos accedendo así ós desexos deste crego que se quere adicar á loita social?

A xente escomeza a descubrir o Evanxelio. Un crego norteamericán, o P. Berrigan, pode escribir: “Eu son membro dunha Igrexa frustrada i empobrecida, dunha Igrexa que é demasiado pobre de virtude pra selo de feito, moi pouco segura e moi pouco convencida pra predicar o Evanxelio con claridá e profetismo, puerilmente atada ó baratillo dos honores, ó linguaxe do dobre xogo diplomático, ós favores degradantes dos ricos, á idolatría das estruturas”.

¿Non é iste un linguaxe novo? E non falemos da desmitoloxización do cristianismo que están levando a cabo neurofisiólogos como Paul Chauchard ou teólogos como Hans Urs von Balthasar³¹. Non esquezamos

³⁰ Jorge Camilo Torres Restrepo (1929–1966). Naceu en Bogotá. Cura guerrilleiro, revolucionario, pioneiro da Teoloxía da Liberación e cofundador da primeira Facultade de Socioloxía de Hispanoamérica. Promoveu o diálogo marxismo-cristianismo e militou no FLN, grupo guerrilleiro. Alumno do seminario conciliar de Bogotá, estudou tamén na Universidade Católica de Lovaina, contactando coa Democracia Cristiana. A súa tese de doutoramento publicouse co título “La proletarización de Bogotá”. Capelán e profesor da Universidade da capital do país. Morreu en combate na loita revolucionaria do Frente de Liberación Nacional, en 1966, aos trinta e sete anos.

³¹ Hans Urs von Balthasar (1905–1988). Teólogo católico que combinou os estudos eclesiásticos, que recibira en distintos centros de Suíza e Alemaña, cos literarios, licenciándose en literatura alemá na capital do país. En 1928 presenta a súa tese “A historia do problema escatolóxico na moderna literatura alemá” e pouco despois ingresa nos xesuítas, orde que abandona nos anos cincuenta por discrepancias internas provocadas polos seus ideais de renovación teolóxica. Foi un dos fundadores da revista *Communio* xunto con Henri de

que as ideas de Teilhard de Chardin comezan a ser admitidas xa sin medo e sin condenas. Un científico católico escribe: “Non podemos continuar no calor do Tabernáculo, ou na paz do laboratorio, cando as multitudes sufren e se perden. Unha inmensa rebelión de amor nos solprende, rebelión de amor simbolizada pola Cruz. Impúlsanos á acción como Cristo abandoando o Ceo, como o Tarrou³² de Camus, que escolle situarse no medio das vítimas, coma Antígona de Anouilh (e de Sófocles) que refuga a apacible felicidade que tanto levaba soñado”. Por todas partes as mesmas voces sinceiras e dooridas.

Eu son optimista, pero realista. Creo nun futuro millor. Penso coma Xoan XXIII que “estamos aquí na terra non pra custodiar un museo, sinon pra cultivar un xardín florecente de vida que ten reservado un glorioso porvir”. Pero tamén penso que temos que acelerar a Historia. Que temos que buscar o cambio radical das estruturas. Non admito ningunha clase de capitalismo ou neocapitalismo. Estóu seguro de que o cristianismo somentes se poderá realizar por medio do socialismo. A Igrexa comeza a pensar outro tanto.

Ademáis temos que deixar as diferencias ideolóxicas a unha veira pra traballar todos xuntos na construción da nova sociedade. Niste senso o marxismo occidental, sobre todo italiáns e franceses deron un gran paso cara o camiño da comprensión. Salvatore di Marco³³, de Palermo, pensa que “o teorema marxista que fai da relixión unha aberración, ten que ser superado” porque sabe que o día que a sociedade socialista se realice, o problema da fe, da interioridade, prantexarase na súa verdadeira dimensión.

Lubac e Joseph Ratzinger. Algunhas das súas obras máis destacadas son os catro volumes dos *Ensayos teológicos*, *Teológica* (3 vols.) e *Teodramática* (5 vols.), traducidas ao castelán pola editorial madrileña Encuentro.

³² Tarrou é un personaxe da novela *A peste*, de Albert Camus (Ed. Gallimard, 1947). Jean Tarrou actúa como axudante e aínda amigo do doutor Rieux para combater a peste. Trátase dun personaxe de espírito filosófico que reconece o absurdo da existencia.

³³ Salvatore di Marco (Palermo, 1932). Escritor e teórico literario que defendeu e promoveu a ensinanza do dialecto siciliano na escola. Foi fundador na súa cidade natal do *Giornale di poesia siciliana*, que actuou como viero para os poetas que escribían no dialecto. Algunhas das súas obras máis destacadas son *Vuci di terra amara*, *Cantu d'amuri* (1986), *La questione della koiné e la poesia dialettale siciliana* (1995) e a monografía *Figure femminili del Novecento a Palermo* (2000).

Roger Garaudy³⁴ lémbra-nos que é o cristianismo quen concebú por vez primeira unha “comunidade humán sin límites”. Gilbert Mury³⁵ afirma: “Respetamos, católicos e marxistas, as mesmas dimensións aprehensibles do home”. Por último, o Dr. Lombardo Radice dinos: “Non queremos unha sociedade marxista. En canto marxistas, loitamos por unha sociedade socialista. Os marxistas non poderán endexamáis facela soilos (en Italia). Compre que un ingrediente cristián esté presente”.

Nós os galegos non podemos ficar ó marxen dos grandes cambios que se aveciñan. Escomenzamos a vivir o século XXI. Cada día que perdamos supón unha falta de responsabilidade irreparable. O mundo vai ser do marxismo ou do cristianismo. Si somos cristiáns no podemos perder o futuro. Ten que ser noso.

Estóu falando un pouco no aire. Compre aterrizar.

¿Por qué non aproveitamos a oportunidade que nos brinda “Logos” pra crear un movemento social-cristiano, cheo de mocidade e de pulo que nos permita colocarnos en igualdade de condicións fronte do marxismo á hora de estruturar unha Galicia Nova? Polos meus contactos con grupos marxistas soupen que o galeguismo está desprestixiado, cousa que me doeu.

³⁴ Roger Garaudy (1913–2012) foi un filósofo e político francés que militou nas filas do Partido Comunista desde a súa xuventude. De ideais marxistas, Garaudy fundou e dirixiu en 1956 o Centro de Estudos e Investigacións Marxistas, tres anos despois de doutorarse na Sorbona coa tese “Teoría materialista da conciencia”, que lle abriría as portas da Universidade Clermont-Ferrand, onde se afastaría do seu colega e conterráneo Michel Foucault. Os enfrontamentos coa directiva do Partido Comunista francés durante finais dos anos sesenta provocou a expulsión de Garaudy do grupo e a súa conversión ao catolicismo, que abandonaría unha década despois para se inclinar polo Islam. Garaudy é autor de máis de cincuenta estudos, entre os que destacamos *Le Communisme et la renaissance de la culture française* (1945), *Dieu est mort* (1962), as monografías sobre a figura de Marx e a súa doutrina (1963, 1965, 1966), *Le Projet espérance* (1976) ou *L'Islam en Occident, Cordoue capitale de l'esprit* (2000).

³⁵ Gilbert Mury (1920–1975). Sociólogo e político francés que militou nas filas do Partido Comunista francés desde os anos corenta ata mediados dos anos sesenta. Desempeñou o labor de secretario do Centro de Estudos e Investigación Marxistas durante a dirección de Roger Garaudy. A partir de 1966 rompe co comunismo e participa activamente no movemento maoísta. Algunhas das súas obras son *Essor et déclin du catholicisme français* (1960), *Catholiques, un marxiste répond à vos questions* (1966) e *La Société de répression* (1969).

Pero tamén me decatei de que moitas das críticas que se fan son xustas. ¿Onde está unha mocidade galega ó nivel dos tempos? ¿Non coida vostede que o galeguismo, politicamente, non vai máis alá dun liberalismo decimonónico? Temos que despertar. Non se pode contemporizar co capitalismo como mal menor. Temos que nos adiantar prevendo o futuro. E mirar máis a esa terceira forza que se está forzando —penso na democracia de Frei³⁶— que a esta nosa Europa vella e cansa.

Xa sei que inmediatamente non imos conquistar nada. Pero si participamos na vida política do país como unha forza definida e radicalmente cristián o noso prestixio medrará e pasaremos a ser algo máis que unhas pobres segundós.

Galicia depende de nós. Ó franquismo non lle queda moita vida. ¿Cómo deixar fuxir estes momentos nos que a xente está a se preparar? Os de “Cuadernos para el diálogo” están creando un clima favorable. Nós podemos ir aínda máis alá. Si non o día de mañá poderásenos sinalar xustamente co dedo: ¿ónde estivo Galicia cando a carta dos intelectuais? ¿Onde estivo Galicia á hora das folgas universitarias? ¿É que podemos enquistar egoístamente nos nosos problemas particulares? ¿Non pensa vostede que nos imos isolando pouco a pouco? ¿Non pensa que estamos só facendo unha cultura —importantísima dende logo—, pero que esquecemos inxustamente, incluso pouco intelixentemente os problemas que de verdá interesan ó pobo? Ben sei que a política de “Galaxia” é unha política lenta i a longo prazo, pero seméllame insuficiente. Si non creamos canto antes unha forza dinámica, unha forza realista, deixaremos libre o noso campo ó marxismo.

Eu non son marxista. Como cristián creo —como dí o P. Rahner³⁷: “no valor irremplazable de todo home nesta perspectiva do seu porvir

³⁶ Eduardo Frei Montalva (1911–1982). Avogado, xornalista e político chileno que foi presidente de Chile entre 1964 e 1970. Presidiu tamén o Senado en 1973. Politicamente militou na democracia cristiá que naceu da escisión do partido Falange Nacional. Foi opositor ao réxime de Salvador Allende. Desenvolveu unha longa carreira política ata a súa morte, rexeitando tamén o réxime de Augusto Pinochet, aínda que o aceptara no seu comezo. Interesouse pola doutrina social da Igrexa desde os seus anos de estudante universitario. Mantivo amizade co filósofo francés Jacques Maritain.

³⁷ Karl Rahner (1904–1984). Filósofo e teólogo alemán que xogou un papel fundamental na renovación da teoloxía católica que tivo lugar durante o século XX. Dirixiu e coeditou

absoluto en Dios”. Non creo nun porvir Moloch³⁸ que sacrifica unha xeneración á seguinte. Pero porque son cristián tamén sei que “os cristiáns soilo nos xunguimos a Dios a través do amor ó próximo” e que iste amor crea en mín unha responsabilidade histórica irremplazable.

Bueno, don Ramón, perdoe ista carta escrita de presa e con raiba. Pero necesitaba falar. Espero que podamos facer algo positivo e real. Iste é o meu meirande anxeo.

Mañá é San Ramón. De corazón estarei, na lembranza, iste día con vostede. E de certo estarei en Compostela —un par de días— a mediados de setembro. Namentras reciba unha longa aperta

Carlos Casares

Saúdos para a súa dona

XXI³⁹

Sr. D. Ramón Piñeiro

Compostela

Querido don Ramón:

Recibín o exemplar do seu discurso, que lle agradezo moito. Ó relelo volví vivír os momentos do día do seu ingreso, que son xa inesquecibles. Tamén me enviaron un exemplar os de “Galaxia”. Regaleillo a unha rapaciña que tiña ganas de télo.

a enciclopedia teolóxica *Sacramentum Mundi* e a segunda edición da enciclopedia *Lexicon für Theologie und Kirche* (1957-1968), composta por once volumes que en 1968 se completou cos textos do Concilio Vaticano II, en latín e en alemán, con amplos comentarios de diferentes autores. As súas obras completas foron recollidas en 32 tomos baixo o título *Sämtliche Werke*, publicada pola editorial Herder en 1995.

³⁸ Moloch (Moloch Baal): deus infernal de orixe cananita, adorado por fenicios, cartaxineses e sirios. Simbolizaba o fogo purificador e tamén a alma. Identificouse con Cronos e Saturno. Reclamaba o sacrificio de nenos e mozos. Figura como personaxe na obra de John Milton (*The paradise lost*, 1667), que o cualifica de “demo terrible”. Na iconografía aparece con cabeza de carneiro, sentado nun trono e co báculo na man.

³⁹ A carta está sen datar, pero polo contido entendemos que é na véspera do Nadal, polo tanto, decembro de 1967.

Eu estou aquí soilo. Os libros i algús momentos que paso cunha rapariga amiga, son todo canto me alegra un pouco. Pero estou ben de ánimos e forte. Estiveron en Xinzo os Facales. Viñeron pasar o fin de semana último. Non conocían a Limia e marcharon contentos.

I esto é todo por hoxe.

Que o Nadal diste ano seña o máis fermoso de todos. E que o 1968 seña xeneroso con vostedes e con Galicia.

Unha fonda aperta de

Carlos

Sáúdos a sua dona

XXII

Xinzo, 25-IV-1968

Querido don Ramón:

Recibín a sua carta, que lle agradezo moito. Acepto encantado facer o comentario do libro de Emilio González López⁴⁰.

Hai tempo que lle pensaba escribir, pero un día polo outro funno deixando. Agora aproveito a ocasión.

Pregúntame que é da miña vida. Pois aquí estou na casa, pero sin me enclaustrar como noutras ocasións. Vou moito a Ourense. Alí vexo con frecuencia ó Bodaño, que aínda estivo aquí a semana pasada, pois veu conocer a Limia. Tamén vín a Del Riego. En fin, vivo en “comunión” e non aillado.

Hai unhos meses vivín unha esperencia inolvidable. Chamáronme unhos cregos de Ribadavia pra dar unha charla. Fun. O auditorio estaba composto por mais de trinta cregos do Ribeiro.

Faleilles —en galego— sobre algús problemas: o galego na liturxia, a inxusticia da situación económica e social no agro, etc, etc. Ó rematar

⁴⁰ Pode tratarse do estudo literario *El arte dramático de Valle-Inclán (Del decadentismo al expresionismo)*, publicado en 1967.

a charla fíxenlles unhas preguntas, sobre puntos tocados antes. Despois de pasear un pouco, reuníronse por equipos de tres e responderon —en equipo— ás preguntas que lles fixera. Durante a merenda, cada equipo leeu a resposta en alto e fumos dialogando. Quedamos de acordo en tres puntos: 1º) Necesidade de liturxia en galego. 2º) Dificultade enorme de levar a cabo unha acción evanxélica dentro dunha estrutura económica como a actual. Neste senso advirten que, pese a varios centos de anos de evanxelización, o home galego do agro é o mesmo. Non hai cambios na súa maneira de concebir o mundo. 3º) Necesidade de un cambio de estruturas para poder levar a cabo unha auténtica evanxelización.

A experiencia foi extraordinaria. Algús deles dixéronme que era a primeira vez que se lles falaba do problema. Comprenderono. Díronse conta de que a liturxia en castelán —en Galicia— é anti-evanxélica. Isto víronno moi claro. Incluso un crego castelán díxome que pensaba aprender o galego.

Díxenlle máis ou menos esto: o home é un proxecto, é unha aventura de cara a liberdade. Pero esa aventura está chea de riscos i ás veces, acaba tráxicamente. Por exemplo: os famentos, os analfabetos, os oprimidos políticamente. Mil forzas se conxuran contra a liberdade do home. En Galicia temos unha mostra clara de cómo os nosos campesiños acaban tráxicamente a súa aventura de cara á liberdade: opresión económica, opresión política, opresión lingüística. Agora ben, os nosos campesiños, paradoxicamente, son cristiáns. É dicir, profesan unha relixión cúa concepción do home é esencialmente liberadora. A Biblia dí: “Practicar a xusticia i o dereito, defender ós pobres i ós oprimidos ¿non é conoçerme xa?, palabra de Yahvé”. I o profeta Amós dí: “Alonxa de mín o ruído dos teus contos, que eu non escoite o sonído das tuas arpas. Pero que o dereito corra como a auga i a xusticia como un regato que non se esgota”. O cristianismo, pois, nace no seo do Imperio Romano escravista, como liberador do home. Pero —ésto é estranísimo— en Galicia o “cristianismo” compórtase como alienador do home: por exemplo impedindo que o home galego poda rezar na súa lingua ou poda realizar a súa cultura (“É propio da persona humana —dí o Concilio— que non alcance un nivel verdadeira e plenamente humán sinon por medio da cultura”) a través do seu vehículo normal: a lingua galega. Si o “cristianismo” se comporta como alienante, non é tal cristianismo.

Esta foi a noz da charla.

Os cregos organizadores son tres moi novos, que fan vida comunitaria alí en Ribadavia e traballan en equipo. Chámanse: Miguel Fernández Grande, Virxilio Rodríguez Silva e Xosé-Benito Sieiro. Os dous primeiros foron profesores do Seminario. Teñen un gran prestixio na provincia. Traballan moito. Hai unhos quince ou vinte días montaron unhas charlas prá mocidade de Ribadavia. Falamos: Xan López-Facal⁴¹, Susana i eu.

Eles xa conocen a Morente⁴² i a varios mais. Conoceron tamén a Salvador. E pensan levar a falar a Beiras. Organizan alí unhas convivencias pra cregos tódolos meses. O poder que teñen e fabuloso. Andamos matinando de facer unha esperencia cos campesiños da comarca. Ah, leu o seu discurso de ingreso na Academia como si fora o catecismo.

Bueno, poderíalle contar mais cousas, pero xa vai pra longo. Agora estou escribindo unhos contos pra nenos pró concurso do “Facho”.

En xunio irei a Compostela pra rematar a carreira. Xa lle farei unha visita.

Bueno, Don Ramón, unha aperta moi fonda

Carlos

Saúdos á sua dona.

⁴¹ Xan López Facal (Toba-Cee, 1940) pode ser expoñente ben representativo deses “Facales” aos que Casares fai referencia na carta anterior. Tivo moi estreita relación con Piñeiro e mantivo con el unha interesante relación epistolar. Enxeñeiro industrial, desenvolveu un activo labor como sindicalista e militou no Partido Obreiro Galego. Foi profesor de Enxeñería Química na Universidade de Santiago. Publicou diversos traballos sobre a economía galega. Da súa bibliografía salientamos: *Desarticulación y dependencia industrial en Galicia* (1977), *La expulsión de los recursos financieros y el crecimiento económico de Galicia* (1977) e *Percursos sem roteiro* (2015).

⁴² Manuel García Morente (Jaén, 1886–Madrid, 1942). Filósofo, sacerdote, tradutor e profesor da Universidade Complutense de Madrid. Formouse na Institución Libre de Enseñanza e en universidades de Alemaña. En 1912 gañou a cátedra de Ética da Universidade de Madrid e no mesmo ano presentou a súa tese de doutoramento sobre Kant. En 1936, en París, converteuse ao catolicismo. Traduciu *La decadencia de Occidente*, de Spengler. Kant, Bergson, Cassier e Scheler foron guías do seu pensamento filosófico. Da súa vasta obra salientamos: *La estética de Kant* (1912), *Ensayos sobre el progreso* (1932), *Lecciones preliminares de filosofía* (1938) ou *Filosofía de la historia de España* (1942). Ao final da súa vida interesouse pola filosofía tomista.

XXIII

Compostela, 29-IV-1968

Benquerido Carlos:

Acabo de recibir a tua carta, que me emocionou fondamente. Escriboche co corazón conmovido polas cousas que nela me contas. Xa sabía, sí, do labor dos cegos do Ribeiro. Bastante xente me falou diles, sempre con admiración e loubanza. Pro a tua carta é moi distinta, porque me fixo talmente vivir a maravillosa xornada que nela me contas. Con xente así, podemos confiar no futuro dos nosos campesiños. Ó cabo de moitos séculos de servidume espiritoal —ademáis das outras— van atopar maus amigas que, xunto coa benzón, lle ofrecen axuda fraterna. De ahí xurdirá unha Galicia nova, diñificada polo cristianismo verdadeiro, o que cré na caridade, na xusticia, na liberdade como supremos bens temporás do home.

Mándoche o libro do Emilio. Sei que che ha interesar. Si fas o favor, cando publiques o comentario non deixes de me mandar o recorte do artigo, en primeiro lugar pra o ler eu e logo pra llo mandar ó autor do libro, que nada lle interesa tanto como os comentarios que se fagan en Galicia.

Non sabes canto me alegro de saber que estás animado e que escribes. Lémbrome moito de tí e sempre teño preocupación por saber si escribes ou non, si estás animado ou non. Ti tes que escribir moito, non só porque escribes con verdadeiro talento literario —que xa sería dabondo— senón porque contas con unha gran riqueza espiritoal que debe dar froitos pra todos nós.

Unha forte e cordial aperta do teu amigo

Ramón

XXIV

Xinzo, 20-V-1968

Querido don Ramón:

Recibín a súa carta, que me alegróu moito. Pra min, o premio foi unha gran ledicia. Pero non me premiaron un conto, sinon un libriño de contos. Mándolle, por correo, unha copia pra que os lea. Están aínda sin

correxir porque os escribín de corrido e pró premio. Agradeceríalle que, despois de lélos, me devolvese a copia porque é a única que teño.

Tamén lle mando algús recortes de periódico.

Aínda non fixen o artículo de Emilio González López porque ando un pouco apurado ca cousa dos exámenes. ¿Corre presa?

Sentín moito que non se poidera parar en Xinzo. A ver si a próxima vez o fai.

Bueno, don Ramón, moitas gracias pola sua noraboa.

Reciba unha aperta fonda

Carlos

XXV

Xinzo, 22-XII-1968

Querido don Ramón:

Chegoume xa un exemplar dos contos infantís⁴³. Estou moi ledo co iles. Agora teño que traducilos e mandarllos a Ana, pra que poida lélos e pra que vaia aprendendo galego. Vúllos traducir seguindo a mesma forma da impresión. Así acabará sabendo ler o orixinal. Tamén lle penso incluír, ó final, un pequeno vocabulario galego-castelán.

A edición é moi bonita. I os dibuxos dos nenos son engaiolantes. Penso que será sempre o libro que máis queira.

Non sei cando volverei a Santiago. Penso que non será antes de febreiro, pra examíname. Vou preparando temas de oposicións, aínda que estóu un tanto desconcertado. Fálase de que van cambiar o sistema. Veremos o que fan.

Cando volva a Santiago gustaríame falar con López-Nogueira. Levo unha tempada con crisis tras crisis e pásoo bastante mal. Teño unha serie de

⁴³ Reunidos no libro *A galiña azul* (Galaxia, 1968), premiada no certame literario O Facho daquel ano.

problemas de todo tipo: relixiosos, políticos, non sei. Atópome canso i, ás veces, sin folgos pra nada. Coido que necesito unha especie de sicoanálisis, narcoanálisis ou o que seña. Cando menos que me axuden a atoparme a mín mesmo e superar unha serie de complexos diversos. Desconfío dos fármacos. Axudan, pero non resolven o problema de fondo. Eu penso que ten que haber algún trauma oculto, que eu non consigo traer ó campo da conciencia, por moito que me esforce. Pode ser o seminario, poden ser as miñas relacións familiares. Non sei. Na casa alcóntrome limitado e iste pobo afógame. Paso crisis grandes de soledá. Péchome demasiado en mín e sinto como, cada vez, resúltame máis difícil a comunicación. En certa maneira penso que perdín reflexos normales. En fin, son moitas cousas que necesitaba aclarar. De momento, estou poñendo inieucións de vitamina B e tomando tabletas de Diacepán. Pero, xa digo, desconfío de todo isto.

Bueno, don Ramón, perdone que lle de a lata diste xeito, pero é unha maneira de desafogar.

¿Leváronlle a novela? De todas maneiras, si nono fan, supoño que vostede poderá ler o exemplar que hai en “Galaxia”. Cando o faga, agradeceríalle que me dise a súa opinión.

Que pasen un Nadal ben ledo e que o Ano Novo se porte ben con vostedes. Saudos a Isabel. Un abrazo forte de

Carlos

XXVI

21-X-1969

Querido don Ramón: xa estou en Viana do Bolo. O sitio é fermosísimo. Sería capaz de vivir aquí toda a miña vida. Isto é unha festa prós ollos. Trouxen un feixe de libros. Dedícome a traballar. Trouxen os “Aires da miña terra”, “O Divino Sainete” i o tomo III das obras completas, onde veñen algúns poemas máis. Tamén trouxen as biografías de Vilanova⁴⁴ e de Carré⁴⁵. Así que, xa ve. Estou contento. Débollo, en parte, a García-Sabell

⁴⁴ Alberto Vilanova Rodríguez, *Vida y obra de Curros Enríquez*, 1953.

⁴⁵ Lois Carré Alvarellos, *Manuel Curros Enríquez: a súa vida e a súa obra* (1953).

que me fixo un “chequeo” e convencéume de que estou rexo e duro como un buxo. Tiña moita fé nil. Si o vé, dígalle que unha miga desta ledicia pertencelle e que me lembro moito dil.

Mándolle a entrevista de que lle falara. Pódese quedar con ela. Si quixera algún exemplar máis, poderíallo mandar. Agradeceríalle que me mandase o nome do profesor norteamericano que traballa na nosa literatura infantil, pois penso escribir á Embaixada i ese pode ser un dato interesante.

Márcolle cunha flecha —na postal— o Colexio, e, cun redondel, o lugar que ocupa o Hoteliño onde vivo, que aínda non se construíra cando fixeron esta foto. É un hotel moi bonito, colgado sobre iste lago tan fermoso. E nada máis: unha aperta fonda pra vostede e Isabel. E si ve a Ricardiño —¿non se chama así o neno de Beiras?— dígalle que onte vín unha galiña azul á beira do lago. Apertas.

Carlos

XXVII⁴⁶

Querido don Ramón:

Cásome o día 30, sábado, nun pobiño que hai preto de Ourense e que se chama Beiro. Non haberá máis que a cerimonia do casorio, sin festa, ás 6 da tarde. Como supoño que lles custará bastante desplazarse, eu mesmo lles pido que non se molesten. Sin embargo, si se decidiran a dar iste pequeno paseo —ou grande— terían que deixar a carretera de Santiago nun pobo que se chama Empalme (o empalme da carretera de Santiago ca de Lugo) e tirar á dereita. Os pobos que terían que pasar son: 1º: Cambeo (xa no empalme), 2º: Bóveda, 3º: Liñares, 4º: Cabeanca e 5º: Beiro. Son uns 8 ou 10 kilómetros. Despois de Bóveda a carretera fai así:



⁴⁶ Carlos Casares e Kristina Berg contraen matrimonio o 30 de outubro de 1971, polo tanto, esta carta será da semana anterior ao enlace.

E nada máis. Pero, insisto, non teñen obrigación ningunha.

Nada máis por hoxe. Un abrazo,

Carlos

Kristina

XXVIII

Compostela, 7-XI-1971

Benquerido Carlos:

Atopéi ao teu irmán na rúa, pregunteille por vós e díxome que estabades moi ledos e animados: “alá quedan, no seu lar”, foi o seu resume final.

Nestas derradeiras semanas andivemos con unha iniciativa entre mans da que nada che dixeran por cadrar cos días tan ocupados para vós como son os preparativos da boda. Cheguei mesmo a ter unha carta escrita, que non botei ao correo porque me chegaron borboriños de que vos ibades casar. A cousa é esta:

O Fermín Penzol cumplíu 70 anos e dentro de pouco virase para Galicia con carácter permanente. Con tal motivo decidimos facerlle algunha amosa de adhesión formal. Dándolle voltas á idea, decidimos que o mellor era que o noso homenaxe concordase con dúas características moi relevantes do Fermín: a súa aversión á publicidade e a súa paixón bibliofílica. Ten de ser, xa que logo, un homenaxe íntimo, nada espectacular. Por ese camiño chegamos á conclusión de que nada mellor que ofrecerlle un libro moi ben editado, un libro feito en edición privada de moi poucos exemplares, no que o tema sexa o mesmo Penzol. Un grupo de escritores e artistas galegos colaboran no libro con breves traballos nos que fan a semblanza do Penzol ou algunhas consideracións sobre a súa contribución á nosa cultura, e os artistas, craro, con debuxos ou grabados. Algo así como si o seu grande amor polos libros se transformase de súpeto nun fermoso libro.

Eu non sei si ti conoces persoalmente ao Penzol. En todo caso, é evidente que conoces moi ben a importancia cultural da súa biblioteca. Por

eso incluímos o teu nome na lista dos colaboradores. Con todo, como che digo, pola coincidencia cronolóxica cos vossos preparativos de boda nada cheguei a decirche.

Mas ocorre que non quedo tranquilo sin te informar da idea e mais das causas do noso silencio. Por eso che escribo agora. E de paso tamén che digo que a todos nos encantaría a tua presenza en tal homenaxe.

Si for do teu agrado participar e, naturalmente, si tiveras tempo para escribir, quizáis habería tempo de que nos chegase a tua colaboración. Son traballos breves, de dúas holandesas, e algúns non teñen máis que unha. Terían que estar no noso poder para o 15 próximo.

Estamos agardando novas dos familiares de Curros.

Apertas nosas para os dous

Ramón

Tiña mentes de lle pedir un dibuxo ao Virxilio para este homenaxe, pro non tiven ocasión de o ver. De tódolos xeitos témolos de Seoane, Laxeiro, Díaz Pardo, Torres, Xohán Ledo e algún outro.



XXIX⁴⁷

Querido don Ramón:

Perdoe por tardar tanto en lle mandar o traballíño de homenaxe a Penzol, pero é que andiven malo. Tiven unhas deposicións de sangue, que me alarmaron moito, pois son aprensivo, aínda que despois de facer radiografías, etc., todo quedou en nada: unha colitis forte. Logo encamou Kristina, que sigue mala aínda —pouca cousa— aquí me ten de enfermeiro, cociñeiro e demáis. Por outra parte, como Kristina se pasa o día calada, cando está conmigo non fai máis que falar e, claro, eu traballo pouco.

Fun ver ó Virxilio e pedinlle, en nome de vostede unha colaboración pró libro de Penzol. Deume esa estampa tan bonita que lle mando ahí.

Bueno, e nada máis por hoxe. A ver si atopamos un burraquiño pra nos achegar a Compostela.

Mentras tanto reciban vostede e Isabel un abrazo dos dous.

Carlos

Aquí temos colocada ben a vista a preciosa gameliña que nos regalaron. A Kristina, de terra de pescadores, traille nostalxias i a mín esperanzas. Moitas graziñas por todo.

XXX

Compostela, 20-IV-1972

Querido Carlos:

Hai días atopei ao matrimonio Carro na librería do Eduardo⁴⁸ e botamos unha parrafada. Viñeron moi ledos da visita a Ourense. Moito me alegro desa colaboración cultural Casares-Carro⁴⁹-Mariño, na que poño

⁴⁷ Finais de decembro de 1971?

⁴⁸ Situada nun portal na Rúa do Vilar, moi frecuentada por estudantes e profesores de letras.

⁴⁹ Francisco Xavier Carro Rosende (Santiago de Compostela, 1942). Catedrático de Ensino medio, crítico, poeta e narrador. Neste terreo deuse a coñecer con *As calexas do zigurath* (1973), conxunto de historias que sitúan o autor na nómina da Nova Narrativa. Volveu á

grandes espranzas. Pode ser o núcleo dunha verdadeira escola de crítica literaria, que tanto precisa a nosa cultura.

Hoxe escriboche para che decir que a Universidade convocou un concurso de traballos sobre Lamas Carvajal, con dous premios, un de 10.000 e outro de 5.000 pts. Coido que o prazo remata o día 8. Por si non o sabías e por si che puidese interesar, decidín porche estas liñas.

¿Como vai a “miña” Carta da Cristina?

Apertas nosas para os dous

Ramón

XXXI⁵⁰

Querido don Ramón:

Ahí lle mando o artigo de Vesteiro Torres. A verdade é que agora mesmo non lle sabería decir si ten interés ou non. Vostede pode decidir sobre a súa publicación con enteira liberdade, por suposto.

Pasado mañá voume de viaxe. Á volta xa lle farei unha visita.

Apertas, tamén de Kristina

Carlos

narrativa curta en 2014 con *Tempo ordinario* (*Historias de Compostela*) e, posteriormente, con *Mojados de azul* (2015).

⁵⁰ A carta está sen datar, pero polo contido entendemos que é anterior a xullo de 1972, xa que o artigo de Carlos Casares dedicado a Vesteiro Torres foi recollido no número 37 de *Grial* (xullo, agosto e setembro de 1972).

XXXII⁵¹

Querido don Ramón:

Os do “Facho” invitáronme a dar unha conferencia sobre literatura infantil, o próximo día 16, na Cruña. Si vostedes están en Compostela aproveitaremos pra lles facer a prometida visita, antes de partir pra Suecia, que será o día 21.

De todos xeitos, non se preocupen no caso de que teñan programado algún viaxe.

Un abrazo forte pra todos

Carlos

XXXIII

Compostela, 8-XII-1972

Querido Carlos:

Acabo de recibir a tua carta. Alegrámonos moito coa nova da vosa visita na semana que ven, antes da vosa partida para Suecia.

Foi boa idea dos de “O Facho” chamarte a dar unha conferencia sobre literatura infantil. Un dos méritos desa organización é mesmamente o da preocupación pola literatura infantil, que inauguraron brillantemente coa tua “A Galiña azul”. E si lles abriches con tan boa man a via literaria, é natural que che pidan que lles abras tamén a das conferencias sobre ese tema.

Nós tivemos idea de ir ao homenaxe a Blanco-Amor, mas xurdíume un viaxe urxente a Madrid e tivemos que desistir.

Apertas nosas para os dous

Ramón

⁵¹ Non temos constancia da data da carta, mais se observamos a carta posterior de Ramón Piñeiro (8-XII-72) lévanos a encadrar a misiva de Casares a finais de novembro ou comezos do mes de decembro de 1972.

XXXIV

Ourense, 21-V-1973

Querido don Ramón:

Ahí lle mando eses recortes de prensa que lle poden interesar. Tamén lle mando as fotos de que lle falara, tiradas no colexio das Franciscanas, e o folleto da Cultural Auriense.

A clausura do curso de galego foi moi interesante. O acto tivo unha dignidade e elegancia que penso han ser moi beneficiosas pró futuro. A xente recollía os diplomas con gran emoción, e a prensa, como pode ver, destacou a velada. O Lorenzo estivo ben, moito mellor do que eu agardaba.

O peor foi o problema que plantexou o Ferro Couselo. Resulta que cando lle presentaron os rapaces o cartel anunciador do “Día das Letras” e o programa de man que lle adxunto, enrabexouse todo porque non consultaran coel e porque o programa non estaba autorizado pola Delegación de Turismo. Os rapaces dixerónlle que sí, que estaba sellado, pro Ferro pensaba que dito selo soilo indicaba o feito do depósito. Despois de discutir, acordaron consultar coa Delegación, que dixo que sí, que podían distribuílo. O Ferro entón foise á Delegación —eu estiven coel cinco minutos antes— e preguntóulle ó Delegado se realmente se daba conta do que autorizaba. O Delegado respondéulle que sí, pro Ferro insistiu e traducíulle o poema que figuraba no programa (o Delegado é aragonés), e díxolle que o pensase, que lle podía traer complicacións. Entón acudiron ó Gobernador, que non autorizou a distribución do folleto máis que na Auriense.

Agora queren botar ó Ferro.

Lástima de incidente, pois o demáis saíu moi ben.

Hoxe chegóume carta de Caamaño⁵², onde me di que Seoane fixo os deseños prás “Laranxas”. Está impaciente.

⁵² Manuel Caamaño Suárez (Noia, 1936). Na década 1950-1960 residiu en Barcelona, onde cursou a carreira de aparellador. Frecuentou daquela o Centro Galego, onde fundou o colectivo Mocidade galega de Barcelona e desenvolveu un activo papel no terreo do galeguismo, labor que continuou ao regresar a Galicia. É correspondente da RAG e, entre os anos 1965-1978, presidiu a asociación galeguista O Facho. Como escritor son da súa

Hasta o sábado. Nós estaremos na casa todo o día.

Apertas pra todos,

Carlos

P. D.) Os recortes⁵³ e as fotos son pra vostede. Eu teño copia.

XXXV

Ourense, 30-VI-73

Querido don Ramón:

Recibín as súas dúas cartas, coa entrevista e coas fotografías, que son ben graciosas, anque Kristina pensa que ela saíu fea. Habará que consolala. Moitas graciñas.

Nós marcharemos pra Xinzo dentro de tres días. Imos pasar o mes de xulio cos meus pais. Aquelo é tranquilo e podo seguir estudiando. O día 1 de agosto sairemos pra Suecia, hastra o día 1 de setembro. Non pensabamos ir, pro a miña irmá e o meu cuñado compraron un coche grande e suxeriron o viaxe. Kristina está como tola. Eu tamén estou contento. Levaréi tamén libros, pois alí non se pode sair moito, pola carestía da vida.

O ano que ven, eu espero que podamos voltar, pro con vostedes de invitados.

A oposición parece que se retrasa hastra outubro ou novembro.

Ahí lle mando “As laranxas” e a entrevista con Blanco-Amor.

autoría *Sobre Galicia como responsabilidade* (1988), *As construcións da arquitectura propia. Patrimonio etnográfico de Galicia* (2003) e *D'un tempo e d'un país* (2006). É membro da Asociación de Escritores en Lingua Galega.

⁵³ Carlos envíalle, ademais da xa mencionada noticia sobre a clausura do Curso de Galego, un recorte de prensa dunha conferencia que ofrecera Ramón Otero Pedrayo no claustro do mosteiro de Montederramo (con data do 30 de agosto de 1972) acompañada dun texto de Casares á marxe: “Hoxe atopéi esto no periódico de aquí. I hoxe tamén invítáronme a dar unha charla pra nenos, sobre a literatura infantil en Galicia. Será o día 4, na casa de Vicente Risco, no Castro Caldelas. Os orgaizadores teñen unhas 30 encostas sobre “A galiña azul”, que xa llas mandaréi en canto mas den, pois pola mostra parecen interesantes. Abrazos, Carlos”.

Se me dá tempo, mandareille tamén o artigo de Saco. Se non, quedará pró número de decembre.

E nada máis por hoxe. Trataremos de velos antes de irnos.

Mentras, unha aperta prós tres

Carlos

Xinzo, 14

Bueno, anque a carta foi escrita hai xa días, déixoa así. Estamos xa en Xinzo. O xoves estiven en Ourense e atopéi a súa carta no buzón. Agora mándolle todo. Estáu estudiando moito.

Apertas,

Carlos



XXXVI

Verín, 31-VII-1973

Querido don Ramón:

Ahí lle mando o Curros. Como ve, a cousa medrou moito. A introdución multiplicóuse por tres. De todos xeitos aínda lle teréi que dar unha voltíña, antes de publicala. Pro de momento sirve así. ¿Qué lle parece a nova introdución?

Se fai o favor, dígalle a Carballo que non lle mando as notas á introdución porque a última hora non me déu tempo. Tampouco van os apéndices. Pouca cousa. O resto está completo. Bueno, falta a nota previa explicando a edición. En caso de que D. Ricardo [Carballo Calero] necesite ver todo eso, mandaríallo en setembro. Se el a lera durante agosto, o primeiro de setembro púñame a fotocopiar.

Bueno, esta tarde emprendemos viaxe. Xa lle contaréi.

Apertas pra todos dos dous.

Carlos

P. D.) A caricatura de D. Ramón non deu chegado. Quedaría pra outra ocasión.

XXXVII

Compostela, 6-VII-1973

Querido Carlos:

Supoño que a fogaxe estival ourensá vos amolecerá a vontade. Por eso temo que vaia pasando o tempo sin que te decidas a me enviar as cousas pendentes para o GRIAL. Non te esquezas. Aproveita un día que faga algo de fresco e mándamas.

Xa chegou o Carro, que sigue a preparar as oposicións con moita disciplina de traballo.

Díxome o Mariño que en agosto ides a Suecia. Estará leda a Kristina, e coido que ti tamén, pois conoces aquelas terras no inverno e agora poderás conocelas no vran.

Nos cursos universitarios de Vigo matriculáronse en galego duas suecas.

Apertas nosas para os dous

Ramón

No derradeiro GRIAL apareceu o comentario ao libro de D. Ramón sobre o P. Feixoo. Está agardando que o Pensado⁵⁴ me mande os seus sobre os dous libros do Sr. Duro⁵⁵? (Duro?) para o próximo número.

XXXVIII

Ourense, 28-IX-1973

Querido don Ramón:

Onte entereime de que na Escola Universitaria incorpórase o galego á especialidade de Filoloxía, que se inicia este ano. Eu mesmo estiven vendo o plan de estudos. Parece ser que o director (Manuel Bermúdez Couso) non era —ou non é— moi partidario desto, pero atopouse con que, un número importante de alumnos escolléu o galego, que é optativo. A postura del agora parece ser que é a de decir que Santiago que non ten profesor e que lle den un. Aseguráronme que quen leva tódalas cuestións referentes ás

⁵⁴ José Luis Pensado Tomé (1924–2000). Prestixioso filólogo e autor de importantes estudos lingüísticos (lexicografía, etimoloxía, morfoloxía etc.) nos ámbitos do galego e do castelán. Foi catedrático de Filoloxía Románica nas universidades de Oviedo e Salamanca e profesor visitante nas universidades norteamericanas de Austin e Madison. Colaborou en revistas galegas como *Cuadernos de Estudios Gallegos*, *Grial*, *Revista de Filología Románica* e *Anuario Galego de Filoloxía*, entre outras. No ámbito da literatura foi un dos maiores estudosos do século XVIII galego, ao que legou estudos sobre a obra do Padre Sarmiento e o Padre Sobreira.

⁵⁵ Emilio Duro Peña, cóengo arquivista da catedral de Ourense, versado en libros litúrxicos, incunables e papeis antigos. Con todo, Piñeiro refírese á recensión que fai Taboada Chivite a “El Padre Feijóo. Su vida, doctrina e influencias”, de Otero Pedrayo, publicada no número 40 de *Grial* (páx. 244).

Escolas Universitarias é Fernández Albor. Tamén supoño que ou Carballo ou os do Instituto terán algo que decir. Como vostede se ofrecera a falar con García-Sabell ou con alguén pra facer unha xestión de cara a miña “normalización” académica, agradeceríalle moito que o poidera facer.

A miña entrada na Escola acabaría pra sempre ca tacha estúpida que pesa sobre min. Ó cabo dun ano convenceríase de que na clase non fago outra cousa que traballar. Por outra parte, unha vez lida a tesina iniciarei os cursos do doctorado.

O martes temos aquí a inauguración do curso, con asistencia de tódalas “autoridades” e son eu o encargado da lección inaugural. Estóu traballando moito nela, pois quérolle dar nas narices. Xa veremos.

Mañá vou á Coruña pra participar durante sábado e domingo nunha xuntanza de maestros. Encargáronme unha charla sobre a “Lei de Educación e Galicia”, que é sobre o que falaréi tamén na lección inaugural. Alí penso atopar ó Valentín.

Polo demáis, sigo estudiando, anque parece que as oposicións van pra longo. Kristina está moi ilusionada coesa perspectiva de acabar en Cangas. Alí atoparíamos ademáis ó Paco Rodríguez⁵⁶, que parece que vai ben na súa oposición. De Paco Carro non sei nada.

Bueno, nada máis por hoxe. Se tivéramos tempo faríamos un alto en Compostela á volta da Cruña, anque sexa soio uns minutos. Xa veremos.

Rógolle que disculpe as molestias que lle pode causar o que lle pido.

Sáudos pra Isabel e Sara.

Pra vostede un abrazo dos dous.

Carlos

⁵⁶ Francisco Rodríguez Sánchez (Ferrol, 1945). Catedrático de Lingua e Literatura españolas de Ensino medio. No terreo político foi secretario da UPG e ocupou o posto de deputado polo BNG no Parlamento de Galicia. Da súa bibliografía salientamos *Conflicto lingüístico e ideoloxía na Galiza* (1976) e *Análise sociolóxica da obra de Rosalía de Castro* (1988).

XXXIX

Compostela, 27-XII-1973

Querido Carlos:

Estiven pensando que a aparición de “As laranxas máis laranxas de todas as laranxas” é unha boa ocasión para publicar no GRIAL unha entrevista contigo semellante ás que xa se publicaron —con Blanco Amor, con García-Sabell e conmigo—, porque compre alternar “vellos” e “novos” para que a imaxe resultante da nosa realidade cultural sexa máis completa e verdadeira. Como temos un espléndido dibuxo teu feito polo Siro, sería cousa de artellar as preguntas. Non sei que opinarás tu da idea. Xa mo dirás.

A Pilar Vázquez Cuesta anuncioume un traballo sobre Curros para o GRIAL, que o quere escribir en galego. Non sei si descubrirá nel algunha novidade aproveitable para mencionala na tua edición. Xa veremos.

¿Sabes que o Luis Mariño resolvéu óptimamente o seu problema de traballo? Seica o encargaron da oficina de Prensa do Colexio de Arquitectos de Galicia, que radica aquí en Santiago.

Lembranzas nosas aos teus. Para Kristina e mais para ti unha forte e cordial aperta

Ramón

XL

Compostela, 19-VIII-1974

Querido Carlos:

Ao chegáremos de Castropol díxonos Sara que falaras por teléfono preguntando novas do teu nomeamento oficial. Como o Carro marchou para Alicante e non temos o seu enderezo, nin o teléfono, lembreime de que o Moncho Fraga⁵⁷ podía informarnos porque está no mesmo caso que tí.

⁵⁷ Ramón Fraga García. Catedrático de Ensino medio. Foi, en 1977, o primeiro director do instituto coruñés de Elviña. Estudou o Bacharelato no IES Rosalía de Castro de Santiago de Compostela. Desenvolveu unha ampla carreira como docente.

Acabo de facer a xestión e díxome que aínda non saíu a lista. Persoalmente el inclínase a pensar que non saírá deica fins de setembro, basándose no razonamento de que o Ministerio anda falto de diñeiro e tratará de agardar o máis posible. En todo caso, independentemente das conxeturas, o certo é que polo de agora non saíron os nomeamentos.

Podes, xa que logo, xogar tranquilamente co fillo, que ben cho ha de agradecer.

Por aquí non hai grandes novidades. O Salvador e mais a Aurichu puxeron unha tenda moi xeitosa aquí na rua de Xelmírez. Agora témoslos de veciños.

Os da “Región” siguen publicando o suplemento infantil en galego —as dúas páxinas centrais—, e tiveron que lle trocar o tiduo inicial. Resulta que lle puxeron “Vagalume”, como o que ten entre mans o Domenech⁵⁸. Este reclamou notarialmente a propiedade do tiduo —que tiña rexistrado mercantilmente— e obrigounos a cambialo. Agora chámanlle “Axóuxere”. Nominalmente a folla está feita por tres rapaces lugueses, que son moi amigos do Alonso. Por eso maxino que a iniciativa partíu deste, que seguramente a cursou pola liña Perfeito⁵⁹-Maribel. Ora, o conto é que a “Región” sigue publicándoa todolos sábados.

⁵⁸ José María Méndez Domenech. Nos anos sesenta cursaba estudos de Química, que non rematou, na Universidade de Santiago de Compostela. Foi daquela moi activo politicamente (pasou polo cárcere) e promoveu iniciativas culturais como a revista *Vagalume*. Militou nas Xuventudes Estudiantís Católicas.

⁵⁹ Perfecto Conde Muruais (Xinzo - A Pontenova, 1943). Estudou Filosofía e Letras na USC e cursou Xornalismo en Madrid. Desenvolveu unha longa traxectoria como xornalista, primeiro en Madrid (onde contactou con Borobó) en cabeceiras como *Diario SP*, *Chan*, *Triunfo* ou *Actualidad Económica*. En Galicia coordinou a publicación da *Gran Enciclopedia Gallega* e traballou como redactor na TVE de Galicia, onde fixo numerosas entrevistas (Otero Pedrayo, Luis Seoane, E. Blanco Amor etc). Colaborou en *La Región* e mais en *A Nosa Terra*, así como nos xornais cataláns *Avui* e *Catalunya*. Entre os anos setenta e oitenta traballou como redactor en *Interviú* e foi correspondente de *El País* e tamén da BBC en Galicia. Publicou dous libros: *La conexión gallega, del tabaco a la cocaína* (1991) e *Memoria infinda* (1994). Cultivou o xornalismo de investigación e publicou artigos e reportaxes polémicos sobre a actualidade social, económica e política. Promoveu o emprego da lingua galega nos medios de prensa.

Tamén apareceron os primeiros fascículos da “Gran Enciclopedia Gallega”. Fixo a presentación D. Ramón Otero Pedrayo aquí no Hostal. Ese día conocín ao Monseñor Araújo, que é home cordial e simpático.

Tal como nos anunciaba a Kristina na derradeira carta, que recibimos cando ti e mais o Xavier ibades de camiño para ahí, a estas horas xa terás moitos metros de película sobre a vida e milagres do naipelo. Xa a veremos cando veñas.

Apertas nosas para todos. Para ti unha moi forte de

Ramón

XLI⁶⁰

Aquí estamos, descansando do ano tolo que foi o pasado, dispostos xa a meternos no que vai vir, que polas trazas non vai ser millor. Algún día será. Mentras tanto Kristina e máis eu facemos patria como podemos, anque polos resultados non debemos ter demasiadas aptitudes pra eso. Botamos máis de catro horas tratando de explicar que é Galicia a dous líderes das Mocidades Socialistas Suecas (SSU) e sin éxito. Non entenden. Sin embargo, conocimos a un periodista durante un party, que me mandou a unha rapaza pra facerme unha entrevista. Falamos durante tres ou catro horas e o resultado foi un reportaxe (que mando aparte) e que parece serviu de algo. Os dous mozos anteriores queren volver falar e din si non hai inconveniente en encontrar ó Secretario Xeneral da Internacional, que se atopa aquí, e que quere falar de Galicia. Por outra parte, unha rapaza de Estocolmo, extraordinariamente sensible e intelixente, que escribe en “Arbetaren”, un dos semanarios de máis prestixio en Suecia, quere ir pasar o vran que ven a Cangas. Xa pediu algún libro galego por medio do seu libreiro, e eu penso mandarlle máis. Fala e escribe castelán bastante ben. Está moi interesada en conocer e verificar in situ todo canto lle fumos dicindo. Ou moito me equivoco ou será de aquí a pouco unha excelente amiga de Galicia. É profesora de arte e pintora, e prometínlle enviarlle os debuxos de negros de Castelao. A vista desto eu

⁶⁰ A carta non está datada polo seu remitente, pero os responsables da Biblioteca Penzol, que custodia parte dos fondos epistolares de Carlos Casares, apuntan que a carta sería enviada desde Suecia en agosto de 1975.

pregúntome si non sería interesante que fóramos pensando de algún xeito en prestar máis atención ás nosas relacións internacionais. Estou seguro que hai polo mundo adiante montóns de almas xenerosas que serían capaces de entusiasmarse polos nosos soños. De momento están moi entregados a Portugal, pero nos corazóns grandes hai sitio para todos. E nada máis por hoxe. Agardamos estar por ahí a fins de agosto ou primeiros de setembro, na compañía do pai de Kristina que vai con nós a dar unha volta. Hastra vernos, unha aperta forte de todos, pois Håkan⁶¹ (que está precioso) tamén se suma. Prós tres

Carlos

Kristina

XLII

Compostela, 24-II-1976

Querido Carlos:

Ao cabo deu sinais de vida o Celso Cunha⁶². Hoxe recibín carta del e dime que dous días antes de saír para Lisboa recibíu o encárgo urxente do Ministerio de preparar un Plan de Reforma do Ensino do Portugués con 40 días de prazo para entregalo. Como non podía refugar a encomenda, tivo que suspender o seu programa de viaxes e porse súpeto a tan atafegante tarefa, agravada mais tarde por unha crise na súa Universidade que o obrigou a acetar o Vice-Reitorado.

Recibín as reseñas de prensa da exposición e mailo programa. Dóese da súa forzosa ausencia e pídenos disculpas polo silencio. Anuncia que virán a primeiros de abril.

⁶¹ Håkan é o fillo maior do matrimonio Casares-Berg.

⁶² Refírese ao filólogo e lingüista brasileiro Celso Ferreira da Cunha (1917–1989), que xogou un papel fundamental na normalización e normativización da lingua portuguesa e no estudo dos seus dialectos. Editou en 1972 a *Gramática da Língua Portuguesa* e unha década despois, en 1984, publicou a *Nova Gramática do Português Contemporâneo*, en colaboración co prestixioso lingüista Lindley Cintra. Foi elixido numerario da Academia Brasileira das Letras en 1987, na que sucedeu ao historiador José Honório Rodrigues.

O Cilistro⁶³ falou connmigo por teléfono e díxome que lle gustara a tua conferencia luguesa.

Apertas nosas para os tres

Ramón

XLIII

Compostela, 1-II-1978

Benquerido Carlos:

Algúnha tarde tivemos a tentación de vos facer unha visita —entre outras cousas para ver como medran os nenos— pero a invernía caroyal tolleunos a vontade.

Como tiñamos previsto que o tomo da narrativa oteriana aparecese polo Nadal e non apareceu, días pasados pregunteille a Valentín pola edición. Díxome que estaba pendente da corrección das probas. Como eso depende de tí, quería animarte a que as poñas a punto para que non se demore de máis a edición. En realidade, en dúas ou tres tardes de chuvia —que agora abundan— podes dar cabo das probas, sobre todo unha vez que xa terás correxidas as correspondentes ao seminario “Galicia 2002”.

Apertas nosas para os catro



Ramón

⁶³ Referencia amistosa a Celestino Fernández de la Vega.

XLIV⁶⁴

Benquerido Carlos:

Aguardamos que xa estea ben o Cristian e que reine plena e leda tranquilidade nese fogar.

Alegreime moito de que lograses unha solución asisada e xusta para os premios. De se deixar levar polo camiño das consideracións persoais mais que das literarias, o prestixio do premio —único valor que ten— resentiríase rápidamente. Nun premio literario de puro prestixio compre rexirse por normas éticas moi serias, pois do contrario o valor do premio esmigállase de contado.

Mándoches o enderezo que me pediches, que é este:

Joaquina Conde, viuda de Silvio Santiago

Plaza de Orense, 9, 1º. La Coruña.

Apertas nosas para todos

Ramón

XLV⁶⁵

Querido don Ramón:

Aquí estamos outra vez, despois de pasar ise fin de semá tan fermoso que vostedes nos regalaron ca súa xenerosidade de sempre. Días así enchen a un de riqueza. Kristina e eu non o esqueceremos máis. Vivir vintecatro horas con vostedes é vivir no centro da bondade, da delicadeza e da intelixencia. Graciñas.

⁶⁴ A carta está sen datar pero sabemos que é posterior a 1976, ano de nacemento de Cristian, o segundo fillo do matrimonio Casares–Berg.

⁶⁵ Non temos constancia da data exacta desta misiva, pero polos datos que o remitente proporciona sabemos que se envía desde Halmstad (Suecia), lugar de procedencia de Kristina Berg, no mes de decembro.

Esto é precioso. Cada vez me gusta máis e cada vez sinto máis pena polo noso país. ¡Cómo podería ser si os nenos botaran a D. Filipe Riquichado⁶⁶!

O proieuto de que lle faléi en Santiago vai pra adiante e en firme. Antes de me vir volvéronme falar e a ver si despois do Nadal lles podería eu facilitar unha xuntanza en Compostela con persoas que a mín me parezan interesantes. A cousa parece que se presenta ben. Xa falaremos.

Que o Ano Novo, nos traia polo menos eso.

Apertas, pra vostede, Isabel e Sara. Tamén pra Daniel.

Carlos

Dende que cheguei levo escritos máis de quince folios de novela⁶⁷.

Feliz ano novo

Kristina

XLVI

Aínda seguimos por aquí e demoraremos hasta que empecen as clases, a primeiros de outubro. Ímonos enterando das boas e das malas noticias. Levo o Curros⁶⁸ rematado e mecanografiado. ¿Cómo vai o Castelao?

En canto cheguemos, prometo visita.

Apertas de todos para todos

Carlos Casares

⁶⁶ Personaxe de lenda, encarnación da ruindade, ao que simbolicamente os nenos botan fóra de Galicia para salvala da miseria e da postración. Aparece no libro de contos *Dona Galicia* (Galaxia, 1979), de Kristina Berg.

⁶⁷ Podería tratarse de *Ilustrísima* (1980).

⁶⁸ Publicouse en 1980. As biografías de Risco e Otero Pedrayo aparecían ao ano seguinte.

Carlos Casares

*Carlos Casares: Homenaxe
De amicitia*

acabouse de imprimir en Santiago de Compostela,
no ano de graza 2017, polo mes de maio,
no obradoiro de Grafisant.

HONORIS GRATIA



galicia

ISBN: 978-84-453-5258-8



XUNTA
DE GALICIA